

کلیاتِ اقبال

قیمت: ۳۰۰ روپے

اسرار و رموز

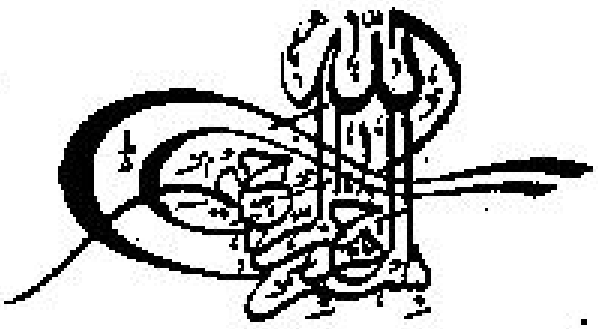
اقبال

اسرارِ خودی

اسرار و رموز کی کتابت، ڈیزائن اور لے آؤٹ کے تمام حقوق بحق شیخ غلام علی اینڈ سنز پبلیکیشنز لمیٹڈ
پبلشرز لاہور محفوظ ہیں کوئی ناشر فوٹو کاپی یا نقل نہ کرے ورنہ اس کے نقصان کا وہ خود ذمہ دار ہو گا۔

دی شیخ با چراغ همی گشت گردِ شهر
کز دام و دد ملولم و انسانم آرزوست
زین همرهان سستِ عناصر دلم گرفت
شیرِ خدا و رستمِ دستانم آرزوست
گفتم کہ یافت می نشود جستہ ایم ما
گفت آنکہ یافت می نشود آنم آرزوست

(مولانا جلال الدین رومیؒ)

اسرارِ خودی

تمہید

نیست در خشک و تر بشیۂ من کوتاہی
چوبِ ہر نخل کہ سبز نشود دار کنم

(نظیری نیشاپوری)

راہِ شب چوں مہرِ عالمتاب نبود
گریۂ من بر رخِ گل آب نبود

اشکِ من از چشمِ نرگس خواب شست
سبزہ از ہنگامہ ام بیدار رُست

باغباں زورِ کلامم آزمود
مصرعے کارید و شمشیرے درود

در چمن جز دانهٔ اشکم نکشت
تار و پودِ نغمه‌ام بوی دماغ از دشت

ذره‌ام مهرِ منیر آبِ من است
صد بحر اندر گریبانِ من است

خاکِ من از دشتِ تو آرامِ جم است
محرم از نازادپایِ عالم است

نکته‌ام آن آهوی سر در فتراک بست
کو هنوز از نیستی بیرون نجست

سبزهٔ نارُسته‌ام زیبِ گلشنم
گل بشاخ اندر نهان در دامنم

محفلِ دانش گری برهم زدم (۱)
زخمه بر تارِ رگِ عالم زدم

بسکه عود فطرتم نادر نواست
هم‌نشین از نغمه‌ام ناآشناست

در جهان خورشید و زا نادیده‌ام
رسم و آئینِ فلک ننادیده‌ام

هم ندیده انجم از بامم هنوز
هست ناآشفته سیمابم هنوز

بحر از رقصِ ضیایم بی‌نصیب
کوه از رنگِ حنایم بی‌نصیب

خوگرِ من نیست چشمِ هست و بود
لرزه بر تن خیزدم از بیم نمود

بامم از خاور رسید شب گشت (۲)
شبنم نو برگِ عالم نشکست

انتظارِ صبحِ خیزاں می‌کشم
اے خوشا زرتشتیانِ آتشم

نغمه‌ام از زخمِ بے‌پروا ستم
من نوائے شاعرِ فردا ستم

عصرِ من دانندهٔ اسرار نیست
یوسفِ من بہرِ این بازار نیست

(۱) رامش گری : نغمه و سرود (۲) بام : صبح

ناامید استم ز یاران قدیم — طور من سوزد کسے آید کلیم

قلزم یاراں چو شبنم بخروش — شبنم من مثل یم طوفاں بدوش

نغمہ من از جہان دیگر است — ایں جرس از کاروان دیگر است

اے بسا شاعر کہ بعد از مرگ زاد — چشم خود بربست و چشم ما کشاد

رخت باز از نیستی بیروں کشید — چوں گل از خاک مزار خود دمید

کارواں ہا گرچہ زیں صحرا گذشت — مثل گام ناقہ کم غوغا گذشت

عاشقم فریاد امیان من است — شور حشر از پیش تیزان من است

نغمہ ام نازاندہ از مضراب ہیچ — من ز سر از شکست خود خویش

قطرہ از سیلاب من بیگانہ نیست — قلزم از آشوب او دیوانہ نیست

در نمی گنجد بجولانگاہ من — بحر ہا باید پئے طوفان من

غنچہ کز بالیدگی گلشن نشد — در خور ابر بہار من نشد

برق خوابیدہ در جان من است — کوہ و صحرا بیتاب من است

پنجہ کن با جسم و با صحرا ستیز — برق من در گیر اگر سیناستی

چشمہ حیواں بر اتم کردہ اند — محرم راز حیاتم کردہ اند

ذرہ از سوز نوایم زندہ گشت — پر کشود و کرمک تابندہ گشت

ہیچکس رازے کہ من گویم نگفت — ہیچ فکر من مد معنی نہ سفت

سرِ عیشِ جاوداں خواہی بیا — ہم زمیں ہم آسماں خواہی بیا

پیرِ گردوں با من ایں اسرار گفت
از تندیساں را ز ہا نتواں نہفت

ساقیا برخیز و مے در جام کن — محوِ از دل کاوشِ ایام کن
شعلۂ آبے کہ اصلش نرم است — گر گدا باشد پرستارش جم است
می کند اندیشہ را ہشیار تر — دیدہ بیدار را بیدار تر
اعتبارِ کوہ بخشد کاہ را — قوتِ شیراں دہد روباہ را
خاک را اوجِ ثریا میدہد — قطرہ را پہنائے دریا میدہد
خامشی را شورشِ محشر کند — پائے کبک از خونِ باز احمر کند
خیز و در جامم شرابِ ناب ریز — بر شبِ اندیشہ ام مہتاب ریز
تا سوئے منزل کشم آوارہ را — ذوقِ بیتابی دہم فطارہ را
گرمم رو از جستجوئے تو شوم — رو شناسِ آرزوئے تو شوم
چشمِ اہلِ ذوق را مردم شوم — چوں صدا در گوشِ عالم گم شوم
قیمتِ جنسِ سخن بالا کنم — آبِ چشمِ خویش در کالا کنم
باز بر خوانم ز نیضِ پیرِ روم — دفترِ سربستہ اسرارِ علوم
جانِ او از شعلہ ہا سرمایہ دار — من فروغِ یک نفس مثلِ شرار

شمع سوزاں تاخت بر پروانہ ام
بادہ شبخوں ریخت بر پیمانہ ام

پیرِ رومی خاک را اکسیر کرد
از غبارم جلوہ ہا تعمیر کرد

ذرہ از خاکِ بیاباں رخت بست
تا شعاعِ آفتاب آرد بدست

موجم و در بحرِ او منزل کنم
تا دُرِ تابندہ حاصل کنم

من کہ مستی ہا ز صہبایش کنم
زندگانی از نفس ہایش کنم

شب دلِ من مائلِ فریاد بود
حنا مشی از یار بم آباد بود!

شکوہ آشوبِ غمِ دوراں بدم
از تہی پیمانگی نالاں بدم

ایں قدر نظارہ ام بیتاب شد
بال و پر بشکست و آخر خواب شد

زد بۓ خود نمود پیرِ حق سرشت
کو بحرفِ پہلوی قرآں نوشت

گفت اے دیوانہ اربابِ عشق
جرعہ گیر از شرابِ نابِ عشق

بر جگر ہنگامۂ محشر بزن
شیشہ بر سنگِ دیدہ بر نشتر بزن

خندہ را سرمایۂ صد نالہ ساز
اشکِ خونیں را جگر پر کالہ ساز

تا بکے چوں غنچہ می باشی خموش
نکہتِ خود را چو گل ارزاں فروش

در گریبانِ تو گامہ دای چوں بلبل
محملِ خود بر سرِ آتش بہ بند

چوں جرس آخر زہر جا بر دمیدن
نالۂ خاموش را بیروں فگن

آتش استی بزم عالم برفروز
دیگراں را ہم ز سوزِ خود بسوز

فاش گو اسرارِ پیرِ مے فروش
موجِ مے شو کسوتِ مینا بپوش

سنگ شو آئینہ اندیشہ را
بر سرِ بازار بشکن شیشہ را

از نیستاں ہیچ نے پیغام دہ (۱)
قیس را از قوم خے پیغام دہ

نالہ را اندازِ نو ایجاد کن
بزم را از ہاے و ہو آباد کن

خیز و جانِ نو بدہ ہر زندہ را
از دمِ خود زندہ تر کن بندہ را

خیز و پا بر جادۂ دیگر بنہ
جوششِ سودائے کہن از سر بنہ

آشنائے لذتِ گفتار شو
اے درائے کارواں بیدار شو

زیں سخن آتش بجانِ من فتاد
مثلِ نے ہنگامہ آہنگِ من فتاد

چوں نوا از تارِ خود برخاستم
صد نفس از بہرِ گوشش راستم

برگرفتم پردہ از رازِ خودی
دانمودم سرِ اعجازِ خودی

بود نقشِ ہستیم انگارۂ (۲)
ناقصے ناکسے ناکارۂ

عشق سوہان زد مرا آدم شدم
عالمِ کیف و کم عالم شدم

حرکتِ اعصابِ گردوں دیدہ ام
در رگِ مہ گردشِ خوں دیدہ ام

---

۱ : لیلیٰ کے قبیلے کا نام۔
۲ : انگارہ : نقش ناتمام

بہرِ انساں چشمِ من شبہا گریست — تا دریدم پردۂ اسرارِ زیست

از درونِ کارگاہِ ممکنات — برگزیدم سرِّ تقویمِ حیات

من کہ ایں شب لے چو مہ آراستم — گردِ پائے ملتِ بیضا ستم

ملتے در باغ و راغ آوازہ اش — آتشِ دلہا سرودِ تازہ اش

ذرہ کشت و آفتاب انبار کرد — خرمن از صد رومی و چل تار کرد

آہِ گرمم رخت برگردوں کشم — گرچہ دُود دم از تبارِ آتشم

خامہ ام از ہمتِ فکرِ بلند — رازِ ایں نُہ پردہ در صحرا فگند

قطرہ تا ہم پایۂ دریا شود

ذرّہ از بالیدگی صحرا شود

شاعری زیں مثنوی مقصود نیست — بُت پرستی بُت گری مقصود نیست

ہندیم از پارسی بیگانہ ام — ماہِ نو باشم تہی پیمانہ ام

حسنِ انداز سبیاں از من مجو (۱) — خوانسار و اصفہاں از من مجو

گرچہ ہندی در عذوبت شکر است (۲) — طرزِ گفتارِ دری شیریں تر است

فکرِ من از جلوہ اش مسحور گشت — خامۂ من شاخِ نخلِ طور گشت

۱۔ خوانسار و اصفہان: ایران کے دو مشہور مقامات جہاں کی خاک سے مشہور شعرا پیدا ہوئے ۱۲

۲۔ عذوبت: شیرینی۔

پارسی از رفعتِ اندیشه‌ام در خورد با فطرتِ اندیشه‌ام
خُرده[1] بر مینا گیرانِ هوشمند
دل بذوقِ خُرده[2] مینا ببند

در بیان اینکه اصلِ نظامِ عالم از خودی است و تسلسلِ حیات و تعیناتِ وجود بر استحکامِ خودی انحصار دارد

پیکرِ هستی ز آثارِ خودی است هر چه می بینی ز اسرارِ خودی است

۱۔ خُرده گرفتن: نکتہ چینی کرنا ۲۔ خُرده مینا: شراب ۱۲

۱؎ اس عنوان کے ذیل میں جو اشعار ہیں اُن سے لفظ خودی کے معنوں پر روشنی پڑے گی اس فصل میں صفحہ نمبر ۲۵ کے اشعار بھی زیرِ نظر رکھیے۔

خویشتن را چون خودی بیدار کرد
آشکارا عالم پندار کرد

صد جہاں پوشیدہ اندر ذات او
غیر او پیداست از اثبات او

در جہاں محکم خصومت کاشت است
خویشتن را غیر خود پنداشت است

ساز دا از خود پیکر اغیار را
تا فزاید لذت پیکار را

میکشد از قوت بازوے خویش
تا شود آگاه از نیروے خویش

خود فریبی ہاے دلچسپ حیات
ہمچو گل از خون وضو عین حیات

ہر یک گل خون صد گلشن کند
از پے یک نغمہ صد شیون کند

یک فلک را صد ہلال آوردہ است
ہر صدف صد لعل آوردہ است

عذر این اسراف این سنگین دلی
خلق و تکمیل جمال معنوی

حسن شیریں عذر درد کوہکن
نافۂ عذر صد آہوے ختن

سوز شمع قسمت پروانہ ہا
شمع عذر محنت پروانہ ہا

خامۂ او نقش صد امروز بست
تا بسازد صبح فردائے بدست

شعلہ ہاے او صد ابراہیم سوخت
تا چراغ یک محمد بر فروخت

می شود از بہر اغراض عمل
عامل و معمول اسباب علل

خیز و دامن پر ز گوہر تا بدرد
سوز دامن در کشد تا بگذرد

وسعت ایام جولانگاہ او
آسمان موجے ز گرد راہ او

گل بجیب آفاق از گلکاریش — شب ز خوابش روز از بیداریش

شعلهٔ خود در شرر تقسیم کرد — جز پرستی عقل را تعلیم کرد

خود شکن گردید و اجزا آفرید — اندکے آشفت و صحرا آفرید

باز از آشفتگی بیزار شد — در بهم پیوستگی کهسار شد

وا نمودن خویش را خوئے خودی است — خفته در هر ذره نیروئے خودی است

قوتِ خاموش و بیتابِ عمل

از عمل پابندِ اسبابِ عمل

چون حیاتِ عالم از زورِ خودی است — پس بقا در استواری زندگی است

قطره چون حرفِ خودی از بر کند — هستی بے مایه را گوهر کند

باده از ضعفِ خودی بے پیکر است — پیکرش منت پذیرِ ساغر است

گرچه پیکر می پذیرد جامِ مے — گردشش از دامنِ گیرد جامِ مے

کوه چون از خود رود صحرا شود — شکوهِ سنجِ جوششِ دریا شود

موج تا موج است در آغوشِ بحر — می کند خود را سوارِ دوشِ بحر

حلقه زد نور تا گردید چشم — از تلاشِ جلوه ها جنبید چشم

سبزه چون تابِ دمید از خویش یافت — همتِ او سینهٔ گلشن شگافت

شمع هم خود را بخود زنجیر کرد — خویش را از ذره ها تعمیر کرد

خود گدازی پیشه کرد از خود رسید
هم چو اشک آخر ز چشم خود چکید

گر لغد طرت پخته تر بودے نگیں
از جراحت ها بیاسودے نگیں

می شود سرمایه دار ننگ غیر
دوش او مجروح بار ننگ غیر

چون زمین بر هستی خود محکم است
ماه پابند طواف پیهم است

هستی مهر از زمین محکم تر است
پس زمین مسجود چشم خاور است

جنبش از مژگان برد شان چنار
مایه دار از سطوت او کوهسار

تار و پود کسوت او آتش است
اصل او یک دانه گردن کش است

چون خودی آرد بهم نیروئے زیست
می کشاید قلزمے از جوئے زیست

در بیان اینکه حیات خودی از تخلیق و تولید مقاصد است

زندگانی را بقا از مدعاست
کاروانش را درا از مدعاست

زندگی در جستجو پوشیده است
اصل او در آرزو پوشیده است

آرزو را در دلِ خود زنده دار
تا نگردد مشتِ خاکِ تو مزار

آرزو جانِ جہانِ رنگ و بوست
فطرتِ ہر شے امینِ آرزوست

از تمنا رقصِ دل در سینہ ہا
سینہ ہا از تابِ او آئینہ ہا

طاقتِ پرواز بخشد خاک را
خضر باشد موسیٰ ادراک را

دل ز سوزِ آرزو گیرد حیات
غیرِ حق میرد چو او گیرد حیات

چون ز تخلیقِ تمنا باز ماند (۱)
شہپرِ شوقش شکست از پرواز ماند

آرزو ہنگامہ آرائے خودی
موجِ بیتابے ز دریائے خودی

آرزو صیدِ مقاصد را کمند
دفترِ افعال را شیرازہ بند

زندہ را نفیِ تمنا مردہ کرد
شعلہ را از قصبِ سوزاں فسردہ کرد

چیست اصلِ دیدۂ بیدار ما؟
بست صورت لذتِ دیدار ما

کبک پا از شوخیِ رفتار یافت
بلبل از سعیِ نوا منقار یافت

نے بروں از نیستاں آباد شد
نغمہ از زخمِ نفسِ او آزاد شد

عقلِ ندرت کوش و گردوں تاز چیست
ہیچ میدانی کہ این اعجاز چیست؟

زندگی سرمایہ دار از آرزوست
عقل از زائیدگانِ بطنِ اوست

چیست نظمِ قوم و آئین و رسوم
چیست راز تازگیہائے علوم

(۱) تخلیق: پیدا کرنا۔

آرزوئے کو بزورِ خود شکست
سر ز دل بیروں زد و صورت ببست

دست و دندان و دماغ و چشم و گوش
فکر و تخییل و شعور و یاد و ہوش

زندگی مرکب چو در جنگاہ باخت
بہرِ حفظِ خویش ایں آلات ساخت

آگہی از علم و فن مقصود نیست
غنچہ و گل از چمن مقصود نیست

علم از سامانِ حفظِ زندگی است
علم از اسبابِ تقویمِ خودی است

علم و فن از پیشِ خیزانِ حیات
علم و فن از خانہ زادانِ حیات

اے ز رازِ زندگی بیگانہ چیز
از شرابِ مقصدے مستانہ خیز

مقصدے مثلِ سحر تابندہ
ماسوئی را آتشِ سوزندہ

مقصدے از آسماں بالاترے
دل ربائے دلستانے دلبرے

باطلِ دیرینہ را غارتگرے
فتنہ در جیبِ سراپا محشرے

ما ز تخلیقِ مقاصد زندہ ایم
از شعاعِ آرزو تابندہ ایم

در بیان اینکه خودی از عشق و محبت استحکام می پذیرد

نقطه نوری که نامش خودی است
زیر خاک ما شرار زندگی است

از محبت می شود پاینده تر
زنده تر سوزنده تر تابنده تر

از محبت اشتعال جوهرش (۱)
ارتقائے ممکنات مضمرش

فطرت او آتش اندوزد ز عشق
عالم افروزی بیاموزد ز عشق

عشق را از تیغ و خنجر باک نیست
اصل عشق از آب و باد و خاک نیست

در جهان هم صلح و هم پیکار عشق
آب حیوان تیغ جوهردار عشق

از نگاه عشق سنجد راشق بود
عشق حق آئینه سراپا حق بود

عاشقی آموز و محبوبی طلب
چشم نوئے قلب ایوبی طلب

کیمیا پیدا کن از مشت گلے
بوسه زن بر آستان کاملے

(۱) : ارتقا : نشوونما

شمعِ خود را مسپور رومی بر فروز
روم را در آتشِ تبریز سوز

هست معشوقے نہاں اندر دلت
چشم اگر داری بیا بنمائمت

عاشقانِ او ز خوبان خوب تر
خوشتر و زیباتر و محبوب تر

دل ز عشقِ او توانا میشود
خاک ممدوشِ ثریا میشود

خاک نجد از فیضِ او چالاک شد
آمد اندر وجد و بر افلاک شد

در دلِ مسلم مقامِ مصطفیٰ است
آبروئے ما ز نامِ مصطفیٰ است

طور موجے از غبارِ خانه اش
کعبه را بیت الحرم کاشانه اش

کمتر از آنے ز اوقاتش ابد
کاسبِ افزایش از ذاتش ابد

بوریا ممنونِ خوابِ راحتش
تاجِ کسریٰ زیرِ پائے امتش

در شبستانِ حرا خلوت گزید
قوم و آئین و حکومت آفرید

ماند شبہا چشمِ او محرومِ نوم
تا به تختِ خسروی خوابید قوم

وقتِ هیجا تیغِ او آہن گداز
دیدۂ او اشکبار اندر نماز

در دعائے نصرت آمین تیغِ او
قاطعِ نسلِ سلاطین تیغِ او

در جہاں آئینِ نو آغاز کرد
مسندِ اقوامِ پیشین در نوَرد

از کلیدِ دین درِ دنیا کشاد
ہمچو او بطنِ امِ گیتی نزاد

در نگاہِ او یکے بالا و پست
با غلامِ خویش بر یک خوان نشست

در مصافے پیشِ آں گردوں سریر (۱) دخترِ سردارِ طے آمد اسیر

پائے در زنجیر و ہم بے پردہ بود گردن از شرم و حیا خم کردہ بود

دخترک را چوں نبیؐ بے پردہ دید چادرِ خود پیشِ روئے او کشید

ما ازاں خاتونِ طے عریاں تریم پیشِ اقوامِ جہاں بے چادریم

روزِ محشر اعتبارِ ماست او در جہاں ہم پردہ دارِ ماست او

لطف و قہرِ او سراپا رحمتے آں عبیداں ایں باعدا رحمتے

آں کہ بر اعدا درِ رحمت کشاد (۲) مکہ را پیغامِ لا تثریب داد

ما کہ از قیدِ وطن بیگانہ ایم چوں نگہ نورِ دو چشیم و یکیم

از حجاز و چین و ایرانیم ما شبنمِ یک صبحِ خندانیم ما

مستِ چشمِ ساقیِ لطفِ استیم در جہاں مثلِ مے و مینا ستیم

امتیازاتِ نسب را پاک سوخت آتشِ او ایں خس و خاشاک سوخت

---

(۱) مصاف: جنگ (۲) سردارِ طے: عرب کے قبیلہ بنی طے کا سردار حاتم جو اپنی فیاضی کے لیے مشہور تھا (۳) لا تثریب علیکم ..... الخ یعنی تمہارے لیے کوئی تعزیر نہیں، اگرچہ کفارِ عرب نے نبی کریمؐ کو بہت ایذا دی تھی، مگر فتح مکہ کے بعد جبکہ فاتح کو انتقام کا حق اور قوت حاصل تھی حضور علیہ السلام نے لا تثریب علیکم فرما کر سب کو معاف فرمایا۔ شعرِ بالا میں اسی آیۂ شریفہ کی طرف تلمیح ہے۔

چوں گلِ صد برگ ما را بو یکیست
او ست جانِ این نظام و او یکیست

سِرِّ مکنونِ دلِ او ما بدیم
نعرہ بے باکانہ زدا فشا شدیم

شورِ عشقش در نے خاموشِ من
می تپد صد نغمہ در آغوشِ من

من چہ گویم از تو لا یش کہ چیست
خشک چوبے در فراقِ او گریست

ہستی مسلم تجلی گاہِ او
طورہا بالد ز گردِ راہِ او

پیکرم را آفرید آئینہ اش
صبح من از آفتاب سینہ اش

در تپید و مبتلائے آرامِ من
گرم تر از صبحِ محشر شامِ من

ابرِ آذار است در بستانِ او (۱)
تاکِ من نمناک از بارانِ او

چشم و کشتِ محبت کاشتم
از تماشا حاصلے برداشتم

خاکِ یثرب از دو عالم خوشتر است
اے خنک شہرے کہ آنجا دلبر است

کشتۂ انداز ملا جایم
نظم و نثرِ او علاجِ خامیم

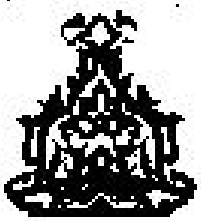
شعر لب ریز معانی گفتہ است
در ثنائے خواجہ گوہر سفتہ است

"نسخۂ کونین را دیباچہ اوست
جملہ عالم بندگان و خواجہ اوست"

کیفیت ہا خیزد از صہبائے عشق
ہست ہم تقلید از اسمائے عشق

(۱) ابرِ آذار : موسم بہار کا بادل۔

کاملِ بسطام در تقلید فرد (۱) اجتناب از خوردنِ خربوزہ کرد
عاشقی؟ محکم شو از تقلیدِ یار تا کمندِ تو شود یزداں شکار
اندکے اندر حرا اے دل نشیں ترکِ خود کن سوئے حق ہجرت گزیں
محکم از حق شو سوئے خود گام زن لات و عزّائے ہوس را سر شکن!
لشکرے پیدا کن از سلطانِ عشق (۲) جلوہ گر شو بر سرِ قرانِ عشق
تا خدائے کعبہ بنوازد ترا
شرحِ (۳) اِنّی جَاعِلٌ سازد ترا

۱؎ حضرت بایزید بسطامیؒ نے خربوزہ کھانے سے محض اس بنا پر اجتناب کیا تھا کہ انھیں معلوم نہ تھا کہ نبی کریمؐ نے یہ پھل کس طرح کھایا ہے۔ اسی کامل تقلید کا نام عشق ہے۔
۲؎ سلطان: غلبہ، قوت۔ ۳؎ اِنِّی جَاعِلٌ فِی الْاَرْضِ خَلِیْفَۃً۔ (آیۂ شریفہ)

در بیان اینکہ خودی از سوال ضعیف میگردد

اے فراہم کردہ از شیراں مزاج — گشتہ روبہ مزاج از احتیاج

خستگی ہائے تو از ناداری است — اصل درد تو ہمیں بیماری است

می رباید رفعت از فکر بلند — می کشد شمع خیال از سمند

از خم ہستی مے گلفام گیر — نقد خود از کیسۂ ایام گیر

خود فروز و آتش اشتر مثل عمر (۱) — الحذر از منت غیر الحذر

تا بکے در یوزہ منصب کنی — صورت طفلان زنے مکتب کنی

فطرتے کو بر فلک بندد نظر — پست میگردد ز احسان دگر

از سوال آشفتہ اجزائے خودی — بے تجلی نخل سینائے خودی

از سوال افلاس گردد خوار تر — از گدائی گدیہ گر نادار تر

مشت خاک خویش را از ہم مپاش — مثل مہ رزق خود از پہلو تراش

۱۔ جب بحالت سواری اشتر جناب فاروق کا تازیانہ ہاتھ سے گر گیا تو اسے زمین پر سے اٹھانے کے لیے آپ خود اونٹ سے اترے اور اس معمولی کام کے لیے بھی کسی کا احسان گوارا نہ فرمایا۔ اس شعر میں اسی واقعے کی طرف اشارہ ہے۔

گرچہ باشی تنگ روز و تنگ بخت
در رہِ سیلِ بلا افگندہ رخت

رزقِ خویش از نعمتِ دیگر مجو
موجِ آب از چشمۂ خاور مجو

تا نسبتی پیشِ غیر سر خم مکن
روزِ فردا سے کہ باشد جاں گسل

ماہ را روزی رسد از خوانِ مہر
داغ بر دل دارد از احسانِ مہر

ہمتت از حق خواہ و با گردوں ستیز
آبروئے ملتِ بیضا مریز

آنکہ خاشاکِ بتاں از کعبہ رفت (۱)
مردِ کاسب را حبیب اللہ گفت

وائے بر منت پذیرِ خوانِ غیر
گردنش خم گشتۂ احسانِ غیر

خویش را از برقِ لطفِ غیر سوخت (۲)
با پشیزے مایۂ غیرت فروخت

اے خنک آں تشنہ کاندر آفتاب
می نخواہد از خضر یک جام آب

تر بسیں از خجلت سائل نشد
شکلِ آدم ماند و مشتِ گل نشد

زیرِ گردوں آں جوانِ ارجمند
می سزد مثلِ صنوبر سر بلند

در تہی دستی شود خود دار تر
بختِ او خوابیدہ او بیدار تر

قلزمِ زنبیلِ سیلِ آتش است
گر زدستِ خود درشد نم خوش است

چوں حباب از غیرتِ مردانہ باش
ہم بجوش اندر نگوں ہم بیضا باش

۱؎ الکاسب حبیب اللہ (حدیث) ۲؎ پشیز: کوڑی ۱۲

در بیان اینکہ چوں خودی از عشق و محبت محکم میگردد قوائے ظاہر و مخفیہ نظام عالم را مسخر می سازد

از محبت چوں خودی محکم شود
قوتش فرمانده عالم شود

پیر گردوں کز کواکب نقش بست
غنچہ ہا از شاخسارش شگفت

پنجۂ او پنجۂ حق می شود (۱)
ماہ از انگشتِ او شق می شود

در خصومات جہاں گردد حکم (۲)
تابعِ فرمانِ او دارا و جم

با تو میگویم حدیثِ بوعلیؒ
در سوادِ ہند نامِ او جلی

آں نوا پیرائے گلزارِ کہن (۳)
گفت با ما از گلِ رعنا سخن

خطۂ این جنتِ آتش نژاد
از ہوائے دامنش مینو سواد

۱؎ تلمیح ہے معجزۂ شق القمر کی طرف ۱۲ ۲؎ حکم بمعنے ۱۲ ۳؎ تلمیح ہے حضرت بوعلی قلندرؒ کے اس شعر کی طرف "مرحبا اے بلبلِ باغ کہن۔ از گلِ رعنا بگو با ما سخن" ۱۲

کوچک ابدالش سوے بازار رفت (۱) از شرابِ بوعلی سرشار رفت

عاملِ آں شہر می آمد سوار (۲) ہمرکابِ او غلام و چوبدار

پیشرو زد بانگ بر اہلِ نیاز بر سرِ درویش و دلگندہ پیش

رفت آں درویش سر افگندہ پیش غوطہ زن اندر یمِ افکارِ خویش

چوبدار از جامِ استکبار مست بر سرِ درویشِ خود چوبے شکست

آزردہ عاملِ فقیر آزردہ رفت دلگران و ناخوش و افسردہ رفت

در حضورِ بوعلی فریاد کرد اشک از زندانِ چشم آزاد کرد

صورتِ برسقے کہ بر کہسار سخت شیخِ سیلِ آتش از گفتار ریخت

از دلِ جانسوزِ آتشِ دیگر کشود باد بیخِ خویش از شاخے نمود

خامہ را بر گیر و فرمانے بنویس! از فقیرے سوے سلطانے بنویس!

بندہ ام را عاملت بر سر زدہ است بر متاعِ جانِ خود اخگر زدہ است

باز گیر ایں عاملِ بد گوہرے ورنہ بخشم ملکِ تو را دیگرے

نامۂ آں بندۂ حق دستگاہ لرزہ ہا انداخت در اندامِ شاہ

پیکرش سرمایۂ آلام گشت زرد مثلِ آفتابِ شام گشت

---

(۱) کوچک ابدال اصطلاح فقرا میں مرید و پیش دست کو کہتے ہیں۔

(۲) عامل: گورنر، حاکم۔

بہرِ سائل حلقۂ زنجیر چیست — از قلندر عنوانِ تقدیر چیست

خسرو شیریں زباں از نیستاں — نغمہ ہائش از ضمیرِ کن فکاں

فطرتش روشن مثالِ ماہتاب — گشت از بہرِ سفارت انتخاب

چنگ را پیشِ قلندر چوں فگند — از نوائے شیشہ جانش گداخت

شوکتِ کوہ و بیابان را بداد — قیمتِ یک نغمۂ گفتار بود

نیشتر بر قلبِ درویشاں مزن
تیشہ بر اندامِ سوزاں مزن

حکایت در بین معنی که مسئلهٔ نفی خودی از مخترعات اقوام مغلوبهٔ بنی نوع انسان است آنکه باین طریق مخفی اخلاق اقوام غالبه را ضعیف می سازند

آن شنیدستی که در عهد قدیم (۱) گوسفندان در علف زارے مقیم
از وفور کاه نسل افزا بدند فارغ از اندیشهٔ اعدا بدند
آخر از ناسازی تقدیر میش گشت از تیر بلاے سینه ریش
شیرها از بیشه سر بیرون زدند بر علف زار گزان شبخون زدند
جذب استیلا شعار قوت است فتح را آئین کار قوت است
شیر نر کو سر شهنشاهی نواخت میش را از حریت محروم ساخت
بسکه از شیران نیاید جز شکار سرخ شد از خون میش آن مرغزار

(۱) علف زار : چراگاه

گوسفندے زیرکے خفتہ بہ کہنہ سایۂ گرگ باراں دیدہ

تنگ دل از روزگارِ قومِ خویش — از ستم ہائے ہزباں سینہ ریش

شکوہ ہا از گردشِ تقدیر کرد — کارِ خود را محکم از تدبیر کرد

بہرِ حفظِ خویش مرد ناتواں — حیلہ ہا جوید ز عقلِ کاردان

در غلامی از پئے دفعِ ضرر — قوتِ تدبیر گردد تیز تر

پختہ چوں گردد جنونِ انتقام — فتنہ اندیشی کند عقلِ غلام

گفت با خود قصدِ ما مشکل است — قلزمِ غمہائے ما بے ساحل است

میش نتواند بزور از شیر دست — سیم ساعد ہا دارد پولاد دست

نیست ممکن از کمالِ وعظ و پند — خوئے گرگی آفریند گوسفند

شیر نر را میش کردن ممکن است — غافل از خویش کردن ممکن است

صاحبِ آوازۂ الہام گشت — داعظِ شیرانِ خوں آشام گشت

نعرہ زد اے قومِ کذّابٌ اَشِر (۱) — بے خبر از یومِ نحسٌ مُّستمِر

مایہ دار از قوتِ روحانیم — بہرِ شیراں مرسلِ یزدانیم

دیدۂ بے نور را نور آمدم (۲) — صاحبِ دستور و مامور آمدم

توبہ از اعمالِ نامحمود کن — اے زیاں اندیش فکرِ سود کن

---

(۱) کذّابٌ اَشِر وہ شریر جس میں تکبر قرآنی الفاظ ہیں۔ ۱۲۔ (۲) مقلد شریعت۔

هر که باشد تند و زور آور شقی است
زندگی مستحکم از نفی خودی است

روح نیکاں از علف یا بد غذا (۱)
تارک اللحم است مقبولِ خدا

تیزیٔ دنداں ترا رسوا کند (۲)
دیدۂ ادراک را اعمیٰ کند

جنت از بہرِ ضعیفان است و بس (۳)
قوت از اسبابِ خیران است و بس

خستجوئے عظمت و سطوت مشو
تنگدستی از امارت خوشتر است

برقِ سوزاں در کمینِ دانہ نیست
دانہ گر خرمن شود فرزانہ نیست

قطرہ شو ہمسنگِ موجِ گوہرِ عالی بنا
تا ز نورِ آفتابے برخوری

اے کہ می نازی بذبحِ گوسفند
ذبح کن خود را کہ باشی ارجمند

زندگی را می کند ناپایدار
جبر و قہر و انتقام و اقتدار

سبزہ پامال است و رویدبار بار
خواب مرگ از دیدہ شوید بار بار

غافل از خود شو اگر فرزانہ نیست
گر ز خود غافل نہ دیوانہ نیست

چشم بند و گوش بند و لب ببند
تا رسد فکرِ تو بر چرخِ بلند

ایں علف زارِ جہاں ہیچ است ہیچ
تو بریں مومن مسلمان ہیچ ہیچ

خیلِ شیراز سخت کوشی خستہ بود
دل بذوقِ تن پرستی بستہ بود

۱؎ تارک اللحم : گوشت کا تارک ۱۲
۲؎ خسران : گھاٹا ، خسارہ ۱۲

۳؎ اعمیٰ : اندھا ، نابینا ۲

آمد شش ایں پندِ خواب آور پسند — خورد از خامی فسونِ گوسفند

آنکہ کرد از گوسفندان اجتناب — کرد دینِ گوسفندی اختیار

با پلنگاں سازگار آمد علف — گشت آخر گوہرِ شیری خزف

از علف آں تیزیٔ دنداں نماند — ہیبتِ چشمِ شرارافشاں نماند

دل بتدریج از میانِ سینہ رفت — جوہرِ آئینہ از آئینہ رفت

آں جنونِ کوششِ کامل نماند — آں تقاضائے عمل در دل نماند

اقتدار و عزم و استقلال رفت — اعتبار و عزت و اقبال رفت

پنجہ ہائے آہنیں بے زور شد — مردہ شد دلہا و تنہا گور شد

زورِ تن کاہید و خوفِ جاں فزود — خوفِ جاں سرمایۂ ہمت نبود

صد مرض پیدا شد از بے ہمتی — کوتہ دستی، بیدلی، دوں فطرتی

شیرِ بیدار از فسونِ میش خفت
انحطاطِ خویش را تہذیب گفت

لہ انحطاط : روحانی و جسمانی تنزل ۱۲

در معنی اینکہ افلاطونِ یونانی کہ تصوّف و ادبیاتِ اقوامِ اسلامیّہ از افکارِ او اثرِ عظیم پذیرفتہ بر مسلکِ گوسفندی رفتہ است و از تخیلاتِ او احتراز واجب است

راہبِ دیرینۂ افلاطوں حکیم
از گروہِ گوسفندانِ قدیم

رخشِ او در ظلمتِ معقول گم (۱)
در گلستانِ وجود افگندہ سم

آنچناں افسونِ نامحسوس خود
اعتبار از دست و چشم و گوش برد

گفت ہستی زندگی در مُردن است
شمع را صد جلوہ از افسردن است

بر تخیلہائے ما فرماں رواست
جامِ او خواب آور و گیتی رُباست

۱؎ رخش : گھوڑا۔ ظلمتِ معقول : فلسفے کی تاریکی ۱۲

گوسفندے در لباسِ آدم است — حکمِ او بر جانِ صوفی محکم است

عقلِ خود را بر سرِ گردوں رساند — عالمِ اسباب را افسانہ خواند

کارِ او تحلیلِ اجزائے حیات — قطعِ شاخِ سروِ رعنائے حیات

فکرِ افلاطوں زیاں را سود گفت — حکمتِ او بود را نابود گفت

فطرتش خوابید و خوابے آفرید — چشمِ ہوشش او سرابے آفرید

بسکہ از ذوقِ عمل محروم بود — جانِ او در رفتہ در معدوم بود

مسندِ ہنگامۂ موجود گشت (۱) — خالقِ اعیانِ نامشہود گشت

زندہ جاں را عالمِ امکاں خوش است — مردہ دل را عالمِ عیاں خوش است

آہوش بے بہرہ از لطفِ خرام — لذتِ رفتار کرد بر خود حرام

شبنمش از طاقتِ یم بے نصیب — طائرش را سینہ از دم بے نصیب

۱؎ اس شعر میں افلاطون کے مشہور مسئلۂ اعیان کی طرف اشارہ ہے جس پر ارسطو نے نہایت عمدہ تنقید کی ہے افسوس ہے کہ اس مسئلے کی توضیح اس جگہ ناممکن ہے فارابی نے الجمع بین الرائین میں ارسطو اور افلاطون کو ہم خیال ثابت کرنے کی کوشش کی ہے جو میرے نزدیک ناکام رہی ہے۔ ملا ہادی سبزواری نے جو حال کے ایرانی حکما میں سے ہیں اپنی کتاب اسرار الحکم میں زیادہ تر افلاطون کا تتبع کیا ہے عربی اور فارسی جاننے والے ناظرین ان کتب کی طرف توجہ کریں انگریزی دانوں کو فلسفۂ مغرب کی کسی انگریزی تاریخ سے ان مسائل کی حقیقت مختصر طور پر معلوم ہو جائے گی۔

ذوقِ روئیدن ندارد دانۂ اش
از طپیدن بے خبر پروانۂ اش

راہب ما چارہ غیر از دم نداشت
طاقتِ غوغائے ایں عالم نداشت

دل بسوزِ شعلۂ افروختیم
نقشِ آں دنیائے افسوں خود دوختیم

از نشیمن سوئے گردوں پر کشود
باز سوئے آشیاں نامد فرود

در خمِ گردوں خیالِ او گم است
من ندانم در دو یا خشتِ خم است

قوتِ ما از شکرِ او مسموم گشت
نخلِ ما از ذوقِ عمل محروم گشت

در حقیقتِ شعر و اصلاحِ ادبیاتِ اسلامیہ

گرمیِ خونِ انساں ز داغِ آرزو
آتشِ ایں خاک از چراغِ آرزو

از تمنائے بخیزد تا مدامِ حیات
گرمی خیزد تیز گامِ حیات

زندگی مضمونِ تسخیر است و بس
آرزو افسونِ تسخیر است و بس

زندگی صید است و دامِ آرزو
حسن را از عشق پیغامِ آرزو

از چہ رو خیزد تمنا در دلم
ایں نوائے زندگی را از کجا دزدم

هر چه باشد خوب و زیبا دلیل — در بیابان طلب ما را دلیل

نقش او محکم نشیند در دلت — آرزوها آفریند در دلت

حسن حق از لاله زار آرزوست — جلوه‌اش پروردگار آرزوست

سینه‌ات گر بیتی از آن حسن داشت — خیزد از سینای او انوار حسن

از نگاهش خوب گردد خوب تر — فطرت از افسون او محبوب تر

از دمش بلبل نوا آموخته است — غازه‌اش از رخسار گل افروخته است

سوز او اندر دل پروانه‌ها — عشق را رنگین از و افسانه‌ها

بحر و بر پوشیده در آب و گلش — صد جهان تازه مضمر در دلش

در دماغش نادمیده لاله‌ها — ناشنیده نغمه‌ها هم‌ناله‌ها

فکر او با ماه و انجم هم‌نشین — زشت ما آشنا خوب آفرین

خضر در ظلمات او آب حیات — زنده‌تر از آب چشمش کائنات

ما گران سیریم و خام و ساده‌ایم — در رهِ منزل زپا افتاده‌ایم

عندلیب او نوا پرداخته است — حیله از بهر ما انداخته است

تا کشد ما را بفردوس حیات — حلقهٔ کامل شود در گوش ما

کاروانها از دو سایش گام زن — در پی آواز نایش گام زن

چون نسیمش در ریاض ما وزد — نرمک اندر لاله و گل می‌خزد

از فریبِ خود فراز زندگی (۱) خود حساب و ناشکیبا زندگی

اہلِ عالم را اصلا برنتابد کسے

آتشِ خود را چو باد از زال کسے

وائے قومے کز اجل گیرد برات (۲) شاعرش را بو سد از ذوقِ حیات

خویش نماید زشت تر آئینہ اش در جگر صد نشتر از نوشینہ اش

بوسۂ او تازگی از گل برد ذوقِ پرواز از دلِ بلبل برد

سست اعصاب تو از افیونِ او زندگانی قیمتِ مضمونِ او

می رباید ذوقِ عریانی ز سر جرعۂ شاہیں از دمِ سرخوش تگرد

ماہی و از سینہ تا سر آدم است (۱) چوں بناتِ آشیانِ بدیم است

از نوا بر ناخدا افسون زند کشتیش در قعرِ دریا خفتہ اند

نغمہ ہایش از دلت زدود ثبات مرگ را از سحر و دانی حیات

۱؎ خود حساب : محاسبۂ نفس کرنے والا۔

۲؎ وا بوسیدن : روگردانی کرنا ۱۲

(۱) بناتِ آشیانِ دریم : سمندر کی تین پریاں جن کو عربی میں "بنات البحر" اور انگریزی میں سائرن کہتے ہیں۔ ملاحوں کے توہمات کے رُو سے اُن کا آدھا جسم مچھلی کا ہے اور آدھا انسان کا اور جہاز ران اُن کی خوش آوازی سے بے راہ ہو کر غرق ہوتے ہیں۔ ۱۲

دایهٔ هستی ز جانِ تو برد (۱) لعلِ عنابی ز کانِ تو برد
چون زیان پیرایه بندد سود را می کند مذموم هر محمود را
در یم اندیشه اندازد ترا از عمل بیگانه می سازد ترا
خستهٔ ما از کلامش خسته تر انجمن از دورِ جامش خسته تر
جوی برقی نیست در نیسانِ او یک سرابِ بی نگ و بو بستانِ او
حسن او را با صداقت کار نیست (۲) در بیش جز گوهرِ تف دار نیست
خواب را خوشتر ز بیداری شمرد آتشِ ما از نفسهایش فسرد
قلبِ مسمومم ز سردِ مکتبش خفته تاری نیست در انبانِ گلش

از خم و مینا و جامش الحذر
از مئے آئینه فامش الحذر

اے ز پا افتادهٔ صهبای او صبحِ تو از مشرقِ مینای او
اے دلت از نغمه هایش سرد و هوش زهرِ قاتل خورده از راهِ گوش
اے دلیلِ انحطاط اندازِ تو از نوا افتادهٔ سازِ تو
آن چنان زار از تن آسانی شدی در جهان ننگِ مسلمانی شدی
از رگِ گل بیستون بستن ترا از نی بی بیستون خستن ترا

(۱) دایه : خواهش آلود ۱۲ (۲) تف دار : عیب دار ۱۲

عشق رسوا گشته از نسیادِ تو
زشت رو تمثالش از بهزادِ تو

زرد از آزارِ تو رخسارِ او
سردیِ تو برده سوز از نارِ او

خسته جان از خسته جانیهاے تو
ناتوان از ناتوانیهاے تو

گریهٔ طفلانه در سرمایه اش
کلفتِ آهے متاعِ خانه اش

سرخوشش از دیوهٔ مینا ها
جلوه در دوزانِ کلستانها

ناخوشے افسردهٔ آزردهٔ
از لکد کوبِ نگهبان مردهٔ

از غمان مانندِ نے کاهیدهٔ
وز فلک صد شکوه بر لب چیدهٔ

لابه دکین جوهرِ آئینه اش
ناتوانی همدمِ دیرینه اش

پست بخت و نیرو ست دون نهاد
ناسزا و نا امید و نامراد

شیونش از جانِ تو سنبد برد
لطفِ خواب از دیدهٔ همسایه برد

وائے بر عشقے کہ نارا و فسرد
در حرم نومید و در بتخانه مرد

اے میانِ کیسات نغمه ریز من
بر عیارِ زندگی او را بزن

فکرِ روشن بیں عمل را رهبر است
چون درخشِ برق پیش از تندر است

فکرِ صالح در ادب می بایدت
رجعتے سوے عرب می بایدت

دل بہ سلمائے عرب باید سپرد (۱) تا دمد صبحِ عجم از شامِ کرد

از چمن زارِ عجم گل چیدۂ نوبہارِ ہندۂ ایراں دیدۂ

اندکے از گردِ صحرا بختۂ بادۂ دیرینہ از خما بختۂ

سر بسجودے اندر برگرمش بدہ تن دمے با صرصرِ گرمش بدہ

مدتے غلطیدۂ اندر حریر (۲) خوبہ کرپاس دشتے ہم بگیر

قرنہا بر لالہ پاکو بیدۂ عارضِ از شبنم چو گل شوئیدۂ

خویش را بر ریگِ سوزاں ہم بزن غوطہ اندر چشمۂ زمزم بزن

مثلِ بلبل ذوقِ شیون تا کجا در چمن زاراں نشیمن تا کجا

اے ہما از بامِ من دامت رمید آشیانے ساز بر کوہِ بلند

آشیانے برق و تندر در کمے (۱) از کنامِ جستۂ بازاں بترے

تا شوی در خوردِ پیکارِ حیات
جسم و جانت سوزد اندر نارِ حیات

(۱) مسلمیٰ ادبیاتِ عرب میں معشوقہ کا نام ہے۔ دوسرے مصرع میں شیخ صمام الحق ضیاء الدین کے مقولہ امسیت کردیا۔ اصبحت عربیا کی طرف اشارہ ہے۔

(۲) ایک قسم کا سخت کپڑا۔ ۱۲۔ (۱) کنام: باز کے رہنے کی جگہ۔

در بیان این که تربیت خودی را سه مراحل است

مرحلهٔ اوّل را اطاعت و مرحلهٔ دوم را ضبطِ نفس و

مرحلهٔ سوم را نیابت الٰہی نامیدند

مرحلهٔ اوّل اطاعت

خدمت و محنت شعارِ اشتر است — صبر و استقلال کارِ اشتر است

گامِ او در راه کم غوغاستے — کاروان را زورقِ صحراستے (۱)

نقشِ پایش قیمتِ هر پشیه — کم خور و کم خواب و محنت پیشه

مست زیرِ بارِ محمل می رود — پایے کوباں سوئے منزل می رود

سر خود از کیفیتِ رفتارِ خویش — در سفر صابر تر از اسوارِ خویش

(۱) زورق: کشتی۔

تو ہم از بارِ فرائض سرمتاب (۱) برخوری از عنفوانِ حسن آب
در اطاعت کوش اے غفلت شعار (۲) می شود از جبر پیدا اختیار
ناکس از فرماں پذیری کس شود (۳) آتش ار باشد ز طغیاں خس شود
حکم کہ تسخیرِ مہ و پروین کند خویش را از بندگی آئین کند
باد را از بندِ گل خوشبو کند قیدِ بود و نابود آہو کند
می زند اختر سوئے منزل قدم پیشِ آئینِ تسلیم خم
سبزہ بر دینِ نبی روئیدہ است پامالِ از ترکِ آں گردیدہ است
لالہ پیہم سوختن فرمانِ او برجہد اندر رگِ او خونِ او
قطرہ ہا دریاست از آئینِ وصل ذرہ ہا صحراست از آئینِ وصل
باطنِ جستے ز آئینے قوی تو چرا غافل ز ایں سامانِ وی
بازِ اے آزادِ دستورِ قدیم زینتِ پاکن ہماں تسخیرِ بیم

شکوہ سنجِ سختیِ آئینِ شو
از حدودِ مصطفیٰ بیروں مرو

(۱) تلمیح ہے آیۂ قرآنی کی طرف (۲) اس شعر میں الہیاتِ اسلامیہ کے مشہور مسئلہ جبر و اختیار کی طرف اشارہ ہے مقصود یہ ہے کہ اعلیٰ اور سچی حریت اطاعت یعنی پابندیِ فرائض سے پیدا ہوتی ہے۔ (۳) طغیاں: سرکشی۔ حد سے گذر جانا۔

مرحلہ دوم ضبطِ نفس

نفسِ تو مثلِ شتر خود پرور است — خود پرست و خود سوار و خود سر است

مرد شو آور زمامِ او بکف — تا شوی گوہر اگر باشی خزف

ہر کہ بر خود نیست فرماں شد رواں — می شود فرماں پذیر از دیگراں

طرحِ تسلیمِ تو از گل ریختند — با محبت خوف را آمیختند

خوفِ دنیا خوفِ عقبیٰ خوفِ جاں — خوفِ آلامِ زمین و آسماں

حُبِّ مال و دولت و حُبِّ وطن — حُبِّ خویش و اقربا و حُبِّ زن

امتزاجِ ماء و طین تن پرور است — کشتۂ فحشا ہلاکِ منکر است

تا عصائے لا الٰہ داری بدست — ہر طلسمِ خوف را خواہی شکست

ہر کہ حق باشد چو جاں اندر تنش — خم نگردد پیشِ باطل گردنش

خوف را در سینۂ او راہ نیست — خاطرش مرعوبِ غیر اللہ نیست

مسلمہ در تسلیم لا آباد شد — فارغ از بندِ زن و اولاد شد

می کند از ماسوی قطعِ نظر (۱) — می نہد سر اطور بر حلقِ پسر

بایکی مثلِ ہجوم لشکر است — جاں بکفہا و ز بادا زاں تر است

(۱) سر اطور: چھری۔ حضرت ابراہیم علیہ الصلوٰۃ کی قربانی کی طرف اشارہ ہے۔ ۱۲۔

لا الٰہ باشد صدف گوہر نماز — قلبِ مسلم راحج اصغر نماز

در کفِ مسلم مثالِ خنجر است (۱) — قاتلِ فحشا و بغی و منکر است

روزہ بر جوع و عطش شبخون زند (۲) — خیبر تن پروری را بشکند

مومنان را فطرت افروز است حج — ہجرت آموز و وطن سوز است حج

طاعتے سرمایۂ جمعیتے — ربطِ اوراقِ کتابِ ملتے

حُبِّ دولت را فنا سازد زکوٰۃ — ہم مساوات آشنا سازد زکوٰۃ

دل ز حتّٰی تُنفِقُوا محکم کند (۳) — زر ز نزایدالفت زر کم کند

ایں ہمہ اسبابِ استحکامِ تست — پختہ محکم اگر اسلامِ تست

اہلِ قوت شو ز دریا قوی

تا سوارِ اشترِ خاکی شوی

(۱) اِنَّ الصَّلٰوۃَ تَنْھٰی عَنِ الْفَحْشَآءِ الخ (آیۂ شریفہ) (۲) جوع و عطش: بھوک اور پیاس

(۳) لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتّٰی تُنْفِقُوْا الخ (آیۂ شریفہ)

مرحلۂ سوم نیابتِ الٰہی

گر شتربانی جہانبانی کنی — زیبِ سرتاجِ سلیمانی کنی
تا جہاں باشد جہاں آراشوی (۱) — تاجدارِ ملکِ لایبلی شوی
نائبِ حق در جہاں بودن خوش است — بر عناصر حکمراں بودن خوش است
نائبِ حق ہمچو جانِ عالم است — ہستیِ او ظلِ اسمِ اعظم است
از رموزِ جسد و کل آگہ بود — در جہاں قائم بامر اللہ بود
خیمہ چوں در وسعتِ عالم زند — ایں بساطِ کہنہ را برہم زند
فطرتش معبودی خواہد نمود — عالمے دیگر بیاید در وجود
صد جہاں مثلِ جہانِ جسد و کل — روید از کشتِ خیالِ او چو گل
پختہ سازد فطرتِ ہر خام را — از حرم بیروں کند اصنام را
نغمہ زا تارِ دل از مضرابِ او — بہرِ حق بیداریٔ او خوابِ او
شیب لا آموزد آہنگِ شباب (۲) — می دہد ہر چیز را رنگِ شباب

(۱) ملکِ لایبلی : یعنی وہ ملک جو زمانے کی دست برد سے ہمیشہ محفوظ رہے ۱۲
(۲) شیب : بڑھاپا ۔ ۱۲

نوعِ انساں را بشیر و هم نذیر — هم سپاہی هم سپہ را هم امیر

مدعائے علّم الاسماستے (۱) — سرِّ سبحان الّذی اسراستے

از عصا دستِ سفیدش محکم است (۲) — قدرتِ کامل بعلمش توام است

چوں عناں گیرد بدست آں شہسوار — تیز تر گردد بسمِ روزگار

خشک سازد ہیبتِ او نیل را (۳) — می برد از مصر اسرائیل را

از دمِ او خیزد اندر گورِ تن — مردہ جانہا چوں صنوبر در چمن

ذاتِ او توجیہِ ذاتِ عالم است — از جلالِ او نجاتِ عالم است

ذرّہ خورشید آشنا از سایہ اش — قیمتِ ہستی گراں از مایہ اش

زندگی بخشد نہاں از عمل — می کند تجدید اندر عمل

جلوہ ہا خیزد ز نقشِ پائے او — صد کلیم آواز سینائے او

زندگی را می کند تفسیرِ نو — سیدہایں خوابِ را تعبیرِ نو

ہستیِ مکنونِ او از حیات — نغمہ ہا خیزد ز سازِ حیات

طبعِ مضمون بند فطرت خوں شود — تا دو بیتِ ذاتِ او موزوں شود

مشتِ خاکِ ما سرِ گردوں رسید — زیں غبارِ آں شہسوار آید پدید

(۱) تلمیح ہے آیاتِ قرآنی کی طرف ۱۲۔ (۲) دستِ سفید: حضرت موسیٰ کا روشن ہاتھ ۱۲
(۳) اس شعر میں حضرت موسیٰ کے قصے کی طرف تلمیح ہے ۱۲

خفتہ در خاکستر امروز ما
شعلۂ فردائے عالم سوز ما

غنچۂ ما گلستاں در دامن است
چشم ما از صبح فردا روشن است

اے سوارِ اشہبِ دوراں بیا (۱)
اے فروغِ دیدۂ امکاں بیا

رونقِ ہنگامۂ ایجاد شو
در سوادِ دیدہ ہا آباد شو

شورشِ اقوام را خاموش کن
نغمۂ خود را بہشت گوش کن

خیز و قانونِ اخوت ساز دہ
جامِ ما صہبائے محبت باز دہ

باز در عالم بیار ایامِ صلح
جنگجویاں را بدہ پیغامِ صلح

نوعِ انساں مزرع و تو حاصلی
کاروانِ زندگی را منزلی

ریخت از جورِ خزاں برگِ شجر
چوں بہاراں بر ریاضِ ما گذر

سجدہ ہائے ما طفلکِ دیر ناد پیر
از جبینِ شہسوارِ ما بگیر

از وجودِ تو سرافرازیم ما
پس بہ سوزِ ایں جہاں سوزیم ما

(۱) اشہب : گھوڑا۔

در شرح

اسرارِ اسمائے علی مرتضیٰؓ

مسلمِ اوّل شہِ مرداں علیؓ
عشق را سرمایۂ ایماں علیؓ

از ولائے دودمانش زندہ ام
در جہاں مثلِ گہر تابندہ ام

گر بمسلم آرد تیغ نظارہ ام
در خیابانش چو بو آوارہ ام

زمزم ار جوشد ز خاکِ من ازوست
مے اگر ریزد ز تاکِ من ازوست

خاکم و از مہرِ او آئینہ ام
می تواں دیدن نوا در سینہ ام

از رخِ او فال پیغمبر گرفت
ملتِ حق از شکوہش فر گرفت

قوتِ دینِ مبیں فرمودہ اش
کائنات آئیں پذیر از دودہ اش

مرسلِ حق کرد نامش بوتراب
حق یداللہ خواند در اُمّ الکتاب

ہر کہ دانائے رموزِ زندگیست
سِرِّ اسمائے علیؓ داند کہ چیست

خاکِ تاریکے کہ نامِ او وطن است
عقل از بیدادِ او در شیون است

فکرِ گردوں رس نمیں پیما زدو
چشمِ کور و گوشِ ناشنوا زدو

از ہوس تیغِ دو رو دارد بدست
رہزناں را دل بریں رہزن شکست

شیرِ حق ایں خاک را تسخیر کرد
ایں گلِ تاریک را اکسیر کرد

مرتضیٰ کز تیغِ او حق روشن است
بوتراب از فتحِ اقلیمِ تن است

مردِ کشور گیر از ذکر آرای است
گوہرش را آبرو خودداری است

ہر کہ در آفاق گردد بوتراب (۱)
باز گرداند ز مغرب آفتاب

ہر کہ زیں بر مرکبِ تن تنگ بست
چوں نگیں بر خاتمِ دولت نشست

زیرِ پاش اینجا شکوہِ خیبر است
دست و آنجا قسمِ کونین و ثراست

از خود آگاہی یدِ اللہی کند
از یدِ اللہی شہنشاہی کند

ذاتِ او دروازۂ شہرِ علوم
زیرِ فرمانش حجاز و چین و روم

حکمراں باید شدن بر خاکِ خویش
تا مے روشن خوری از تاکِ خویش

خاک گشتن مذہبِ پیرانگی است (۲)
خاک لا اب شو کہ ایں مردانگی است

سنگ شو اے ہمچو گل نازک بدن
تا شوی بنیادِ دیوارِ چمن

(۱) معجزہ رجعت خورشید۔

(۲) حضرت علی مرتضیٰؓ کی کنیت (ابو تراب یعنی مٹی کا باپ) کی طرف تلمیح ہے ۱۲

از گلِ خود آدمے تعمیر کن
آدمے را عالمے تعمیر کن

گر بنا سازی ندِ دیوار و در ے
خشت از خاکِ تو بندد دیگرے

اے ز جوہر چشمِ نا بینا بہ رنگ
جامِ تو فریادیِ بیدادِ سنگ

نالہ و فریاد و ماتم تا کجا
سینہ کو بہرِ پیمِ تا کجا

در عمل پوشیدہ مضمونِ حیات
لذتِ تخلیقِ قانونِ حیات

خیز و خلاقِ جہانِ تازہ شو
شعلہ در برکن خلیلِ آوازہ شو

با جہانِ نا مساعد ساختن
ہست در میدانِ سپر انداختن

مردِ خود دارے کہ باشد پختہ کار
با مزاجِ او بسازد روزگار

گر نہ سازد با مزاجِ او جہاں
می شود جنگ آزما با آسماں

بر کند بنیادِ موجودات را
میدہد ترکیبِ نو ذرات را

گردشِ ایام را برہم زند
چرخِ نیلی فام را برہم زند

می کند از قوتِ خود آشکار
روزگارِ نو کہ باشد سازگار

در جہاں نتواں اگر مردانہ زیست
ہمچو مرداں جاں سپردن زندگیست

آزماید صاحبِ قلبِ سلیم
زورِ خود را از مہماتِ عظیم

عشق با دشوار در زیدن خوش است
چوں خلیل از شعلہ گل چیدن خوش است

ممکناتِ قوتِ مرداں کار
گردد از شکلِ پسندی آشکار

حربۂ دوں ہمتاں کین است و بس
زندگانی را ایں یک آئین است و بس

زندگانی قوتِ پیہم ستے
اصلِ او از ذوقِ استیلا ستے

عفوِ بیجا سردیٔ خونِ حیات
سکتہ در بیتِ موزونِ حیات

ہر کہ در دستِ مذلت ماندہ است
ناتوانی را قناعت خواندہ است

ناتوانی زندگی را رہزن است
بطشش از خوف و دروغ آبستن است

از مکارم اندرونِ او تہی است
شیرِ شش از بہرِ ذمائم قربہی است

ہوشیار اے صاحبِ عقلِ سلیم
در کمینہا می نشیند ایں غنیم

گر خردمندی فریبِ او مخور
مثلِ حربا ہر زماں رنگش دگر

شکلِ او اہلِ نظر نشناختند
پردہ ہا بر روئے او انداختند

گاہ او را رحمِ نرمی پردہ دار
گاہ می پوشد ردائے انکسار

گاہ او مستور در محبوبی است
گاہ پنہاں در تہ معذوری است

چہرہ در شکلِ تن آسانی نمود
دل ز دستِ صاحبِ قوت ربود

با توانائی صداقت توام است
گر خود آگاہی ہمیں جامِ جم است

زندگی کشت است و حاصل قوت است
شرحِ رمزِ حق و باطل قوت است

مدعی گر مایہ دار از قوت است
دعویٔ او بے نیاز از حجت است

(۱) حربا : ایک قسم کا جانور جو ہر گھڑی اپنا رنگ بدلتا ہے ۱۲

باطل از قوت پذیرد شانِ حق — خویش را حق داند از بطلانِ حق
از کُنِ او زمزمہ کوثری شود — خیر را گوید شرے شری شود
اے ز آدابِ امانت بے خبر — از دو عالم خویش را بہتر شمر
از رموزِ زندگی آگاہ شو — ظالم و جاہل زغیب اللہ شو

چشم و گوش و لب کشائے ہوشمند
گر نہ بینی او حق بر من بخند

حکایتِ نوجوانے از مرو کہ پیشِ حضرت سید مخدوم علی ہجویری رحمۃ اللہ علیہ آمدہ از ستم اعدا فریاد کرد

سید ہجویر مخدوم امم (۱) — مرقدِ او پیرِ سنجر را حرم
بندہائے کوہسار آساں گسیخت — در زمینِ ہند تخمِ سجدہ ریخت

(۱) پیرِ سنجر: خواجہ معین الدین چشتی رحمۃ اللہ علیہ جو حضرت ہجویری رحمۃ اللہ علیہ کے مزار پر تشریف لائے تھے ۱۲

عہدِ فاروق از جمالش تازہ شد — حق ز حرفِ او بلند آوازہ شد

پاسبانِ عزتِ اُمّ الکتاب — از نگاہش خانۂ باطل خراب

خاکِ پنجاب از دمِ او زندہ گشت — صبحِ ما از مہرِ او تابندہ گشت

عاشقِ دہ ساعتِ صیدِ طپیدِ عشق — از جبینش آشکار اسرارِ عشق

داستانے از کمالش سر کنم — گلشنے در غنچہ مضمر کنم

نوجوانے قامتش بالا چو سرو — وارد لاہور شد از شہرِ مرو

رفت پیشِ سیدِ والا جناب — تا رباید ظلمتش را آفتاب

گفت محصورِ صفِ اعدا ستم — در میانِ سنگہا مینا ستم

با من آموزائے شہِ گردوں مکاں — زندگی کردن میانِ دشمناں

پیرِ دانائے کہ در آتش جمال — بستہ پیمانِ محبت با بلال

گفت لائے نامحرم از راہِ حیات — غافل از انجام و آغازِ حیات

فارغ از اندیشۂ عیش و نشو — قوتِ خوابیدہ را بیدار شو

سنگ چوں بر خود گمانِ شیشہ کرد — شیشہ گردید و شکستن پیشہ کرد

ناتوانِ خود را اگر رہرو شمرد — نقدِ جانِ خویش بار رہزن سپرد

تا کجا خود را شماری مار و طین (۱) — از گلِ خود شعلۂ طور آفریں

(۱) مار و طین : پانی اور مٹی۔

با عزیزاں سرگراں بودن چرا
شکوہ سنجِ دشمناں بودن چرا

راست میگویم عدو ہم یارِ تست
ہستیِ او رونقِ بازارِ تست

ہر کہ دانائے مقاماتِ خودی است
فضلِ حق داند اگر دشمن قوی است

کشتِ انساں را عدو باشد سحاب
ممکناتش را برانگیزد ز خواب

سنگِ رہ آبِ است اگر ہمت قوی است
سیل را پست و بلندِ جادہ چیست

سنگ رہ گردد فسانِ تیغِ عزم
قطعِ منزل امتحانِ تیغِ عزم

مثلِ حیواں خوردن آسودن چہ سود
گر بخود محکم نہ بودن چہ سود

خویش را چوں از خودی محکم کنی
تو اگر خواہی جہاں برہم کنی

گر فنا خواہی ز خود آزاد شو
گر بقا خواہی بخود آباد شو

چیست مردن از خودی غافل شدن
تو چہ پنداری فراقِ جان و تن؟

در خودی کن صورتِ یوسف مقام
از اسیری تا شہنشاہی خرام

از خودی اندیشِ مردِ کار شو
مردِ حق شو حاملِ اسرار شو

شرحِ راز از داستانہا می کنم
غنچہ از زورِ نفس وا می کنم

"خوشتر آں باشد کہ سرِ دلبراں
گفتہ آید در حدیثِ دیگراں"

حکایت طائرے کہ از تشنگی بیتاب بود

طائرے از تشنگی بیتاب بود — در تنِ او دم مثالِ موجِ دود

ریزۂ الماس در گلزار دید — تشنگی نظارۂ آب آفرید

از فریبِ ریزہ خورشید تاب — مرغِ نادان سنگ را پنداشت آب

مایہ اندوزِ نم از گوہر نشد — زود بر منقار و کامش تر نشد

گفت الماس اے گرفتارِ ہوس! — تیز بر من کردہ منقارِ ہوس

قطرۂ آبے نیم ساقی نیم — من برائے دیگراں باقی نیم

قصدِ آزارم کنی دیوانہ؟ — از حیاتِ خود نمی بینی نشانہ

آبِ من منقارِ مرغاں بشکند — آدمی را گوہرِ جاں بشکند

طائر از الماس کام دل نیافت — روئے خویش از ریزۂ تابندہ تافت

حسرت اندر سینۂ اش آباد گشت — در گلوئے او نوائے یاد گشت

قطرۂ شبنم سرِ شاخِ گلے — تافت مثلِ اشکِ چشمِ بلبلے

تابِ او محوِ سپاسِ آفتاب — لرزہ بر تن از ہراسِ آفتاب

کوکبِ رم خوردهٔ گردون زادهٔ
یک دم از ذوقِ نمود استادهٔ

صد فریب از غنچه و گل خورده
بهره از زندگی نا برده

مثلِ اشکِ عاشقِ دلداده
زیبِ مژگانے چکیده آماده

مرغِ مضطر زیرِ شاخِ گل رسید
در دهانش قطرهٔ شبنم چکید

اے کہ می خواہی ز دشمن جاں بری
از تو پرسم قطرہ یا گوہری؟

چوں ز سوزِ تشنگی طائر گداخت
از حیاتِ دیگرے سرمایہ ساخت

قطرہ سخت اندام و گوہر خونبہا بود
ریزهٔ الماس بود و او نبود

غافل از حفظ خودی یک دم مشو
ریزهٔ الماس شو شبنم مشو

پختہ فطرت صورتِ کہسار باش
حاملِ صد ابر و دریا بار باش

خویش را دریاب از ایجابِ خویش
سیم شو از بستنِ سیمابِ خویش

نغمہ پیدا کن ز تارِ خودی
آشکارا ساز اسرارِ خودی

حکایتِ الماس و زغال

از حقیقت باز بگشایم درے
با تو گویم حدیثِ دیگرے

گفت با الماس در معدن زغال
اے امینِ جلوہ ہائے لاابال

ہمدمیم و ہمرہ و ہمدوش و ہمسایہ یکیست
در جہاں اہلِ وجود ما یکیست

من بکانِ تیرہ زادم تو ز دودِ ناکسی
تو سرِ تاجِ شہنشاہاں رسی

قدرِ من از بدگلی گمگشتہ در خاک
از جمالِ تو دلِ آئینہ چاک

روشن از تاریکیِ من محفلست
پس کمالِ جوہرم خاکسترست

پشتِ پا ہر کس مرا بوسہ زند
بر ستارِ ہستیم چنگ زند

بر سرِ سامانِ من باید گریست
برگ و سازِ ہستیم دانی کہ چیست؟

موجۂ دودے بہم پیوستۂ
مایہ دارِ یک شرارِ جستۂ

مثلِ انجم روئے تو ہم خوئے تو
جلوہ ہا خیزد ز ہر پہلوئے تو

گاہ نورِ دیدۂ قیصر شوی
گاہ زیبِ دستۂ خنجر شوی

گفت الماس اے رفیقِ نکتہ بیں!
تیرہ خاک از پختگی گردد نگیں

تا بہ پیمانِ خود در جنگ شد
پختہ از پیکارِ مشتِ سنگ شد

پیکرم از پختگی ذو النور شد
سینہ ام از جلوہ ہا معمور شد

خوار گشتی از وجودِ خامِ خویش
سوختی از نرمیٔ اندامِ خویش

فارغ از خوف و غم و وسواس باش
پختہ مثلِ سنگ شو الماس باش

می شود از دے دو عالم مستنیر
ہر کہ باشد سخت کوش و سخت گیر

مشتِ خاکے اصلِ سنگ اسود است
کو سرِ از جیبِ حرم بیروں نمود است

رتبہ اش از طورِ بالاتر شد است
بوسہ گاہِ اسود و حجر شد است

در صلابت آبروئے زندگی است
ناتوانی ناکسی نا پختگی است

حکایت شیخ و برہمن و سر کالمہ گنگا و سلسلہ

در معنیٔ این کہ تسلسل حیات ملیہ از محکم گرفتن روایاتِ مخصوصہ ملیہ می باشد

در بنارس با برہمنے محترم (۱) شد روانديم بود و عزم

بہرہ وافر ز حکمت داشتے با خدا جویاں ارادت داشتے

قوتِ او گیرا و قدرت کوشش بود با ثریا عقلِ او ہمدوش بود

آشیانش صورتِ عنقا بلند مہر و مہ بر شعلۂ فکرش سپند

مدتے مینائے او در خون نشست ساقیٔ حکمت بجامش مے نہ بست

در ریاضِ علم و دانش دام چید چشمِ دامش طائرِ معنی ندید

(۱) برہمند: مزید علیہ برہمن کا ہے ۱۲

ناخنِ فکرش بجوں آلودہ ماند
عقدہ بود و عقدہ ہم نگشودہ ماند

آہ بر لب شاہدِ حیرانِ او
چہرہ غماز دلِ حیرانِ او

رفت روزے نزدِ شیخِ کاملے
آنکہ اندر سینہ پروردے دلے

گوش بر گفتارِ آں فرزانہ داد
بر لبِ خود مُہرِ خاموشی نہاد

گفت شیخ اے طائفِ چرخِ بلند
اندکے عہدِ وفا با خاک بند

تا شدی آوارہ صحرا و دشت
فکرِ بیباکِ تو از گردوں گذشت

باز میں در سازِ اے گردوں نورد
در تلاشِ گوہرِ انجم مگرد

من نگویم از بستاں بیزار شو
کافری؟ شاید شدن زنّار شو

اے امانت دارِ تہذیبِ کہن
پشتِ پا بر مسلکِ آبا مزن

گر جمعیت حیاتِ ملت است
کفر ہم سرمایۂ جمعیت است

تو کہ ہستی در کافری کامل نۂ
در خورِ طوفِ حریمِ دل نۂ

ماندہ ایم از جادۂ تسلیم دور
تو ز آذر من ز ابراہیم دور

قیسِ ما سودائیِ محمل نشد
در جنونِ عاشقی کامل نشد

مُرد چوں شمعِ خودی اندر وجود
از خیالِ آسماں پیچید و سود

آب زد در دامنِ کہسارِ سنگ
گفت روزے با ہمالہ رودِ گنگ

اے ز صبح آفرینش تیز خیز و تند رو
پیکرت از رود ہا زنار پوشش

حق ترا با آسماں ہمراز ساخت
پات محروم حسد از ناز ساخت

طاقتِ رفتار از پایت ربود
ایں وقار و رفعت و تمکیں چہ سود؟

زندگانی از خرامِ پیہم است
برگ و سازِ ہستی موج از رم است

کوہ چوں ایں طعنہ از دریا شنید
ہم چو بحرِ آتش از کیں بر دمید

گفت اے پہنائے تو آئینہ ام
چوں تو صد دریا درون سینہ ام

ایں خرامِ ناز سامانِ فناست
ہر کہ از خود رفت شایانِ فناست

از مقامِ خود نداری آگہی
بر زیانِ خویش نازی اے ابلہی!

اے ز بطنِ چرخِ گرداں زادۂ (۱) از تو بستہ ساحلِ افتادۂ

ہستیِ خود نذرِ طوفاں ساختی
پیشِ ہر زن نقدِ جاں انداختی

ہمچو گل در گلستاں خود دار شو (۲) بہر نشو و پائے گلچیں مرو

زندگی بر جائے خود بالیدن است
از خیابانِ خودی گل چیدن است

قرنہا بگذشت و من پا در گلم
تو گماں داری کہ دور از منزلم

ہستیم بالید و تا گردوں رسید
زیرِ دامانم ثریا آرمید

(۱) ہنود کا عقیدہ ہے کہ رود گنگا کا سرچشمہ آسمان ہے۔ ۱۲

(۲) نشو و نما ۱۲

هستی تو بے نشاں در قلزم است (۱) فردوسِ من سجده گاہِ انجم است

چشمِ من بینائے اسرارِ فلک آشنا گوشم ز پروازِ ملک

تا ز سوزِ سعیِ پیہم سوختم لعل و الماس و گہر اندوختم

"در درونم سنگ و اندر سنگ نار (۲) آب را بر نارِ من نبود گذار"

قطرہ خود را بپاے خود مریز در تلاطم کوش و با قلزم ستیز

آبِ گوہر خواہ و گوہر ریزہ شو بہرِ گوشِ شاہدے آویزہ شو

یا خود افزا شو بسبک رفتار شو ابرِ برق انداز و دریا بار شو

از تو قلزم گر دہد طوفاں کند شکوہ از تنگی داماں کند

کمتر از موجے شمار خویش را

پیشِ پاے تو گذارد خویش را

(۱) فردوس = چوٹی

(۲) مولانا رومؒ بہ تغییرِ الفاظ ۔۲

در بیان این کہ مقصدِ حیاتِ مسلم اعلائے کلمۃ اللہ است و جہاد اگر محرّک او خوع (۱) الارض باشد در مذہبِ اسلام حرام است

قلب را از صبغۃ اللہ رنگ دہ (۲) عشق را ناموس نام و ننگ دہ

طبعِ مسلم از محبت قاہر است (۳) مسلم ار عاشق نباشد کافر است

تابعِ حق دیدنش نادیدنش خورد و نوشش نوشیدنش خوابیدنش

در رضایش مرضیِ حق گم شود این سخن کے باورِ مردم شود

خیمہ در میدانِ الا اللہ زدست در جہاں شاہد علی الناس آمدست

شاہدِ جانش نبیِ اُمّی و جاں شاہدے صادق ترینِ شاہداں

(۱) خوع الارض : تسخیرِ ممالک ۱۲ (۲) صبغۃ اللہ کہ ہے آیۂ شریفہ ومن احسن من اللہ صبغۃ کی طرف (۳) قاہر : غالب۔

قال را بگذار و با بِ حال زن
نورِ حق بر ظلمتِ اعمال زن

در قبائے خسروی درویش زی
دیدہ بیدار و خدا اندیش زی

قربِ حق از ہر عمل مقصود دار
تا ز تو گردد جلالش آشکار

صلح شر گردد چو مقصود است غیر
گر خدا باشد غرض جنگ است خیر

گر نہ گردد حق ز تیغ ما بلند
جنگ باشد قوم را ننگ آورند

حضرتِ شیخِ میاں میر ولی
ہم خفی از نورِ جانِ او جلی

بر طریقِ مصطفیٰ محکم پئے
نغمۂ عشق و محبت سر دئے

ترکشِ ایمانِ خاکِ شہرِ ما
مشعلِ نورِ ہدایت بہرِ ما

بر درِ او جبہہ فرسا آسماں
از مریدانش شہِ ہندوستاں

شاہِ جم چشمِ حرص در دل کاشتے
قصدِ تسخیرِ ممالک داشتے

از ہوسِ آتش بجاں افروختے
تیغ را اہلِ زمن مزید آموختے

در دکن ہنگامہ ہا برپا نمود
لشکرش در عرصہ پیکار بود

رفت پیشِ شیخِ گردوں پایہ
تا بگیرد از دعا سرمایہ

مسلم از دنیا سوئے حق رم کند
از دعا تدبیر را محکم کند

شیخ از گفتارِ شہ خاموش ماند
بزمِ درویشاں سراپا گوش ماند

تا مریدے سکۂ تسخیر بست
لب کشود و مہرِ خاموشی شکست

گفت ایں نذرِ حقیر از من پذیر — اے زحق آوارگاں را دستگیر

غوطہ ہا زد در خوئے محنت تنم (۱) — تا گرہ نزد در ہمے را دانہ نم

گفت شیخ ایں رزقِ سلطانِ ملست — آنکہ در سیرابیِ شاہی گداست

حکمرانِ مہر و ماہ و انجم است — شاہِ مفلس ترینِ مردم است

دیدہ بر خوانِ اجانب دوختہ است — آتشِ جوعش جہانے سوختہ است

قحط و طاعون تارِ تیغِ تیشہ اش — عالمے ویرانہ از تعمیرِ او

خلق و دین و داد از نادارئیش — از تہیدستی ضعیف آزارئیش

سطوتش اہلِ جہاں را دشمن است — نوعِ انساں کاروان را رہزن است

از خیالِ خود فریب و فن گرفت — می کند تاراج را تسخیر نام

عسکرِ شاہی و افواجِ غنیم (۲) — ہر دو از شمشیرِ جوعِ او دو نیم

آتشِ جانِ گدا جوعِ گداست — جوعِ سلطان ملک و ملت را فناست

ہر کہ خنجر بہرِ غیر اللہ کشید
تیغِ او در سینۂ او آرمید

(۱) خوے (تلفظ خَے) پسینہ ۱۲

(۲) جوع = بھوک ۱۲

اندرزِ میر نجات نقشبند المعروف بابا بے صحرائی

کہ برائے مسلمانانِ ہندوستان رقم فرمودہ است

اے کہ مثلِ گل ز گل بالیدۂ
تو ہم از بطنِ خودی زائیدۂ

از خودی مگذر بہ بت انجام باش
قطرہ می باش و بحر آشام باش

تو کہ از نورِ خودی تابندۂ
گر خودی محکم کنی پائندۂ

سود در جیب ہمیں سودا ستے
خواجگی از حفظِ ایں کالا ستے

ہستی و از نیستی ترسیدۂ
اے سرت گردم غلط فہمیدۂ

چوں خبر دارم ز سازِ زندگی
با تو گویم چیست راز زندگی

غوطہ در خود صورتِ گوہر زدن
پس ز خلوت گاہِ خود سر بر زدن

زیرِ خاکستر شرار اندوختن
شعلہ گردیدن نظر ہا سوختن

خانہ سوز محنت چل سالہ شو
طوفِ خود کن شعلۂ جوالہ شو

(۱) اندرز: نصیحت ۱۲

زندگی از طوف دیگر رستن است — خویش را بیت الحرم دانستن است

پرزن و از جذبِ خاک آزاد باش — همچو طائر این زاقتاد باش

تو اگر طائر نہ اے ہوشمند — بر سرِ عنقا آشیانِ خود مبند

اے کہ باشی در پئے کسبِ علوم — با تو میگویم پیامِ پیرِ روم

"علم را بر تن زنی مارے بود — علم را بر دل زنی یارے بود"

آگہی از قصۂ اخوندِ روم (۱) — آنکہ داد اندر حلب درسِ علوم

پاے در زنجیرِ توجیہاتِ عقل — کشتیش طوفانیِ ظلماتِ عقل

موسیٰ بیگانہ سینائے عشق — بے خبر از عشق و از سودائے عشق

از تشکک گفت و از اشراق گفت (۲) — وز حکم صد گوہرِ تابندہ سفت

عقدہا اے قالِ مشائین (۳) کشود — نورِ فکرش ہر خفی را وا نمود

گرد و پیشش بود انبارِ کتب — بر لبِ او شرحِ اسرارِ کتب

(۱) حلب ملک شام میں ایک مشہور شہر کا نام ہے۔

(۲) تشکک اشراق قدیم فلسفۂ یونان کے دو اسکول۔ مؤخر الذکر افلاطون کے فلسفے کا نتیجہ ہے مسلمانوں میں اس کے جامع اور مرتب شیخ شہاب الدین سہروردی مقتول تھے جن کو سلطان صلاح الدین نے علمائے وقت کے فتوے پر قتل کروا دیا تھا۔

(۳) مشائین: حکما کا وہ گروہ جو ارسطو کا متبع ہے۔

پیرِ تبریزی ز ارشادِ کمال (۱) جست راہِ مکتبِ مُلّا جلال

گفت ایں غوغا و قیل و قال چیست ایں قیاس و وہم و استدلال چیست

مولوی فرمود ناداں لب ببند بر مقالاتِ خرد مندان مخند

پایۂ بوعلی از مکتب بہ یزدان گذار قیل و قال است ایں ترا با وے چہ کار

قالِ ما از فہمِ تو بالا تر است شیشۂ ادراک را دوشیزہ است

سوزشِ شمس از گفتۂ مُلّا فزود آتشے از جانِ تبریزی کشود

بر زمیں برقِ نگاہِ او فتاد خاک از سوز دمِ او شعلہ زاد

آتشِ دل خرمنِ ادراک سوخت دفترِ آں فلسفیِ پاک سوخت

مولوی بیگانہ از اعجازِ عشق ناشناسِ نغمہ ہائے سازِ عشق

گفت ایں آتش چساں افروختی دفترِ ارباب حکمت سوختی

گفت شیخ اے مسلمِ زنار دار ذوق و حال است ایں ترا با وے چہ کار

حالِ ما از فکرِ تو بالا تر است شعلۂ ما کیمیائے احمر است

ساختی از برفِ حکمت ساز و برگ (۲) از سحابِ فکرِ تو بارد تگرگ

آتشے افروز از خاشاکِ خویش شعلۂ تعمیر کن از خاکِ خویش

علمِ مسلم کامل از سوزِ دل است معنیٔ اسلام ترکِ آب و گل است

(۱) کمال: حضرت شیخ کمال الدین جنیدی رحمۃ اللہ علیہ ۱۲ (۲) تگرگ: اولہ

چوں ز بندِ آفل ابراہیم رست (۱)
در میانِ شعلہ ہا گلشن شست

علمِ حق را در فضا انداختی (۲) بہرِ ناسے نفتِ دیں در باختی
گرمِ رو در جستجوے سرمہ ہ واقف از چشمِ سیاہِ خود نہ ہ
آبِ حیواں از دمِ خنجر طلب ق از دہانِ اژدہا کوثر طلب
سنگِ اسود از درِ بتخانہ خواہ نافۂ مشک از سگِ دیوانہ خواہ
سوزِ عشق از دانشِ حاضر مجوے کیفِ حق از جامِ ایں کافر مجوے
مدتے محوِ نگہ و دو بودہ ام رازدانِ دانشِ نو بودہ ام
باغبانان استخوانم کردہ اند محرمِ ایں گلستانم کردہ اند
گلستانے لالہ زارِ عبرتے چوں گلِ کاغذ سرابِ سنگتے
تا ز بندِ ایں گلستاں رستہ ام آشیاں بر شاخِ طوبے بستہ ام
دانشِ حاضر حجابِ اکبر است (۳) بت پرست و بت فروش و بت گر است
پا بزندانِ مظاہر بستہ ہ از حدودِ جسم و حس بیروں نہ جستہ

(۱) آفل : غروب ہونے والا ، زوال پذیر ، تلمیح آیہ شریفہ

(۲) در فضا انداختن : بے پروائی کرنا ۱۲

(۳) دانشِ حاضر : موجودہ زمانے کے علوم و فنون ۱۲

در سراطِ زندگی از یافتد — بر گلوے خویشتن خنجر نہد
آتشے دارد مثالِ لا الٰہ — شعلہ دارد مثالِ لا الٰہ
فطرتش از سوزِ عشق آزاد ماند — در جہانِ جستجو ناشاد ماند
عشق از اطوارِ علتہائے عقل — بہ شود از نشترش سودائے عقل
جملہ عالم ساجد و مسجودِ عشق — سومناتِ عقل را محمودِ عشق

ایں متے دیرینہ در میناش نیست
شورِ یارب قسمتِ شبہاش نیست

قیمتِ شمشادِ خود نشناختی — سروِ دیگر را بلند انداختی
مثلِ نے خود را ز خود کردی تہی — بر نوائے دیگراں دل می نہی
اے گدائے ریزہ از خوانِ غیر — جنسِ خود می جوئی از دکانِ غیر
بزمِ مسلم از چراغِ غیر سوخت — مسجد از شرارِ دیر سوخت
از سوادِ سبحہ چوں آہو رمید — ناوکِ صیاد پہلویش درید
شد پریشاں برگِ گل چوں بوئے خویش — اے ز خود رم کردہ باز آ سوئے خویش
اے امینِ حکمتِ اُمّ الکتاب — وحدتِ گم گشتہ خود باز یاب
تا کہ در بانِ حصارِ ملتیم — کافر از ترکِ شعارِ ملتیم
ساقیا دیرینہ را سنگِ شکست — بزمِ رندانِ حجازی بے نشست

کعبہ آباد است از اصنامِ ما
خندہ زن کفر است بر اسلامِ ما

شیخ در عشقِ بتاں اسلام باخت
رشتۂ تسبیح از زنار ساخت

پیرہا پیرانِ بے پروا شدند (۱)
سخرہ بہرِ کودکانِ کو شدند

دل ز نقشِ لا الٰہ بیگانہ
از صنم ہائے ہوس بتخانہ

می شود ہر مو دراز از خرقہ پوش
آہ ازیں سوداگرانِ دیں فروش

با مریداں روز و شب اندر سفر
از ضرورت ہائے ملت بے خبر

دیدہ ہا بے نور مثلِ نرگس اند
سینہ ہا از دولتِ دل مفلس اند

واعظاں ہم صوفیاں منصب بدست
اعتبارِ ملتِ بیضا شکست

واعظِ ما چشم بر بتخانہ دوخت
مفتیِ دینِ مبیں فتوے فروخت

چیست یاراں بعد ازیں تدبیرِ ما
رُخ سوئے میخانہ دارد پیرِ ما

(۱) سخرہ : ہنسی ۔ مذاق ۱۲

الوقتُ سیفٌ

سبز باد اخاکِ پاکِ شافعیؒ — عالمے سرخوش زتاکِ شافعیؒ

فکرِ او کوکب زگردوں چیدہ است — سیفِ بُرّانِ وقت را مالیدہ است (۱)

من چہ گویم سرِّ ایں شمشیر چیست — آبِ او سرمایہ دار از زندگیست

صاحبش بالاتر از امید و بیم — دستِ او بیضا ترا از دستِ کلیم

سنگ از یک ضربتِ او تر شود — بحر از موجِ مے نم بر شود

در کفِ موسیٰ ہمیں شمشیر بود — کارِ او بالاتر از تسخیر بود

سینۂ دریا سے احمر چاک کرد — قلزمے را خشک مثلِ خاک کرد

پنجۂ حیدرؓ کہ خیبر گیر بود — قوتِ او از ہمیں شمشیر بود

گردشِ گردونِ گرداں دینِ اوست — انقلابِ روز و شب آئینِ اوست

اے اسیرِ دوش و فردا زینہار — در دلِ خود عالمِ دیگر نگر

در گلِ خود تخمِ ظلمت کاشتی — وقت را مثلِ خطِ پیشانی گذاشتی

باز با پیمانۂ لیل و نہار — فکرِ تو پیمود طولِ روزگار

(۱) الوقتُ سیفٌ : مقولہ ہے حضرت امام شافعی رحمۃ اللہ علیہ کا ۱۲

ساختی این رشته از زنّار دوش — گشته مثل بتان باطل فروش

کیمیا بودی دشت گل شدی — سترِ حق از آتشِ دی باطل شدی

مسلمی؟ آزاد این زنّار باش — شمعِ بزمِ ملّتِ احرار باش

تو که از اصلِ زمان آگه نه‌ای — از حیاتِ جاودان آگه نه‌ای

تا کجا در روز و شب باشی اسیر (۱) — رمزِ وقت از لی مع الله یاد گیر

این و آن پیدا است از رفتارِ وقت — زندگی سر است از اسرارِ وقت

اصلِ وقت از گردشِ خورشید نیست — وقت جاوید است خور جاوید نیست

عیش و غم عاشور و یوم العید است وقت — سترِ آب و گل و خورشید است وقت

وقت را مثلِ مکان محدود مدان — امتیاز روز و شب از خود مران

اے چو بوریم کرده از بستانِ خویش — ساختی از دستِ خود زندانِ خویش

وقتِ ما کو اول و آخر ندید — از خیابانِ ضمیرِ ما دمید

زنده از عرفانِ اصلش زنده‌تر — هستیِ او از سحر تابنده‌تر

زندگی از دهر و دهر از زندگی است
لَا تَسُبُّوا الدَّهر فرمانِ نبی است (۲)

نکته‌ئی گویمت روشن چو در — تا شناسی اعتبارِ عبد و حر

(۱) لی مع اللہ وقت۔ حدیثِ مشہور (۲) لَا تَسُبُّوا الدَّهر۔ وقت کو برا مت کہو

عبد گردد یا وہ در تبدیل نہاد
در دلِ حر یا وہ گردد روزگار

عبد از ایام می ماند کفن
روز و شب را می تند بر خویشتن

مردِ حر خود را ز گل بیرون کند
خویش را بر روزگاراں می تند

عبد چوں طائر بدامِ صبح و شام
لذتِ پرواز بر جانش حرام

سینہ آزادہ چاکِ نفس
طائرِ ایام را گردد قفس

عبد را تحصیلِ حاصل فطرت است
دادِ او تخریبِ او بے ندرت است

از گراں خیزی مقامِ او ہماں
نالہ ہائے صبح و شامِ او ہماں

دمبدم نو آفرینی کارِ حر
نغمہ سنجِ تازہ ریزِ تارِ حر

فطرتش رحمت کشِ تکرار نیست
جادہ او حلقہ پرکار نیست

عبد را ایام زنجیر است و بس
بر لبِ او حرفِ تقدیر است و بس

ہمتِ حر با قضا گردد مشیر
حادثات از دستِ او صورت پذیر

رفتہ و آیندہ در موجودِ او
دیرہا آسودہ اندر زودِ او

آمد از صوت و صدا پاک این سخن
در نمی آید بہ ادراکِ این سخن

گفتم و حرفم ز معنی شد مسار
شکوہ بے معنی کہ با حرفم چکار

زندہ معنی چوں بہ حرف آمد بمرد
از نفس ہائے تو نارِ او فسرد

نکتہ غیب و حضور اندر دل است
رمزِ ایام و مرور اندر دل است

نغمۂ خاموش دارد ساز وقت
غوطہ در دل زن کہ یابی راز وقت

یاد آیامیکہ سیف روزگار — با توانا دستیٔ ما بود یار
تخم دیں در کشتِ دلہا کاشتیم — پردہ از رخسارِ حق برداشتیم
ناخنِ ما عقدۂ دنیا کشاد — بخت ایں خاک از سجودِ ما کشاد
از خمِ حق بادۂ گلگوں زدیم — بر کہن میخانہا شبخوں زدیم
اے مئے دیرینہ در مینائے تو — شیشہ آب از گرمیٔ صہبائے تو
از غرور و نخوت و کبر و منی — طعنہ بر ناداریٔ ما میزنی
جامِ ما ہم زیبِ محفل بودہ است — سینۂ ما صاحبِ دل بودہ است
عصرِ نو از جلوہ ہا آراستہ — از غبارِ پائے ما برخاستہ
کشتِ حق سیراب گشت از خونِ ما — حق پرستانِ جہاں مسنونِ ما
عالم از ما صاحبِ تکبیر شد — از گلِ ما کعبہ ہا تعمیر شد
حرفِ اِقْرَأ را بما تسلیم کرد — رزقِ خویش از دستِ ما تقسیم کرد
گرچہ رفت از دستِ ما تاج و نگیں — ما گدایاں را بچشمِ کم مبیں
در نگاہِ تو زیاں کاریم ما — کہنہ پندارِیم ما خواریم ما

(۱) اِقْرَأ۔ یعنی ہے آیہ شریفہ اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ کی طرف۔

اعتبار از لا الٰہ داریم ما
ہر دو عالم را نگہ داریم ما

از غمِ امروز و فردا رستہ ایم
با کسے عہدِ محبت بستہ ایم

در دلِ حق سجدہ ہا مکنونیم ما
وارثِ موسیٰ و ہارونیم ما

مہر و مہ روشن ز تابِ ما ہنوز
برقہا دارد سحابِ ما ہنوز

ذاتِ ما آئینہ ذاتِ حق است
ہستی مسلم ز آیاتِ حق است

دُعا

اے چو جاں اندر وجودِ عالمی
جانِ ما باشی و از ما کم نمی

نغمہ از فیضِ تو در عودِ حیات (۱)
موت در راہِ تو محمودِ حیات

باز تسکینِ دلِ ناشاد شو
باز اندر سینہ ہا آباد شو

باز از ما خواہ ننگ و نام را
پختہ تر کن عاشقانِ خام را

از مقدر شکوہ ہا داریم ما
نزدِ تو بالا و نا داریم ما

(۱) عود : ایک قسم کا ساز ۱۲

از تہیدستاں لئے زیبا بپوش — عشقِ سلمانؓ و بلالؓ ارزاں فروش
چشمِ بیخواب و دلِ بیتاب دہ — بازما را فطرتِ سیماب دہ
آیتے بنماز آیاتِ مبیں (۱) — تا شود اعناقِ اعدا خاضعین
کوہِ آتش خیز کن ایں کاہ را — ز آتشِ ما سوزِ غیر اللہ را
رشتۂ وحدت چو قوم از دست داد — صد گرہ بر روئے کارِ ما فتاد
ما پریشاں در جہاں چوں اختریم — ہمدم و بیگانہ از یک دیگریم
باز ایں اوراق را شیرازہ کن — باز آئینِ محبت تازہ کن
بازما را بر سماں خدمت گمار — کارِ خود با عاشقانِ خود سپار
رہروان را منزلِ تسلیم بخش — قوتِ ایمانِ ابراہیم بخش

عشق را از شغلِ لا آگاہ کن
آشنائے رمزِ الا اللہ کن

منکہ بہرِ دیگراں سوزم چو شمع — بزمِ خود را گریہ آموزم چو شمع
یارب آں اشکے کہ باشد دلفروز — بے قرار و مضطر و آرام سوز
کارش در باغ و در بیدا تشے — از قبائے لالہ شوید آتشے

(۱) تلمیح ہے آیہ شریفہ ان نشا ننزل علیہم من السماء فظلت اعناقہم لہا خاضعین کی طرف۔

دل بدوشش دیده بر فردا ستم
در میان انجمن تنها ستم

هر کسے از ظن خود شد یار من
از درون من نجست اسرار من

در جهان یار بے یم من کجاست
نخل سینایم کلیم من کجاست

ظالم بر خود ستم ها کرده ام
شعله را در بغل پرورده ام

شعلهٔ غارت گر سامان هوش
آتشے افگند در دامان هوش

عقل را دیوانگی آموخته
علم را سامان هستی سوخته

آفتاب از سوز او گردون مقام
برقها اندر طواف او مدام

همچو شبنم دیدهٔ گریان شدم
تا امین آتش پنهان شدم

شمع را سوز غمیان آموختم
خود نهان از چشم عالم سوختم

شعله ها آخر ز هر مویم دمید
از رگ اندیشه ام آتش چکید

عندلیبم از شرر بادا بچید
نغمهٔ آتش مزاجے آفرید

سینهٔ عصر من از دل خالی است
می تپد مجنون که محمل خالی است

شمع را تنها تپیدن مشکل است
آه یک پروانهٔ من اهل نیست

انتظار غم گسارے تا کجا
جستجوے رازدارے تا کجا

اے زدویت ماه و انجم مستنیر
آتش خود را ز جانم باز گیر

این امانت باز گیر از سینه ام
خار جوهر برکش از آئینه ام

یا مرا یک ہمدم دیرینہ دہ
عشقِ عالم سوز را آئینہ دہ

موج در بحر است ہم پہلوئے موج
ہست با ہمدم تپیدن خوئے موج

بر فلک کوکب ندیم کوکب است
ماہ تاباں ہمرز انوئے شب است

روز پہلوئے شبِ یلدا زند
خویش را امروز بر فردا زند

ہستی جوئے بجوئے گم شود
موجۂ بادے ببوئے گم شود

ہست در ہر گوشۂ ویرانہ رقص
میکند دیوانہ بادیوانہ رقص

گرچہ تو در ذاتِ خود یکتا ئی
عالمے از بہرِ خویش آراستی

من مثالِ لالۂ صحراستم
در میانِ محفلے تنہاستم

خواہم از لطفِ تو یارے محرمے
از رموزِ فطرتِ من محرمے

محرمے دیوانۂ فرزانۂ
از خیالِ این و آں بیگانۂ

تا بجانِ او سپارم ہوئے خویش
باز بینم در دلِ او روئے خویش

سازم از مشتِ گلِ خود پیکرش
ہم سخن دارم ہم آرم در برش

رموزِ بیخودی

جہد کن در بیخودی خود را بیاب
زود تر والله اعلم بالصواب

(مولانا رومؒ)

پیش کش بحضورِ ملتِ اسلامیہ

منکر نتواں گشت اگر دم نزنم از عشق
ایں نشہ بمن نیست اگر باد گرے ہست (عرفی)

اے تراشِ حسنِ تو اقوام را کرد
بر تو ہر آغاز را انجام کرد

اے مثالِ انبیا پاکانِ تو
ہمدمِ دلہا جگر چاکانِ تو

اے نظر بر حسنِ ترسا زادہ
اے ز راہِ کعبہ دور افتادہ

اے فلک مشتِ غبارِ کوئے تو
"اے تماشا گاہِ عالم روئے تو"

ہمچو موجِ آتشِ تہ پا میروی
"تو کجا بہرِ تماشا میروی"

رمزِ سوز آموز از پروانہ
در شرر تعمیر کن کاشانہ

طرحِ عشق انداز اندر جانِ خویش
تازہ کن با مصطفیٰ پیمانِ خویش

خاطرم از صحبتِ ترسا گرفت
تا نقابِ روئے تو بالا گرفت

هم نوا از جلوهٔ اغیار گفت
داستانِ گیسو و رخسار گفت

بر درِ ساقی جبین فرسود او
قصهٔ سرو آزادگان پیمود او

من شهید تیغِ ابروئے توام
حسنِ اکم و آسودهٔ کوئے توام

از ستایش گستری بالاترم
پیشِ هر دیوان فرد نایدسرم

از سخن آئینه سازم کرده اند
وز شکست بے نیازم کرده اند

بارِ احسان بر نتابد گردنم
در گلستان غنچه گردد دامنم

سخت کوشم مثلِ خضر در جهان
آبِ خود می گیرم از سنگِ گران

گرچه بحرم موجِ من بیتاب نیست
بر کفِ من کاسهٔ گرداب نیست

پرده در رنگم شبیخونے نیستم
صیدِ هر موجِ فسونے نیستم

در شرارآباد هستی آرمم
خنده بخشد مرا خاکسترم

بر درت جانم نیاز آورده است
هدیهٔ سوز و گداز آورده است

از آسمانِ آبگون بیم می چکد
بر دلِ گرمم دمادم می چکد

من ز جوبارِ یکیتی می سازمش
تا به صحنِ گلشنت اندازمش

زانکه تو محبوبِ یارِ ما ستی
همچو دل اندر کنارِ ما ستی

عشق تا طرحِ فغان در سینه ریخت
آتشِ او از دلم آئینه ریخت

مثلِ گل از هم شگافم سینه را
پیشِ تو آویزم این آئینه را

تا نگاہے افگنی بر روئے خویش — می شوی زنجیرِ مُشکیں موئے خویش

باز خوانم قصّۂ پارینہ را
تازہ سازم داغہائے سینہ را

از پئے قومم ز خود نامحرمے — خواستم از حق حیاتِ محکمے

در سکوتِ نیم شب نالاں بدم — عالم اندر خواب و من گریاں بدم

جانم از صبر و سکوں محروم بود — ورد من یا حیّ یا قیّوم بود

آرزوئے داشتم خوں کردمش — تا ز راہِ دیدہ بیروں کردمش

سوختن چوں لالہ پیہم تا کجا — از سحر دیوانہ شبنم تا کجا

اشکِ خود بر خویش میریزم چو شمع — با شبِ یلدا در آویزم چو شمع

جلوہ را افزودم و خود کاستم — دیگراں را محفلے آراستم

یک نفس فرصت ز سوزِ سینہ نیست — ہفتہ ام شرمندۂ آئینہ نیست

جانم اندر پیکرِ فرسودہ — جلوہ آہے است گرد آلودہ

چوں مرا صبحِ ازل حق آفرید — نالہ در ابریشمِ عودم تپید

نالہ افشاگرِ اسرارِ عشق — خونبہائے حسرتِ گفتارِ عشق

فطرتِ آتش دہد خاشاک را — شوخیِ پروانہ بخشد خاک را

عشق را داغے مثالِ لالہ بس — در گریبانش گلِ یک نالہ بس

من ہمیں یک گل بدستارت نہم محشرے بر خواب سرشارت نہم

تا ز خاکت لالہ زار آید پدید

از دمت بادِ بہار آید پدید

رموزِ بیخودی

تمہید

در معنیِ ربطِ فرد و ملّت

فرد را ربطِ جماعت رحمت است — جوہرِ او را کمال از ملت است

تا توانی با جماعت یار باش — رونقِ ہنگامہ احرار باش

حرزِ جاں کن گفتهٔ خیر البشر — هست شیطان از جماعت دور تر

فرد و قوم آئینهٔ یک دیگراند — سلک و گوهر، کهکشان و اختراند

فرد میگیرد ز ملت احترام — ملت از افراد می یابد نظام

فرد تا اندر جماعت گم شود — قطرهٔ وسعت طلب قلزم شود

مایهٔ دار و سیرت دیرینهٔ او — رفته و آینده را آئینهٔ او

وصل استقبال و ماضی ذات او — چون ابد لا انتهاست اوقات او

درد و داغش وقف و نوازِ ملت است — احتسابِ کارِ او از ملت است

پیکرش از قوم و هم جانش ز قوم — ظاهرش از قوم و پنهانش ز قوم

در زبانِ قوم گویا می شود — بر رهِ اسلاف پویا می شود

پخته تر از گرمیِ صحبت شود — تا بمعنیِ فرد هم ملت شود

وحدتِ او مستقیم از کثرت است — کثرت اندر وحدت او وحدت است

لفظ چون از بیتِ خود دیگر نشست — گوهرِ مضمون بجیبِ خود شکست

برگِ سبزے کز نهالِ خویش ریخت — از بهاران تارِ امیدش گسیخت

هر که آب از زمزمِ ملت نخورد — شعله هاے نغمه در عودش فسرد

فرد تنها از مقاصد غافل است — قوتش آشفتگی را مائل است

قوم با ضبط آشنا گرداندش — نرم رو مثلِ صبا گرداندش

پا بہ گل مانندِ شمشادش کنند دست و پا بندد کہ آزادش کنند

چوں اسیرِ حلقہ آئین شود
آہوئے رم خوردہ خویش بیں شود

تو خودی از بیخودی نشناختی خویش را اندر گماں انداختی
جوہرِ نور است اندر خاکِ تو یک شعاعش جلوہ ادراکِ تو
عیشت از عیشش غم تو از غمش زندہ از انقلابِ ہر دمش
واحد است و بر نمی تابد دوئی من ز تابِ او من استم تو توئی
خویش دار و خویش باز و خویش ساز ناز ہا می پرورد اندر نیاز
آتشے از سوز او گردد بلند ایں شرر بر شعلہ اندازد کمند
فطرتش آزاد و ہم زنجیری است جزو او در قوتِ کل گیری است
خوگرِ پیکار پیہم دیدنش ہم خودی ہم زندگی نامیدنش
چوں ز خلوت خویش را بیرون نہد پائے در سنگامہ جبروت نہد
نقش گیرد اندر دشت "او" می شود من ز ہم می ریزد و "تو" می شود
جبر قطع اختیارش میکند از محبت ما یدارش میکند
ناز تا ناز است کم خیزد نیاز ناز ہا سازد بہم خیزد نیاز

در جماعت خویش گم گردی خودی　　تا ز گلبرگے چمن گردی خودی

"نکته ها چون تیغ پولاد است تیز
گر نمی فهمی ز پیش ما گریز"

در معنی آن که ملت از اختلاطِ افراد پیدا می شود و تکمیل تربیت او از نبوت است

از چه رو بربسته بطلِ مردم است　　رشته ایں کاستاں سردم است

در جماعت فرد را تسنیم ما　　از چمن او را چو گل تسنیم ما

فطرتش واز رفته یکتائی است　　حفظِ او از انجمن آرائی است

سوز دش در شاهراهِ زندگی　　آتشِ آوردگاهِ زندگی (۱)

مردماں خوگر بیک دیگر شوند　　سفته در یک رشته چوں گوهر شوند

در نبردِ زندگی بایه هم اند　　مثلِ همسکاراں گرفتارِ هم اند

(۱) آوردگاه : جنگ ۱۲

محفلِ انجم ز جذب باہم است
ہستیِ کوکب ز کوکب محکم است

خیمہ گاہِ کاروان کوہ و دبل
مرغزار و مرغِ صحرا تو تل

سست پیمان تار و پودِ کارِ او
ناکشودہ غنچہ سانِ دادِ او

سازِ برق آہنگِ او نو ساختہ
نغمہ اش در پردہ ناپرداختہ

گوسفندِ جستجو ناخوردہ
زخمہ ہائے آرزو ناخوردہ

تا بسامانِ محفل نوزادہ اش
می تواں با پنبہ چیدن بادہ اش

نو دمیدہ سبزۂ خامش ہنوز
سرد خوں اندر رگِ تاکش ہنوز

منزلِ دیو و پری اندیشہ اش
از گمانِ خود مبیدن پیشہ اش

تنگ میدانِ ہستی خامش ہنوز
فکرِ او زیرِ لب باش ہنوز

بیمِ جاں سرمایۂ آب و گلش
ہم زباتِ تندی ارزد دلش

جانِ او از سخت کوشی رم زند
پنجہ در دامانِ فطرت کم زند

ہر چہ از خود میدہد بردارد ش
ہر چہ از بالا فتد بردارد ش

تا خدا صاحب سرے پیدا کند
کوز حرفے دفترے املا کند

سازِ پروازے کہ از آوازہ (۱) خاک را بخشد حیاتِ تازہ

(۱) آوازہ : اصطلاحِ موسیقی - وہ نوا جو دو مقام سے ترکیب پائے۔ تلمیح ہے دین و دنیا کی طرف ۱۲

ذرّهٔ بی مایه خود گیرد از و — هر متاعے این چنین گیرد از و
زنده از یک دم دو صد پیکر کند — محفلے رنگین ز یک ساغر کند
دیدهٔ او میکشد لب جان دهد — تا دلی میرد یکی پیدا شود
رشتهٔ اش کو بر فلک دارد سرے — پاره های زندگی را تیمگے
تازه اندازِ نظر پیدا کند — گلستان در دشت و در پیدا کند
از تف او ملتے مثلِ سپند — بر جهد شوخ و شنگ و هنگامه مند
یک شرر می افگند اندر دلش — شعله در گیرد بگردد در گلش
نقش پایش خاک را بینا کند — ذره را هم چشمِ آن سینا کند
عقلِ عریان را دهد پیرایه — بخشد این بی مایه را سرمایه
دامنِ خود میزند بر اخگرش — هر چه غیر از غیر باشد بایدش
بندها از پا کشاید بنده را — از خداوندان رباید بنده را
گوید اش تو بنده دیگر نه — زین بتانِ بی زبان کمتر نه
تا سوے یک مدعا بینش کشد — حلقهٔ آمین بپایش میکشد

نکتهٔ توحید باز آموزدش
رسم و آئین نیاز آموزدش

ارکانِ اساسی ملّیہ اسلامیہ

رُکنِ اوّل

توحید

در جہانِ کیف و کم گر دید عقل
پے بہ منزل بُرد از توحید عقل

ورنہ ایں بیچارہ را منزل کجاست
کشتیٔ ادراک را ساحل کجاست

اہلِ حق را رمزِ توحید از بر است (۱)
در الٰہکم الرحمٰن عبدًا مضمر است

تا ترا اسرارِ او بنمایدند
امتحانش از عمل بایدترا

دیں ازو حکمت ازو آئیں ازو
زور از و قوت ازو تمکیں ازو

عالماں را جلوہ اش حیرت دہد
عاشقاں را بر عمل قدرت دہد

پست اند رسایہ اش گردو بلند
خاک چوں سیر گرد دار جمند

(۱) ان کل من فی السموٰت والارض الا آتی الرحمٰن عبدًا (آیہ شریفہ)

قدرتِ او برگزیند بندہ را
نوعِ دیگر آفریند بندہ را

در رگِ جانش تپیدن تیز کرد
گرمتر از برقِ خون اندر رگش

بیم و شک میرد عمل گیرد حیات
چشم می بندد ضمیرِ کائنات

چون معانیِ عبد محکم شود
کاسۂ دریوزہ جامِ جم شود

ملتِ بیضا تن و جان لا الٰہ
سازِ ما را پردہ گردان لا الٰہ

لا الٰہ سرمایۂ اسرارِ ما
رشتۂ آتش شیرازۂ افکارِ ما

حرفش از لب چون بدل آید ہمے
زندگی را قوت افزاید ہمے

نقشِ او گر سنگ گیرد دل شود
دل گر از یادش نسوزد گل شود

چون دل از سوزِ غمش افروختیم
خرمنِ امکان ز آہے سوختیم

آبِ دلہا در میانِ سینہ ہا
سوزِ او بگداخت این آئینہ ہا

شعلہ اش چون لا الٰہ در نگاہے ما
نیست غیر از داغِ او کاکلے ما

اسود از توحید ما احمر می شود
خویشِ فاروقؓ و ابوذرؓ می شود

دل مقامِ خویشتی و بیگانگی است
شوق را مستی ز ہم پیمانگی است

ملت از یک زندگیِ دلہاستے
روشن از یک جلوۂ این سیناستے

قوم را اندیشہ ہا باید یکے
در ضمیرش مدعا باید یکے

جذبہ باید در سرشتِ او یکے
ہم عیارِ خوب و زشتِ او یکے

گر نباشد سوزِ حق در سازِ فکر
نیست ممکن این چنین انداز فکر

ما مسلمانیم و اولادِ خلیلؑ (۱)
از اب یکو گیر اگر خواہی دلیل

با وطن وابستہ تقدیرِ ما
بر نسب بنیادِ تعمیرِ ما

اصلِ ملت در وطن دیدن کہ چہ
باد و آب و گل پرستیدن کہ چہ

بر نسب نازاں شدن نادانی است
حکمِ او اندر تن و تن فانی است

ملتِ ما را اساسِ دیگر است
این اساس اندر دلِ ما مضمر است

حاضریم و دل بغائب بستہ ایم
پس ز بندِ این و آں وارستہ ایم

رشتۂ این قوم مثلِ انجم است
چون نگہ ہم از نگاہِ ما گم است

تیرِ جوشش ہمکنانِ یک کشیم ما
یک نما یک بین یک اندیشیم ما

مدعاے ما مآلِ ما یکے ست
طرز و اندازِ خیالِ ما یکے ست

ما ز نعمتہاے او خواں شدیم
یک زبان و یک دل و یک جاں شدیم

(۱) مِلَّةَ اَبِیکُمْ اِبْرَاهِیمَ ۝ (آیہ شریفہ)

در معنی آنکه یاس و حزن و خوف ام الخبائث است و قاطع حیات و توحید ازالهٔ این امراض خبیثه می کند

مرگ را سامان ز قطع آرزوست (۱) زندگانی محکم از لا تقنطوا است

ناامیدی از آرزوئے بیهوده است ناامیدی زندگانی را سم است

ناامیدی همچو گورافشاردت گرچه الوندی ز پا می آردت

ناتوانی بستهٔ احسان او نامرادی بستهٔ دامان او

زندگی را یاس خواب آور بود این دلیل بستی عنصر بود

چشمهٔ جان را سیراش اعمی کند روز روشن را شب یلدا کند

از دمش میرد قوای زندگی خشک گردد چشمهای زندگی

خفته با غم در تن یک چاه راست غم رگ جان را مثال نشتر است

(۱) لا تقنطوا من رحمة الله. (آیه شریفه)

اے کہ در زندانِ غم با نالۂ سیر (۱) از نبیِ تعلیمِ لَا تَحْزَنْ بگیر
ایں سبق صدیق را صدیق کرد سرخوش از پیمانۂ تحقیق کرد
از رضا مسلم مثالِ کوکب است در رہِ ہستی تبسم بر لب است

گر خدا داری ز غم آزاد شو
از خیالِ بیش و کم آزاد شو

قوتِ ایماں حیات افزایدت (۲) وردِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ بایدت
چوں کلیمے سوئے فرعونے رود (۳) قلبِ او از لَا تَخَفْ محکم شود
بیمِ غیر اللہ عمل را دشمن است کاروانِ زندگی را رہزن است
عزمِ محکم مشکلات اندیشد از و ہمتِ عالی تامل کیش از و
تخمِ او چوں در گلستاں خود دانشاند زندگی از خود نمائی باز ماند
فطرتِ او تنگ تاب و سازگار (۴) با دلِ لرزاں و دستِ رعشہ دار
دُزد و از پا طاقتِ رفتار را میبرد باید از دماغ افکار را
دشمنت ترساں اگر بیند ترا از حیا بانت چو گل چیند ترا

(۱) لَا تَحْزَنْ إِنَّ اللَّهَ مَعَنَا (آیہ شریفہ) (۲) لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ۔ (آیہ شریفہ) (۳) قُلْ لَا تَخَفْ إِنَّكَ أَنْتَ الْأَعْلَىٰ۔ (آیہ شریفہ)

(۴) تنگ تاب: کمزور ۱۲

ضربِ تیغِ او قوی تر می فتد — هم نگاهش مثلِ خنجر می فتد

بیم چون بند است اندر پای ما — ورنه صد سیل است در دریای ما

بر نمی آید اگر آهنگ تو — نرم از بیم است تارِ چنگِ تو

گوش تا بشنود که گردد نغمه خیز — بر فلک از ناله آرد رستخیز

بیم جاسوسے است از اقلیمِ مرگ — اندرونش تیر مثلِ سیمِ مرگ

چشمِ او بر همزنِ کارِ حیات (۱) — گوشِ او بزگیرِ خوابِ حیات

هر شرر پنهاں کہ اندر قلب تست — اصلِ او بیم است اگر بینی درست

لابہ و مکاری و کین و دروغ (۲) — ایں همه از خوف می گیرد فروغ

پردهٔ زور و ریا پیرایهٔ ش — فتنه آغوش و مدارا دایه ش

زانکه از همت نباشد استوار — می شود خوشنود با ناسازگار

هر که رمزِ مصطفیٰ آفهمیده است
شرک را در خوف مضمر دیده است

(۱) بزگیر : چور ۱۲ (۲) لابہ : خوشامد ۱۲

محاورۂ تیر و شمشیر

سرِّ حق تیر از لبِ سوفار گفت
تیغ را در گردنِ پیکار گفت

اے پرِ ما جوہرِ اندر قافِ تو
ذوالفقارِ حیدرؓ از اسلافِ تو

قوتِ بازوئے خالدؓ دیدہ
شامِ ما بر شفق پاشیدہ

آتشِ قہرِ خدا سرمایہ ات
جنت الفردوس زیرِ سایہ ات

در ہوایم یا میانِ ترکشم
ہر کجا باشم سراپا آتشم

از کمانِ آیم چو سوئے سینہ من
نیک می بینم بہ تو سینہ من

گر نباشد در میانِ قلبِ سلیم
فارغ از اندیشہ ہائے بیش و بیم

چاک چاک از زخمِ خود گردانمش
نیمہ از موجِ خوں پوشانمش

در صفائے او ز قلبِ مومن است
ظاہرش روشن ز نورِ باطن است

از تفِ او آب گردد جانِ من
ہمچو شبنم می چکد پیکانِ من

حکایت شیر و شہنشاہ عالمگیر رحمۃ اللہ علیہ

ثنا و دعا گیر گردوں آستاں — اعتبار دود مان گورگاں
پایۂ اسلام [illegible] — احتلام شرع پیغمبر ازو
در میان کار زار [illegible] — ترکش ما را خدنگ آخریں
تخم الحادے کہ اکبر ریخت — با [illegible] فطرت او را دمید
شمع دل در سینہ ہا روشن نبود — خلق ما را خرقہ و آئین نبود
حق گزید از ہند عالمگیر را — آں فقیہ و آں شہنشاہ و امیر را
از پئے احیائے دیں مامور کرد — بہر تجدید یقیں مامور کرد
برق تیغش خرمن الحاد سوخت — شمع دیں در محفل ما بر فروخت
کور ذوقاں در استانہا ساختند — وسعت ادراک او نشناختند
شعلۂ توحید را پروانہ بود — چوں براہیم اندریں بتخانہ بود

در صفت شاہنشاہ یکتا ستے
فقر او از ترکش پیدا ستے

روزے آں زینندۂ تاج و سریر — آں سپہ دار و شہنشاہ و فقیر

صبحگاہاں شد بہ سیرِ بیشہ
با پرستارے وفا اندیشہ

سرخوش از کیفیتِ بادِ سحر
طائراں تسبیح خواں بر ہر شجر

شاہِ رمز آگاہ شد محوِ نیاز
خیمہ بر زد در حقیقت از مجاز

شیرِ بر آمد پدید از طرفِ دشت
از خروشِ او فلک لرزندہ گشت

بوے انساں داد شش از انسان خبر
پنجہ عالمگیر را زد بر کمر

دستِ شہ نادیدہ خنجر بر کشید
شعلہ شیرے را شکم از ہم درید

دل بخود راہے نداد اندیشہ را
شیرِ قتالیں کرد شیرِ بیشہ را

باز سوے حق رسید آں نا صبور
بود معراجش نمازِ با حضور

ایں چنیں دل خود نما و خود شکن
دارد اندر سینہ مومن وطن

بندہ حق پیشِ مولیٰ لاستے
پیشِ باطل از نعم برجاستے

تو ہم اے ناداں دلے در بدست
شاہدے را محملے آور بدست

خویش را در باز در خود را باز گیر
دامگستر از نیاز و ناز گیر

عشق را آتش زن اندیشہ کن
رو بہ حق باش و شیری پیشہ کن

خوفِ حق عنوانِ ایمان است و بس
خوفِ غیر از شرکِ پنہان است و بس

رکن دوم

رسالت

تارکِ آفل براہیمِ خلیلؑ (۱) انبیا را نقشِ پائے او دلیل
آں خدائے لم یزل را آیتے (۲) داشت در دل آرزوئے ملتے
جوئے اشک از چشمِ بینوا بش چکید (۳) تا پیامِ طہر ابیتی بشنید
بہرِ ما ویرانہ آباد کرد (۴) طائفاں را خانہ بنیاد کرد
تا نہالِ تب علینا غنچہ بست (۵) صورتِ کارِ بہار ما نشست

(۱) آفل: غروب ہونے والا۔ زوال پذیر۔ تلمیح ہے آیہ شریفہ لَآ اُحِبُّ الْاٰفِلِیْنَ۔
کی طرف ۱۲ (۲) رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمَیْنِ لَکَ وَمِنْ ذُرِّیَّتِنَآ اُمَّةً مُّسْلِمَةً
لَّکَ ۔ (آیہ شریفہ) (۳) وَعَهِدْنَآ اِلٰٓی اِبْرٰهٖمَ وَاِسْمٰعِیْلَ
اَنْ طَهِّرَا بَیْتِیَ لِلطَّآئِفِیْنَ وَالْعٰکِفِیْنَ وَالرُّکَّعِ السُّجُوْدِ ۔ (آیہ شریفہ)
(۴) رَبَّنَآ اِنِّیْٓ اَسْکَنْتُ مِنْ ذُرِّیَّتِیْ بِوَادٍ غَیْرِ ذِیْ زَرْعٍ عِنْدَ بَیْتِکَ الْمُحَرَّمِ (آیہ شریفہ)
(آیہ شریفہ) (۵) وَاَرِنَا مَنَاسِکَنَا وَتُبْ عَلَیْنَا اِنَّکَ اَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِیْمُ (آیہ شریفہ)

حق تعالیٰ چیست؟ فکرِ ما که چید — وز رسالت در تنِ ما جان دمید

حرفِ بے صوتِ ما دیدی که چیست — از رسالت مصرعِ موزون شدیم

از رسالت در جهانِ تکوینِ ما — از رسالت دینِ ما آئینِ ما

از رسالت صد هزار امید ماست — جزوِ ما از جزوِ ما لاینفک است

آں کہ شانِ اوست یَخْلُقْ مَا یَشَاءْ — از رسالت حلقہ گردِ ما کشید

حلقۂ ملّت محیط افزاستے — مرکزِ او وادیٔ بطحاستے

ما ز حکمِ نسبتِ او ملّتیم — اہلِ عالم را پیامِ رحمتیم

از میانِ بحرِ او خیزیم ما — مثلِ موج از خود نمی‌میریم ما

آتشش در جانِ زید و آرمید — نعره زن مانندِ شیران در نجد

معنیِ حرفِ نعم کنی تحقیق اگر — بنگری با دیدۂ صدیق اگر

قوتِ قلب و جگر گردد نبیؐ — از خدا محبوب تر گردد نبیؐ

قلبِ مومن را کتابش قوت است — حکمتش حبل الورید ملت است

دانشش از دست دادن مردن است — چون گل از بادِ خزاں افسردن است

زندگی قوم از دمِ او یافت است — این سحر از آفتابش تافت است

فرد از حق ملت از وے زندہ است — از شعاعِ مہرِ او تابندہ است

(۱) اَحَلَّ اُمَّتَہٗ فِی حِرْزِ مِلَّتِہٖ — کالشَّمْسِ فِی الْاِشْرَاقِ وَاضِحَۃِ (قصیدۂ بردہ)

از رسالت ہم نوا گشتیم ما
ہم نفس ہم مدعا گشتیم ما

کثرت ہم مدعا وحدت شود
پختہ چوں وحدت شود ملت شود

زندہ ہر کثرت ز بند وحدت است
وحدتِ مسلم ز دینِ فطرت است

دینِ فطرت از نبی آموختیم
در رہِ حق مشعلے افروختیم

ایں گہر از بحرِ بے پایانِ اوست
ما کہ یکجا نیم از احسانِ اوست

تا نہ ایں وحدت ز دست ما رود
ہستیِ ما تا ابد بر ہم شود

پس خدا بر ما شریعت ختم کرد
بر رسولِ ما رسالت ختم کرد

رونقِ از ما محفلِ ایام را
او رسل را ختم و ما اقوام را

خدمتِ ساقی گری با ما گذاشت
داد ما را آخریں جامے کہ داشت

لَا نَبِیَّ بَعْدِی ز احسانِ اوست
پردۂ ناموسِ دینِ مصطفیٰ است

قوم را سرمایۂ قوت از دو
حفظِ سرِ وحدتِ ملت از دو

حق تعالیٰ لقشِ ہر دعویٰ شکست
تا ابد اسلام را شیرازہ بست

دل ز غیر اللہ مسلماں برکند
نعرۂ لَا قَوْمَ بَعْدِی می زند

(۱) لما دعا اللہ داعینا لطاعتہ
بأکرم الرسل کنا أکرم الامم (رضی)

در معنی این که مقصود رسالت محمدیه تشکیل و تاسیس حریت و مساوات و اخوت بنی نوع آدم است

بود انسان در جهان انسان پرست — تا کس و نابود مند و زیردست

سطوت کسری و قیصر پرورش — بندها در دست و پا و گردنش

کاهن و پاپا و سلطان و امیر — بهر یک نخجیر صد نخجیر گیر

صاحب اورنگ و هم پیرایه کشت — باج برکشت خراب او نوشت

در کلیسا اسقف یزدان فروش — بهر این صید زبون دامے بدوش

برهمن گل از خیابانش ببرد — خرمنش منع زاده با آتش سپرد

از غلامی فطرت او دون شده — نغمه تا در سنج او خون شده

تا امیر حق بجذبه آن سپرد — بندگان را مسند خاقان سپرد

شعله‌ها از مرده خاکستر کشاد
کوهکن را پایه پرویز داد

اعتبار کاربندان را فزود
خواجگی از کار فرهادان ربود

قوت او هر کهن پیکر شکست
نوع انسان را حصار تازه بست

تازه جان اندر تن آدم دمید
بنده را باز از خداوندان خرید

زادن او مرگ دنیای کهن
مرگ آتش‌خانه و دیر و شمن

حریت زاد از ضمیر پاک او
ای مئے نوشین بجام از تاک او

عصر نوکایین صد چراغ آورده است
چشم در آغوش او وا کرده است

نقش او بر صفحه هستی کشید
امتے گیتی کشائے آفرید

امتے از ما سوا بیگانه
بر چراغ مصطفی پروانه

امتے از گرمی حق سینه تاب
ذره‌اش شرح حریم آفتاب

کائنات از کیف او رنگین شده
کعبه‌ها بت‌خانه‌ها چین شده

مرسلان و انبیا آباے او (۱)
اکرموا او نزد حق اتقائے او

کل مؤمن اخوة اندر دلش
حریت سرمایه آب و گلش

تا شکیب امتیازات آمده
در نهاد او مساوات آمده

(۱) ان اکرمکم عند الله اتقاکم۔ (آیه شریفه)

همچو سرو آزاد و فرزندان او (۱) پخته از قالوا بلیٰ پیمان او
سجده حق گل بسیمایش زده
ماه و انجم بوسه بر پایش زده

حکایت وحید و جابان در معنی اخوت اسلامیه

شد اسیر مسلمے اندر نبرد (۲) قائدے از قائدان یزدجرد
گبر بازاں دیده و عیار بود حیله جو و پرفن و مکار بود
از مقام خود خبر دارش نکرد هم ز نام خود خبر دارش نکرد
گفت می خواهم که جانبخشی مرا چون مسلمانان امانبخشی مرا
کرد مسلم تیغ را اندر نیام گفت خونت ریختن بر من حرام
چون درفش کاویانی چاک شد (۴) آتش اولاد ساسان خاک شد

(۱) الست بربکم قالوا بلیٰ ۔ (آیہ شریفہ)
(۲) قائد : سپہ سالار (۳) یزدجرد : نام شہنشاہ ایران ۔
(۴) درفش کاویانی : ایرانی علم کا نام ۱۲

آشکارا شد کہ جابان است او
میسرہ بازانِ ایران است او

قلبِ او از میسرہ عسکر خواستند
از غریبِ او سخن آرا ستند

بوعبیدہ آن ستیدِ فوجِ حجاز
در وغا عرش از لشکر بے نیاز

گفت اے یارانِ مسلمانیم ما
تازہ چنگیم و یک آہنگیم ما

نعرہ حیدر نوائے بوذر است
گرچہ از حلق بلال رضؓ و قنبر رضؓ است

ہر یکے از ما امینِ ملت است
صلح و کینش صلح و کینِ ملت است

ملت ار گردد اساسِ جان فرد
عہدِ ملت می شود پیمانِ فرد

گرچہ جابان دشمنِ ما بودہ است
مسلمے او را امان بخشودہ است

خونِ او اے معشرِ خیر الانام
بر دمِ تیغِ مسلماں حرام

حکایت سلطان مراد و معمار در معنی مساوات اسلامیه

بود معماری ز اقلیم خجند — در فن تعمیر نامی ارجمند

ساخت آن صنعت گر فرهاد زاد — مسجدی از حکم سلطان مراد

خوش نیامد شاه را تعمیر او — خشمگین گردید از تقصیر او

آتش سوزنده اش خشمش بدید — دست آن بیچاره از تن برکشید

جوی خون از ساعد معمار رفت — پیش قاضی ناتوان و زار رفت

آن هنرمندی که دستش سنگ سفت — داستان جور سلطان باز گفت

گفت اے پیغام حق گفتار تو — حفظ آئین محمد کار تو

سفته گوش سطوت شاهان نیم — قطع کن از روی قرآن دعویم

قاضی عادل بدندان خسته لب — کرد شه را در حضور خود طلب

رنگ شه از هیبت قرآن پرید — پیش قاضی چون خطا کاران رسید

از خجالت دیده بر پا دوخته — عارض اد لاله ها افروخته

یک طرف فریادی دعوی گرے — یک طرف شاہنشہ گردوں فرے

گفت شه از کرده خجلت برده ام — اعتراف از جرم خود آورده ام

گفت قاضی فی القصاص آمد حیوٰۃ (۱) زندگی گیرد بایں قانوں ثبات
عبد مسلم کشتہ از احرار نیست خونِ شہ رنگیں تر از معمار نیست
چوں مراد ایں آیۂ محکم شنید دستِ خویش از آستیں بیروں کشید
مدعی را تابِ خاموشی نماند (۲) آیۂ بالعدل والاحسان خواند
گفت از بہرِ خدا ببخشیدش من از برائے مصطفیٰ ببخشیدمش
یافت مورے بر سلیمانے ظفر سطوتِ آئینِ پیغمبر نگر

پیشِ قرآں بندہ و مولا یکے است
بوریا و مسندِ دیبا یکے است

(۱) ولکم فی القصاص حیوٰۃ یا اولی الالباب۔ (آیہ شریفہ)

(۲) ان اللہ یامرکم بالعدل والاحسان۔ (آیہ شریفہ)

در معنی حریت اسلامیه و سرّ حادثهٔ کربلا

هر که پیمان با هوالموجود بست — گردنش از بند هر معبود رست

مومن از عشق است و عشق از مومن است — عشق را ناممکن ما ممکن است

عقل سفاک است و او سفاک تر — پاک تر چالاک تر بیباک تر

عقل در پیچاک اسباب و علل — عشق چوگان باز میدان عمل

عشق صید از زور بازو افگند — عقل دام مکر و فن در می زند

عقل را سرمایه از بیم و شک است — عشق را عزم و یقین لاینفک است

آن کند تعمیر تا ویران کند — این کند ویران که آبادان کند

عقل چون باد است ارزان در جهان — عشق کمیاب و بهای او گران

عقل محکم از اساس چون و چند — عشق عریان از لباس چون و چند

عقل میگوید که خود را پیش کن — عشق گوید امتحان خویش کن

عقل با غیر آشنا از اکتساب — عشق از فضل است و با خود در حساب

عقل گوید شاد شو آباد شو — عشق گوید بند شو آزاد شو

عشق را آرام جان حریت است — ناقه اش را ساربان حریت است

آں شنیدستی کہ ہنگام نبرد — عشق با عقل ہوس پرور چہ کرد
آں امام عاشقاں پور بتول — سرو آزادے ز بستان رسول
اللہ اللہ بائے بسم اللہ پدر (۱) — معنی ذبح عظیم آمد پسر
بہر آں شہزادۂ خیر الملل (۲) — دوش ختم المرسلیں نعم الجمل
سرخ رو عشق غیور از خون او — شوخی ایں مصرع از مضمون او
در میان امت آں کیواں جناب — ہمچو حرف قل ھو اللہ در کتاب
موسی و فرعون و شبیر و یزید — ایں دو قوت از حیات آید پدید
زندہ حق از قوت شبیری است — باطل آخر داغ حسرت میری است
چوں خلافت رشتہ از قرآں گسیخت — حریت را زہر اندر کام ریخت
خاست آں سر جلوۂ خیر الامم — چوں سحاب قبلہ باراں در قدم
بر زمین کربلا بارید و رفت — لالہ در ویرانہ ہا کارید و رفت
تا قیامت قطع استبداد کرد — موج خون او چمن ایجاد کرد
بہر حق در خاک و خون غلطیدہ است (۳) — پس بنائے لا الہ گردیدہ است
مدعایش سلطنت بودے اگر — خود نکردے با چنیں ساماں سفر

(۱) وفدیناہ بذبح عظیم (آیۃ شریفہ) (۲) ونعم الجمل جملکما ونعم العدلان انتما (حدیث) (۳) "حقا کہ بنائے لا الہ ہست حسین" (خواجہ معین الدین چشتی رحمۃ اللہ علیہ)

دشمناں چوں ریگِ صحرا لاتعد (۱) دوستانِ او بہ یزداں ہم عدد

سرِ ابراہیم و اسمٰعیل بود یعنی آں اجمال را تفصیل بود

عزمِ او چوں کوہساراں استوار پائدار و تند سیر و کامگار

تیغ بہرِ عزت دیں است و بس مقصدِ او حفظِ آئیں است و بس

ماسوا اللہ را مسلماں بندہ نیست پیشِ فرعونے سرش افگندہ نیست

خونِ او تفسیرِ ایں اسرار کرد ملتِ خوابیدہ را بیدار کرد

تیغِ لا چوں از میاں بیروں کشید از رگِ ارباب باطل خوں کشید

نقشِ الا اللہ بر صحرا نوشت سطرِ عنوانِ نجاتِ ما نوشت

رمزِ قرآں از حسینؓ آموختیم ز آتشِ او شعلہ ہا اندوختیم

شوکتِ شام و فرِ بغداد رفت سطوتِ غرناطہ ہم از یاد رفت

تارِ ما از زخمہ اش لرزاں ہنوز تازہ از تکبیرِ او ایماں ہنوز

اے صبا اے پیکِ دورافتادگاں
اشکِ ما بر خاکِ پاکِ او رساں

(۱) لاتعد : بے شمار۔

در معنی آں کہ چوں ملت محمدیہ بر توحید و رسالت است پس نہایت مکانی ندارد

جوہر ما با مقامے بستہ نیست — بادۂ تند ش بجامے بستہ نیست
ہندی و چینی سفالِ جامِ ماست — رومی و شامی گلِ اندامِ ماست
قلبِ ما از ہند و روم و شام نیست — مرز و بوم او بجز اسلام نیست
پیشِ پیغمبر چو کعب پاک زاد — ہدیۂ آورد از بانت سعاد

(ا حضرت کعب بن زہیر کو بہت ایذا دیا کرتے تھے۔ فتح مکہ کے بعد مکہ سے بھاگ کر طائف چلے گئے۔ وہاں سے قصیدہ بانت سعاد لکھ کر حضور اکرم کی خدمت میں حاضر ہوئے اور اپنے گذشتہ گناہوں کی معافی مانگی حضورؐ نے ان کو معاف کر دیا اور قصیدے کے صلے میں اپنی چادر مبارک عطا فرمائی۔ اس قصیدے میں کعبؓ نے حضورؐ کو "سیف من سیوف اللہ" (ہندوستان کی تلواروں میں سے ایک تلوار) کے الفاظ سے مخاطب کیا مگر حضورؐ نے کعبؓ کے مصرع میں اصلاح دے کر فرمایا "سیف من سیوف اللہ" کہنا چاہیے (یعنی اللہ کی تلواروں میں سے ایک تلوار)۔

در ثنایش گوهرِ شب تاب سفت — سیفِ مسلول از سیوفِ الله گفت

آں مقامش برتر از چرخِ بلند — نامدش نسبت باقلیمے پسند

گفت سیفٌ من سیوف الله گو — حق پرستی جز برائے حق مپو

ہمچناں آں را ز دانِ جز و کل — گردِ پایش سرمۂ چشمِ رسل

گفت با امت "ز دنیائے شما — دوستدارم طلعتِ طیبِ نسا"

گر ترا ذوقِ معانی رہنماست — نکتۂ پوشیدہ در حرفِ ثماست

یعنی آں شمعِ شبستانِ وجود — بود در دنیا و از دنیا نبود

جلوۂ او قدسیاں را سینہ سوز (۱) — بود اندر آب و گل آدم ہنوز

من ندانم مرز و بومِ او کجاست — ایں قدر دانم کہ با ما آشناست

ایں عناصر را جہانِ ما شمرد — خویشتن را ہمچو جانِ ما شمرد

زانکہ ما از سینۂ جاں گم کردہ ایم — خویش را در خاکداں گم کردہ ایم

مسلم استی دل باقلیمے مبند — گم مشو اندر جہانِ چون و چند

می نگنجد مسلم اندر مرز و بوم — در دلِ او یا دہ گردد شام و روم

دل بدست آور کہ در پہنائے دل
می شود گم ایں سرائے آب و گل

(۱) کنت نبیًا و آدم بین الماء والطین۔

عقدهٔ قومیتِ مسلم کشود — از وطن آقاے ما ہجرت نمود
حکمتش یک ملتِ گیتی نورد — بر اساسِ کلمہ تعمیر کرد
تا ز بخشہائے آں سلطانِ دیں — مسجدِ ماشد ہمہ روئے زمیں
آں کہ در قرآں خدا اورا ستود (۱) — آں کہ حفظِ جانِ او موعود بود
دشمناں بے دست و پا از ہیبتش — لرزہ بر تن از شکوہِ فطرتش
پس چرا از مسکنِ آبا گریخت؟ — تو گماں داری کہ از اعدا گریخت؟
قصہ گویانِ حق زما پوشیدہ اند — معنیٔ ہجرت غلط فہمیدہ اند
ہجرت آئینِ حیات مسلم است — ایں ز اسبابِ ثباتِ مسلم است
معنیٔ او از تنک آبی رمم است — ترکِ شبنم بہرِ تسخیرِ یم است
بگذر از گل گلستاں مقصود تست — ایں ز یاں پیرایہ بندِ سود تست
مہر را آزادہ رفتن آبروست — عرصۂ آفاق زیرِ پاے اوست
ہمچو موجے سرزدہ از باراں مخواہ — بیکراں شو در جہاں پایاں مخواہ
بود بحرِ تلخ رو یک سادہ دشت — ساحلے در زید و از شرمِ آب گشت
بایدت آہنگِ تسخیرِ ہمہ — تا تو می باشی نہ گیرِ ہمہ
صورتِ ماہی بہ بحر آباد شو — یعنی از قیدِ مقامِ آزاد شو

(۱) واللہ یعصمک من الناس ۔ (آیۂ شریفہ)

هر که از قید جهات آزاد شد — چون فلک در شش جهت آباد شد
بوئے گل از ترک گل جولانگر است — در فراخائے چمن خود گستر است
اے که یک جا در قفس انباشتی — مثل بلبل با گلے درساختی
چون صبا با برگ بوئے از دوش گیر — گلشن اندر حلقهٔ آغوش گیر

از فریب عصر نو هشیار باش
رهروان را رهزنان را هشیار باش

در معنی ایں که وطن اساس ملّت نیست

آں چناں قطع اخوت کرده اند — بر وطن تعمیر ملّت کرده اند
تا وطن را شمع محفل ساخته اند — نوع انسان را اقابل ساخته اند
جنّتے جستند در بئس القرار (۱) — تا احلّوا قومهم دار البوار
ایں شجر جنت ز عالم برده است — تلخی پیکار بار آورده است
مردمی اندر جهاں افسانه شد — آدمی از آدمی بیگانه شد

(۱) الم تر الی الذین بدّلوا نعمة الله کفرا و احلّوا قومهم دار البوار جهنم یصلونها و بئس القرار (آیۂ شریفہ)

روح از تن رفت و هفت اندام ماند (۱) آدمیت گم شد و اقوام ماند

تا سیاست مسند مذہب گرفت این شجر در گلشن مغرب گرفت

قصۂ دین مسیحائی فسرد شعلۂ شمع کلیسائی فسرد

اسقف از بے طاقتی درماندہ (۲) مہرہا از کف بروں افشاندہ

قوم سیلے بر کلیسا تاختہ نقد آئین خلیپا باختہ

دہریت چوں جامۂ مذہب درید مرسلے از حضرت شیطاں رسید

آں فلارنساوی باطل پرست (۳) سترہ او دید و مردم شکست

نسخہ بہر شہنشاہاں نوشت در گل ما دانۂ پیکار کشت

فطرت او سوئے ظلمت بردہ رخت حق ز تیغ خامۂ او لخت لخت

بت گری مانند آزر پیشہ اش بست نقش تازہ اندیشہ اش

مملکت را دین او معبود ساخت فکر او مذموم را محمود ساخت

بوسۂ تا بر پائے این معبود زد نقد حق را بر عیار سود زد

باطل از تعلیم او بالیدہ است حیلہ اندازی فنے گردیدہ است

(۱) ہفت اندام : اعضاء جسمانی ۱۲ (۲) اسقف : پاپائے اعظم ۱۲

(۳) فلارنساوی یعنی میکیاولی : کتاب الملوک کا مشہور مصنف جو فلارنس میں

طرحِ تدبیر زبوں فرجامِ ریخت (۱) ایں خسک در جادۂ ایام ریخت

شب بچشمِ اہلِ عالم چیدہ است
مصلحت تزویر را نامیدہ است

در معنیٔ ایں کہ ملّتِ محمدیہ نہایت ندارد

کہ دوامِ ایں ملّتِ شریفہ مقصود است

در بہاراں جوشِ بلبل دیدۂ — رستخیزِ غنچہ و گل دیدۂ
چوں عروسانِ غنچہ ہا آراستہ — از زمیں یک شہر انجم خاستہ
سبزہ از اشکِ سحر شوئیدۂ — از سرِ و آبِ جو خوابیدۂ
غنچہ بر می دمد از شاخسار — گیرد و شِ بادِ نسیم اندر کنار
غنچہ از دستِ گلچیں خوں شود — از چمن مانند و بہ بیروں رود

(۱) خسک : کانٹے ۱۲

بست قمری آشیان بلبل پرید — قطرهٔ شبنم رسید و در رمید

رخصت صد لالهٔ ناپائدار — کم نسازد رونق فصل بهار

از زیان گنج فراوانش همان — محفل گلهای خندانش همان

فصل گل از نسترن باقی تر است — از گل و سرو و سمن باقی تر است

کان گوهر پرور سے گوهر گرے — کم نگردد از شکست گوهرے

صبح از مشرق ز مغرب شام رفت — جام صد روز از خم ایام رفت

باده ها خوردند و صهبا باقی است — دوستان گشتند و فردا باقی است

همچنان از فردهاے پے بپے — هست تقویم امم پایندتر

در سفر پایاست و صحبت قائم است — فرد و ره گیر است ملت قائم است

ذات او دیگر صفاتش دیگر است — سنت مرگ و حیاتش دیگر است

فرد برمی خیزد از مشت گلے — قوم زاید از دل صاحبدلے

فرد پود شصت و هفتاد است بس — قوم را صد سال مثل یک نفس

زنده فرد از ارتباط جان و تن — زنده قوم از حفظ ناموس کهن

مرگ فرد از خشکی رود حیات — مرگ قوم از ترک مقصود حیات

گرچه ملت هم رسد مثل فرد (۱) — از اجل فرسنگها پذیرد مثل فرد

(۱) ولکل امة اجل (آیه شریفه)

امتِ مسلم ز آیاتِ خداست — اصلش از ہنگامۂ قالو بلیٰ ست

از اجل این قوم بے پروا ستے (۱) — استوار از نحن نزلنا ستے

ذکر قائم از قیامِ ذاکر است — از دوامِ او دوامِ ذاکر است

یُرِیْدُوْنَ اَنْ یُّطْفِئُوْا فرمودہ است (۲) — از فسردن ایں چراغ آسودہ است

است دین بت پرستی کاملے — اُمتے محبوبِ ہر صاحبدلے

حق بروں آورد ایں تیغ اصیل — از نیامِ آرزوہائے خلیل

تا صداقت زندہ گردد از دمش — غیرِ حق سوزد ز برقِ پیہمش

ما کہ توحیدِ خدا را جستیم — حافظِ رمزِ کتابِ عجمیم

آسماں با ماسرِ پیکار داشت — در بغل یک فتنہ تاتار داشت

بندہا از پاکشود آں فتنہ را — بر سرِ ما آزمود آں فتنہ را

فتنہ پامالِ دماں محشرے — کشتۂ تیغِ نگاہش محشرے

خفتہ صد آشوب در آغوشِ او — صبحِ امروزے نزاید دوشِ او

سطوتِ مسلم بخاک و خوں تپید — دیدۂ بینندہ آنچہ زما ہم ندید

(۱) انا نحن نزلنا الذکر وانا له لحافظون (آیۂ شریفہ)

(۲) یُرِیْدُوْنَ اَنْ یُّطْفِئُوْا نُوْرَ اللّٰهِ بِاَفْوَاهِهِمْ وَاللّٰهُ مُتِمُّ نُوْرِهٖ وَلَوْ کَرِهَ الْکٰفِرُوْنَ . (آیۂ شریفہ)

تو نگر از چرخِ کج رفتار پرس
زاں نوآئینِ کہن پندار پرس

آتشِ تاتاریاں گلزارِ کیست؟
شعلہ ہائے او گلِ دستارِ کیست؟

زانکہ ما را فطرتِ ابراہیمی است
ہم بہ مولیٰ نسبتِ ابراہیمی است

از تہِ آتش بر اندازیم گل
نارِ نمرود را سازیم گل

شعلہ ہائے انقلابِ روزگار
چوں بباغِ ما رسد گردد بہار

روسیاں را گرمِ بازاری نماند
آں جہانگیری جہانداری نماند

شیشۂ ساسانیاں مخمور نشست
رونقِ میخانۂ یوناں شکست

مصر و سیم در امتحاں ناکام ماند
استخوانِ او تہِ اہرام ماند

در جہاں بانگِ اذاں بود ست و ہست
ملتِ اسلامیاں بود ست و ہست

عشق آئینِ حیاتِ عالم است
امتزاجِ سالماتِ عالم است

عشق از سوزِ دلِ ما زندہ است
از شرارِ لا الٰہ تابندہ است

گرچہ چوں غنچہ دگیریم ما
گلستاں میرد اگر میریم ما

در معنی آں کہ نظامِ ملت غیر از آئین صورت نہ بندد و آئینِ ملتِ محمدیہ قرآن است

ملتے را رفت چوں آئین ز دست — مثلِ خاکِ جزوہائے او ز ہم شکست

ہستی مسلم ز آئین است و بس — باطنِ دینِ نبیؐ این است و بس

برگِ گل شد چوں ز آئین بستہ شد — گل ز آئین بستہ شد گلدستہ شد

نغمہ از ضبطِ صدا پیدا شدے — ضبط چوں رفت از صدا غوغا شدے

در گلوئے ما نفس موجِ ہواست — چوں ہوا پابندِ نے گردد نواست

تو ہمی دانی کہ آئینِ تو چیست؟ — زیرِ گردوں ہیترِ تمکینِ تو چیست؟

آں کتابِ زندۂ قرآنِ حکیم — حکمتِ او لایزال است و قدیم

نسخۂ اسرارِ تکوینِ حیات — بے ثبات از قوتش گیرد ثبات

حرفِ او را ریب نے تبدیل نے (۱) — آیۂ او شرمسار از تاویل نے (۲)

(۱) لا ریب فیہ (آیۂ شریفہ) (۲) لا تبدیل لکلمۃ اللہ (آیۂ شریفہ)

پختہ تر سودائے خام از زور او
در فتد با سنگ جام از زور او

می برد پابند را آزاد آورد
صید بندان را بفریاد آورد

نوعِ انسان را پیامِ آخریں
حاملِ او رحمۃ للعالمین

اوج گیرد از دنا آرزو بند
بندہ را از سجدہ سازد سربلند

رہزناں از حفظِ او رہبر شدند
از کتابے صاحبِ دفتر شدند

دشتِ پیمایاں ز تابِ یک چراغ
صد تجلی از علوم اندر دماغ

آنکہ دوشش کوہ بارش بر نتافت (۱) سطوتِ او زہرہ گردوں شگافت

بہ ز گنجِ سیم و زر سرمایۂ آمال ما
گنجد اندر سینۂ اطفالِ ما

آں جگر تابِ بیابانِ کم آب
چشمِ او احمر ز سوزِ آفتاب

خوشتر از آہو رمِ جمازۂ اش (۲) گرم چوں آتش دمِ جمازۂ اش

نخلِ خواب افگندہ در زیرِ نخیل
صبحدم بیدار از بانگِ رحیل

دشت سیر از بام و در ناآشنا
ہر زہ گرد و از حضر ناآشنا

نالۂ اش از گرمیِ قرآں تپید
موجِ بیتابش چو گوہر آرمید

خواند در آیاتِ مبیں او سبق
بندہ آمد خواجہ رفت از پیشِ حق

از جہانبانی نوازد سازِ او
سندِ جم گشت پا اندازِ او

(۱) انا عرضنا الامانۃ علی السموٰت والارض ... الخ آیۂ شریفہ (۲) جمازہ : اونٹنی

شہرہا از گردِ پایش ریختند — صد چمن از یک گلش انگیختند

اے گرفتارِ رسومِ ایمانِ تو — شیوہ ہائے کافری زندانِ تو

قطع کردی امرِ خود را در زبر[1] — جادہ پیمائی الی شیءٍ نکر[2]

گر تو می خواہی مسلماں زیستن — نیست ممکن جز بقرآں زیستن

صوفی پشمینہ پوشِ حال مست — از شرابِ نغمۂ قوّال مست

آتش از شعرِ عراقی در دلش — در نمی سازد بقرآں محفلش

از کلاہ و بوریا تاج و سریر — فقرِ او از خانقاہاں با جگیر

واعظِ دستاں زنِ افسانہ بند — معنیِ او لیست و حرفِ او بلند

از خطیب و دیلمی گفتارِ او[3] — با ضعیف و شاذ و مرسل کارِ او

از تلاوت بر تو حق دارد کتاب
تو ازو کاسے کہ می خواہی بیاب

(۱) فَتَقَطَّعُوا أَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ زُبُرًا۔ (آیہ شریفہ)

(۲) يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعِ إِلَىٰ شَيْءٍ نُّكُرٍ۔ (آیہ شریفہ)

(۳) خطیب و دیلمی اسمائے محدثین ہے ضعیف و شاذ و مرسل : اقسامِ حدیث۔

در معنی این که در زمانہ انحطاط تقلید از اجتہاد اولی تر است

عہدِ حاضر فتنہ ہا زیر سر است
طبعِ ناپروائے او آفت گر است

بزمِ اقوامِ کہن برہم زدہ
شاخسارِ زندگی بے نم زدہ

جلوہ اش ما را ز ما بیگانہ کرد
سازِ ما را از نوا بیگانہ کرد

از دلِ ما آتشِ دیرینہ برد
نور و نارِ لا الہ از سینہ برد

مضمحل گردد چو تقویمِ حیات
ملت از تقلید می گیرد ثبات

راہِ آبا رو کہ این جمعیت است
معنیِ تقلید ضبطِ ملت است

در خزاں بے آب بے نصیب از برگ و بار
از شجر مگسل بامیدِ بہار

بحر گم کردی زیاں اندیشہ باش
حافظِ جوئے کم آبِ خویش باش

شاید از سیلِ تہستاں برخوری
باز در آغوشِ طوفاں پروری

پیکرت دارد اگر جانِ بصیر
عبرت از احوالِ اسرائیل گیر

گرم و سرد روزگار او نگر
سختیِ جانِ نزارِ او نگر

خونِ گراں سیر است در رگہائے او
سنگِ صد دیوار یک سیلی او

پنجۂ گردوں چو انگورش فشرد
یادگارِ موسیٰ و ہارون نمرد

از نوائے آتشینش رفت سوز
لیکن اندر سینہ دم دارد ہنوز

زانکہ چون عمیقش از ہم شکست
جز براہِ رفتگاں منزل نبست

اے پریشاں محفلِ دیرینہ ات
مردِ شمعِ زندگی در سینہ ات

نقش بر دل معنیٔ توحید کن
چارۂ کارِ خود از تقلید کن

اجتہاد اندر زمانِ انحطاط
قوم را برہم ہمی پیچد بساط

از اجتہادِ عالمانِ کم نظر
اقتدا بر رفتگاں محفوظ تر

عقلِ آبا بیت ہوس فرسودہ نیست
کارِ پاکاں از غرض آلودہ نیست

فکرِ شاں رسیدہ ہے باریک تر
ورعِ شاں با مصطفیٰ نزدیک تر

ذوقِ جعفر کاوشِ را از ہی نماند
آبروئے ملتِ تازی نماند

تنگ بر مارِ گذارِ دیں شدست
ہر لئیمے لازدارِ دیں شدست

اے کہ از اسرارِ دیں بیگانہ
با یک آئین ساز اگر فرزانہ

من شنیدستم ز نباضِ حیات
اختلافِ تست مقراضِ حیات

از یک آئینی مسلمان زندہ است
پیکرِ ملت ز قرآن زندہ است

ما همه خاک و دلِ آگاه او ست　　اعتصامش کن که حبل الله اوست

چون گهر در رشتهٔ او سفته شو

ورنه مانندِ غبار آشفته شو

معنیِ این که پختگی سیرت ملّیه از اتباعِ آئین الهیه است

در شریعت معنیِ دیگر مجو　　غیرِ رضو در باطن گوهر مجو

این گهر را خود خدا گوهر گر است　　ظاهرش گوهر بطونش گوهر است

علمِ حق غیر از شریعت هیچ نیست　　اصلِ سنّت جز محبت هیچ نیست

فرد را شرع است مرقاتِ یقین　　پخته تر از وے مقاماتِ یقین

ملت از آئینِ حق گیرد نظام　　از نظامِ محکمے خیزد دوام

قدرت اندر علمِ او پیداستے　　هم عصا و هم ید بیضاستے

مرقات : زینه ۱۲

با تو گویم سرِّ اسلام است شرع
شرع آغاز است و انجام است شرع

اے کہ باشی حکمتِ دیں را امیں
با تو گویم نکتۂ شرعِ مبیں

چوں کسے گردد مزاحم بے سبب
با مسلماں در اداے مستحب

مستحب را فرض گردانیدہ اند
زندگی را عینِ قدرت دیدہ اند

روز ہیجا لشکرِ اعدا اگر (۱)
بر گمانِ صلح گردد بے خطر

گیرد آساں روزگارِ خویش را
بشکند حصن و حصارِ خویش را

تا نگیرد باز کارِ ما نظام
تاختن بر کشورش آمد حرام

سرِّ ایں فرمانِ حق دانی کہ چیست؟
زیستن اندر خطر ہا زندگیست

شرع می خواہد کہ چوں آئی بجنگ
شعلہ گردی و آتشگانی کام و رنگ

آزماید قوتِ بازوے تو (۲)
می نہد الوند پیشِ روے تو

باز گوید سر بساز الوند را
از تفِ خنجر گداز الوند را

غیرتِ ما نا توانے لاغرے
در خورِ سر پنجۂ شیرِ نرے

باز چوں با صعوہ خوگر می شود (۳)
از شکارِ خود زبوں تر می شود

شارعِ آئیں شناسِ خوب و زشت
بہرِ تو ایں نسخہ قدرت نوشت

(۱) ہیجا : جنگ ۱۲

(۲) الوند : ایران کے ایک پہاڑ کا نام ۱۲

(۳) صعوہ : مولا ۱۲

از عمل آہن عصب می سازدت
جائے خوبے در جہاں اندازدت

خستہ باشی استوارت می کند
پختہ مثلِ کوہسارت می کند

ہست دینِ مصطفیٰ دینِ حیات
شرعِ او تفسیرِ آئینِ حیات

گر زمینی آسماں سازد ترا
آنچہ حق می خواہد آں سازد ترا

صیقلش آئینہ سازد سنگ را
از دلِ آہن رباید زنگ را

تا شعارِ مصطفیٰ از دست رفت
قوم را رمزِ بقا از دست رفت

آں نہالِ سربلند و استوار
مسلمِ صحرائی اشتر سوار

پائے تا در وادیِ لطجا گرفت
تربیت از گرمیِ صحرا گرفت

آں چناں کاہید از بادِ عجم
ہمچو نے گردید از بادِ عجم

آنکہ کشتے شیر را چوں گوسفند
گشت از پامالِ مورے دردمند

آنکہ از تکبیرِ او سنگ آب گشت
از صفیرِ بلبلے بیتاب گشت

آنکہ عزمش کوہ را کاہے شمرد
با توکل دست و پائے خود سپرد

آنکہ ضربش گردنِ اعدا شکست
قلبِ خویش از ضربہائے سینہ خست

آنکہ گامش نقشِ صد ہنگامہ بست
پائے اندر گوشۂ عزلت شکست

آنکہ فرمانش جہاں را ناگزیر
بر درش اسکندر و دارا فقیر

کوششِ او با قناعت سازگرد — تا بکشکولِ گدائی ناز کرد

شیخ احمد سیدِ گردوں جناب (۱) — کاسبِ نور از ضمیرش آفتاب

گل کہ می پوشد مزارِ پاکِ او — لالہ گویی دمد از خاکِ او

با مریدے گفت اے جانِ پدر — از خیالاتِ عجم باید حذر

زانکہ فکرش گرچہ از گردوں گذشت — از حدِ دینِ نبی بیروں گذشت

اے برادر! ایں نصیحت گوش کن — پندِ آں آقائے ملت گوش کن

قلب را زیرِ حرفِ حق گرداں قوی

با عرب در ساز تا مسلم شوی

(۱) حضرت شیخ احمد فاروقی رحمۃ اللہ علیہ ۱۲

در معنیٔ آنکہ حسنِ سیرتِ ملیہ از تادیب با آدابِ محمدیہ است

سائلے مثلِ قضائے مبرمے
بر درِ ما زد صدائے پیہمے

از غضب چوبے شکستم بر سرش
حاصلِ دریوزہ افتاد از برش

عقل در آغازِ ایامِ شباب
می نیندیشد صوابے ناصوابے

از مزاجِ من پدر آزردہ گشت
لالہ زارِ چہرہ اش افسردہ گشت

بر لبش آہے جگر تابے رسید
در میانِ سینہ اش دل تپید

کو بکے در چشمِ او گردید و ریخت
بر سرِ مژگاں دمے تابید و ریخت

ہمچو آں مرغے کہ در فصلِ خزاں
لرزد از بادِ سحر در آشیاں

در تنم لرزید جانِ عالمے
رفت لیلائے شکیب از محملم

گفت فرداً امتِ خیر الرسل
جمع گردد پیشِ آں مولائے کل

غازیانِ ملتِ بیضاے او
حافظانِ حکمتِ دعاے او

ہم شہیدانے کہ دیں را حجت اند
مثلِ انجم در فضاے ملت اند

زاہدان و عاشقانِ دل فگار
عالمان و عاصیانِ شرمسار

در میانِ انجمن گردد بلند
نالہ ہاے ایں گداے درد مند

اے حرامت مثلِ از بے مرکبی
من چہ گویم چوں مرا پرسد نبیؐ

"حق بجوانے مسلمے باتو سپرد
کہ نصیبے از دبستانم نبرد
از تو ایں یک کار آساں ہم نشد
یعنی آں انسانِ گل آدم نشد"

در ملامت نرم گفتار آں کریم
من زبیمِ نکبت و امید و بیم

اندکے از بندشِ من یاد آر اے پیر
اجتماعِ امتِ خیر البشر

باز ایں ریشِ سفیدِ من نگر
لرزہ بیم و امیدِ من نگر

بر پدر ایں جورِ ناز یبا مکن
پیشِ مولا بندہ را رسوا مکن

غنچہ از شاخسارِ مصطفیٰؐ
گل شو از بادِ بہارِ مصطفیٰؐ

از بہارش رنگ و بو باید گرفت
بہرہ از خلقِ او باید گرفت

مرشدِ رومی چہ خوش فرمودہ است
آنکہ بیم در قطرہ اش آسودہ است

"گسل از ختم الرسل ایام خویش — تکیه کم کن بر فن و بر گام خویش"

فطرت مسلم سراپا شفقت است — در جهاد است زانش حجت است

آنکه مهتاب از سر انگشتش دو نیم — رحمت او عام و اخلاقش عظیم

از عشایر او اگر دور ایستی (۱) — از میان معشر ما نیستی

تو که مرغ بوستان ما ستی — هم صفیر و هم زبان ما ستی

نغمه واری اگر تنها مزن — جز به شاخ بوستان ما مزن

هر چه هست از زندگی سرمایه دار — میرساند در عنصر نا سازگار

بلبل استی در چمن پرواز کن — نغمه با هم نوایان ساز کن

در عقاب استی تند دریا مزی — جز بخلوت خانه صحرا مزی

کوکبی؟ می تاب گرد دین خویش
پا منه بیرون ز پیرامون خویش

قطره آبے گر از نیسان بری — در فضائے بوستانش پروری

تا مثال شبنم از فیض بهار — غنچه تنگش بگیرد در کنار

از شعاع آسمان تاب سحر — کز فسونش غنچه می بندد شجر

عنصرم برکشی از جوهرش (۲) — ذوق رم از سالمات مضطرش

(۱) معشر: گروه - جماعت ۱۲ (۲) سالمات: اجزائے ترکیبی ۱۲

گوہرت جز موجِ آبے ہیچ نیست
سعیِ تو غیر از سرابے ہیچ نیست

در یمِ اندیشہ گر گردد گوہرے
تابِ او لرزد چو تابِ اختَرے

قطرۂ نیساں کہ مہجورِ یم است
نذرِ خاشاکے مثالِ شبنم است

طینتِ پاکِ مسلمان گوہر است
آبِ تابش از یمِ پیغمبر است

آبِ نیسانی باغوشش دَر آ
وز میانِ قلزمش گوہر بر آ

در جہاں روشن تر از خورشید شو
صاحبِ تابانیِ جاوید شو

در معنیِ ایں کہ حیاتِ ملّیہ مرکزِ مجسوس میخواہد و مرکزِ ملّتِ اسلامیہ بیت الحرام است

می کشایم عقدہ از کارِ حیات
سازمت آگاہِ اسرارِ حیات

چوں خیال از خود رمیدن پیشہ اش
از جہت دامن کشیدن پیشہ اش

در جهانِ دیر و زود آید چنان — وقتِ او فرخنده او دیری زاید چنان

گر نظر داری یکے بر خود نگر — جزوِ ما پیمانِ تو اے بے خبر

تا نماید تابِ نامشهودِ خویش — شعلهٔ او پرده بندازد در وجودِ خویش

سیرِ او را تا سکون حد نیست — موجِ جوشش بسته آمد در گهر

آتشِ او دم بخویشش اندر کشید — لاله گردید و ز شاخے بر دمید

فکرِ خامِ تو گران خیز است و لنگ — تهمتِ گل بست بر پروازِ رنگ

زندگی مرغِ نشیمن ساز نیست — طائرِ رنگ است جز پرواز نیست

در قفس وا مانده و آزاد هم — با نوا ها می زند فریاد هم

از پرش پرواز شوید میدم — چاره خود کرده جوید میدم

عقده ها خودی زند در کارِ خویش — باز آساں می کند دشوارِ خویش

پا بگل گردد حیاتِ تیز گام — تا دو بالا گردد شوقِ جذام

ساز ها خوابیده اند در سوزِ او — دوش و فردا زاده هر روزِ او

دمبدم شکل گر و آساں گذار — دمبدم نو آفریں و تازه کار

گرچه شکلِ او سراپایش رم است — چوں وطن در سینه گیرد دم است

رشته ها سے خویش را بر خود تند — تخمه گردد گر بر خود زند

در گرو چوں دانه دارد برگ و بر — چشم بر خود وا کند گردد شجر

ملتے از آب و گل پیدا کند دست و پا و چشم و دل پیدا کند

خلوت اندر تن گزیند زندگی
انجمن ها آفریند زندگی

همچنان آئین میلادم تمام زندگی بر مرکزے آید بهم

حلقه را مرکز چو جان در پیکر است خطِ او در نقطهٔ او مضمر است

قوم را ربط و نظام از مرکزے روزگارش را دوام از مرکزے

راز دار و راز ما بیت الحرم سوز ما هم ساز ما بیت الحرم

چون نفس در سینهٔ او پرورم جانِ شیرین است او ما پیکرم

تازه رو بستانِ ما از شبنمش مزرعِ ما آب گیرد از زمزمش

تاب و راز از ذره ها یابش آفتاب غوطه زن اندر فضایش آفتاب

دعوی او را دلیل استیم ما از براهیمِ خلیل استیم ما

در جهان ما را بلند آوازه کرد با حدوثِ ما قدم شیرازه کرد

ملتِ بیضا ز طوفش هم نفس همچو صبحِ آفتاب اندر نفس

از حسابِ او یکی بسیاریت پخته از بندِ یکی خود داریت

تو ز پیوند حریمے زنده ای تا طوافِ او کنی پاینده ای

در جهان جانِ امم جمعیت است در نگر سرِّ حرم جمعیت است

عبرتے اے مسلمِ روشن ضمیر — از مآلِ اُمتِ موسیٰ بگیر
داد چوں آں قوم مرکز را ز دست — رشتۂ جمعیت ملت شکست
آنکہ با لیلیٰ اندر آغوشِ ذلیل — جزو او دانندۂ اسرارِ کل
دہر سیلی بر بناگوشش کشید — زندگی خوں گشت از چشمش چکید
رفت نم از ریشہ ہائے تاکِ او — بیدِ مجنوں ہم نزید از خاکِ او
از گلِ غربت زباں گم کردہ (۱) — ہم نوا ہم آشیاں گم کردہ
شمعِ مرد و نوحہ خوانِ پروانہ اش — مشتِ خاکم لرزد از افسانہ اش
نے ز تیغِ جورِ گردوں خستگی — اے اسیرِ التباسِ دہر و ظن
پیرہن را جامۂ احرام کن — صبح پیدا از غبارِ شام کن
مثلِ آبا غرقِ اندر سجدہ شو — آنچناں گم شو کہ بگریزد بسجدہ شو
مسلمِ پیشیں نیازے آفرید — تا بہ نازِ عالمِ تازہ رسید

در رہِ حق پا بہ نوکِ خار خست
گلستاں در گوشۂ دستار بست

(۱) از گلِ غربت : یعنی غربت کی وجہ سے ۱۲

در معنی آنکہ جمعیتِ حقیقی از محکم گرفتنِ نصب العین

ملیہ است و نصب العین امت امحمدیہ حفظ و نشرِ توحید است

با تو آموزم زبان کاینات — حرف و الفاظ است اعمالِ حیات

چون ز ربطِ مدعا بگسست شد — زندگانی مطلع برجسته شد

مدعا گردد اگر همسنگِ ما — همچو صرصر رو دهد شدیز ما

مدعا از لقمۂ زندگی — جمع سیماب قوائے زندگی

چون حیات از مقصدے محروم شود — ضابطِ اسباب این عالم شود

خویشتن را تابعِ مقصد کند — بهرِ او چیزے گزیند رد کند

ناخدا را چیم روی از ساحل است — اختیار جاده ها از منزل است

بر دلِ پروانه داغ از ذوقِ سوز — طوفِ او گردِ چراغ از ذوقِ سوز

قیس اگر آوارہ در صحراستے — مدعایش محملِ لیلاستے

تا بود شہ آرزوئے لیلاے ما — بر نمی خیزد ز بطحا پاے ما

همچو جاں مقصود پنہاں در عمل — کیف و کم از وے پذیرد ہر عمل

گردشِ خونے کہ در رگہائے ماست
تیز از سعیِ تحصیلِ مقاست

از تلفِ او خویش را سوزِ حیات
آتشے چوں لالہ اندر وے حیات

مدعا مضرابِ سازِ ہمت است
مرکزے کو جاذبِ ہر قوت است

دست و پائے قوم را جنبا نداد
یک نظر صد چشم را گرد انداد

شاہدِ مقصود را دیوانہ شو
طالعِ ایں شمع چوں پروانہ شو

خوش نوائے نغمہ سازِ قم زدست
زخمہ صنعی بر لبِ بیشم زدست

تا کشد خار از کفِ پارہ بسپر (۱)
می شود پوشیدہ محمل از نظر

گر بقدرِ یک نفس غافل شدی
دور صد فرسنگ از منزل شدی

ایں کہن پیکر کہ عالم نامِ اوست (۲)
از امتزاجِ امہات اندامِ اوست

صد نیستاں کاشت تا یک نالہ رست
صد چمن خوں کرد تا یک لالہ رست

نقشہا آورد و افگند و شکست
تا بہ لوحِ زندگی نقشِ تو بست

نالہ با در کشتِ جاں کاریدہ است
تا نوائے یک اذاں بالیدہ است

مدتے پیکار با آواز داشت
با خداوندانِ باطل کار داشت

(۱) رفتم کہ خار از پا کشم محمل نہاں شد از نظر
یک لحظہ غافل گشتم و صد سالہ راہم دور شد

(۲) امتزاج امہات یعنی عناصر کا اختلاط ۱۲ (ملک تقی)

تخمِ ایماں آنسرا اندر گل نشاند — باز بانت کلمۂ توحید خواند

نقطۂ دورِ عالمِ لا الٰہ — انتہائے کارِ عالم الا اللہ

چشمِ خود را از نورِ او گرفندگی — مہر را پایندگی رخشندگی

بحر گوہر آفرید از تابِ او — موجِ در دریا تپید از تابِ او

خاک از موجِ نسیمش گل شود — مشتِ پر از سوزِ او بلبل شود

شعلہ در رگہائے تاک از سوزِ او — خاکِ میناتا بناک از سوزِ او

نغمہ ہایش خفتہ در سازِ وجود — جویدت اے زخمہ در سازِ وجود

صد نوا داری چو خوں در تن رواں — خیز و مضرابے بہ تارِ او رساں

زانکہ در تکبیر رازِ بود تست — خطۂ نشرِ لا الٰہ مقصودِ تست

تا نہ خیزد بانگِ حق از عالمے — گر مسلمانی نیاسائی دمے

می ندانی آیۂ اُمّ الکتاب (۱) — اُمّتِ عادل ترا آمد خطاب

آب و تابِ سیرۂ ایام تو — در جہاں شاہد علی الاقوام تو

نکتۂ سنجاں و اصلاحِ عوام — از علومِ اُمّیے پیغام او

اُمّیے پاک از ہوائے گفتارِ او (۲) — (۳) شرحِ رمز ما غوای گفتارِ او

(۱) وکذلک جعلناکم امۃ وسطا لتکونوا شہداء علی الناس ۱۲

(۲) وما ینطق عن الہوی ۱۲ (۳) ما ضل صاحبکم وما غوی ۱۲

تا بدست آورد نبضِ کائنات — وانمود اسرارِ تقویمِ حیات

از قبایِ لالہ ہائے ایں چمن — پاک شو مثلِ آبِ گلہائے کفن

در جہانِ بستۂ دینش حیات — نیست ممکن جز بآئینش حیات

اے کہ می داری کتابش در بغل — تیز تر نہ پا بہ میدانِ عمل

فکرِ انسان بت پرستے بنگرے — ہر زماں در جستجوئے پیکرے

باز طرحِ آذری انداختہ است — تازہ تر پروردگارے ساختہ است

کاید از خود رستن اندر طرب — نامِ او رنگ است و ہم ملک و نسب

آدمیت کشتہ شد چوں گوسفند — پیشِ پائے ایں بتِ ناارجمند

اے کہ خوردستی زِ نیلِ خلیلؑ — گرمیِ خونت ز صہبائے خلیلؑ

بر سرِ ایں باطلِ حق پیرہن — تیغ لا موجود الا ھو بزن

جلوہ در تاریکیِ ایام کن (۱) — آنچہ بر تو کامل آمد عام کن

نرزم از شرمِ تو چوں روزِ شما — پرسدت آں آبروئے روزگار

حرفِ حق از حضرتِ ما بردہ

پس چرا با دیگراں نسپردہ

(۱) الیوم اکملت لکم دینکم واتممت علیکم نعمتی.

در معنیٔ این کہ توسیع حیاتِ ملیہ از تسخیر قوائے نظامِ عالم است

اے کہ با نادیدہ پیماں بستہ
ہمچو سیل از قیدِ ساحل رستہ

چوں نہال از خاکِ ایں گلزار خیز
دل بجانب بند و با حاضر ستیز

ہستی حاضر کند تسخیرِ غیب
می شود دیبا چہ تسخیرِ غیب

ماسوا از بہرِ تسخیر است و بس
سینہ او عرصہ تیر است و بس

از کمانِ حق ما سوا شد آشکار
تا شود پیکانِ تو سوفار گنار

رشتہ باید گرد اندر گرہ
تا شود لطفِ کشودن را فرہ

غنچہ از خود چمن تعمیر کن
شبنمی خورشید را تسخیر کن

از تو می آید اگر کار دشگرف
از دمے گرمے گداز ایں شیر برف

ہر کہ محسوسات را تسخیر کرد
عالمے از ذرہ تعمیر کرد

آنکہ میرش قدسیاں را سینہ خست
اول آدم را سرِ فتراک بست

عقدهٔ محسوس را اوّل کشود — همّت از تسخیر موجود آزمود

کوه و صحرا دشت و دریا بحر و بر — تختهٔ تعلیم ارباب نظر

اے کہ از تاثیر اقوال نخست — عالم اسباب را دون گفتہ

خیز و وا کن دیدهٔ مجبور را — دون مخوان این عالم مجبور را

غایتش توسیع ذات مسلم است — امتحانِ ممکنات مسلم است

می زند شمشیر دوں بر تنت — تا بہ بینی ہست خود اندر تنت

سینہ را از سنگ زورے ریش کن — امتحانِ امتحانِ خویش کن

حق جہاں را قسمتِ یکساں نشمرد — جلوہ اش با دیدهٔ مومن سپرد

کارداں را رہگذار است این جہاں — نقدِ مومن را عیار است این جہاں

گیرد ارا تا نہ او گیرد ترا
ہمچو مے اندر سبو گیرد ترا

دلدلِ اندیشہات طوطی پرست — آنکہ گامش آسمان پہنا دراست

امتیازِ زندگی میراندش — بر زمیں گردون سپر گرداندش

تا ز تسخیرِ قوائے این نظام — ذوقِ فونیہائے تو گردد تمام

نائبِ حق در جہاں آدم شود — بر عناصر حکمِ او محکم شود

تنگی ات پهنا پذیرد در جهان (۱) کار تو اندام گیرد در جهان

خویش را بر پشت باد اسوار کن یعنی این جا نانه را ما هار کن

دست رنگین کن ز خون کوهسار جوئے آب گوهر از دریا برآر

صد جهان در یک فضا پوشیده اند مهرها در ذره ها پوشیده اند

از شعاع عشق دیده کن نادیده را وا نما اسرار نا فهمیده را

تابش از خورشید عالمتاب گیر برق طاق آسمان از سیماب گیر

ثابت و سیاره گردون وطن آن خداوندان اقوام کهن

این همه اے خواجه آغوشش تواند (۲) پیش خیز و حلقه در گوشش تواند

جستجو را محکم از تدبیر کن انفس و آفاق را تسخیر کن

چشم خود بکشاد در اشیا نگر نشتر زیر پرده صهبا نگر

تا نصیب از حکمت اشیا برد ناتوان باج از توانایان خورد

صورت مستی ز معنی فتاده نیست این کهن ساز از نوا افتاده نیست

برق آهنگ است هشیارش زنند خویش را چون زخمه بر تارش زنند

تو که مقصود خطاب انظری پس چرا این ره چون کوران طی

(۱) اندام گرفتن کار یعنی آراستن شدن کار ۱۲ (۲) آغوش : لونڈی کنیز ۱۲

(۳) پیش خیز : خدمت گار ۱۲

قطرہ کز خود فروزی محرم است — بادہ اندر تاک و بر گل شبنم است
چوں بدریا در رود گوہر شود — جوہرش تابندہ چوں اختر شود
چوں صبا بر صورت گل ساتن — غوطہ اندر معنئ گلزار زن
آنکہ بر اشیا کمند انداخت است — مرکب از برق و حرارت ساخت است
حرف چوں طائر بہ پرواز آورد (۱) — نغمہ را بے زخمہ از ساز آورد
اے خجستہ لنگر از رہوار زیست — غافل از ہنگامہ پیکار زیست
ہمرہانت پے بہ منزل بردہ اند — لیلئ معنی ز محمل بردہ اند
تو بصحرا مثل قیس آوارہ — خستہ و ماندہ بیچارہ

علم اسما (۲) اعتبار آدم است
حکمت اشیا حصار آدم است

(۱) مرزا غالب بہ تغیر الفاظ ۱۲ (۲) وعلم آدم الاسماء۔

معنی این کہ کمال حیات ملّیہ این است کہ ملّت مثل فرد احساس خودی پیدا کند و تولید و تکمیل این احساس از ضبط روایات ملّیہ ممکن گردد

کودکے را دیدی اے بالغ نظر
کو بود از معنیٔ خود بے خبر

ناشناس دور و نزدیک آنچناں
ماہ را خواہد کہ بگیرد در دہاں

از ہمہ بیگانہ آں پاک زاد
گریۂ او شیر مست او خواب مست

زیر و بم را گوشش او در گیر نیست
نغمہ اش جز شور و شر در زنجیر نیست

سادہ و دوشیزہ افکارش ہنوز
چوں گہر پاکیزہ گفتارش ہنوز

جستجو سرمایۂ پندار او
از چہ پرسی کے بود کردار او

نقش گیر این و آں اندیشہ اش
غیر حق ہیہات می بینی بہ پیش اش

چشمش از نسیاں اگر گیرد سبک — جانِ او آشفتہ می گردد بسے
فکرِ خامش در ہوائے روزگار — پرکشا مانندِ بازِ نوشکار
در پئے نخچیرہا بگذارد و ش — باز سوئے خویشتن می آرد و ش
تا ز آتشگیریِ افکارِ او (۱) — گل فشاند زرچکِ پندارِ او
چشمِ گیرائیش فتد بر خویشتن — دستکے بر سینہ می گوید کہ "من"
یادِ او با خود شناسائیش کند — حفظِ ربطِ دوش و فردائیش کند
سفتہ ایامش دریں تار زراند — ہمچو گوہر از پئے یک دیگراند
گرچہ دمِ گاہ دمِ افزاید گلش — "من ہمانستم کہ بودم" در دلش

ایں "منِ" نوزادہ آغازِ حیات
نغمہ بیداری سازِ حیات

ملتِ نوزادہ مثلِ طفلک است — طفلکے کو در کنارِ مامک است
طفلکے از خویشتن ناآگہے — گوہرِ آلودۂ خاکِ رہے
بستہ با امروز و او فردائش نیست — حلقہ ہائے روز و شب در پائش نیست
چشمِ ہستی را مثالِ مردمک است — غیر را بیننده و از خود گم است
صد گرہ از رشتہ خود وا کند — تا سرِ تارِ خودی پیدا کند

(۱) زرچک : ایک قسم کی آتشبازی جسے ہندی میں پھلجھڑی کہتے ہیں ۱۲

گرم چوں افتد بکار روزگار
این شعور تازه گردد پایدار

نقشها بردارد انداز دو ازو
سرگزشت خویش را می سازد او

فرد چوں پیوند با یاران گسیخت
سلسلهٔ ادراک او دندانه ریخت

قوم روشن از سواد سرگزشت
خود شناس آمد ز یاد سرگزشت

سرگزشت او گر از یادش رود
باز اندر نیستی گم می شود

نسخهٔ بود ترا اے هوشمند
ربط ایام آمد و شیرازه بند

ربط ایام است ما را پیرهن
سوزنش حفظ روایات کهن

چیست تاریخ اے ز خود بیگانه
داستانے قصهٔ افسانه؟

این ترا از خویشتن آگه کند
آشنائے کاروان دره کند

روح را سرمایهٔ تاب ستیز
جسم ملت را چو اعصاب است تیز

همچو خنجر بر فسانت می زند
باز بر روے جهانت می زند

وه چه ساز جان نگار و دلپذیر
نغمه ها اے رفته در تارش اسیر

شعلهٔ افسرده در سوزش نگر
دوش در آغوش امروزش نگر

شمع او بخت امم را کوکب است
دوش از و اے شب چه جاے شب است

چشم پرکارے که بیند رفته را
پیش تو باز آفریند رفته را

باده صد ساله در میناے او
مستی پارینه در صهباے او

صید گیرے کو بدام اندر کشید
طائرے کز بوستان ما پرید

ضبط کن تا بیخ را پاینده شو
از نفسہائے مسیحا زنده شو

دشت را پیوند با امروز کن
زندگی را مرغ دست آموز کن

رشتهٔ ایام را آور بدست
ورنه گردی روز کور و شب پرست

سر ز زندان ماضی تو بحال تو
خیز و از حال تو استقبال تو

شکن ارخواہی حیات لازوال
رشتهٔ ماضی ز استقبال حال

موج ادراک تسلسل زندگی است
مے کشاں را شور قلقل زندگی است

در معنی آں کہ بقائے نوع از امومت است

و حفظ و احترام امومت از سلام است

نغمہ خیزد از رگ ساز چو زن
از نیاز او دو بالا ناز مرد

پرتو عریانی مستور زن است (۱)
حسن و جود و عشق را پیراہن است

عشق حق پروردہ آغوش او
ایں نوا از زخمہ خاموش او

آنکہ نازد بر وجود کائنات (۲)
ذکر او فرمود با طیب و صلوٰۃ

مسلمے کو را پرستارے نہ زاد
بہرہ از حکمت قرآں نبرد

نیک اگر بینی امومت رحمت است
زانکہ او را با نبوت نسبت است

شفقت او شفقت پیغمبر است
سیرت اقوام را صورتگر است

از امومت پختہ تر تعمیر ما
در خط سیمائے او تقدیر ما

ہست اگر فرہنگ تو معنی بسے
حرف امت نکتہ ہا دارد بسے

(۱) ھُنَّ لِبَاسٌ لَّکُمْ (آیہ شریفہ) (۲) حدیث مشہور ؎

گفت آں مقصودِ حرفِ کُن فکاں — زیرِ پائے اُمہات آمد جناں

ملّت از تکریمِ ارحام است و بس — ورنہ کارِ زندگی خام است و بس

از اموست گرمیِ نظّارِ حیات — از اموست کشفِ اسرارِ حیات

از اموست پیچ و تابِ جوئے ما — موج و گرداب و حباب جوئے ما

آں رُخِ رستاق زادے جاہلے — (۱) پست بالائے سطرے بد گلے

ناتراشیدہ پرورش نادادہ — کم نگاہے کم زبانے سادہ

دل ز آلامِ اموست کردہ خوں — گردِ چشمش حلقہ ہائے نیلگوں

ملّت ار گیرد ز آغوشش بدست — یک مسلمانِ غیورِ حق پرست

ہستیِ ما محکم از آلامِ اوست — صبحِ ما عالم فروز از شامِ اوست

واں تہی آغوش نازک پیکرے — خانہ پرور دلکشِ محشرے

فکرِ او از تابِ مغرب روشن است — ظاہرش زن باطنِ او مادر است

بندہائے ملّتِ بیضا گسیخت — مادرِ چشمش عشق ہا حاصل کردہ ریخت

شوخ چشم و فتنہ زا آزادیش — از حیا ناآشنا آزادیش

علمِ او بارِ اموست بر مناف — بر سرِ شاخش یکے انبر مناف

(۱) دُخ : مخففِ دختر (۲) رستاق زاد : گنوار

(۳) سطر : قریہ

این گل از بستانِ ما نارستہ بہ
داغش از دامانِ ملت شستہ بہ

لا الٰہ گویاں چو انجم بے شمار
بستہ چشم اندر ظلامِ روزگار

پا نبردہ از عدم بیروں ہنوز
از سوادِ کیف و کم بیروں ہنوز

مضمر اندر ظلمتِ موجودِ ما
آں تجلی ہائے نامشہودِ ما

شبنمے بر برگِ گل ننشستہ
غنچہ ہائے از صبا ناخستہ

بر دمد ایں لالہ زارِ ممکنات
از خیابانِ ریاضِ اُمہات

قوم را سرمایہ اے صاحب نظر
نیست از نقد و قماش و سیم و زر

مالِ او فرزندہائے تندرست
تر دماغ و سخت کوش و چاق و چست

حافظِ رمزِ اخوتِ مادراں
قوتِ قرآں و ملتِ مادراں

در معنیٔ این کہ سیدۃ النساء فاطمۃ الزہراؓ اسوۂ کاملہ است

برائے نسوانِ اسلام

مریمؑ از یک نسبتِ عیسیٰؑ عزیز
از سہ نسبت حضرتِ زہراؓ عزیز

نورِ چشمِ رحمۃٌ للعالمینؐ
آں امامِ اوّلین و آخرین

آں کہ جاں در پیکرِ گیتی دمید
روزگارِ تازہ آئینِ آفرید

بانوئے آں تاجدارِ ہل اتیٰ
مرتضیٰ مشکل کشا شیرِ خدا

پادشاہ و کلبہ ایوانِ او
یک حسام و یک زرہ سامانِ او

مادرِ آں مرکزِ پرکارِ عشق
مادرِ آں کاروانِ سالارِ عشق

آں یکے شمعِ شبستانِ حرم
حافظِ جمعیتِ خیر الامم

تا نشیند آتشِ پیکار و کیں
پشتِ پا زد بر سرِ تاج و نگیں

واں دگر مولائے ابرارِ جہاں
قوتِ بازوئے احرارِ جہاں

در نوائے زندگی سوز از حسینؓ
اہلِ حق حریت آموز از حسینؓ

سیرتِ فرزندہا از اُمہات
جوہرِ صدق و صفا از اُمہات

مزرعِ تسلیم را حاصل بتولؓ
مادراں را اسوۂ کامل بتولؓ

بہرِ حجابش آں گہر نہ سوخت
با یہودے چادرِ خود را فروخت

نوری و ہم آتشی فرمانبرش
گم رضایش در رضائے شوہرش

آں ادب پروردۂ صبر و رضا
آسیا گرداں و لب قرآں سرا

گریہ ہائے او ز بالیں بے نیاز
گوہر افشاندے بدامانِ نماز

اشکِ او بر چید جبریل از زمیں
ہمچو شبنم ریخت بر عرشِ بریں

رشتۂ آئینِ حق زنجیرِ پاست
پاسِ فرمانِ جنابِ مصطفیٰ است

ورنہ گردِ تربتش گردیدمے
سجدہ ہا بر خاکِ او پاشیدمے

خطاب بہ مخدراتِ اسلام

اے ردایت پردۂ ناموسِ ما (۱) تابِ تو سرمایۂ فانوسِ ما
طینتِ پاکِ تو ما را رحمت است قوتِ دین و اساسِ ملت است
کودکِ ما چوں لبِ از شیرِ تو شست لا الٰہ آموختی اورا نخست
می تراشد مہرِ تو اطوارِ ما فکرِ ما گفتارِ ما کردارِ ما
برقِ ما کو در سحابت آرمید بر جبل رخشید و در صحرا تپید
اے امینِ نعمتِ آئینِ حق در نفسہائے تو سوزِ دینِ حق
دورِ حاضر تر فروش و پُر فن است کاروانش نقدِ دین را رہزن است
کور و نیرنگ و ناشناس ادراکِ او ناکساں را سنجیدن پیراکِ او
چشمِ او بیباک و نا پروا ستے پنجۂ مژگانِ او گیرا ستے

(۱) ردا : چادر ۱۲

صیدِ او آزاد خواند خویش را | کشتهٔ او زنده داند خویش را
آب بند نخلِ جمعیت توئی | حافظ سرمایهٔ ملت توئی
از سرِ سود و زیان سودا مزن | گام جز بر جادهٔ آبا مزن
هوشیار از دست برد روزگار | گیر فرزندان خود را در کنار
این چمن زادان که پر بکشاده اند | از آشیان خویش دور افتاده اند
فطرتِ تو جذبه ها دارد بلند | چشمِ هوش از اسوهٔ زهرا مبند (۱)
تا حسینی شاخِ تو بار آورد
موسمِ پیشین بگلزار آورد

(۱) اسوه : نمونه ۱۲

خلاصۂ مطالبِ مثنوی

در تفسیرِ سورۂ اخلاص

"قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ"

من شبے صدیق را دیدم بخواب — گل زخاکِ راہِ او چیدم بخواب
آں اَمَنَّ النَّاس بر مولائے ما (۱) — آں کلیمِ اوّلِ سینائے ما
ہمتِ او کشتِ ملت را چو ابر — ثانیِ اسلام و غار و بدر و قبر
گفتمش اے خاصۂ خاصانِ عشق — عشقِ تو مطلعِ دیوانِ عشق
پختہ از دستت اساسِ کارِ ما — چارۂ ہر سُست پئے آزارِ ما
گفت تا کے در ہوس گردی اسیر — آب و تاب از سورۂ اخلاص گیر

(۱) اَمَنَّ النَّاسِ عَلَیَّ فِی صُحْبَتِہٖ وَمَالِہٖ اَبُوْبَکْرٍ (حدیث)

اینکه در صد سینه پیچد یک نفس — شعله از اسرار توحید است و بس

رنگ او بر کن مثال او شوی — در جهان عکس جمال او شوی

آنکه نام تو مسلمان کرده است — از دوئی سوئے یکی آورده است

خویشتن را ترک و افغان خواندهٔ — وائے بر تو آنچه بودی ماندهٔ

واریان نامیده را از نامها — ساز با حزم و درگذر از جاده ها

اے که تو رسوائے نام افتادهٔ — از درخت خویش خام افتادهٔ

با یکی ساز از دوئی بردار رخت — وحدت خود را مگردان لخت لخت

اے پرستار یکی گر تو توئی — تا کجا باشی بستی خوان دوئی

تو در خود را بخود پوشیدهٔ (۱) — در دل آور آنچه بر لب چیدهٔ

صد مثل از تلتے انگیختی — بر حصار خود بشیخون ریختی

یک شو و توحید را مشهود کن — غائبش را از عمل موجود کن

لذت ایمان فزاید در عمل
مرده آن ایمان که ناید در عمل

(۱) پوشیدن بمعنی بستن ۱۲

اَللّٰہُ الصَّمَدُ

گر بہ اللہ الصمد دل بستہ یہ
از حدِ اسباب بیروں جستہ یہ

بندۂ حق بندۂ اسباب نیست
زندگانی گردشِ دولاب نیست

مسلم استی بے نیاز از غیر شو
اہلِ عالم را سراپا خیر شو

پیشِ منعم شکوہ گردوں مکن
دستِ خویش از آستیں بیروں مکن

چوں علی در سازِ بانانِ شعیر
گردنِ مرحب شکن خیبر بگیر

منت از اہلِ کرم بردن چرا
نشترِ لا نعم خوردن چرا

رزقِ خود را از کفِ دوناں مگیر
یوسفِ استغنائے خویش را ارزاں مگیر

گرچہ باشی مورِ و ہم بے بال و پر
حاجتے پیشِ سلیمانے مبر

راہ دشوار است ساماں کم بگیر
در جہاں آزاد زی آزاد میر

سبحۂ اَقْلِلْ مِنَ الدُّنْیَا شمار (۱)
از قناعت حرّاً شو سرمایہ دار

تا توانی کیمیا شو گل مشو
در جہاں منعم شو و سائل مشو

اے شناسائے مقامِ بوعلیؒ
جرعۂ آرم ز جامِ بوعلیؒ

(۱) اَقْلِلْ مِنَ الدُّنْیَا تَعِشْ حُرًّا (قولِ فاروقؓ)

"پشتِ پازن تختِ کیکاؤس را سر بدہ از کفِ مدہ ناموس را"

خود بخود گردد درین میخانہ باز
بر تہی پیمانگانِ بے نیاز

قائدِ اسلامیان ہارون رشید (۱) آنکہ نقفور آبِ تیغِ او چشید
گفت مالک رض را کہ اے مولائے قوم روشن از خاکِ درت سیمائے قوم
اے نوا پردازِ گلزارِ حدیث از تو خواہم درسِ اسرارِ ادب
لعل تا کے پردہ بندد در یمن خیز و در دارالخلافت بدرخشن
اے خوشا تابانیِ روزِ عراق اے خوش آں روزِ عراق
می چکد آبِ خضر از تاکِ او مے ہم از خمِ مسیحا خاکِ او
گفت مالک رض مصطفیٰ را چاکرم نیست جز سودائے او اندر سرم
من کہ باشم بستہ فتراکِ او برنخیزم از حریمِ پاکِ او
زندہ از تقبیلِ خاکِ شیرِ ہم خوشتر از روزِ عراق آمد شبم
عشق می گوید کہ فرمانم پذیر پادشاہاں را بخدمت ہم بگیر
تو ہمی خواہی مرا آفت شوی بندۂ آزاد را مولا شوی
بہرِ تعلیمِ تو آیم بر درت خادمِ ملت نگردد چاکرت

(۱) نقفور : رومی بادشاہ جس کو ہارون نے متعدد بار شکست دی۔

بہرہ خواہی اگر از علم دیں در میانِ حلقہ درنم نشیں

بے نیازی ناز ہا دارد بسے
ناز او انداز ہا دارد بسے

بے نیازی رنگِ حق پوشیدن است رنگِ غیر از پیرہن شوئیدن است
علمِ غیر آموختن اندوختی روئے خویش از آئینہ او سوختی
از بسندی از شعارش می بری من ندانم تو توئی یا دیگری
از نسیمش خاکِ تو خاموش گشت وز گل و ریحاں تہی آغوش گشت
کشتِ خود از دستِ خود ویراں مکن از سحابش گریہ باراں مکن
عقلِ تو از سنجیدنِ افکارِ غیر در گلوئے تو نفس از تارِ غیر
بر زبانت گفتگو ہا مستعار در دلِ تو آرزو ہا مستعار
قم بإذنت را نوا ہا خواستہ سرو ہایت را قبا ہا خواستہ
بادہ می گیری بجام از دیگراں جام ہم گیری بوام از دیگراں
آں نگاہش سرمۂ ما زاغ البصر (۱) سوئے قوم خویش باز آید اگر
می شناسد شمعِ او پروانہ را نیک داند خویش و ہم بیگانہ را

(۱) ما زاغ البصر وما طغی (آیہ شریفہ)

لَستَ مِنّی گویدت مولائے ما
وائے ما از وائے ما از وائے ما

زندگانی مثلِ انجم تا کجا
ہستی خود در جہنم تا کجا

ریو سے از تسبیح و ذکرِ خود مرہ (۲)
دخت از پہنائے گردوں بردہ

آفتاب استی یکے در خود نگر
از نجوم دیگراں تابے مجر

بر دلِ خود نقشِ غیر انداختی
خاک بر وی کیمیا در باختی

تا کجا رخشی زتابِ دیگراں
سر بسک ساز از شرابِ دیگراں

تا کجا طوفِ چراغِ محفلے
زاتشِ خود سوز گرداری دلے

چوں نظر در پردہ ہائے خویش باش
می پرد اما بجائے خویش باش

دیجاں مثلِ حباب اے ہوشمند
راہِ خلوت خانہ بر غیر ببند

فردِ فرد آمد کہ خود را دا شناخت
قوم قوم آمد کہ جز با خود نساخت

از پیامِ مصطفیٰ آگاہ شو
فارغ از اربابِ دون اللہ شو

(۱) لَستَ مِنّی : یعنی تو میری قوم سے نہیں ہے ۱۲ (۲) ریو : فریب ۱۲

لَوْیِلِ وَلَوْیُولَ

قوم تو از رنگ و خون بالاتر است — قیمتِ یک اسود و شش صد احمر است

قطرۂ آبِ وضوئے قنبرے — در بہا برتر ز خونِ قیصرے

فارغ از بابُ ام و اعمام باش (۱) — ہمچو سلمان ابنِ اسلام باش

نکتۂ مے ہمدمِ فرزانہ ہیں (۲) — شہد و در خانۂ ملّا نہ ہیں

قطرۂ از لالۂ حمرائے — قطرۂ از نرگسِ شہلائے

ایں نمی گوید کہ من از شہرم (۳) — آں نمی گوید من از نیلوفرم

ملّتِ ما شانِ ابراہیمی است (۴) — شہدِ ما ایمانِ ابراہیمی است

گر نسب را جزوِ ملّت کردہ — رخنہ در کارِ اخوت کردہ

در زمینِ ما نگیرد ریشہ ات
ہست نا مسلم ہنوز اندیشہ ات

ابنِ مسعودؓ آں چراغِ افروزِ عشق — جسم و جانِ او سراپا سوزِ عشق

(۱) سلمان فارسیؓ سے لوگوں نے اُن کا شجرۂ نسب دریافت کیا۔ انھوں نے جواب دیا "سلمان ابنِ اسلام" (۲) لالہ: شہد کا چھتّا (۳) عمر: نرگس

(۴) شان: شہد کا چھتّا

سوخت از مرگِ برادر سینه‌اش — آب گردید از گدازِ آئینه‌اش

گریه‌های خویش را پایاں ندید — در غمش چوں مادراں شیون کشید

"اے دریغا آں سبق خوانِ نیاز — یادِ من اندر دبستانِ نیاز"

"آہ آں سروِ سہی بالائے من — در رہِ عشق نبیؐ ہمپائے من"

"حیف او محرومِ من در بادیہ نبیؐ
چشمِ من روشن ز دیدارِ نبیؐ"

نیست از روم و عرب پیوندِ ما — نیست پابندِ نسب پیوندِ ما

دل بہ محبوبِ حجازی بستہ‌ایم — زیں جہت با یک دگر پیوستہ‌ایم

رشتہ ما یک تمنّا بیش است — چشمِ ما را کیفِ صہبایش بس است

سعیِ او تا بنجنِ ما دوید — کہنہ را آتش زد و نو آفرید

عشقِ او سرمایہ جمعیت است — ہمچو خوں اندر عروقِ ملت است

عشق در جاں و نسب در پیکر است — رشتہ عشق از نسب محکم تر است

عشق ورزی از نسب باید گذشت — ہم ز ایراں و عرب باید گذشت

امتِ او مثلِ او نورِ حق است — ہستیِ ما از وجودش مشتق است

"نورِ حق را کس نجوید زاد و بود — خلعتِ حق را چہ حاجت تار و پود"

ہر کہ پا در بندِ تسلیم و رضاست — بے خبر از لَوْ یَدِ اللّٰہِ فَوْقَ اَیْدِیْہِمْ است

وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ

مسلمِ چشم از جہاں بربستہ چیست؟ فطرتِ ایں دل بحق پیوستہ چیست؟
لالہ گو بر سر کہے دمیدہ گوشہ دامانِ چیدنے ندید
آتشِ او شعلہ گیرد در بر از نفس ہائے فسختینِ سحر
آسماں زآغوشِ خود نگذاردش کوکبِ وا ماندہ پندارد ش

بوسہ ش اول شعاعِ آفتاب
شبنم از چشمش بشوید گردِ خواب

رشتہ با لَمْ يَكُنْ باید قوی تا تو در اقوامِ بیمیا شوی
آنکہ ذاتش واحد است و لاشریک بندہ اش ہم در نیاز د با شریک
مومنِ بالائے ہر بالا ترے غیرتِ او بر نتابد ہمسرے
خرقۂ لَا تَحْزَنُوا اندر برش (۱) اَنْتُمُ الْاَعْلَوْنَ تاجے بر سرش
می کشد بارِ دو عالم دوشِ او بحر و بر پروردۂ آغوشِ او
بر غوِ تندر رام افگندہ گوش (۲) برق اگر ریزد ہمی گیرد بدوش
پیشِ باطل تیغ و پیشِ حق سپر امر و نہی او عیارِ خیر و شر

(۱) وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَاَنْتُمُ الْاَعْلَوْنَ (آیہ شریفہ) (۲) غرندہ: بجلی کی کڑک۔

ورگره صد شعله دارد داغ گلخن زندگی گیرد کمال از جوهرش

در فضائے این جهان نائے و هو نغمه پیدا نیست جز بنگیرد او

عفو و عدل و بذل و احسانش عظیم هم بقهر اندر مزاج او کریم

سازِ او در بزم ها خاطر نواز سوزِ او در رزم ها آهن گداز

در گلستان با عنادل هم صفیر در بیابان جسته باز صید گیر

زیر گردون می نیاساید دمش بر فلک گیرد قرار آب و گلش

طائرش منقار بر خسته نزند آنسوئے این کهنه چنبر پر زند

تو به پرواز سپهر نیکشوده کرمک استی زیر خاک آسوده

خوار از مهجوری قسطاس شدی شکوه سنج گردش دوران شدی

اے چو شبنم بر زمین افتنده تا کجا در خاک می گیری وطن؟

در بغل داری کتاب زنده زخت بردار و سر گردون فگن

عرضِ حالِ مصنّف بحضورِ رحمۃ للعالمینؐ

اے ظہورِ تو شبابِ زندگی
جلوہ ات تعبیرِ خوابِ زندگی

اے زمیں از بارگاہت ارجمند
آسماں از بوسہ بامت بلند

شش جہت پروردۂ تابِ دوتو
ترک و تاجیک و عرب ہندوئے تو

از تو بالا پایۂ ایں کائنات
فقرِ تو سرمایۂ ایں کائنات

در جہاں شمعِ حیات افروختی
بندگاں را خواجگی آموختی

بے تو از نابود مند یہا خجل
پیکرانِ ایں سرائے آب و گل

تا دمِ تو آتشے از گل کشود
تودہ ہائے خاک را آدم نمود

ذرہ دامن گیرِ مہر و ماہ شد
یعنی از نیروئے خویش آگاہ شد

تا مرا افتاد بر رویت نظر
از اب و ام گشتہ محبوب تر

عشق در من آتشے افروختہ است
فرصتش باد اکہ جانم سوختہ است

نالہ مانندِ نۓ سامانِ من
آں چراغِ خانۂ ویرانِ من

از غمِ پنہاں نگفتن مشکل است
بادہ در مینا نہفتن مشکل است

مسلم از سرِ نبی بیگانہ شد — باز ایں بیت الحرم بتخانہ شد

از منات و لات و عزّیٰ و ہبل — ہر یکے دارد بتے اندر بغل

شیخِ ما از برہمن کافر تر است — زانکہ او را سومنات اندر سر است

رختِ ہستی از عرب چیدہ بُرد — در حرم بتہائے عجم خوابیدہ بُرد

شُل زبرفابِ عجم اعضائے او — سرد تر از اشک او صہبائے او

ہیچ کافر از اجل ترسندہ بُرد — سینہ اش فارغ ز قلبِ زندہ بُرد

نعشش از پیشِ طبیباں بردہ ام — در حضورِ مصطفیٰ آوردہ ام

مردہ بود از آبِ حیواں گفتمش — سرّے از اسرارِ قرآں گفتمش

داستانے گفتم از یارانِ نجد — نکہتے آوردم از بستانِ نجد

محفل از شمعِ نوا افروختم — قوم را رمزِ حیات آموختم

گفت بر ما بند و افسونِ فرنگ (۱) — ہست نوعِ نایش ز قانونِ فرنگ

اے بصیری را ردا بخشندہ (۲) — بر بطِ سلما مرا بخشندہ

ذوقِ حق دہ ایں خطا اندیش را — ایں سبق نشناسد متاعِ خویش را

(۱) قانون: ایک قسم کا ساز۔ (۲) بصیری: مصنف قصیدۂ بُردہ جس نے عالمِ رویا میں نبی کریمؐ کو اپنا مشہور قصیدہ (امن تذکر جیران بذی سلم الخ) سنایا حضورؐ نے اس کے صلے میں خرقۂ نصیب بصیری کو اپنی چادرِ مطہر عطا فرمائی۔

گر دلم آئینہ بے جوہر است ور بحمدم غیر قرآں مضمر است

اے فروغت صبح اعصار و دہور چشم تو بینندۂ ما فی الصدور

پردۂ ناموس فکرم چاک کن ایں حجاباں را ز خارم پاک کن

تنگ کن بر سخت حیات اندر برم اہل ملت را نگہدار از شرم

سبز کشت نا بسامانم مکن بہرۂ گیسر از ابر نیسانم مکن

خشک گرداں بادہ در انگور من زہر ریز اندر مئے کافور من

روز محشر خوار و رسوا کن مرا بے نصیب از بوسۂ پا کن مرا

گر دمے اسرار قرآں سفتہ ام با مسلماناں اگر حق گفتہ ام

اے کہ از احسان تو ناکس کس است یک دعایت مژدہ گفتارم بس است

عرض کن پیش خدائے عز و جل عشق من گردد ہم آغوش عمل

دولت جان جنیدی بخشندہ بہرۂ از علم دیں بخشندہ

در عمل پاینده تر گرداں مرا
آب نیسانم گہر گرداں مرا

رخت جان تا در جہاں آوردہ ام آرزوئے دیگرے پروردہ ام

ہمچو دل در سینہ ام آسودہ است محرم از صبح حیاتم بودہ است

از پدر تا نام تو آموختم آتش ایں آرزو افروختم

تا فلک دیرینہ تر سازد مرا
در قمارِ زندگی بازد مرا

آرزوئے من جواں تر می شود
ایں کہن صہبا گراں تر می شود

ایں تمنا زیرِ خاکم گوہر است
در شبستانِ ہمیں یک اختر است

مدتے با لالہ رویاں ساختم
عشق با مرغولہ مویاں باختم

بادہ ہا با ماہ سیمایاں زدم
بر چراغِ عافیت داماں زدم

بر قمار قصیدہ گردِ حاصلم
رہزناں بردند کالائے دلم

ایں شراب از شیشۂ جانم نریخت (۱)
ایں زر سارا ز دامانم نریخت

عقلِ من از پیشہ ام زنار بست
نقشِ او در کشورِ جانم نشست

سالہا بودم گرفتارِ شکے
از دماغِ خشکِ من لا ینفکے

حرفے از علم الیقین ناخواندہ
در گلستانِ آبادِ حکمت ماندہ

ظلمتم از تابِ حق بیگانہ بود
شامم از نورِ شفق بیگانہ بود

ایں تمنا در دلم خوابیدہ ماند
در صدف مثلِ گہر پوشیدہ ماند

آخر از پیمانۂ چشمم چکید
در ضمیرِ من نواہا آفرید

اے زیادِ غیب تو جانم تہی
بر لبش آرم اگر غزلے دہی

زندگی را از عمل سامان نبود
پس مرا ایں آرزو شایاں نبود

(۱) سارا ، خالص ۱۲

شرم از اظہارِ آوا آیدم
شفقتِ تو جرأت افزایدم

ہست شانِ رحمت گیتی نواز
آرزو دارم کہ میرم در حجاز

سلمے از ما سوا بیگانہ
تا کجا از تاریِ بتخانہ

حیف چوں او را سر آید روزگار
پیکرش را زیر گیرد در کنار

از درت خیزد اگر اجزائے من
وائے امروزم خوشا فردائے من

فرخا شہرے کہ تو بودی دراں
اے خنک خاکے کہ آسودی دراں

"مسکنِ یار است و شہرِ شاہِ من
پیشِ عاشق ایں بود حب الوطن"

کوکبم را دیدۂ بیدار بخش
مرقدے در سایۂ دیوار بخش

تا بیاسایم دلِ بیتابِ من
بستگی پیدا کند سیمابِ من

با فلک گویم کہ آرامم بگیر
دیدۂ آغازم انجامم بگیر

وَلِلّٰهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ

پیامِ مشرق

در جواب دیوان شاعر آلمانوی گوئٹے

اقبال

Code No. ISBN – 969 – 31 – 0003 4.

پیامِ مشرق کی کتابت، ڈیزائن اور لے آؤٹ کے تمام حقوق
بحقِ شیخ غلام علی اینڈ سنز (پرائیویٹ) لمیٹڈ پبلشرز لاہور محفوظ ہیں
کوئی ناشر فوٹو کاپی یا نقل نہ کرے ورنہ اس کے نقصان کا وہ خود ذمہ دار ہوگا۔

طبع اوّل ، ۱۹۲۳ء ، ایک ہزار — طبع دوم ، ۱۹۲۴ء ، ایک ہزار
طبع سوم ، ۱۹۲۹ء ، ایک ہزار — طبع چہارم ، ۱۹۴۲ء ، دو ہزار
طبع پنجم ، ۱۹۴۴ء ، ایک ہزار — طبع ششم ، ۱۹۴۶ء ، دو ہزار
طبع ہفتم ، ۱۹۴۸ء ، پانچ ہزار (طبع اوّل تا ہفتم ، زیرنگرانی چودھری محمد حسین ایم اے مرحوم و مغفور)
طبع ہشتم ، ۱۹۵۴ء ، تین ہزار — طبع نہم ، ۱۹۵۸ء ، دو ہزار
طبع دہم ، ۱۹۶۳ء ، دو ہزار — طبع یازدہم ، ۱۹۶۶ء ، دو ہزار
طبع دوازدہم ، ۱۹۶۹ء ، دو ہزار — طبع سیزدہم ، ۱۹۷۱ء ، دو ہزار
طبع چہاردہم ، ۱۹۷۵ء ، دو ہزار — طبع پانزدہم ، ۱۹۷۸ء ، دو ہزار
طبع شانزدہم ، ۱۹۷۹ء ، دو ہزار — طبع ہفتدہم ، ۱۹۸۳ء ، دو ہزار
طبع ہژدہم ، ۱۹۸۶ء ، دو ہزار — طبع نوزدہم ، ۱۹۸۹ء ، دو ہزار

طابع : شیخ نیاز احمد ● مطبع : غلام علی پرنٹرز ، اشرفیہ پارک ، اچھرہ ، لاہور
مقامِ اشاعت : شیخ غلام علی اینڈ سنز (پرائیویٹ) لمیٹڈ پبلشرز ، ۱۹۹ سرکلر روڈ چوک انارکلی لاہور ۵۴۰۰۰/۲
کپیہ ۱۹۲۰

فہرست مطالب

شمار	نظم	صفحہ
۱	دیباچہ	۷
۲	پیش کش	۱۵
	لالۂ طور	۲۳
۳	(رباعیات)	۲۵
	افکار	۸۱
۴	گلِ نخستیں	۸۳
۵	دعا	۸۴
۶	ہلالِ عید	۸۴
۷	تسخیرِ فطرت	۸۵
۸	برسے گل	۸۹
۹	نوائے وقت	۸۹
۱۰	فصلِ بہار	۹۱
۱۱	حیاتِ جاوید	۹۲
۱۲	افکارِ انجم	۹۵
۱۳	زندگی	۹۶
۱۴	محاورہ علم و عشق	۹۷
۱۵	سرودِ انجم	۹۸
۱۶	نسیمِ صبح	۱۰۱
۱۷	پندِ باز با بچۂ خویش	۱۰۲
۱۸	کرمِ کتابی	۱۰۳
۱۹	کبر و ناز	۱۰۴
۲۰	لالہ	۱۰۵
۲۱	حکمت و شعر	۱۰۶
۲۲	کرمکِ شب تاب	۱۰۶

شمار	نظم	صفحہ
۲۳	حقیقت	۱۰۸
۲۴	حسدی	۱۰۹
۲۵	قطرۂ آب	۱۱۲
۲۶	محاورہ مابین خدا و انسان	۱۱۴
۲۷	ساقی نامہ	۱۱۵
۲۸	شاہین و ماہی	۱۱۶
۲۹	کرمکِ شب تاب	۱۱۷
۳۰	تنہائی	۱۱۸
۳۱	شبنم	۱۱۹
۳۲	عشق	۱۲۲
۳۳	اگر خواہی حیات اندر خطر زی	۱۲۳
۳۴	جہانِ عمل	۱۲۴
۳۵	زندگی	۱۲۵
۳۶	حکمتِ فرنگ	۱۲۵
۳۷	حور و شاعر	۱۲۶
۳۸	زندگی و عمل	۱۲۸
۳۹	الملک للہ	۱۲۹
۴۰	جوے آب	۱۲۹

شمار	نظم	صفحہ
۴۱	نامۂ عالمگیرؒ	۱۳۱
۴۲	بہشت	۱۳۱
۴۳	کشمیر	۱۳۲
۴۴	عشق	۱۳۳
۴۵	بندگی	۱۳۴
۴۶	غلامی	۱۳۴
۴۷	چیستانِ شمشیر	۱۳۵
۴۸	جمہوریت	۱۳۵
۴۹	بہ مبلغِ اسلام در فرنگستان	۱۳۶
۵۰	غنی کشمیری	۱۳۷
۵۱	خطاب بہ مصطفیٰ کمال پاشا	۱۳۸
۵۲	طیارہ	۱۳۹
۵۳	عشق	۱۴۰
۵۴	تہذیب	۱۴۰
	مے باقی	۱۴۱
۵۵	(غزلیات)	۱۴۳
	نقشِ فرنگ	۱۸۵
۵۶	پیام	۱۸۷

شمار	نظم	صفحہ
۵۷	جمعیت الاقوام	۱۹۳
۵۸	شوپن ہاور و نیٹشا	۱۹۴
۵۹	فلسفہ و سیاست	۱۹۵
۶۰	صحبتِ رفتگاں	۱۹۶
۶۱	نیٹشا	۱۹۸
۶۲	حکیم آئن سٹائن	۱۹۹
۶۳	بائرن	۲۰۰
۶۴	نیٹشا	۲۰۱
۶۵	جلال و ہیگل	۲۰۲
۶۶	پٹوفی	۲۰۳
۶۷	محاورہ مابین حکیم فرنسوی آگسٹس کومٹ و مرد مزدور	۲۰۴
۶۸	ہیگل	۲۰۵
۶۹	جلال و گوئٹے	۲۰۶
۷۰	پیغام برگساں	۲۰۷
۷۱	میخانۂ فرنگ	۲۰۸
۷۲	موسیولینن و قیصر ولیم	۲۰۹
۷۳	حکما	۲۱۱
۷۴	شعرا	۲۱۲
۷۵	خرابات فرنگ	۲۱۳
۷۶	خطاب بہ انگلستان	۲۱۴
۷۷	قسمت نامہ سرمایہ دار و مزدور	۲۱۵
۷۸	نوائے مزدور	۲۱۶
۷۹	آزادیٔ بحر	۲۱۷
۸۰	خفتہ	۲۱۸

دیباچہ

"پیامِ مشرق" کی تصنیف کا محرک جرمن حکیم حیات "گوئٹے" کا "مغربی دیوان" ہے جس کی نسبت جرمنی کا اسرائیلی شاعر ہائنے لکھتا ہے:

"یہ ایک گلدستۂ عقیدت ہے جو مغرب نے مشرق کو بھیجا ہے . . . . . .
اس دیوان سے اس امر کی شہادت ملتی ہے کہ مغرب اپنی کمزوری اور سرد روحانیت سے بیزار ہو کر
مشرق کے سینے سے حرارت کا متلاشی ہے۔"

گوئٹے کا یہ مجموعہ اشعار جو اس کی بہترین تصانیف سے ہے اور جس کو اس نے خود "دیوان" کے نام سے موسوم کیا ہے کن اثرات کا نتیجہ تھا اور کن حالات میں لکھا گیا؟ اس سوال کا جواب دینے کے لیے یہ ضروری ہے کہ مختصر طور پر اس تحریک کا ذکر کیا جائے جس کو المانوی ادبیات کی تاریخ میں "تحریکِ مشرقی" کے نام سے یاد کرتے ہیں۔ میرا قصد تھا کہ اس دیباچے میں تحریک مذکور پر کسی قدر تفصیل سے بحث کروں گا مگر افسوس ہے کہ بہت سا مواد جو اس کے لیے ضروری تھا ہندوستان میں دستیاب نہ ہو سکا۔ پال ہورن، تاریخ ادبیات ایران کے مصنف نے اپنے ایک مضمون میں اس امر پر بحث کی ہے کہ گوئٹے کس حد تک شعرائے فارس کا ممنون ہے لیکن رسالہ نارد وانڈسود کا وہ نمبر جس میں مضمون مذکور شائع ہوا تھا نہ ہندوستان کے کسی کتب خانے سے مل سکا نہ جرمنی سے مجبوراً اس دیباچے کی تالیف میں کچھ تو گذشتہ مطالعہ کی یادداشت پر بھروسا کرتا ہوں اور کچھ مسٹر جارپس ریمی کے مختصر مگر نہایت مفید اور کارآمد رسالے پر جو انھوں نے اس موضوع پر لکھا ہے

ابتدائے شباب ہی سے گوئٹے کی ہمہ گیر طبیعت مشرقی تخیلات کی طرف مائل تھی۔ سٹراس برگ میں جہاں وہ قانون کے مطالعہ میں مصروف تھا۔ اس کی ملاقات جرمن لٹریچر کی مشہور اور قابلِ احترام شخصیت ہرڈر سے ہوئی جس کی صحبت کے اثرات کو گوئٹے نے خود اپنے سوانح میں تسلیم کیا ہے۔ ہرڈر فارسی نہ جانتا تھا لیکن چونکہ اخلاقی رنگ اس کی طبیعت پر غالب تھا اس لیے سعدی کی تصانیف سے اسے نہایت گہری دلچسپی تھی۔ چنانچہ "گلستان" کے بعض حصوں کا اس نے جرمن زبان میں ترجمہ بھی کیا ہے۔ خواجہ حافظ کے رنگ سے اُسے چنداں لگاؤ نہ تھا۔ اپنے معاصرین کو سعدی کی طرف توجہ دلاتے ہوئے لکھتا ہے "حافظ کے رنگ میں ہم بہت کچھ نغمہ سرائی کر چکے۔ اس وقت سعدی کے تتبع کی ضرورت ہے"۔ لیکن باوجود اس دلچسپی کے جو ہرڈر کو مشرقی لٹریچر سے تھی اس کے اپنے اشعار اور دیگر تصانیف پر مشرقی لٹریچر کا کوئی اثر معلوم نہیں ہوتا۔ علی ہذا القیاس گوئٹے کا دوسرا معاصر شلر بھی جو مشرقی تحریک کے آغاز سے پہلے ہی مر چکا تھا مشرقی اثرات سے آزاد ہے گو اس بات کو فراموش نہ کرنا چاہیے کہ اس کے ڈراما "تورانِ دخت" کا پلاٹ مولانا نظامی کے افسانہ بختر بادشاہ اقلیم چہارم (ہفت پیکر) سے لیا گیا ہے۔ جس کا آغاز مولانا نے اس شعر سے کیا ہے ؎

"گفت کز جملہ ولایت روس
بود شہرے بہ نیکوئی چو عروس"

۱۸۱۲ء میں فان ہیمر نے خواجہ حافظ کے دیوان کا پورا ترجمہ شائع کیا اور اسی ترجمے کی اشاعت سے جرمن ادبیات میں مشرقی تحریک کا آغاز ہوا۔ گوئٹے کی عمر اس وقت ۶۵ سال کی تھی اور یہ وہ زمانہ تھا جب کہ جرمن قوم کا انحطاط ہر پہلو سے انتہا تک پہنچ چکا تھا۔ ملک کی سیاسی تحریکوں میں عملی حصہ لینے کے لیے گوئٹے کی فطرت موزوں نہ تھی اور یورپ کی عام ہنگامہ آرائیوں سے بیزار ہو کر اس کی بے تاب اور بلند پرواز روح نے مشرقی فضا کے امن و سکون میں اپنے لیے ایک نشیمن تلاش کر لیا۔ حافظ کے ترنم نے اس کے تخیلات میں ایک ہیجانِ عظیم برپا کر دیا جس نے آخر کار "مغربی دیوان" کی ایک پایدار اور مستقل صورت اختیار کر لی۔ فان ہیمر کا ترجمہ گوئٹے کے لیے محض ایک محرک ہی نہ تھا بلکہ اس کے عجیب و غریب تخیلات کا ماخذ بھی تھا۔ بعض بعض جگہ اس

نظم خواجہ کے اشعار کا آزاد ترجمہ معلوم ہوتی ہے اور بعض جگہ اس کی قوتِ تخیل کسی خاص مصرع کے اثر سے ایک نئی شاہراہ پر پڑ کر زندگی کے نہایت دقیق اور گہرے مسائل پر روشنی ڈالتی ہے۔ گوئٹے کا مشہور سوانح نگار بیل سوشکی لکھتا ہے:

"بلبلِ شیراز کی نغمہ پردازیوں میں گوئٹے کو اپنی ہی تصویر نظر آتی تھی۔ اس کو کبھی کبھی یہ احساس بھی ہوتا تھا کہ شاید میری روح ہی حافظ کے پیکر میں رہ کر مشرق کی سرزمین میں زندگی بسر کر چکی ہے۔ وہی ذہنی مسرت، وہی آسمانی محبت، وہی سادگی، وہی عمق، وہی جوش و حرارت، وہی وسعتِ مشرب، وہی کشادہ دلی اور وہی قیود و رسوم سے آزادی! غرضکہ ہر بات میں ہم اسے حافظ کا مثیل پاتے ہیں۔ جس طرح حافظ لسان الغیب و ترجمانِ اسرار ہے اسی طرح گوئٹے بھی ہے اور جس طرح حافظ کے بظاہر سادہ الفاظ میں ایک جہانِ معنی آباد ہے اسی طرح گوئٹے کے بیسانختہ پن میں بھی حقائق و اسرار جلوہ افروز ہیں۔ دونوں نے امیر و غریب سے خراجِ تحسین وصول کیا۔ دونوں نے اپنے اپنے وقت کے عظیم الشان فاتحوں کو اپنی شخصیت سے متاثر کیا (یعنی حافظ نے تیمور کو اور گوئٹے نے نپولین کو) اور دونوں عام تباہی اور بربادی کے زمانے میں طبیعت کے اندرونی اطمینان و سکون کو محفوظ رکھ کر اپنی قدیم ترنم ریزی جاری رکھنے میں کامیاب رہے۔"

خواجہ حافظ کے علاوہ گوئٹے اپنے تخیلات میں شیخ عطار، سعدی، فردوسی اور عام اسلامی لٹریچر کا بھی ممنونِ احسان ہے۔ ایک آدھ جگہ ردیف و قافیہ کی قید سے غزل بھی لکھی ہے۔ اپنی زبان میں فارسی استعارات بھی (مثلاً "گوہرِ اشعار"، "تیرِ مژگاں"، "زلفِ گرہ گیر") بے تکلف استعمال کرتا ہے بلکہ فارسیت کے جوش میں امرد پرستی کی طرف اشارات کرنے سے بھی احتراز نہیں کرتا۔ دیوان کے مختلف حصوں کے نام بھی فارسی ہیں مثلاً معنی نامہ، ساقی نامہ، عشق نامہ، تیمور نامہ، حکمت نامہ وغیرہ۔ باوجود ان سب باتوں کے گوئٹے کسی فارسی شاعر کا مقلد نہیں اور اس کی شاعرانہ فطرت قطعاً آزاد ہے۔ مشرق کے لالہ زاروں میں اس کی نوا پیرائی محض عارضی

لہ خواجہ حافظ اور تیمور کی ملاقات کی روایت صحیح نہیں معلوم ہوتی۔ کیونکہ خواجہ کا انتقال تیموری فتح شیراز سے پہلے ہو چکا تھا۔

ہے، وہ اپنی مغربیت کو کبھی ہاتھ سے نہیں دیتا اور اس کی نگاہ صرف انھیں مشرقی حقائق پر پڑتی ہے جن کو اس کی مغربی فطرت جذب کر سکتی ہے۔ عجمی تصوف سے اسے مطلق دلچسپی نہ تھی اور گوئٹے سے یہ بات معلوم تھی کہ مشرق میں خواجہ حافظ کے اشعار کی تفسیر تصوف کے نقطۂ نگاہ سے کی جاتی ہے، وہ خود تغزلِ محض کا دلدادہ تھا اور کلام حافظ کی صوفی تعبیر سے اسے کوئی ہمدردی نہ تھی۔ مولانا روم کے فلسفیانہ حقائق و معارف اس کے نزدیک مہم تھے لیکن معلوم ہوتا ہے کہ اس نے رومی کے کلام پر غائر نگاہ نہیں ڈالی کیونکہ جو شخص سپینوزا رہالینڈ کا ایک فلسفی جو مسئلہ وحدت الوجود کا قائل تھا کا مداح ہو اور جس نے برونو اٹلی کا ایک وجودی فلسفی کی حمایت میں قلم اٹھایا ہو اس سے ممکن نہیں کہ رومی کا معترف نہ ہو۔

غرضکہ "مغربی دیوان" کی وساطت سے گوئٹے نے جرمن ادبیات میں عجمی روح پیدا کرنے کی کوشش کی۔ بعد کے شعرا پلاٹن۔ روکرٹ اور برڈن سٹاٹ نے اس مشرقی تحریک کو جس کا آغاز گوئٹے کے دیوان سے ہوا تکمیل تک پہنچایا۔ پلاٹن نے ادبی اغراض کے لیے فارسی زبان سیکھی۔ قافیہ ردیف بلکہ ایرانی عروض کے قواعد کی پابندی سے غزلیں لکھیں۔ رباعیاں لکھیں اور نیز لین پر ایک قصیدہ بھی لکھا۔ گوئٹے کی طرح فارسی استعارات مثلاً "عروسِ گل" "زلفِ مشکیں"۔ "لالہ عذار" کو یہ بھی بے تکلف استعمال کرتا ہے اور تغزلِ محض کا دلدادہ ہے۔ روکرٹ عربی۔ فارسی۔ سنسکرت تینوں زبانوں کا ماہر تھا۔ اس کی نگاہ میں فلسفہ رومی کی بڑی وقعت تھی اور اس کی "غزلیات" زیادہ تر مولانا روم ہی کی تقلید میں لکھی گئی ہیں۔ چونکہ یہ مستشرقیہ کا عالم تھا اس لیے اس کی مشرقی تعلیم کے مواخذ بھی وسیع تر تھے۔ مخزن الاسرار نظامی۔ بہارستانِ جامی۔ کلیاتِ امیر خسرو۔ گلستانِ سعدی مناقب العارفین عیار دانش۔ منطق الطیر۔ ہفت قلزم وغیرہ جہاں جہاں سے حکمت کے موتی ملتے ہیں رول لیتا ہے۔ بلکہ اسلام سے پہلے کی ایرانی روایات و حکایات سے بھی اپنے کلام کو زینت دیتا ہے۔ اسلامی تاریخ کے بعض واقعات بھی اس نے خوب نظم کیے ہیں۔ مثلاً محمود غزنوی کی موت۔ محمود کا حملہ سومنات۔ سلطانہ رضیہ وغیرہ۔ گوئٹے کے بعد مشرقی رنگ کا سب سے زیادہ مقبول شاعر برڈن سٹاٹ ہے جس نے اپنی نظموں کو مرزا شفیع کے فرضی نام سے شائع کیا۔ یہ چھوٹا سا مجموعہ اس قدر مقبول ہوا کہ تھوڑی ہی مدت میں ۴۰ دفعہ شائع ہوا۔ اس شاعر نے بھی روح کو

اس خوبی سے جذب کیا ہے کہ جرمنی میں مرزا غنیع کے اشعار کو لوگ دیر تک فارسی نظم کا ترجمہ تصور کرتے رہے۔ بلوطین شاعر نے میر معزی اور انوری سے بھی استفادہ کیا ہے۔

اس سلسلے میں میں نے گوئٹے کے مشہور معاصر ہائنا کا ذکر ارادۃً نہیں کیا۔ اگرچہ اس کے مجموعہ اشعار "سوسم بڑ اشعار تازہ" میں عجمی اثر نمایاں ہے اور محمود فردوسی کے قصے کو بھی اس نے نہایت خوبی سے نظم کیا ہے تاہم بحیثیت مجموعی مشرقی تحریک سے اس کا کوئی تعلق نہیں ماسوا اس کی رائے میں گوئٹے کے "مغربی دیوان" کے سوائے جرمن شعرا کا مشرقی کلام کوئی بڑی وقعت نہیں رکھتا۔ لیکن عجمی جادو کی گرفت سے جرمنی کے اس آزادہ رو شاعر کا دل بھی بچ نہ سکا۔ چنانچہ ایک مقام پر اپنے آپ کو عالم خیال میں ایک ایرانی شاعر تصور کرتے ہوئے جس کو جرمنی میں جلاوطن کر دیا گیا ہو لکھتا ہے:

"اے فردوسی! اے جامی! اے سعدی! تمہارا بھائی زندان غم میں اسیر شیراز کے پھولوں کے لیے تڑپ رہا ہے۔"

کم درجے کے شعرا میں خواجہ حافظ کا مترجم ڈومر۔ ہرمن سٹال۔ لوشکے۔ شاگ لٹز۔ لنٹ ہولڈ اور فان شاک بھی قابل ذکر ہیں۔ خواجہ الذکر علمی دنیا میں اونچا پایہ رکھتا تھا۔ اس کی نظمیں قصہ انصاف محمود غزنوی اور قصہ ہاروت و ماروت مشہور ہیں اور بحیثیت مجموعی اس کے کلام میں عمر خیام کا اثر زیادہ نمایاں ہے لیکن مشرقی تحریک کی پوری تاریخ لکھنے اور جرمن اور ایرانی شعرا کا تفصیلی مقابلہ کر کے عجمی اثرات کی صحیح وسعت معلوم کرنے کے لیے ایک طویل مطالعہ کی ضرورت ہے جس کے لیے نہ وقت میسر ہے نہ سامان۔ ممکن ہے کہ یہ مختصر سا خاکہ کسی نوجوان کے دل میں تحقیق و تدقیق کا جوش پیدا کر دے۔

"پیام مشرق" کے متعلق جو "مغربی دیوان" سے سو سال بعد لکھا گیا ہے مجھے کچھ عرض کرنے کی ضرورت نہیں ناظرین خود اندازہ کر لیں گے کہ اس کا مدعا زیادہ تر ان اخلاقی مذہبی اور تمدنی حقائق کو پیش نظر لانا ہے جن کا تعلق افراد و اقوام کی باطنی تربیت سے ہے۔ اس سے سو سال پیشتر کی جرمنی اور مشرق کی موجودہ حالت میں کچھ نہ کچھ مماثلت ضرور ہے لیکن حقیقت یہ ہے کہ اقوام عالم کا باطنی اضطراب جس کی اہمیت کا صحیح اندازہ ہم محض اس لیے نہیں لگا سکتے

کہ خود اس اضطراب سے متاثر ہیں ایک بہت بڑے روحانی اور تمدنی انقلاب کا پیش خیمہ ہے۔ یورپ کی جنگِ عظیم ایک قیامت تھی جس نے پرانی دنیا کے نظام کو قریباً ہر پہلو سے فنا کر دیا ہے اور اب تہذیب و تمدن کی خاکستر سے فطرت زندگی کی گہرائیوں میں ایک نیا آدم اور اس کے رہنے کے لیے ایک نئی دنیا تعمیر کر رہی ہے جس کا ایک دھندلا سا خاکہ ہمیں حکیم آئن سٹائن اور برگسان کے تصانیف میں ملتا ہے۔ یورپ نے اپنے علمی اخلاقی اور اقتصادی نصب العین کے خوفناک نتائج اپنی آنکھوں سے دیکھ لیے ہیں اور سائنز فیٹی (سابق وزیر اعظم اطالیہ) سے "انحطاطِ فرنگ" کی دلخراش داستان بھی سن لی ہے لیکن افسوس ہے کہ اس کے نکتہ رس مگر قدامت پرست مدبرین اس حیرت انگیز انقلاب کا صحیح اندازہ نہیں کر سکے جو انسانی ضمیر میں اس وقت واقع ہو رہا ہے خالص ادبی اعتبار سے دیکھیں تو جنگِ عظیم کی وقت کے بعد یورپ کے قوائے حیات کا اضمحلال ایک صحیح اور پختہ ادبی نصب العین کی نشوونما کے لیے نامساعد ہے۔ بلکہ اندیشہ ہے کہ اقوام کی طبائع پر وہ فرسودہ سست رگ اور زندگی کی دشواریوں سے گریز کرنے والی عجمیت غالب نہ آجائے جو جذباتِ قلب کو افکارِ دماغ سے متمیز نہیں کر سکتی۔ البتہ امریکہ مغربی تہذیب کے عناصر میں ایک صحیح عنصر معلوم ہوتا ہے اور اس کی وجہ شاید یہ ہے کہ یہ ملک قدیم روایات کی زنجیروں سے آزاد ہے اور اس کا اجتماعی وجدان نئے اثرات و افکار کو آسانی سے قبول کر سکتا ہے۔

مشرق اور بالخصوص اسلامی مشرق نے صدیوں کی مسلسل نیند کے بعد آنکھ کھولی ہے مگر اقوامِ مشرق کو یہ محسوس کر لینا چاہیے کہ زندگی اپنے حوالی میں کسی قسم کا انقلاب پیدا نہیں کر سکتی جب تک کہ پہلے اس کی اندرونی گہرائیوں میں انقلاب نہ ہو اور کوئی نئی دنیا خارجی وجود اختیار نہیں کر سکتی جب تک کہ اس کا وجود پہلے انسانوں کے ضمیر میں متشکل نہ ہو۔ فطرت کا یہ اٹل قانون جس کو قرآن نے اِنَّ اللّٰہَ لَا یُغَیِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتّٰی یُغَیِّرُوْا مَا بِاَنْفُسِہِمْ کے سادہ اور بلیغ الفاظ میں بیان کیا ہے۔ زندگی کے فردی اور اجتماعی دونوں پہلوؤں پر حاوی ہے اور میں نے اپنے فارسی تصانیف میں اسی صداقت کو مدِ نظر رکھنے کی کوشش کی ہے۔

اس وقت دنیا میں اور بالخصوص ممالکِ مشرق میں ہر ایسی کوشش جس کا مقصد افراد و اقوام کی نگاہ کو جغرافی حدود سے بالاتر کر کے ان میں ایک صحیح اور قوی انسانی سیرت کی تجدید یا تولید ہو، قابلِ احترام ہے۔ اسی بنا پر میں نے اس سپندار اوراق کو اعلیحضرت فرمانروائے افغانستان کے نامِ نامی سے منسوب کیا ہے کہ وہ اپنی فطری ذہانت و فطانت سے اس نکتے سے بخوبی آگاہ معلوم ہوتے ہیں اور افغانوں کی تربیت انھیں خاص طور پر مدِ نظر ہے۔ اس عظیم الشان کام میں خدا تعالیٰ ان کا حامی و ناصر ہو۔

آخر میں میں اپنے دوست چودھری محمد حسین صاحب ایم اے کا سپاس گذار ہوں کہ انھوں نے "پیامِ مشرق" کے مسودات کو اشاعت کے لیے مرتب کیا۔ اگر وہ یہ زحمت گوارا نہ کرتے تو غالباً اس مجموعے کی اشاعت میں بہت تعویق ہوتی۔

اقبال

پیشکش

بحضور اعلیحضرت امیر امان اللہ خان فرمانروای دولت مستقلهٔ افغانستان

خلد اللہ ملکہ و اجلالہ

اے امیرِ کامگار اے شہریار — نوجوان و مثلِ پیران پختہ کار
چشمِ تو از پردگیہا محرم است — دل میانِ سینہ ات جامِ جم است
عزمِ تو پایندہ چون کہسارِ تو — حزمِ تو آساں کند دشوارِ تو
ہمتِ تو چون خیالِ من بلند — ملتِ صد پارہ را شیرازہ بند
ہدیہ از شاہنشاں داری بسے — لعل و یاقوتِ گراں داری بسے

اے امیر! ابنِ امیر! ابنِ امیر

ہدیہ از بے نوائے عجم پذیر!

تا مرا رمزِ حیات آموختند
آتشے در پیکرم افروختند

یک نوائے سینہ تاب آوردہ ام
عشق را عہدِ شباب آوردہ ام

پیرِ مغرب شاعرِ المانوی (۱)
آں قتیلِ شیوہ ہائے پہلوی

بست نقشِ شاہدانِ شوخ و شنگ
داد مشرق را سلامے از فرنگ

در جوابش گفتہ ام پیغامِ شرق
ماہ تابے ریختم بر شامِ شرق

تا شناسائے خودم خود بیں نیم
با تو گویم آنکہ بود و من کیم

او ز افرنگی جواناں مثلِ برق
شعلہ من از دمِ پیرانِ شرق

او چمن زادے چمن پروردہ
من دمیدم از زمینِ مردہ

او چو بلبل در چمن "فردوسِ گوش"
من صبا چوں جرسِ گرمِ خروش

ہر دو دانائے ضمیرِ کائنات
ہر دو پیغامِ حیات اندر ممات

ہر دو خنجر صبح خند آئینہ فام
او برہنہ من ہنوز اندر نیام

ہر دو گوہر ارجمند و تابدار
زادۂ دریائے ناپیدا کنار

او ز شوخی در ترِ قلزم تپید
تا گریبانِ صدف را بر درید

(۱) شاعرِ المانوی - گوئٹے

من بآغوشِ صدف تابم هنوز
در ضمیرِ بحر ناياب هنوز

آشنائے من زمن بیگانه رفت
از خمستانم تهی پیمانه رفت

من شکوهِ خسروی او را دهم
تختِ کسریٰ زیرِ پائے او نهم

او حدیثِ دلبری خواهد زمن
رنگ و آبِ شاعری خواهد زمن

کم نظر بیتابیِ جانم ندید
آشکارم دید و پنهانم ندید

فطرتِ من عشق را در بر گرفت
صحبتِ خاشاک و آتش در گرفت

حق رموزِ ملک و دین بر من کشود
نقشِ غیر از پردهٔ چشمم ربود

برگِ گل رنگین ز مضمونِ من است
مصرعِ من قطرهٔ خونِ من است

تا نه پنداری سخن دیوانگیست
در کمالِ این جنون فرزانگیست

از هنر سرمایه دارم کرده اند
در دیارِ هند خوارم کرده اند

لاله و گل از نوایم بے نصیب
طائرم در گلستانِ خود غریب!

بسکه گردون سفله دون پرور است
وائے بر مردے که صاحب جوهر است

دیدهٔ اے خسروِ کیوان جناب
آفتابِ ما توارت بالحجاب!

انجمی در دشتِ خویش از راه رفت
از دمِ او سوزِ الا الله رفت

مصریاں افتاده در گردابِ نیل
سست رگ تورانیانِ زنده پیل

آں عشاں در شکنج روزگار
مشرق و مغرب ز خونشں لالہ زار

عشق را آئینِ سلمانی نماند
خاکِ ایراں ماند و ایرانی نماند

سوز و سازِ زندگی رفت از گلش
آں کہن آتش فسرد اندر دلش

مسلمِ ہندی شکم را بندۂ
خود فروشے، دل زدیں برکندۂ

در مسلماں شانِ محبوبی نماند
خالدؓ و فاروقؓ و ایوبیؒ نماند

اے ترا فطرت ضمیرِ پاک داد
از غمِ دیں سینۂ صد چاک داد

تازہ کن آئینِ صدیق و عمرؓ
چوں صبا بر لالۂ صحرا گذر

ملتِ آوارۂ کوہ و دمن
در رگِ او خونِ شیراں موجزن

زیرک و رویں تن و روشن جبیں
چشمِ او چوں جرّہ بازاں تیز بیں

قسمتِ خود از جہاں نایافتہ
کوکبِ تقدیرِ او ناتافتہ

در قہستانِ خلوتے ورزیدۂ
رستخیزِ زندگی نادیدۂ

جانِ تو بر محنتِ پیہم صبور
کوش در تہذیبِ افغانِ غیور

تا ز صدیقانِ ایں اُمت شوی
بہرِ دیں سرمایۂ قوت شوی

زندگی جہد است و استحقاق نیست
جز بعلمِ انفس و آفاق نیست

گفت حکمت را خدا خیرِ کثیر — هر کجا این خیر را بینی بگیر

سیّدِ کل، صاحبِ اُمّ الکتاب — پرده گیها بر ضمیرش بے حجاب

گرچه عینِ ذات را بے پرده دید — ذاتِ زرّینی از زبانِ او چکید

علمِ اشیا علمِ الاسماستے — ہم عصا و ہم یدِ بیضاستے

علمِ اشیا داد مغرب را فروغ — حکمتِ او ماست می بندد ز دوغ

جانِ ما را لذّتِ احساس نیست — خاکِ ره جز ریزهٔ الماس نیست

علم و دولت نظمِ کارِ ملت است — علم و دولت اعتبارِ ملت است

آں یکے از سینهٔ احرار گیر — واں دگر از سینهٔ کہسار گیر

دشنه زن در پیکرِ ایں کائنات — در شکم دارد گہر چوں سومنات

لعلِ ناب اندر بدخشانِ تو هست
برقِ سینا در قهستانِ تو هست

کشورِ محکم اساسے بایدت؟ — دیدهٔ مردم شناسے بایدت

اے بسا آدم کہ ابلیسی کند — اے بسا شیطاں کہ ادریسی کند

رنگِ او نیرنگ و بودِ او نمود — اندرونِ او چو داغِ لالہ دود

پاکباز و کعبتینِ او دغل — رہزن و عنده دلفتاق اندر بغل

در نگاہِ خسروِ صاحب نظر — نیست ہر سنگے کہ می تابد گہر

مرشدِ رومی حکیمِ پاک زاد — سِرِّ مرگ و زندگی بر ما کشاد

"ہر ہلاکِ امتِ پیشیں کہ بود
زانکہ بر جستند دل گماں بردند زود"

سروری در دینِ ما خدمتگری است — عدلِ فاروقی و فقرِ حیدری است

در ہجومِ کارہائے ملک و دیں — با دلِ خود یک نفس خلوت گزیں

ہر کہ یک دم در کمینِ خود نشست — ہیچ نخچیر از کمندِ او نجست

در قبائے خسروی درویش زی — دیدہ بیدار و خدا اندیش زی

قائدِ ملت شہنشاہِ مراد — تیغِ او را برق و تندر خانہ زاد

ہم فقیرے ہم شہِ گردوں فرے — اردشیرے بارواں بوذرجمے

غرق بودش در زرہ بالا و دوش — در میانِ سینہ دل مومینہ پوش

آں مسلماناں کہ میری کردہ اند — در شہنشاہی فقیری کردہ اند

در امارت فقر را افزودہ اند — مثلِ سلماںؓ در مدائن بودہ اند

حکمرانے بود و ساماںے نداشت — دستِ او جز تیغ و قرآنے نداشت

ہر کہ عشقِ مصطفیٰ سامانِ اوست — بحر و بر در گوشۂ دامانِ اوست

سوزِ صدیقؓ و علیؓ از حق طلب — ذرّۂ عشقِ نبیؐ از حق طلب

لہ جستند - پتھر

زانکہ ملت را حیات از عشق اوست
برگ و سازِ کائنات از عشقِ اوست

جلوۂ بے پردۂ او دا نمود
جوہرِ پنہاں کہ بود اندر وجود

روح را جز عشق او آرام نیست
عشقِ او روزیست کو را شام نیست

خیز و اندر گردش آور جامِ عشق
در قہستاں تازہ کن پیغامِ عشق

اقبال

لالۂ طور

لالۂ طور

۱

شہیدِ نازِ او بزمِ وجود است
نیاز اندر نہادِ ہست و بود است
نمی بینی کہ از مہرِ فلک تاب
بسیمائے سحر داغِ سجود است

۲

دلِ من روشن از سوزِ درون است
جہاں بینی چشمِ من از اشکِ خون است
ز رمزِ زندگی بیگانہ تر باد
کسے کو عشق را گوید جنون است

۳

بباغماں بادِ فردیں دہد عشق
براغاں غنچہ ہا رنگیں دہد عشق
شعاعِ مہرِ او قدما فشاں است
بسا ہی دیدہ رہ بیں دہد عشق

۴

عقاباں را بہائے کم نہد عشق
تدروواں را بہ بازاں سر دہد عشق
نگہ دارد دلِ ما خویشتن را
ولیکن از کمینش برجہد عشق

۵

بہ برگِ لالہ رنگِ آمیزی عشق
بجانِ ما بلا انگیزی عشق
اگر ایں خاکداں را واشگافی
درونش بندگی خونریزی عشق

۶

نہ ہر کس از محبت مایہ دار است
نہ با ہر کس محبت سازگار است
بروید لالہ با داغِ جگر تاب
دلِ لعلِ بدخشاں بے شرار است

۷

دریں گلشن پریشاں مثلِ بویم
نمی دانم چہ می خواہم چہ جویم
برآید آرزو یا بر نیاید
شہیدِ سوز و سازِ آرزویم

۸

جہاں مشتِ گل و دل حاصلِ اوست
ہمیں یک قطرہ خوں مشکلِ اوست
نگاہِ ما دو بیں افتاد ورنہ
جہانِ ہر کسے اندر دلِ اوست

۹

سحر می گفت بلبل باغباں را
دریں گل جز نہالِ غم نچیدہ
بہ پیری می رسد خارِ بیاباں
ولے گل چوں جواں گردد بمیرد

۱۰

جہانِ ما کہ نابود است بودش
زیاں تو ام ہمی زاید بسودش
کہن را نو کن و طرحِ دگر ریز
دلِ ما بر نتابد دیر و زودش

۱۱

نوائے عشق را ساز است آدم
کشاید راز و خود راز است آدم
جہاں او آفرید این خوب تر ساخت
مگر با ایزد انباز است آدم

۱۲

نہ من انجام و نے آغاز جویم
ہمہ رازِ جہاں را باز جویم
گر از روئے حقیقت پردہ گیرند
ہماں بوک و مگر را باز جویم

۱۳

دلا تا رائی پروانہ تا کے
بگیری شیوۂ مردانہ تا کے
یکے خود را بسوزِ خویشتن سوز
طوافِ آتشِ بیگانہ تا کے

۱۴

تنے پیدا کن از مشتِ غبارے
تنے محکم تر از سنگیں حصارے
درونِ او دلِ درد آشنائے
چو جوئے در کنارِ کوہسارے

۱۵

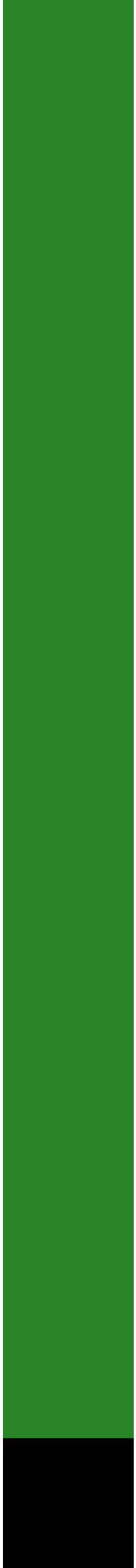
زآب و گل خدا خوش پیکرے ساخت
جہانے از ارم زیبا ترے ساخت
ولے ساقی بآں آتش کہ دارد
زخاکِ من جہانِ دیگرے ساخت

۱۶

بہ یزداں روزِ محشر برہمن گفت
فروغِ زندگی تابِ شرر بود
ولیکن گر نرنجی با تو گویم
صنم از آدمی پایندہ تر بود

۱۷

گذشتی تیز گام اے اخترِ صبح
مگر از خوابِ ما بیدار رفتی
من از ناآگہی گم کردہ راہم
تو بیدار آمدی بیدار رفتی

۲۱

شنیدم در عدم پروانه می گفت
دمے از زندگی تاب و تبم بخش
پریشاں کن سحر خاکسترم را
ولیکن سوز و ساز یک شبم بخش

۲۲

مسلماناں مرا سرّے فتاد است در دل
کہ روشن تر ز جانِ جبرئیل است
نہانش دارم از آزر نہاداں
کہ ایں ہم سرّے از اسرارِ خلیل است

۲۳

بہ کویش رہ سپاری اے دلِ آسے دل!
مرا تنہا گذاری اے دل، اے دل!
دما دم آرزو ہا آفرینی
مگر کارے نہ داری اے دل، اے دل!

۲۴

رہے در سینۂ انجم گشائی
ولے از خویشتن ناآشنائی
یکے بر خود گشا چوں دانہ چشمے
کہ از زیرِ زمیں نخلے برآئی

۲۵

سحر در شاخسارِ بوستانے
چہ خوش می گفت مرغِ نغمہ خوانے
برآور ہر چہ اندر سینہ داری
سرودے نالۂ آہے فغانے

۲۶

ترا یک نکتہ سر بستہ گویم
اگر در سینِ حیات از من پذیری
بمیری گر بہ تن جانے نہ داری
وگر جانے بہ تن داری نمیری

۲۷

بہل افسانۂ آں پا چسرا
حدیثِ سوزِ او آوازِ گوشِ است
من آں پروانہ را پروانہ دانم
کہ جانش سخت کوش و شعلہ نوش است

۲۸

ترا از خویشتن بیگانہ سازد
من آں آبے طربناکے ندارم
بساز ارم مجو دیگر متاعے
چو گل جز سینۂ چاکے ندارم

۲۹

ریاں بینی زسیرِ بوستانم
اگر جانت شہیدِ جستجو نیست
نمے یابم آنچہ ہست اندر رگِ گل
بہارِ من طلسمِ رنگ و بو نیست

۳۰

برون از ورطهٔ بود و عدم شو
فزون تر زین جهانِ کیف و کم شو
خودی تعمیر کن در پیکرِ خویش
چو ابراهیم معمارِ حرم شو

۳۱

ز مرغانِ چمن ناآشنایم
بشاخِ آشیان تنها سرایم
اگر نازک دلی از من گران گیر
که خونم می تراود از نوایم

۳۲

جهان یارب چه خوش هنگامه دارد
همه را مستِ یک پیمانه کردی
نگه را با نگه آمیزش دادی
دل از دل، جان ز جان بیگانه کردی

۳۳

سکندر با خضر خوش نکته گفت
شریکِ سوز و سازِ بحر و بر شو
تو ایں جنگ از کنارِ عرصہ بینی
بمیر اندر نبرد و زندہ تر شو

۳۴

سریرِ کیقباد، اکلیلِ جم خاک
کلیسا و بتستان و حرم خاک
ولیکن من ندانم گوہرم چیست
نگاہم برتر از گردوں، تنم خاک

۳۵

اگر در مشتِ خاکِ تو نہ تابد
دلِ صد پارہ خونناب بہ بارے
ز ابرِ نوبہاراں گریہ آموز
کہ از اشکِ تو روید لالہ زارے

۳۶

دمادم نقشہائے تازہ ریزد
بیک صورت قرار زندگی نیست
اگر امروز تو تصویر دوشت است
بخاک تو شد زندگی نیست

۳۷

چو ذوق نغمہ ام در خلوت آرد
قیامت خفتہ ام در محفل خویش
چو من خود را بسم در خلوت بزم
جہاں را گم کند در دل خویش

۳۸

چہ می پرسی نہان سینہ دل چیست
خرد چون سوزد آید در دل شد
دل از ذوق تپش دل بود لیکن
چو پا در دم از تپش افتاد گل شد

۳۹

خرد گفت او بچشم اندر نگنجد
نگاہِ شوق در امید و بیم است
نمیگردد کہن افسانۂ طور
کہ در ہر دل تمنائے کلیم است

۴۰

گذشت و سجدہ و تسبیح و دیر
ز اہلِ عشق نتواں جز بدل زیست
ترا اے غافل دے پیدا نکردی

۴۱

نہ پیوستم دریں بستانسرا دل
چو بادِ صبح گردیدم دمے چند
گلاں را آب و رنگے دادہ رفتم

۴۲

بخود باز آورد رندِ کهن را
مئے برنا کہ من در جام کردم
من این مے چون مغانِ دیر پیشین
ز چشمِ مستِ ساقی وام کردم

۴۳

سفالم را مئے او جامِ جم کرد
درونِ قطرہ ام پوشیدہ یم کرد
خرد اندر سرم تنخانہ ریخت
خلیلِ عشق دیرم را حرم کرد

۴۴

خرد زنجیریِ امر و نہی و دوش است
پرستارِ بتانِ چشم و گوش است
تنم در آستین پوشیدہ دارد
برہمن زادہ زنار پوش است

۴۵

خرد اندر سرِ ہر کس نہادند
تنم چوں دیگراں از خاک و خون است
ولے ایں از کسے جز من نہ اند
ضمیرِ خاک و خونم بیگانہ است

۴۶

گدائے جلوہ فرستی بر سرِ طور
کہ جانِ تو ز خود نامحرمے ہست
قدم در جستجوئے آدمے زن
خدا ہم در تلاشِ آدمے ہست

۴۷

بگو جبریل را از من پیامے
مرا آں پیکرِ نوری نہ دادند
ولے تابِ تبِ ما خاکیاں ہیں
بنوری ذوقِ مہجوری نہ دادند

۴۸

همائے علم تا افتد بدامت
یقیں کم کن، گرفتارِ شکے باش
عمل خواہی بقیں را پختہ تر کن
یکے جوے و یکے بین و یکے باش

۴۹

خرد بر چہرۂ تو پردہ ہا بافت
نگاہے تشنۂ دیدار دارم
در افتد ہر زماں اندیشہ با شوق
چہ آشوب است در جانِ نزارم!

۵۰

دلت می لرزد از اندیشۂ مرگ
بہ بیش از زندگانی آرزومند
بخود باز آ خودی را پختہ تر گیر
اگر گیری، پس از مردن نمیری

۵۱

ز پیوندِ تن و جانم چہ پرسی
بدامِ چند و چون دل نمی نہ یم
دمِ آشفتہ ام در پیچ و تابم
چو از آغوشِ نے خیزم نوایم

۵۲

مرا فرمود پیرِ نکتہ دانے
ہر امروزِ تو از فردا پیام است
دلِ از خوبانِ بے پروا نگہدار
حریمش جز بباد دادن حرام است

۵۳

ز رازی معنیٔ قرآں چہ پرسی
صغیرِ ما بآیاتش دلیل است
خرد آتش فروزد دل بسوزد
ہمیں تفسیرِ نمرود و خلیل است

۵۴

من از بود و نبودِ خود خموشم
اگر گویم کہ ہستم خود پرستم
ولیکن ایں نوائے سادہ کیست
کسے در سینہ می گوید کہ ہستم

۵۵

زمن با شاعرِ رنگیں بیاں گوے
چہ سود از سوز اگر چوں لالہ سوزی
نہ خود را می گدازی زآتشِ خویش
نہ شامِ ما سحر گردانی و نہ روز افروزی

۵۶

ز خوب و زشتِ تو ناآشنایم
عیارش کردۂ سود و زیاں را
دریں محفل ز من تنہا ترے نیست
بچشمِ دیگرے بینم جہاں را

۵۷

تو اے شیخِ حرم شاید ندانی
جہانِ عشق را ہم محشرے ہست
گناہ و نامہ و میزان ندارد
نہ اور اسلمے نے کافرے ہست

۵۸

چو تاب از خود بگیرد قطرۂ آب
میانِ صد گہر یک دانہ گردد
بہ بزمِ ہمنوایاں آنچنان زی
کہ گلشن بر تو خلوت خانہ گردد

۵۹

من اے دانشوراں در پیچ و تابم
خرد را فہم ایں معنی محال است
چساں در مشتِ خاکے تن زندل
کہ دل دشتِ غزالانِ خیال است

۶۰

میا با بزم بوسا حل کہ انجا
نوائے زندگانی نرم خیز است
بدریا غلط و با موجش در آویز
حیاتِ جاوداں اندر ستیز است

۶۱

سراپا معنیٔ سربستہ ام من
نگاہِ حرف بافاں بر نتابم
نیارم تو گفتن نہ مجبور
کہ خاکِ زندہ ام در انقلابم

۶۲

مگو از مدعائے زندگانی
ترا بر شیوہ ہائے او نگہ نیست
من از ذوقِ سفر آگونہ مستم
کہ منزل پیشِ من جز سنگِ رہ نیست

۶۳

اگر کردی نگه بر پارهٔ سنگ
ز فیض آرزوے تو گهر شد
بزر خود را مسنج اے بندهٔ زر
که زر از گوشهٔ چشم تو زر شد

۶۴

وفا نا آشنا بیگانه خو بود
نگاهش بے قرار جستجو بود
چو دیدا و را پرید از سینهٔ من
ندانستم که دست آموزِ او بود

۶۵

مپرس از عشق و از نیرنگ عشق
بهر رنگے که خواهی سازد آرد
درون سینه بیش از نقطهٔ نیست
چو آید بر زبان پایاں ندارد

۶۶

مشو غنچۂ نورستہ دلگیر
ازیں بستاں سرا دیگر چہ خواہی
لب جو، بزم گل، مرغ چمن سیر
صبا، شبنم، نوائے صبحگاہی

۶۷

مرا روزے گل افسردہ گفت
نمود ما چو پرواز شرار است
دلم بر محنت نقش آفریں سوخت
کہ نقش کلک او ناپایدار است

۶۸

جہان ما کہ پایانے ندارد
چو ماہی در یم ایام غرق است
یکے بر دل نظر وا کن کہ بینی
یم ایام در یک جام غرق است

۶۹

بمرغانِ چمن ہمداستانم
زبانِ غنچہ ہا سے بے زبانم
چو بیدارم با صبا خانہ بیامیز
کہ جز طوفِ گلاں کارے ندانم

۷۰

نمایدآنچہ ہست ایں وادیٔ گل
درونِ لالہ آتش بجاں چیست؟
بچشمِ ما چمن یک موجِ رنگ است
کسے داند بچشمِ ہلباں چیست؟

۷۱

تو خورشیدی من سیارۂ تو
سراپا نور مم از طارۂ تو
بآغوشِ تو دورم تا بتابم
تو شو آنی و من سیارۂ تو

۷۲

خیالِ او درونِ دیدہ خوشتر
غمش افزودہ جاں کاہیدہ خوشتر
مرا صاحبدلے این نکتہ آموخت
زمنزل جادہ پیچیدہ خوشتر

۷۳

دماغم کافسونِ نار دارد است
بتاں را بندہ و پروردگار است
دلم رابیں کہ نالد از غمِ عشق
ترا با دین و آئینم چہ کار است

۷۴

صنوبر بندہ آزادہ او
فروغِ رودے گل از بادہ او
حریمش آفتاب و ماہ و انجم
دلِ آدم درِ بنگادہ او

۷۵

ز انجم تا بہ انجم صد جہاں بود
خرد ہر جا کہ پرزد آسماں بود
ولیکن چوں بخود نگریستم من
کراں ہا بیکراں در من نہاں بود

۷۶

بپائے خود مزن زنجیرِ تقدیر
ترا ایں گنبد گرداں رہے بست
اگر با در نداری خیز و دریاب
کہ چوں پا واکنی جولانگہے ہست

۷۷

دلِ من در طلسمِ خود اسیر است
جہاں از پرتوِ او تاب گیر است
مپرس از صبح و شامم زآفتابے
کہ پیشِ روزگارِ من پیر است

۷۸

نوا در سازِ جاں از زخمۂ تو
چساں در جانی و از جاں برونی؟
چرا غمنم با تو سوزم بے تو میرم
تو اے بیچونِ من بے من چگونی؟

۷۹

نفس آشفتۂ موجے ازیم اوست
سرشتِ ما نمونہ از دمِ اوست
لبِ جوئے ابد چوں سبزہ رستیم
رگِ ما ریشۂ ما از نمِ اوست

۸۰

ترا در دیگِ دل سینہ بجوشید
جہانِ رنگ و بو را آفریدی
دگر از عشق بیباکم چہ رنجی
کہ خود ایں ہا بے و ہو را آفریدی

۸۱

کرا جوئی چہ در پیچ و تابی؟
کہ او پیدا است تو زیرِ نقابی
تلاشِ او کنی جز خود نہ بینی
تلاشِ خود کنی جز او نیابی

۸۲

تو اے کودک منش خود را ادب کن
مسلماں زادۂ؟ ترکِ نسب کن
بہ رنگِ احمر و خون و رگ و پوست
عرب نازد اگر ترکِ عرب کن

۸۳

نہ افغانیم و نے ترک و تتاریم
چمن زادیم و از یک شاخساریم
تمیزِ رنگ و بو بر ما حرام است
کہ ما پروردۂ یک نوبہاریم

۸۴

نہاں در سینۂ ما عالمے ہست
بخاکِ ما دلے، در دل غمے ہست
ازاں صہبا کہ جانِ ما برافروخت
ہنوز اندر سبوے ما نمے ہست

۸۵

دلِ من! اے دلِ من!! اے دلِ من!!!
یمِ من، کشتیِ من، ساحلِ من
چو شبنم بر سرِ خاکم چکیدی؟
دیا چوں غنچہ رستی از گلِ من؟

۸۶

چہ گویم نکتۂ زشت و نکو چیست
زباں لرزد کہ معنی ہیچ پیدا راست
بروں از شاخ بینی خار و گل را
درونِ او نہ گل پیدا نہ خار است

۸۷

کسے کو دردِ پنہانے ندارد
ستنے دارد ولے جانے ندارد
اگر جانے ہوس داری طلب کن
تب و تابے کہ پایانے ندارد

۸۸

چہ پرسی از نسب ایں چیستم من؟
بخود پیچیدہ ام تار یستم من
دریں دریا چو موجِ بیقرارم
اگر بر خود نہ پیچم نیستم من

۸۹

بچندیں جلوہ در زیرِ نقابی
نگاہِ شوق ما را برنتابی
دوی در خونِ ما چوں مستیٔ مے
ولے بیگانہ خوئی، دیر یابی

۹۰

دل از منزل تہی کن پا برہ دار
نگہ را پاک مثلِ محرمہ دار
متاعِ عقل و دیں با دیگراں بخش
غمِ عشق ار بدست افتد نگہ دار

۹۱

بیا اے عشق، اے رمزِ دلِ ما
بیا اے کشتِ ما اے حاصلِ ما
کہن گشتند ایں خاکی نہاداں
دگر آدم بساز از گِل ما

۹۲

سخن درد و غم آرد، درد و غم ما
مرا ایں نالہ ہائے دمبدم بہ
سکندر را ز عیشِ من خبر نیست
نوائے دلکشے از ملکِ عجم بہ

۹۳

نہ من بر مرکبِ خستی سوارم
نہ از وابستگانِ شہریارم
مرا اے ہمنشیں دولت ہمیں بس
چو کادم سینہ را لعلے برآرم

۹۴

کمالِ زندگی خواہی؟ بیاموز
کشادن چشم و جز بر خود نہ بستن
فرو بردن جہاں را چوں دمِ آب
طلسمِ زیر و بالا در شکستن

۹۵

تو می گوئی کہ آدم خاک زاد است
اسیرِ عالمِ کون و فساد است
ولے فطرت ز اعجازے کہ دارد
بنائے بحر بر جوشش نہاد است

۹۶

دلِ بیباک را نخرِ غام زنگ است
دلِ ترسندہ را آہو پلنگ است
اگر نیمے نداری بحر صحرا است
اگر ترسی بہر موجش نہنگ است

۹۷

ندانم بادوام یا سا عنرم من
گہر در دامنم یا گوہرم من
چناں بینم چو بر دل دیدہ بندم
کہ جانم دیگر است و دیگرم من

۹۸

تو گوئی طائرِ ما زیرِ دام است
پریدن بر پر و بالش حرام است
زتن برجستہ تر شد معنیٔ جاں
فسانِ خنجرِ ما از نیام است

خرغام : شیر۔ زنگ : گوسفند۔

۹۹

چساں زاید تمنّا در دلِ ما؟
چساں سوزد چراغِ منزلِ ما؟
بچشمِ ما کہ می بیند چہ بیند؟
چساں گنجید دل اندر گلِ ما؟

۱۰۰

چو در جنّت خرامیدم پس از مرگ
بچشمِ این زمین و آسماں بود
شکے با جانِ حیرانم در آویخت
جہاں بود آں کہ تصویرِ جہاں بود

۱۰۱

جہانِ ما کہ جز انگارہ نیست
اسیرِ انقلابِ صبح و شام است
ز سوہانِ قضا ہموار گردد
ہنوز این پیکرِ گل ناتمام است

○ انگارہ : نقشِ ناتمام خواہ سایہ دار ہو خواہ بے سایہ

۱۰۲

چساں اے آفتابِ آسماں گرد
بایں دوری بچشمِ من درآئی؟
بخاکی واصلی از خاکداں دور!
تو اے مژگانِ گُل آخر کجائی؟

۱۰۳

تراشش از تیشۂ خود جادۂ خویش
براہِ دیگراں رفتن عذاب است
گر از دستِ تو کارِ نادر آید
گناہے ہم اگر باشد ثواب است

۱۰۴

بمنزل رہرو دل در نبازد
بآب و دانہ و گل در نسازد
نہ پنداری کہ در تن آرمیدہ است
کہ ایں دریا بساحل در نسازد

۱۰۵

بیا با شاہدِ فطرت نظر باز
چرا در گوشۂ خلوت گزینی
ترا حق داد چشمِ پاک بینے
کہ از نورش نگاہے آفرینی

۱۰۶

میانِ آب و گل خلوت گزیدم
ز افلاطون و فارابی بریدم
ندکردم از کسے دریوزۂ چشم
جہاں را جز بچشمِ خود ندیدم

۱۰۷

ز آغازِ خودی کس را خبر نیست
خودی در حلقۂ شام و سحر نیست
ز خضر این نکتہ نادر شنیدم
کہ بحر از موجِ خود دیرینہ تر نیست

۱۰۸

دلا رمزِ حیات از غنچہ دریاب
حقیقت در مجازش بے حجاب است
ز خاک تیرہ می روید ولیکن
نگاہش بر شعاعِ آفتاب است

۱۰۹

فروغِ او بہ بزمِ باغ داغ است
گل از صہبائے او روشن ایاغ است
شبِ کس در جہاں تاریک نگذاشت
کہ در ہر دل ز داغِ او چراغ است

۱۱۰

ز خاکِ نرگستاں غنچۂ رست
کہ خواب از چشمِ او شبنم فروشست
خودی از بے خودی آمد پدیدار
جہاں دریافت آخر آنچہ می جست

۱۱۱

جہاں کز خود ندارد دستگاہے
بکوے آرزوی جست راہے
ز آغوشِ علم دزدیدہ بگریخت
گرفت اندر دلِ آدم پناہے

۱۱۲

دلِ من از دانِ جسم و جان است
نہ پنداری اجل بر من گران است
چہ غم گر یک جہاں گم شد ز چشمم
ہنوز اندر ضمیرم صد جہان است

۱۱۳

گلِ رعنا چو من در شش جہت است
گرفتارِ طلسمِ مخفلے ہست
زبانِ برگِ او گویا نکردند
ولے در سینہ چاکش دلے ہست

۱۱۴

مزاجِ لالۂ خود روشناسم
بشاخِ اندر گلاں بوشناسم
ازاں دارد مرا مرغِ چمن دوست
مقامِ نغمہ ہائے دلکشناسم

۱۱۵

جہاں یک نغمہ زارِ آرزوے
بم و زیرش زتارِ آرزوے
بچشمم ہر چہ ہست و بود و باشد
دمے از روزگارِ آرزوے

۱۱۶

دلِ من بے قرارِ آرزوے
درونِ سینۂ من ہائے و ہوے
سخن اے ہمنشیں از من چہ خواہی
کہ من با خویش دارم گفتگوے

۱۱۷

دوامِ ما رسوزِ ناتمام است
چو ماہی جز تپش در ما حرام است
مجو ساحل کہ در آغوشِ ساحل
تپید یک دم و مرگِ دوام است

۱۱۸

مرنج از برہمن اے اعظِ شہر
گر از ما سجدۂ پیشِ بتاں خواست
خدائے ما کہ خود صورتگری کرد
بتے را سجدہ از قدسیاں خواست

۱۱۹

حکیماں گرچہ صد پیکر شکستند
مقامِ سومنات اکنوں بجا ہست
چساں افرشتہ و یزداں بگیرند
ہنوز آدم بفترا کے نہ بستند

۱۲۰

جہاں ہا روید از مشتِ گلِ من
بیاسائید گیرد از حاصلِ من
غلط کردی رہِ منزلِ دوست
دمے گم شو بصحرائے دلِ من

۱۲۱

ہزاراں سال با فطرت نشستم
باو پیوستم و از خود گسستم
ولیکن سرگذشتم ایں دو حرف است
تراشیدم، پرستیدم، شکستم

۱۲۲

بہ پہنائے ازل پر می کشودم
ز بندِ آب و گل بیگانہ بودم
بچشمِ تو بہائے من بلند است
کہ آوردی بہ بازارِ وجودم

۱۲۳

درونم جلوهٔ افکار ایں چیست!
برونِ من ہمہ اسرار ایں چیست!
بفرمائے حکیمِ نکتہ پرداز
بدن آسودہ جاں بیمار ایں چیست!

۱۲۴

بخود نازم گدائے بے نیازم
تپم، سوزم، گدازم، تا نوازم
ترا از نغمہ و آہنگ نشناسم
سکندر فطرتم، آئینہ سازم

۱۲۵

اگر آگاہی از کیف و کم خویش
بیا تعمیر کن از شبنم خویش
دلا دریوزہ مہتاب تا کے!
شبِ خود را برافروز از دمِ خویش

۱۲۶

چہ غم داری حیاتِ دل زدم نیست
کہ دل در حلقہ بود و حلقہ ہم نیست
مخور اے کم نظر اندیشۂ مرگ
اگر دم رفت دل باقی ست غم نیست

۱۲۷

تو اے دل تا نشینی در کنارم
ز تشریفِ شہاں خوشتر گلیمم
درونِ سینہ ام باشی پس از مرگ؟
من از دستِ تو در تابید بیمم

۱۲۸

زمن گو صوفیانِ باصفا را
خدا جویانِ معنی آشنا را
غلامِ ہمتِ آں خود پرستم
کہ با نورِ خودی بیند خدا را

۱۲۹

چو نرگس ایں چمن نادیدہ مگذر
چو بودر غنچہ پیچیدہ مگذر
تراحق دیدۂ روشن بتے داد
خرد بیدار دل خوابیدہ مگذر

۱۳۰

ترا شاید صنم بر صورت خویش
بشکل خود خدا نقشے بستم
مرا از خود بروں رفتن محال است
بہر رنگے کہ ہستم خود پرستم

۱۳۱

بہ شبنم غنچۂ نورستہ می گفت
نگاہ ما چمن نادان بستیست
دراں پہنا کہ صد خورشید دارد
تمیز پست و بالا ہست یا نیست؟

۱۳۲

زمیں را رازدانِ آسماں گیر
مکاں را شرحِ رمزِ لامکاں گیر
پرد ہر ذرہ سوئے منزلِ دوست
نشانِ راہ از ریگِ رواں گیر

۱۳۳

ضمیرِ کن فکاں غیر از تو کس نیست
نشانِ بے نشاں غیر از تو کس نیست
قدم بیباک تر نہ در رہِ زیست
بہ پہنائے جہاں غیر از تو کس نیست

۱۳۴

زمیں خاکِ درِ میخانۂ ما
فلک یک گردشِ پیمانۂ ما
حدیثِ سوز و سازِ ما دراز است
جہاں دیباچۂ افسانۂ ما

۱۳۵

سکندر رفت و شمشیر و علم رفت
خراجِ شہر و گنجِ کان و یم رفت
اُمم را از نہاں پایندہ تر داں
نمی بینی کہ ایراں ماند و جم رفت؟

۱۳۶

ربودی دل ز چاکِ سینۂ من
بغارت بردہ گنجینۂ من
متاعِ آرزویم باکہ دادی؟
چہ کردی با غمِ دیرینۂ من؟

۱۳۷

ز پیشِ من جہانِ رنگ بو رفت
زمین و آسمان و چار سو رفت
تو رفتی اے دل از ہنگامۂ داد؟
دیا از خلوت آبادِ تو او رفت؟

۱۳۸

مرا از پردہ ساز آگہی نیست
ولے دانم نوائے زندگی چیست
سرودم آنچناں در شاخساراں
گل از مرغِ چمن پرسد کہ ایں کیست؟

۱۳۹

نوا مستانہ در محفل زدم من
شرارِ زندگی بر گل زدم من
دل از نورِ خرد کردم ضیا گیر
خرد را بر عیارِ دل زدم من

۱۴۰

عجم از نغمہ ہائے من جواں شد
ز سودایم متاعِ او گراں شد
ہجومے بود رہ گم کردہ در دشت
ز آوازِ درایم کارواں شد

۱۴۱

عجم از نغمہ ام آتش بجان است
صدائے من درائے کاروان است
حدی را تیز تر خوانم چو عرفی
کہ رہ خوابیدہ و محمل گران است

۱۴۲

ز جانِ بے قرار آتش کشادم
دلے در سینۂ مشرق نہادم
گلِ او شعلہ زار از نالۂ من
چو برق اندر نہادِ او فتادم

۱۴۳

مرا مثلِ نسیم آوارہ کردند
دلم مانندِ گل صد پارہ کردند
نگاہم را کہ پیدا ہم نہ بیند
شہیدِ لذتِ نظارہ کردند

○ نوا را تیز تر می زن چو ذوقِ نغمہ کم یابی حدی را تیز تر خواں چوں محمل گراں بینی (عرفی)

۱۴۴

خرد کر پاس راز زینہ سازد
کمالش سنگ را آئینہ سازد
نوائے شاعرِ جادو نگارے
ز بیشِ زندگی نوشینہ سازد

۱۴۵

ز شاخِ آرزو برخوردہ ام من
بہ رازِ زندگی پے بردہ ام من
بترس از باغباں اے ناوک انداز
کہ پیغامِ بہار آوردہ ام من

۱۴۶

خیالم کو گل از فردوس چیند
چو مضمونِ غریبے آفریند
دلم در سینہ می لرزد چو برگے
کہ بر دے قطرۂ شبنم نشیند

۱۴۷

عجم بحریست ناپیدا کنارے
که در وے گوہرِ الماس رنگ است
ولیکن من ندانم کشتیِ خویش
بدریایے که موجش بے نہنگ است

۱۴۸

مگو کارِ جہاں ناستوار است
ہر آنِ ما ابد را پردہ دار است
بگیر امروز را محکم که فردا
ہنوز اندر ضمیرِ روزگار است

۱۴۹

رسیدی از خداوندانِ افرنگ
ولے بر گور و گنبد سجدہ پاشی
بہ لالائی چناں عادت گرفتی
ز سنگِ راہ و لاے تراشی

۱۵۰

قبائے زندگانی چاک تا کے؟
چو موراں آشیاں در خاک تا کے؟
بہ پرواز آ و شاہینی بیاموز
تلاشِ دانہ در خاشاک تا کے؟

۱۵۱

میانِ لالہ و گل آشیاں گیر
ز مرغِ نغمہ خواں درسِ فغاں گیر
اگر از ناتوانی گشتہ پیرے
نصیبے از شبابِ ایں جہاں گیر

۱۵۲

بجانِ من کہ جانِ نقشِ تن انگیخت
ہوائے جلوہ ایں گل دورو کرد
ہزاراں شیوہ دارد جانِ بیتاب
بدن گردد چو پا یک شیوہ خو کرد

○ گل دورو - ایک قسم کا پھول جو اندر سے سرخ اور باہر سے زرد ہوتا ہے۔

۱۵۳

بگوشم آمد از خاکِ مزارے
کہ در زیرِ زمیں ہم می تواں زیست
نفس دارد ولیکن جاں ندارد
کسے کو بر مرادِ دیگراں زیست

۱۵۴

مشو نومید ازیں مشتِ غبارے
پریشاں جلوۂ ناپایدارے
چو فطرت می تراشد پیکرے را
تماشا می کند در روزگارے

۱۵۵

جہانِ رنگ و بو فہمیدنی ہست
دریں وادی بسے گل چیدنی ہست
ولے چشم از درونِ خود نہ بندی
کہ در جانِ تو چیزے دیدنی ہست

۱۵۶

تو می گوئی کہ من ہستم خدا نیست
جہانِ آب و گل را انتہا نیست
ہنوز ایں راز بر من ناکشودہ است
کہ چشمم آنچہ بیند ہست یا نیست

۱۵۷

بساطم خالی از مرغِ کباب است
نہ در جامم مئے آئینہ تاب است
غزالِ من خورد برگِ گیاہے
ولے خونِ دلِ او مشکناب است

۱۵۸

رگِ مسلم ز سوزِ من تپیدہ است
ز چشمش اشکِ بیتابم چکیدہ است
ہنوز از محشرِ جانم نداند
جہاں را بانگاہِ من ندیدہ است

۱۵۹

بحرف اندر نگنجیدی لامکاں را
درونِ خود نگر ایں نکتہ پیدا ست
بہ تن جاں آنچناں دارد نشیمن
کہ نتواں گفت اینجا نیست آنجا ست

۱۶۰

بہر دل عشق رنگِ تازہ بر کرد
گہے با سنگ گہ با شیشہ سر کرد
ترا از خود ربود و چشم تر داد
مرا با خویشتن نزدیک تر کرد

۱۶۱

ہنوز از بندِ آب و گل نہ رستی
تو گوئی روی و افغانیم من
من اول آدمِ بے رنگ و بویم
ازاں پس ہندی و تورانیم من

۰ سر کردن - معاش و موافقت کردن -

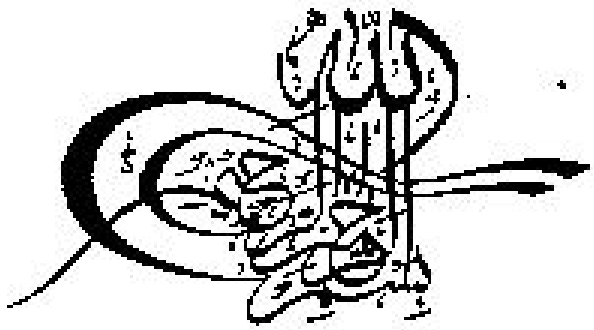
۱۶۲

مرا ذوقِ سخن خوں در جگر کرد
غبارِ راه را مشکِ شکر کرد
بگفتارِ محبت لب گشودم
بیاں ایں راز را پوشیده تر کرد

۱۶۳

گریزِ آں ز عقل و فن فزوں کرد
دلِ خود کام را از عشق خوں کرد
ز اقبالِ فلک پیماچه پرسی
حکیمِ نکته دانِ ما چنوں کرد

افکار

افکار

گلِ نخستین

هنوز با نفسے در چمن نمی بینم
بہاری ز سد دمن گلِ نخستینم

بہ آبجو نگرم خویش را نظارہ کنم
بایں بہانہ مگر روئے دیگرے بینم

بخامہ کہ خطِ زندگی رقم زدہ است
نوشتہ اند پیامے بہ برگِ رنگینم

دلم بہ دوش و نگاہم بہ عبرتِ امروز
شہیدِ جلوۂ فردا و تازہ آئینم

ز تیرہ خاک دمیدم قبائے گل بستم
وگرنہ خستۂ اندوہِ زیر و بینم

دعا

اے کہ از خمخانۂ فطرت بجامم ریختی
زآتشِ صہبائے من بگداز مینائے مرا

عشق را سرمایہ ساز از گرمیٔ فریادِ من
شعلۂ بیباک گرداں خاکِ سینائے مرا

چوں مہ نو از غبارِ من چراغِ لالہ ساز
تازہ کن داغِ مرا سوزاں بصحرائے مرا

ہلالِ عید

نتواں ز چشمِ شوق رمید اے ہلالِ عید
از صد نگہ براہِ تو دامے نہادہ اند

بر خود تپید و تابِ تہی دامنی مریز
در سینۂ تو ماہِ تمامے نہادہ اند

تسخیرِ فطرت

(۱) میلادِ آدم

نعرہ زد عشق کہ خونیں جگرے پیدا شد
حسن لرزید کہ صاحب نظرے پیدا شد

فطرت آشفت کہ از خاکِ جہانِ مجبور
خودگرے خودشکنے خودنگرے پیدا شد

خبرے یافت زگردوں بہ شبستانِ ازل
حذرے پردگیاں پردہ درے پیدا شد

آرزو بیخبر از خویش بآغوشِ حیات
چشم وا کرد و جہانِ دگرے پیدا شد

زندگی گفت کہ در خاک تپیدم ہمہ عمر
تا ازیں گنبدِ دیرینہ درے پیدا شد

(۲) انکارِ ابلیس

نوریِ ناداں نیم، سجدہ بآدم برم!
او بہ نہاد است خاک، من بہ نژاد آذرم!

می تپد از سوزِ من، خونِ رگِ کائنات
من بہ دو صرصرم، من بہ غو تندرم

رابطۂ سالمات، ضابطۂ اُمہات
سوزم و سازے دہم، آتشِ مینا گرم

ساختۂ خویش را، در شکنم ریزیز
تازہ غبارِ کہن، پیکرِ نو آورم

از زدنِ موجہ چہ رخ سکوں ناپذیر
نقشِ گرِ روزگار، تاب و تبِ جوہرم

پیکرِ اجسام ز تو، گردشِ اجسام ز من
جانِ کہ جہاں اندرم، زندگیِ مضمرم

تو بہ بدن جاں دہی، شورِ بجاں من دہم
تو بہ سکوں لہ زنی، من بہ تپش لہ برم

من ز تنک مایگاں گدیہ نہ کردم بجود
قاہرِ بے دوز و خم، داورِ بے محشرم

آدمِ خاکی نہاد، دوں نظر و کم سواد
زاد در آغوشِ تو، پیر شود در برم

(۳) اغوائے آدم

زندگیِ سوز و ساز، بہ ز سکونِ دوام
فاختہ شاہیں شود، از تپشِ زیرِ دام

ہیچ نیامد ز تو غیرِ سجودِ نیاز
خیز و چو سرو بلند، اے بہ عمل نرم گام

کوثر و تسنیم برد، از تو تشِ لالہ گل
گیر ز مینائے تاک، بادۂ آتشیں فام

زشت و نکو زادۂ دہم خداوندِ تست
لذتِ کردار گیر، گام بنہ جوئے کام

خیز کہ بنمایمت مملکتِ تازہ
چشمِ جہاں بیں کشا، بہرِ تماشا خرام

○ زد و دریا

قطرۂ بے مایہ، گوہر تابندہ شو — از سرِ گردوں بفیت، گیر بدریا مقام
تیغ درخشندۂ، جانِ جہانے گسل — جوہرِ خود را نما، آسے بروں از نیام
بازوے شاہیں کشا، خونِ تدروان بریز — مرگ بود باز را، زیستن اندر کنام

تو ز شناسی ہنوز شوق بمیرد ز وصل
چیست حیاتِ دوام؟ سوختنِ ناتمام

(۴) آدم از بہشت بیروں آمدہ می گوید

چہ خوش است زندگی را ہمہ سوز و ساز کردن
دلِ کوہ و دشت و صحرا بہ دمے گداز کردن
ز قفس دمے کشادن بہ فضاے گلستانے
رہِ آسماں نوردن بہ ستارہ راز کردن
بگداز ہاے پنہاں، بہ نیاز ہاے پیدا
نظرے ادا شناسے بجریم ناز کردن
گہے جز کی ندیدن بہ ہجوم لالہ زارے
گہے خارِ ریش زن را ز گل امتیاز کردن

ہمہ سوز ناتمامم، ہمہ درد آرزویم — بگماں دہم یقیں را کہ شہید جستجویم

(۵) صبحِ قیامت

(آدم در حضورِ باری)

اے کہ ز خورشید تو کوکبِ جاں مستنیر
از دلم افسردہ تر شمعِ جہانِ ضریر

ریختہ ہر شاخِ من بحرِ بیک نالۂ آب
تیشۂ من آورد از جگرِ خارہ شیر

زہرہ گرفتارِ من ماہ پرستارِ من
عقلِ کلاں کارِ من بہرِ جہاں دار و گیر

من بہ زمیں در شدم من بفلک بر شدم
بستۂ جادوئے من فتنہ و مہرِ منیر

گرچہ فسونش مرا برد ز راہِ صواب
از غلطم در گذر عذرِ گناہم پذیر

رام نگردد جہاں تا نہ فسونش خریم
جز بکمندِ نیاز نازنہ گردد اسیر

تا شود از آہِ گرم ایں بتِ سنگیں گداز
بستنِ زنارِ او بود مرا ناگزیر

عقل بدام آورد فطرتِ چالاک را
اہرمن شعلہ زاد سجدہ کند خاک را

بوے گل

حوریے بکنج گلشن جنت پسید و گفت — مارا کسے ز آنسوے گردوں خبر نداد
ناید بفہم من بحدیث شام روز و شب — عقلم ربود ایں کہ بگویند مُرد و زاد
گر دید موج نکہت او از شاخ گل دمید — یا ایں چنیں بعالم فردا دوی نہاد
وا کرد چشم و غنچہ شد و خندہ زد دمے — گل گشت و برگ برگ شد و بر زمیں فتاد

زاں نازنیں کہ بند ز پایش کشادہ اند
آہے است یادگار کہ بو نام دادہ اند

نواے وقت

خورشید بہ دامانم، انجم بہ گریبانم — در من نگری ہیچم، در خود نگری جانم
در شہر و بیابانم در کاخ و شبستانم — من در دم و درمانم، من عیش فراوانم
من تیغ جہاں سوزم، من چشمۂ حیوانم

چنگیزی و تیموری، مشتے ز غبارِ من — ہنگامۂ افرنگی، یک جستہ شرارِ من
انسان و جہانِ او، از نقش و نگارِ من — خونِ جگرِ مرداں، سامانِ بہارِ من
من آتشِ سوزانم، من روضۂ رضوانم

آسودہ و بیتابم، ایں طرفہ تماشا بیں — در بادۂ امروزم، کیفیتِ فردا بیں
پنہاں بہ ضمیرِ من صد عالمِ رعنا بیں — صد کوکبِ غلطاں بیں، صد گنبدِ خضرا بیں
من کوتہِ انسانم، پیمانۂ من بینم

تقدیر فسونِ من، تدبیر فسونِ تو — تو عاشقِ لیلائے، من دشتِ جنونِ تو
چوں روحِ رواں پاکم، از چند و چگونِ تو — تو رازِ درونِ من، من رازِ درونِ تو
از جانِ تو پیدایم، در جانِ تو پنہانم

من رہروِ تو منزل، من مزرع و تو حاصل — تو سازِ صد آہنگے، تو گرمیِ ایں محفل
آوارۂ آب و گل، دریاب مقامِ دل — گنجیدہ بہ جامے بیں، ایں قلزمِ بے ساحل
از موجِ بلندِ تو سرمست و طوفانم

فصلِ بہار

۱

خیز کہ در کوہ و دشت، خیمہ زد ابرِ بہار
مستِ ترنّم ہزار
طوطی و دراج و سار
بر طرفِ جویبار
کشتِ گل و لالہ زار
چشمِ تماشا بیار
خیز کہ در کوہ و دشت، خیمہ زد ابرِ بہار

۲

خیز کہ در باغ و راغ، قافلۂ گل رسید
بادِ بہاراں وزید

مرغ نوا آفرید
لالہ گریباں درید
حسن گلِ تازہ چید
عشق غمِ نو خرید
خیز کہ در باغ و راغ، قافلۂ گل رسید

۳

بلبلگاں در صفیر، صلصلگاں در خروش
خونِ چمن گرم جوش
اے کہ نشستی خموش
در شکن آئینِ ہوش
بادۂ معنی بنوش
نغمہ سرا گل بپوش
بلبلگاں در صفیر، صلصلگاں در خروش

۴

حجرہ نشینی گذار، گوشۂ صحرا گزیں

بر لبِ جوئے نشیں
آبِ رواں را ببیں
ز گسسِ نازک تنیں
لختِ دلِ فرہادیں
بوسہ زنِ شیریں ببیں
حجرہ نشینی گذار، گوشۂ صحرا گزیں

۵

دیدۂ معنی کشا، اے زعیاں نخجیر
لالہ کمر در کمر
نیمۂ آتش بہ بر
می چکدش بر جگر
شبنمِ اشکِ سحر
در شفقِ انجم نگر
دیدۂ معنی کشا، اے زعیاں نخجیر

۶

خاکِ چمن وا نمود، رازِ دلِ کائنات
بود و نبودِ صفات
جلوہ گریہائے ذات
آنچہ تو دانی حیات
آنچہ تو خوانی ممات
ہیچ ندارد ثبات
خاکِ چمن وا نمود، رازِ دلِ کائنات

حیاتِ جاوید

گماں مبر کہ بپایاں رسید کارِ مغاں
ہزار بادۂ ناخوردہ در رگِ تاک است

چمن خوش است ولیکن چو غنچہ نتواں زیست
قبائے زندگیش از دمِ صبا چاک است

اگر ز رمزِ حیات آگہی، مجوئے دگیر
دلے کہ از خلشِ خارِ آرزو پاک است

بخود خزیدہ و محکم چو کوہساراں زی
چو خس مزی کہ ہوا تیز و شعلہ بیباک است

افکارِ انجم

۱

شنیدم کوکبے با کوکبے گفت — کہ در بحریم و پیدا ساحلے نیست
سفر اندر سرشتِ ما نہادند — ولے ایں کارواں را منزلے نیست

۲

اگر انجم ہمانستے کہ بودست — ازیں دیرینہ تا بیہا، چہ سود است
گرفتارِ کمندِ روزگاریم — خوشا آنکس کہ محرومِ وجود است

۳

کس ایں بارِ گراں را بر نتابد — ز بودِ ما نبودِ جاوداں بہ
فضائے نیلگونم خوش نیاید — ز اوجش پستیٔ آں خاکداں بہ

۴

خاکِ انساں کہ جانش بیقرار است — سوارِ راہوارِ روزگار است
قبائے زندگی بر قامتش راست — کہ او نو آفرین و تازہ کار است

زندگی

شبے زار نالید ابر بہار — کہ ایں زندگی گریۂ پیہم است
درخشید برقِ سبک سیر و گفت — خطا کردۂ خندۂ یکدم است

ندانم بہ گلشن کہ بر دامنِ کہسار
سخنہا میانِ گل و شبنم است

محاورہ علم و عشق

علم

نگاہم رازدارِ ہفت و چار است — گرفتارِ کمندم روزگار است
جہاں بینم بایں سو باز کردند — مرا با آنسوے گردوں چہ کار است

چکد صد نغمہ از سازے کہ دارم
بباز ار افگنم رازے کہ دارم

عشق

ز افسونِ تو دریا شعلہ زار است — ہوا آتش گذار و برگ خار است
چو با من یار بودی، نور بودی — بریدی از من و نورِ تو نار است

بخلوت خانۂ لاہوت زادی
ولیکن در نسخ شیطاں فتادی

○ جہاں بیں: چشم ○ نسخ: ریسمان

بیا ایں خاکداں را گلستاں ساز جہانِ پیر را دیگر جواں ساز
بیا یک قطرہ از دردِ دلم گیر تہِ گردوں بہشتِ جاوداں ساز

ز روزِ آفرینش ہمدم استیم
ہماں یک نغمہ از زیر و بم استیم

سرودِ انجم

ہستیِ ما نظامِ ما
مستیِ ما خرامِ ما
گردشِ بے مقامِ ما
زندگیِ دوامِ ما
دورِ فلک بکامِ ما
مائے نگریم و مے ریم
جلوہ گہِ شہود را
بتکدۂ نمود را

رزمِ نبود و بود را
کشمکشِ وجود را
عالمِ دیروز و دوش را، مے نگریم و مے روئیم
گرمیِ کارزار ہا
خامیِ پختہ کار ہا
تاج و سریر و دار ہا
خواریِ شہریار ہا
بازیِ روزگار ہا، مے نگریم و مے روئیم
خواجہ ز سروری گذشت
بندہ ز چاکری گذشت
زاری و قیصری گذشت
دورِ سکندری گذشت
شیوۂ بت گری گذشت، مے نگریم و مے روئیم
خاکِ خموش و دودِ خروش
سستیِ نہاد و سختیِ کوش
گاہ بہ بزمِ ناؤ نوش
گاہ جنازہ بہ دوش

میرِ جہاں دسفتہ گوش! مے نگریم و مے رویم

تو بہ طلسمِ چون و چند
عقلِ تو در کشاد و بند
مثلِ غزالہ در کمند
زار و زبون و دردمند
با بہ نشیمنِ بلند، مے نگریم و مے رویم

پردہ چرا؟ ظہور چیست؟
اصلِ ظلام و نور چیست؟
چشم و دل و شعور چیست؟
فطرتِ ناصبور چیست؟
ایں ہمہ نزد و دور چیست، ہمے نگریم و مے رویم

بیش تو نزدِ ما کمے
سالِ تو پیشِ ما دمے
اے بکنارِ تو یمے
ساختہ بہ شبنمے
ما بتلاشِ علمے، مے نگریم و مے رویم

نسیمِ صبح

زردے بحر و برِ کوہسار می آیم
ولیک می نشناسم کہ از کجا خیزم

دہم بہ عنبر دہ طائر پیامِ فصلِ بہار
تہِ نشیمنِ او سیم یا سمن ریزم

بہ سبزہ غلطم و بر شاخِ لالہ می پیچم
کہ رنگ و بوئے مسامات او برانگیزم

خمیدہ تا نشود شاخِ او ز گردشِ من
بہ برگِ لالہ و گل نرم نرمک آویزم

چو شاعرے ز غمِ عشق در خروش آید
نفس نفس بہ نوا ہائے او درآمیزم!

پند باز با بچۂ خویش

توانی که بازان ز یک جو خرند
دلِ شیر دارند و مشتِ پرند

بکوشیده و پخته تدبیر باش
جسور و غیور و کلان گیر باش

میامیز با کبک و تورنگ و سار
مگر این که داری هوای شکار

چه قدر فرومایه ترسناک!
کند پاک منقار خود را بخاک!

شد آن باشه نخچیر تخمِ خویش
که گیرد ز صیدِ خود آئین و کیش

بسا لشکره افتاده بر روی خاک
شد از صحبتِ دانه چینان هلاک

نگه دار خود را و خورسند زی
دلیر و درشت و تنومند زی

تنِ نرم و نازک به تیو گذار
رگِ سخت چون شاخِ آهو بیار

نصیبِ جهان آنچه از خُرمی است
ز سنگینی و محنت و پُردمی است

چه خوش گفت فرزندِ خود را عقاب
که یک قطره خون بهتر از لعلِ ناب

مجو انجمن مثلِ آهو میش
بخلوت گه اچون نیاگان خویش

چنین یاد دارم ز بازانِ پیر
نشیمن بشاخِ درختے مگیر

گمانے مبر یم در باغ و کشت
که داریم در کوه و صحرا بهشت

ز روئے زمیں دانہ چیدن خطاست
کہ پہنائے گردوں خدا دادِ ماست

نجیبے کہ پا بر زمیں سودہ است
ز مرغِ سرِ اسفلہ تر بودہ است

پئے شاہبازاں بساط است سنگ
کہ بر سنگ فتن کند تیز چنگ

تو از زرد چشمانِ صحرا ستی
بگو مرد چوں مرغِ والا ستی

جوانے اصیلے کہ در روز جنگ
برد مردمک را ز چشمِ پلنگ

بہ پروازِ تو سطوتِ نوریاں
بہ رگہائے تو خونِ کافوریاں

تہِ چرخ گردندہ کوز پشت
بخور آنچہ گیری ز نرم و درشت

ز دستِ کسے طعمۂ خود مگیر
نکوہش و پندِ نکویاں پذیر

کرمِ کتابی

شنیدم شبے در کتب خانۂ من
بہ پروانہ می گفت کرمِ کتابی

باوراقِ سیمیں نشیمن گرفتم
بسے دیدم از نسخۂ فاریابی

کافوری:- باز کی قسم کا ایک شکاری پرند جو ترکستان کے پہاڑوں اور صحراؤں میں پایا جاتا ہے۔

نفهمیده ام حکمتِ زندگی را
همان تیره روزم شب بے آفتابی

بگو گفت پروانه نیم سوزے
کہ این نکته را در کتاب نیابی

تپش می کند زندہ تر زندگی را
تپش می دہد بال و پر زندگی را

کبک و ناز

تیغ جوئے کوہ را زد کبک و ناز گفت
ما را زمویۂ تو شود تلخ روزگار

گستاخ می سرائی و بیباک میروی
ہر سال شوخ دیدہ و آوارہ تر ز پار

شاہانِ دود و مانِ کہستانیاں تہ
خود را مگوئے دخترکِ ابرِ کوہسار

گردندۂ فتندۂ غلطندۂ بخاک!
راہِ دگر بگیر بروسوئے مرغزار

گفتا بجو چنیں سخنِ دل شکن مگوئے
بر خویشتن مناز و منالِ منی مکار

من می روم کہ در خورِ این دود مان نیم
تو خویش را ز مہرِ درخشاں نگاہ دار

لالہ

آں شعلہ ام کہ صبح ازل در کنارِ عشق
پیش از نمودِ بلبل و پروانہ می تپید

افزود ترم ز مہر و بہ بر زدہ تن زدم
گردوں شرارِ جوشش تابِ من آفرید

در سینۂ چمن چو نفس کردم آشیاں
یک شاخِ نازک از تہِ خاکم چو نم کشید

سوزم ربود و گفت یکے در برم بایست
لیکن دلِ ستم زدۂ من نیارمید

در تنگنائے شاخ بسے پیچ و تاب خورد
تا جوہرم بہ جلوہ گہِ رنگ و بو رسید

شبنم براہِ من گہرِ آبدار ریخت
خندید صبح و بادِ صبا گردِ من وزید

بلبل ز گل شنید کہ سوزم ربودہ اند
نالید و گفت جامۂ ہستی گراں خریدہ

وا کردہ سینہ منتِ خورشید می کشم
آیا بود کہ باز برآنگیزد آتشم

حکمت و شعر

بوعلی اندر غبارِ ناقہ گم
دستِ رومی پردۂ محمل گرفت
ایں فرو تر رفت و تا گوہر رسید
آں بگرداب ہے چو خس منزل گرفت
حق اگر سوزے ندارد حکمت است
شعر میگردد چو سوز از دل گرفت

کرمکِ شب تاب

یک ذرۂ بے مایہ متاعِ نفس اندوخت
شوق ایں قدرش سوخت کہ پروانگی آموخت
پہنائے شب افروخت
واماندہ شعاعے کہ گرہ خورد و شرر شد
از سوزِ حیات است کہ کارش ہمہ زر شد

دارا سے نظر شد

پروانہ بے تاب کہ ہر سو تگ و پو کرد
بر شمع چناں سوختہ کو خود را ہمہ او کرد

ترکِ من و تو کرد

یا اختر کے ماہِ مبینے بجبینے
نزدیک تر آمد بتماشائے زمینے

از چرخ بریں

یا ماہِ تنک ضو کہ بیک جلوہ تمام است
ماہے کہ بر منتِ خورشید حرام است

آزادِ مقام است!

اے کہ بکِ شب تاب سراپائے تو نور است
پروازِ تو یک سلسلہ غیب و حضور است

آئینِ ظہور است

در تیرہ شباں مشعلِ مرغانِ شب استی
آں سوز چہ سوز است کہ در تابِ تب استی

گرمِ طلب استی

مائیم کہ مانندِ تو از خاک دمیدیم
دیدیم تپیدیم، ندیدیم تپیدیم
جائے نرسیدیم!
گویم سخن پختہ و پروردہ و تہ دار
از منزلِ گم گشتہ مگو، پائے برہ دار
ایں جلوہ نگہ دار

حقیقت

عقابِ دور بیں جویندہ را گفت — نگاہم آنچہ می بیند سراب است
جوابش دادآں مرغِ حق اندیش — تو می بینی من دانم کہ آب است
صدائے ماہی آمد از تہِ بحر
کہ چیزے ہست و ہم دیرینہ و تاب است!

حدی

(نغمۂ ساربانِ حجاز)

ناقۂ سیارِ من
آہوئے تاتارِ من
درہم و دینارِ من
اندک و بسیارِ من
دولتِ بیدارِ من
تیز ترک گام زن منزلِ ما دور نیست

دلکش و زیباستی
شاہدِ رعناستی
روکشِ حوراستی
غیرتِ لیلاستی
دخترِ صحراستی

تیز ترک گام زن منزلِ ما دور نیست
در پیِ آن آفتاب
غوطه زنی در سراب
هم به شبِ ماهتاب
تند روی چون شهاب
چشمِ تو تا دیده خواب
تیز ترک گام زن منزلِ ما دور نیست
تکیه مکن بر رواں
کشتیِ بے بادباں
مثلِ خضر راه داں
بر تو سبک هر گراں
لختِ دلِ ساربان
تیز ترک گام زن منزلِ ما دور نیست
سوزِ تو اندر زمام
سازِ تو اندر خرام
بے خبر و تشنه کام

پا بہ سفر صبح و شام
خفتہ شوی از مقام
تیز تُرک گام زن منزلِ ما دور نیست

شامِ تو اندر یمن
صبحِ تو اندر ختن
ریگ درشتِ وطن
پائے ترا یاسمن
اے چو غزالِ ختن
تیز تُرک گام زن منزلِ ما دور نیست

مہ ز سفر باز گشت
در پسِ تل آرمید
صبح ز مشرق دمید
جامۂ شب بر درید
بادِ بیاباں وزید
تیز تُرک گام زن منزلِ ما دور نیست

نغمۂ من دلکشائے

زیر و بش جانفزائے
فاصلہ ہا دلرائے
فتنہ ربا، فتنہ زائے
اے بہ حرم چہرہ سائے
تیز تر ک گام زن منزل ما دور نیست

قطرۂ آب

مرا معنیٔ تازۂ مدعاست
اگر گفتہ را باز گویم رواست

"یکے قطرہ باراں ز ابرے چکید — خجل شد چو پہنائے دریا بدید
کہ جائے کہ دریاست من کیستم — گر او ہست حقا کہ من نیستم"

دلیکن ز دریا برآمد خروش
ز شرم تنک مایگی رو بپوش

تماشائے شام و سحر دیدہ
چمن دیدہ، دشت و در دیدہ
بہ برگِ گیاہے بدوشِ سحاب
درخشیدی از پرتوِ آفتاب
گہے ہمدمِ تشنہ کامانِ راغ
گہے محرمِ سینہ چاکانِ باغ
گہے خفتہ در تاکِ و طاقت گداز
گہے خفتہ در خاکِ بے سوز و ساز
زمینِ سبک سیرِ من زادہ
زمن زادہ در من افتادہ
بیا سائے در خلوتِ سینہ ام
چو جوہر درخشاں اندر آئینہ ام
گہر شود آغوشِ دشتِ من بزی
فروزاں تر از ماہ و انجم بزی

محاوره مابین خدا و انسان

خدا

جهان را از یک آب و گل آفریدم
تو ایران و تاتار و زنگ آفریدی

من از خاک پولادِ ناب آفریدم
تو شمشیر و تیر و تفنگ آفریدی

تبر آفریدی نهالِ چمن را
قفس ساختی طائرِ نغمه‌زن را

انسان

تو شب آفریدی چراغ آفریدم
سفال آفریدی ایاغ آفریدم

بیابان و کهسار و راغ آفریدی
خیابان و گلزار و باغ آفریدم

من آنم که از سنگ آئینه سازم
من آنم که از زهر نوشینه سازم

ساقی نامہ

(در نشاط باغ کشمیر نوشتہ شد)

خوشا روزگارے خوشا نوبہارے
نجوم پرن رست از مرغزارے

زمیں از بہاراں چو بالِ تدروے
ز قوارہ الماس بار آبشارے

نہ پیچد نگہ جز کہ در لالہ و گل
نہ غلطد ہوا جز کہ بر سبزہ زارے

لبِ جو خود آرائی غنچہ دیدی؟
چہ زیبا نگارے، چہ آئینہ دارے

چہ شیریں نوائے چہ دلکش صدائے
کہ می آید از خلوتِ شاخسارے

بہ تن جان، بہ جان آرزو زندہ گردد
ز آوائے سائے ز بانگِ ہزارے

نواہائے مرغِ بلند آشیانے
در آمیخت با نغمۂ جویبارے

تو گوئی کہ یزداں بہشتِ بریں را
نہاد است در دامنِ کہسارے

کہ تا رحمتش آدمی زادگاں را
رہاند از محنتِ انتظارے

چہ خواہم دریں گلستاں گر نہ خوانم
شرابے، کتابے، ربابے، نگارے

سرت گردم اے ساقیِ ماہ سیما
بیار از نیاگانِ مایادگارے

بہ ساغر فشاں ریزۂ آبے کہ جاں را
فروزد چو نورے بسوزد چو نارے

شفق یق بریاں ز خاکِ نژندم
بہشتے فروچیں مشتِ غبارے

نہ بینی کہ از کاشغر تا بہ کاشاں
ہماں یک نوا بالد از ہر دیارے

ز چشمِ امم ریخت آں اشکِ نابے
کہ تا سیرِ او گل دماند ز خارے

کشیری کہ با بندگی خو گرفتہ
بُتے می تراشد ز سنگِ مزارے

ضمیرش تہی از خیالِ بلندے
خودی ناشناسے ز خود شرمسارے

بریشم قبا خواجہ از محنتِ او
نصیبِ تنش جامۂ تارتارے

نہ در دیدۂ او فروغِ نگاہے
نہ در سینۂ او دلِ بیقرارے

ازاں مے فشاں قطرہ بر کشیری
کہ خاکسترش آفریند شرارے

شاہین و ماہی

ماہی بچۂ شوخ بہ شاہین بچہ گفت
ایں سلسلۂ موج کہ بینی ہمہ دریاست

دارائے تنگانِ خرد شندہ ترا زیست
در سینۂ او دیدہ و نادیدہ بلاہاست

اہلِ خطۂ کشمیر کو کشیر بھی کہتے ہیں۔

با سیلِ گراں سنگ و زمیں گیر و سبک خیز
با گوہرِ تابندہ و با لولوئے لالا ست

بیروں تواں رفت ز سیل ہمہ گیرش
بالائے سرِ ماست تہِ پایۂ ہر جا ست

ہر لحظہ جوان است و رواں است و دوان است
از گردشِ ایام نہ افزوں شد و نے کا ست

ماہی بچہ را سوزِ سخن چہرہ برافروخت
شاہین بچہ خندید و ز ساحل بہ ہوا خا ست

زد بانگ کہ شاہینم و کارم بہ زمیں چیست
صحرا ست کہ دریا ست تہِ بال و پرِ ما ست!

گذر ز سرِ آب و بہ پہنائے ہوا ساز
این نکتہ نہ بینند مگر آں دیدہ کہ بینا ست

کرمکِ شب تاب

شنیدم کرمکِ شب تاب می گفت
نہ آں مورم کہ کس نالد ز خشمم

تواں بے منتِ بیگانگاں سوخت
نہ پنداری کہ من پروانہ کشمم

اگر شب تیرہ تر از چشمِ آہو ست
خود افروزم چراغِ راہ خویشم

تنہائی

بہ بحر رفتم و گفتم بہ موجِ بیتابے — ہمیشہ در طلبِ استی چہ مشکلے داری؟
ہزار لولوے لالاست در گریبانت — درونِ سینہ چو من گوہرے دلے داری؟
تپیدہ از لبِ ساحل رمید و ہیچ نگفت

بکوہ رفتم و پرسیدم ایں چہ بیدردی است — رسد بگوشِ تو آہ و فغانِ غمزدہ؟
اگر بہ سنگِ تو لعلے ز قطرۂ خون است — یکے در آ بسخن با من ستم زدہ
بخود خزید و نفس در کشید و ہیچ نگفت

رہ دراز بریدم ز ماہ پرسیدم — سفر نصیبِ تو منزل است کہ نیست؟
جہاں ز پرتوِ سیمائے تو سمن زارے — فروغِ داغ تو از جلوۂ دلے است کہ نیست؟
سوئے ستارہ رقیبانہ دید و ہیچ نگفت

شدم بحضرتِ یزداں گذشتم از مہ و مہر — کہ در جہانِ تو یک ذرہ آشنایم نیست
جہاں تہی ز دل و دشتِ خاکِ من ہمہ دل — چمن خوش است و لے در خورِ نوایم نیست
تبسمے بہ لبِ او رسید و ہیچ نگفت

شبنم

گفتند فرود آے ز اوجِ مہ و پرویز
برخود زن و با بحرِ پرآشوب بیامیز
با موج در آویز
نقشِ دگر انگیز
تابندہ گہر خیز
من عیشِ ہم آغوشیِ دریا نہ چشیدم
آں بادہ کہ از خویش نباید بچشیدم
از خود نہ رمیدم
ز آفاق بریدم
بر لالہ چکیدم
گل گفت کہ ہنگامۂ مرغانِ سحر چیست؟
ایں انجمنِ آستہ بالاے شجر چیست؟
ایں زیر و زبر چیست؟

پایانِ نظر چیست؟
خارِ گلِ تر چیست؟
تو کیستی و من کیم ایں صحبتِ ما چیست؟
بر شاخِ من ایں طائرکِ نغمہ سرا چیست؟
مقصودِ نوا چیست؟
مطلوبِ صبا چیست؟
ایں کہنہ سرا چیست؟

گفتم کہ چمن رزمِ حیاتِ ہمہ جائی است
برمے است کہ شیرازہ او ذوقِ جدائی است
دم؟ گرمِ نوائی است
جاں؟ چہرہ کشائی است
ایں رازِ خدائی است

من از فلک افتادہ تو از خاک دمیدی
از ذوقِ نمود است دمیدی کہ تپیدی
در شاخ تپیدی
صد پردہ دریدی

برخویش رسیدی!

غم در رگِ ایّام ز اشکِ بحر ماست

این زیر و زبر چیست؟ فریبِ نظر ماست

انجم به بر ماست

لختِ جگر ماست

نورِ بصر ماست

در پیرہنِ شاہدِ گل سوزنِ خار است

خار است، ولیکن ز نمکدانِ نگار است

از عشق نزار است

در پہلوئے یار است

این ہم غمِ بہار است

بگریز و دل از صحبتِ دیرینہ بپرداز

با لالۂ خورشیدِ جہاں تاب نظر باز

با اہلِ نظر ساز

چوں من بفلک تاز

داری سرِ پرواز؟

عشق

فکرم چو بہ جستجو قدم زد
در دیر شد و در حرم زد

در دشتِ طلب بسے دویدم
دامن چوں گرد باد چیدم

پویاں بے خضر سوئے منزل
بر دوشِ خیال بستہ محمل

جویاے بے دشکستہ جامے
چوں صبح بباد چیدہ دامے

پیچیدہ بخود چو موجِ دریا
آوارہ چو گردِ بادِ صحرا

عشقِ تو دلم ربود ناگاہ
از کار گرہ کشود ناگاہ

آگاہ ز ہستی و عدم ساخت
بیگانہ ز عقل راحرم ساخت

چوں برق بخرمنم گذر کرد
از لذتِ سوختن خبر کرد

سرمست شدم ز پا فتادم
چوں عکس ز خود جدا فتادم

خاکم بفشاند از عرش بردی
زاں راز کہ با دلم سپردی

واصل بخدا کشتیم شد
طوفانِ جمال زشتیم شد

جز عشق حکایتے ندارم
پرواے ملامتے ندارم

از جلوۂ علم بے نیازم
سوزم گریم تپم گدازم

اگر خواہی حیات اندر خطر زی

غزالے با غزالے در دلِ گفت — ازیں پس در حرم گیرم کنارے
بصحرا صید بندان در کمین اند — بکامِ آہواں صبحے نہ شامے

اماں از فتنۂ صیاد خواہم
دلے زاندیشہ ہا آزاد خواہم

رفیقش گفت اے یارِ خردمند — اگر خواہی حیات اندر خطر زی
دمادم خویشتن را بر فساں زن — ز تیغِ پاک گوہر تیز تر زی

خطر تابِ توانِ امتحان است
عیارِ ممکناتِ جسم و جان است

جهانِ عمل

هست این میکده دعوتِ عام است اینجا
قسمتِ باده باندازهٔ جام است اینجا

حرفِ آن راز که بیگانهٔ صوت است هنوز
از لبِ جام چکیده است و کلام است اینجا

نشه از حال بگیرند و گذشتند زقال
نکتهٔ فلسفه دُردِ تهِ جام است اینجا

ما دریں رهگذر نفسِ دهر برانداخته ایم
آفتابِ سحر او لبِ بام است اینجا

اے که تو پاسِ غلط کردهٔ خود می داری
آنچه پیشِ تو سکون است خرام است اینجا

ما که اندر طلب از خانه برون تاخته ایم
علم را جان بدمیدیم و عمل ساخته ایم

زندگی

پرسیدم از بلند نگاہے حیات چیست؟ — گفتا مئے کہ تلخ ترا و نکو ترا ست
گفتم کہ مرگ است و ز گل سر بروں زند — گفتا کہ شعلہ ا و مثالِ سمندر ا ست
گفتم کہ شر بفطرتِ خاکش نہادہ اند — گفتا کہ خیرِ او ستائی ہمیں شر ا ست
گفتم کہ شوقِ سیر و بروشش بہ منزلے — گفتا کہ منزلش بہ ہمیں شوق مضمر است
گفتم کہ خاکی است و بخاکش ہمی دہند
گفتا چو دانہ خاک بشگافد گل ترا ست

حکمتِ فرنگ

شنیدم کہ در پارس مرد گزیں — ادا فہم رمز آشنا نکتہ بیں
بسے سختی از جسم و جانش دید و مرد — بر آشفت و جان شکوہ بر یزدان برد
بنالش در آمد بہ یزدانِ پاک — کہ دارم دلے از اجل چاک چاک

کمالے ندارد بایں یک فنی
ندانند فن تازہ حساں کنی

برد جان و ناپختہ در کارِ مرگ
جہاں نو شد و او ہماں کہنہ برگ

فرنگ آفریند ہنرہا شگرف
بر انگیزد از قطرۂ بحر ژرف

کشد گرد و اندیشہ پرکارِ مرگ
ہمہ حکمت او پرستارِ مرگ

رود چوں نہنگ آبد و زشش یم
ز طیارۂ او ہوا خورد و بم°

نہ بینی کہ چشمِ جہاں بینِ ہور
ہمی گردد از غازۂ او روز کور

تفنگش بکشتن چناں تیز دست
کہ افرشتہ مرگ را دم گسست

فرستد ایں کہن بادہ را در فرنگ
کہ گیرد فنِ کشتنِ بیدرنگ

حور و شاعر

(در جواب نظم گوئٹے موسوم بہ "حور و شاعر")

حور

نہ بہ بادہ میل داری نہ بہ من نظر کشائی
عجب ایں کہ تو ندانی رہ و رسمِ آشنائی

° بم: فارسی لفظ ہے، یعنی طمانچہ

همه سازِ جستجوئے همه سوزِ آرزوئے
نفسے کہ می گدازی غزلے کہ می سرائی
بنوائے آفریدی چہ جہانِ دلکشائے
کہ ارم بچشم آید چو طلسمِ سیمیائی!

شاعر

دلِ رہزناں فریبی بہ کلامِ نیش دارے
مگر ایں کہ لذتِ او نرسد بہ نوکِ خارے
چہ کنم کہ فطرتِ من بہ مقام در نسازد
دلِ ناصبور دارم چو صبا بہ لالہ زارے
چو نظر قرار گیرد بہ نگارِ خوبروئے
تپد آں زماں دلِ من پئے خوبتر نگارے
ز شرر ستارہ جویم ز ستارہ آفتابے
سرِ منزلے ندارم کہ بمیدم از قرارے
چو زبادۂ بہارِ قدحے کشیدہ خیزم
غزلے دگر سرائم بہ ہوائے نوبہارے

طلسم نہایت آں کہ نہایتے ندارد
بہ نگاہِ ناشکیبے بہ دلِ امید وارے
دلِ عاشقاں بمیرد بہ بہشت جاودانے
نہ نوائے دردمندے نہ غمے نہ غمگسارے!

زندگی و عمل

در جواب نظم ہائے موسوم "بہ سوالات"

ساحل افتادہ گفت اگرچہ بسے زیستم
ہیچ نہ معلوم شد آہ کہ من چیستم
موج ز خود رفتہ تیز خرامید و گفت
ہستم اگر می روم گر نہ روم نیستم!

الملک للہ

طارق چو بر کنارۂ اندلس سفینہ سوخت
گفتند کارِ تو بہ نگاہِ خرد خطاست

دوریم از سوادِ وطن باز چوں رسیم؟
ترکِ سبب زروئے شریعت کجا رواست

خندید دستِ خویش بہ شمشیر برد و گفت
ہر ملک ملکِ ماست کہ ملکِ خدائے ماست

جوئے آب

بنگر کہ جوئے آب چہ مستانہ می رود
مانندِ اہلِ کشتاں بگریبانِ مرغزار

در خوابِ ناز بود بہ گہوارۂ سحاب
وا کرد چشمِ شوق با غوشش کوہسار

از سنگریزہ نغمہ کشاید چنانم او
سیمائے او چو آئینہ بے رنگ و بے غبار

○ "جوئے آب" گوئٹے کی مشہور نظم ہے موسوم بہ "نغمۂ محمد" کا ایک نہایت آزاد ترجمہ ہے۔ اس نظم میں جو دیوانِ مغربی سے بہت پہلے لکھی گئی تھی المانی شاعر نے زندگی کے اسلامی تخیل کو نہایت خوبی سے بیان کیا ہے۔ اصل میں یہ ایک مجوزہ اسلامی ڈرامے کا جزو تھی جس کی تکمیل اس سے نہ ہو سکی۔ اس ترجمے سے صرف گوئٹے کا نقطۂ نگاہ دکھانا مقصود ہے۔

زی بحرِ بیکرانه چه مستانه میرود
در خود یگانه از همه بیگانه میرود

در راهِ او بهار پریشان نظر فرید
نرگس دمید و لاله دمید و سمن دمید
گل عشوه داد و گفت یکے پیشِ ما بایست
خندید غنچه و سرِ دامانِ او کشید
ناآشنائے جلوه فشانِ سبز پوش
صحرا برید و سینهٔ کوه و کمر درید

زی بحرِ بیکرانه چه مستانه میرود
در خود یگانه از همه بیگانه میرود

صد جوئے دشت مرغ و گلستان و باغ و راغ
گفتند "اے بسیطِ زمیں با تو سازگار
ما را که راه از تنکِ آبی نه برده ایم
از دستبردِ ریگِ بیابان نگاه دار"
وا کرده سینه را به هوائے شرق و غرب
در برگرفته مسافرانِ بوم و بار

زی بحرِ بیکرانه چه مستانه میرود
با صد هزار گوهرِ یکدانه میرود

در ریگِ پرخروش ز بند و شکن گذشت
از تنگنائے وادی و کوه و دمن گذشت
یکساں چو سیل کرده نشیب و فراز را
از کاخِ شاه و بارو و کشت و چمن گذشت
بیتاب و تند و تیز و جگر سوز و بیقرار
در هر زمان بتازه رسید از کهن گذشت

زی بحرِ بیکرانه چه مستانه میرود
در خود یگانه از همه بیگانه میرود

نامۂ عالمگیر

بیکے از فرزندانش کہ دعائے مرگِ پدر میکرد

ندانی کہ یزدانِ دیرینہ بود — بسے دید و سنجید و بست و کشود
ز ما سینہ چاکانِ ایں تیرہ خاک — شنید است صد نالۂ دردناک
بسے ہمچو شبنم دِ خون نشست — نہ یک نالہ از سینۂ او گسست
نہ از گریۂ پیرِ کنعاں تپید — نہ از دردِ ایوبؑ آبے کشید
مپسند ازاں کہنہ نخچیر گیر
بدامِ دعائے تو گردد اسیر

بہشت

کجا ایں رہِ روزگارے شیشہ بانے — بہشت ایں گنبدِ گرداں ندارد
ندیدہ دردِ زنداں یوسفِ او — ز لیخا یش دلِ نالاں ندارد

خلیل او حریف آتش نیست — کلیمش یک شرر در جان ندارد
بصر در سینه‌اش نور دل او — خطر از لطمهٔ طوفان ندارد
یقین او را دگرگون کرده و گم — وصال اندیشهٔ هجران ندارد
کجا آن لذت عقل غلط سیر — اگر تسخیر لاهوت و مکان ندارد

مزی اندر جهانے کور ذوقے
کہ یزداں دارد و شیطاں ندارد

کشمیر

رخت بہ کاشمر کشا کوہ و تل و دمن نگر
سبزہ جہاں جہاں ببیں لالہ چمن چمن نگر
بادِ بہار موج موج مرغِ بہار فوج فوج
صلصل و سار زوج زوج بر سر و زن نگر
تا نہ فتد بہ زینتش چشمِ سپہرِ فتنہ باز
بستہ بچہرہ زمیں برقع نسترن نگر

لالہ از خاک بردمید و با بجو تپید
خاک شو رشد ربیع آب شکن شکن نگر
زخمہ بہ تارِ ساز زن بادہ بہ ساغرے بریز
قافلۂ بہار را انجمن انجمن نگر
دخترکے برہمنے لالہ رخے سمن برے
چشم بروے او کشا باز بخویشتن نگر

عشق

عقلے کہ جہاں سوزد، یک جلوۂ بیباکش
از عشق بیاموزد، آئینِ جہانتابی
عشق است کہ در جانت ہر کیفیتے انگیزد
از تاب و تبِ رومی تا جذبۂ فارابی
ایں حرفِ نشاط آور، می گویم و می رقصم
از عشق دل آساید، با ایں ہمہ بیتابی
ہر معنیٔ پیچیدہ در حرف نمی گنجد
یک لحظہ بدل در شو، شاید کہ تو دریابی

بندگی

دوش در میکدہ ترسا بچۂ بادہ فروش
گفت از من سخنے دار چو آویزہ بگوش

مشربِ بادہ گسارانِ کہن ایں بود است
کہ تواز میکدہ خیزی ہمہ مستی ہمہ ہوش

من نگویم کہ فروبند لب از نکتۂ شوق
ادب از دست مدہ بادہ باندازہ بنوش

گردِ راہیم ولے ذوقِ طلب جوہرِ ماست
بندگی با ہمہ جبروتِ خدائی مفروش

غلامی

آدم از بے بصری بندگی آدم کرد
گوہرے داشت ولے نذرِ قباد و جم کرد

یعنی از خوئے غلامی زسگاں خوار تراست
من ندیدم کہ سگے پیشِ سگے سر خم کرد

چلیپانِ شمشیر

آں سخت کوش چیست کہ گیرد ز سنگ آب — محتاجِ خضر مثلِ سکندر نمی شود
مثلِ نگاہ دیدۂ نمناک پاک رو — در جوئے آب دامنِ او تر نمی شود

مضمونِ او بہ مصرعِ برجستہ تمام
منّت پذیرِ مصرعِ دیگر نمی شود

جمہوریت

متاعِ معنیٔ بیگانہ از دوں فطرتاں جوئی؟ — ز موراں شوخیٔ طبعِ سلیمانے نمی آید
گریز از طرزِ جمہوری غلامِ پختہ کارے شو
کہ از مغزِ دو صد خر فکرِ انسانے نمی آید

بہ مبلغِ اسلام در فرنگستان

زمانہ باز برافروخت آتشِ نمرود
کہ آشکار شود جوہرِ مسلمانی

بیا کہ پیدہ زدوزخ جگر برانداریم
کہ آفتاب جہانگیر شد ز عریانی

ہزار نکتہ زدی پیشِ دلبرانِ فرنگ
گداختی صنماں را بہ علمِ برہانی

خبر ز شہرِ سلیمی بدہ عجب نبود اگر
شرارِ شوق فشاں در صفیرِ تورانی

رہِ عراق و خراسان زن اے مقام شناس
بہ بزمِ عجمیاں تازہ کن غزل خوانی

بسے گذشت کہ در انتظارِ زمزمہ ایست
چہ نغمہ ٹا کہ نہ خوں شد بسازِ افغانی

حدیثِ عشق بہ اہلِ ہوس چہ میگوئی
بچشمِ مور مکش سرمۂ سلیمانی

○ عراق و خراسان و مقام اصطلاحاتِ موسیقی ہیں۔

غنی کشمیری

غنی آں سخنگوے بلبل صفیر — نوا سنج کشمیر مینو نظیر
چو اندر سرا بود، دربستہ داشت — چو رفت از سرا تختہ را واگذاشت
یکے گفتش اے شاعرِ دل رسے — عجب دارد از کارِ تو ہر کسے
بپاسخ چہ خوش گفت مردِ فقیر — فقیرو با تسلیم معنی امیر
زمن آنچہ دید ند یاراں رواست — دریں خانہ جز من متاعے کجاست
غنی تا نشیند بہ کاشانہ اش — متاعے گرانے ست در خانہ اش

چو آں محفل افروز در خانہ نیست
تہی تر ازیں ہیچ کاشانہ نیست

خطاب بہ مصطفیٰ کمال پاشا ایدہ اللہ

(جولائی ۱۹۲۰ء)

اُمتے بود کہ ما از اثرِ حکمتِ او — واقف از سرِ نہانخانۂ تقدیر شدیم
اصلِ ما یک شررِ رنگے بود ست — نظرے کرد کہ خورشیدِ جہانگیر شدیم
نکتۂ عشق فرو شست ز دل پیرِ حرم — در جہاں خوار بانداز تقصیر شدیم
بادِ صحرا ست کہ با فطرتِ ما در سازد — از نفسہاے صبا غنچہ و نگہیر شدیم
آہ آں غلغلہ کز گنبدِ افلاک گذشت — نالہ گردید چو پابندِ ہم و زیر شدیم
سالہا سعید کہ بے دامِ بفتراک زدیم — در بغل تیر و کماں کشتۂ نخچیر شدیم!

"ہر کجا راہ دہد اسپِ ایں تازکہ ما
بارہا مات دریں عرصہ تدبیر شدیم" (نظیری)

طیّارہ

سرِ شاخِ گل طائرے یک سحر
ہمی گفت با طائرانِ دگر

"نداند مذاقِ آدمی زادہ را
زمیں گیر کردند ایں سادہ را"

بدو گفتم "اے مرغکِ بادسنج
اگر حرفِ حق با تو گویم مرنج

ز طیّارہ ما بالِ و پر ساختیم
سوئے آسماں رہگذر ساختیم

چہ طیّارہ آں مرغِ گردوں سپر
پرِ او ز بالِ ملک تیز تر

بہ پروازِ شاہیں بہ نیسر عقاب
بخشش ز لاہور تا فاریاب

بگردوں خروشندہ و تند جوش
میانِ نشیمن چو ماہی خموش

خرد از آب و گل جبرئیل آفرید
زمیں را بگردوں دلیل آفرید"

چو آں مرغِ زیرک کلامم شنید
مرا یک نظر آشنایانہ دید

پرسش را بمنقار خارید و گفت
کہ "من آنچہ گوئی ندارم شگفت

مگر اے نگاہِ تو بر چون و چند
اسیرِ طلسمِ تو پست و بلند

تو کارِ زمیں را نکو ساختی؟
کہ با آسماں نیز پرداختی؟" (سعدیؒ)

عشق

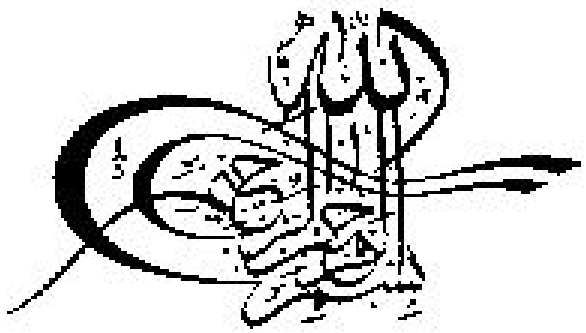
آں حرفِ دل فروز کہ رازِ است دراز نیست
من فاش گویمت کہ شنید؟ از کجا شنید؟
دزدید ز آسمان و بہ گل گفت شبنمش
بلبل ز گل شنید و ز بلبل صبا شنید

تہذیب

انساں کہ رخ ز غازۂ تہذیب برفروخت
خاکِ سیاہِ خویش چو آئینہ دانود
پوشید پنجہ را تہِ دستانۂ حریر
افسونِ قتل شد و تیغ از کمر کشود
ایں بوالہوس صنم کدۂ صلح عام ساخت
رقصید گردِ او و نوا ہائے چنگ عود
دیدم چو جنگ پردۂ ناموسِ او درید
جز "یَسْفِکُ الدِّمَاءَ" و "یَخْصِمُ مُبِیْن" نبود

مِرزا باقی

غزلیات

مئی باقی

بہار تا بہ گلستاں کشید بزم سرود
نوائے بلبل شوریدہ چشم غنچہ کشود
گمان مبر کہ سرشتند در ازل گل ما
کہ ما ہنوز نخیالیم در ضمیر وجود
بہ عشق غرہ مشو کاہنگ کشتی دگر است
فقیہ شہر گریبان و آستیں آلود
بہار برگ پریشاں ز ما ہمی طلبد
نگاہ ما ست کہ بر لالہ رنگ و آب افزود

نظر بخویش فروبستہ را نشاں ایں است
دگر سخن نہ سراید ز غائب و موجود
شبے بہ میکدہ خوش گفت پیر زندہ دلے
بہ ہر زمانہ خلیل است و آتش نمرود
چہ نقشہا کہ نہ بستم بکارگاہِ حیات
چہ فتنہا کہ نہ رفت و چہ بودنی کہ نبود
بہ دیریاں سخن نرم گو کہ عشق غیور
بنائے تنگدہ افگند دلِ محمود!

بخاکِ ہند نوائے حیات بے اثر است
کہ مردہ زندہ نگردد ز نغمہ داؤد

حلقہ بستند سر تربتِ من نوحہ گراں
دلبراں، زہرہ وشاں، گلبدناں، سیم براں
در چمن قافلہ لالہ و گل رخت کشود
از کجا آمدہ اند ایں ہمہ خونیں جگراں؟
اے کہ در مدرسہ جوئی ادب دانش و ذوق
نخرد بادہ کس از کارگہِ شیشہ گراں!

خرد افسرد و مرا درسِ حکیمانِ فرنگ
سینه افروخت مرا صحبتِ صاحب نظراں!
بر کش آں نغمه که سرمایهٔ آب و گِل تست
اے ز خود رفته تهی شو ز نوائے دگراں

کس ندانست که من نیز بهائے دارم
آں متاعم که شود دست زدِ بے بصراں

می تراشد فکرِ ما هر دم خداوندے دگر
دست از یک بند تا افتاد در بندے دگر
بر سرِ بامِ آفتاب از چهره بیباکانه کش
نیست در کوئے تو چوں من آرزومندے دگر
بسکه غیرت می برم از دیدهٔ بینائے خویش
از نگه بافم به رخسارِ تو روبندے دگر
یک نگه، یک خنده و دزدیده، یک تابنده اشک
بهرِ پیمانِ محبت نیست سوگندے دگر
عشق را نازم که از بیتابی و ذوقِ فراق
جانِ ما را بست با دردِ تو پیوندے دگر

تا شوی بیباک تر نالہ اے مرغِ بہار
آتشے گیر از حریمِ سینہ ام چندے دگر
چنگِ تیموری شکست آہنگِ تیموری بجاست
سر بروں می آرد از سازِ سمرقندے دگر
رو مدہ در کعبہ اے پیرِ حرم اقبال را
ہر زماں در آستیں دارد خداوندے دگر

مرا ز دیدہ بینا شکایتے دگر است
کہ چوں بجلوہ در آئی حجابِ من نظر است
بہ نوریاں زمنِ پا بہ گل پیامے گوے
حذر ز مشتِ غبارے کہ خویشتن نگر است
نوا زنیم و بہ بزمِ بہار می سوزیم
شرر بہ مشتِ پرِ ما ز نالۂ سحر است
ز خود رمیدہ چہ داند نوائے من ز کجاست
جہانِ او دگر است و جہانِ من دگر است

مثالِ لاله فتادم بگوشهٔ چمنے
مرا ز تیرِ نگاهے نشانه بر جگر است

بکیشِ زنده دلاں زندگی خطا طلبی است
سفر بکعبه نکردم که راه بے خطر است

هزار انجمن آراستند و برچیدند
دریں سرا چه که روشن ز مشعلِ قمر است

ز خاکِ خویش بتعمیرِ آدمے برخیز
که فرصتِ تو بقدرِ تبسمِ شرر است

اگر نه بوالهوسی با تو نکته گویم
که عشقِ پخته تر از ناله هاے بے اثر است

نوائے من بعجم آتشِ کهن افروخت
عرب ز نغمهٔ شوقم هنوز بے خبر است

بایں بهانه دریں بزم محرمے جویم
غزل سرایم و پیغامِ آشنا گویم

بخلوتے کہ سخن می شود حجاب آنجا
حدیثِ دل بزبانِ نگاہ میگویم
پئے نظارہ روے تو می کنم پاکش
نگاہِ شوق بہ جوئے سرشک می شویم
چو غنچہ گرچہ بکارم گرہ زنند دمے
ز شوقِ جلوہ گہِ آفتاب می رویم
چو موج سازِ وجودم ز سیلِ بے پرواست
گمان مبر کہ دریں بحر ساحلے جویم
میانۂ من و او ربطِ دیدہ و نظر است
کہ در نہایتِ دوری ہمیشہ با اویم
کشید نقشِ جہانے بہ پردۂ چشمم
ز دستِ شعبدۂ بازے اسیرِ جادویم
درونِ گنبدِ دریستہ اش نگنجیدم
من آسمانِ کہن را چو خارِ پہلویم
بہ آشیاں نہ نشینم ز لذتِ پرواز
گہے بہ شاخِ گلم گاہ بر لبِ جویم

خیز و نقاب برکشا، پردگیانِ ساز را
نغمهٔ تازه یاد ده، مرغِ نواطراز را

جادہ ز خونِ دشمناں تختہ لالہ در بہار
تازکہ راہ می زند قافلہ نیاز را

دیدۂ خوابناکِ او گر بہ چمن کشودہ
رخصتِ یک نظر بدہ نرگسِ نیم باز را

"حرفِ نگفتہ شما، بر لبِ کودکاں رسید"
از من بے زباں بگو خلوتیانِ راز را

سجدۂ تو بر آورد، از دلِ کافراں خروش
اے کہ دراز تر کنی پیشِ کساں نماز را

گرچہ متاعِ عشق را عقل بہائے کم نہد
من ندہم بہ تختِ جم، آہِ جگر گداز را

برہمنے بہ غزنوی گفت کہ ای ستم نگر
تو کہ صنم شکستہ ای، بندہ شدی ایاز را

بملازمانِ سلطاں خبرے دہم زرازے
کہ جہاں تواں گرفتن بنوائے دلگدازے
بمتاعِ خود چہ نازی کہ بہ شہرِ دردمنداں
دلِ غزنوی نیرزد بہ تبسمِ ایازے
ہمہ ناز بے نیازی، ہمہ ساز بے نوائی
دلِ شاہ لرزہ گیرد ز گدائے بے نیازے
ز مقامِ من چہ پرسی بہ طلسمِ دل اسیرم
نہ نشیبِ من نشیبے نہ فرازِ من فرازے
رہِ عاقلی رہا کن کہ باد تواں رسیدن
بدلِ نیازمندے بہ نگاہِ پاکبازے
بہ رہِ تو نا تمامم، ز تغافلِ تو خامم
من و جانِ نیم سوزے، تو و چشمِ نیم بازے
رہِ دیر تختہ گل ز جبینِ سجدہ ریزم
کہ نیازِ من نگنجد بدو رکعت نمازے
ز تپیدنِ آشنایاں چہ نیاز و ناز نیندہ
دلِ تست بہانہ سوزے، دلِ تست بہانہ سازے

بیا کہ ساقیِ گل چہرہ دست بر چنگ است
چمن ز بادِ بہاراں جوابِ آذرنگ است

حنا ز خونِ دلِ نوبہار می بندد
عروسِ لالہ چہ اندازہ تشنہ رنگ است!

نگاہ می رسد از لعلِ دل افروزے
بمعنیٔ کہ بر و جامۂ سخن تنگ است

بچشمِ عشق نگر تا سراغ او گیری
جہاں بچشمِ خرد سیمیا و نیرنگ است

ز عشق درسِ عمل گیر و ہر چہ خواہی کن
کہ عشق جوہرِ ہوش است و جانِ فرہنگ است

بلند تر ز سپہر است منزلِ من و تو
براہِ قافلہ خورشید میلِ فرسنگ است

ز خود گذشتہ اے قطرہ محال اندیش
شدن بجستجوِ گہر نجاستن ننگ است

تو قدرِ خویش ندانی بہ از تو گوید
وگرنہ لعلِ درخشندہ پارۂ سنگ است

صورت نه پرستم من، بتخانه شکستم من
آن سیلِ سبک سیرم، هر بند که بستم من

در بود و نبودِ من اندیشه گمان نهاد هشت
از عشق هویدا شد، این نکته که هستم من

در دیر نیازِ من، در کعبه نمازِ من
زنار بدوشم من، تسبیح بدستم من

سرمایهٔ دردِ تو، غارت نتوان کردن
اشکے که زدل خیزد، در دیده شکستم من

فرزانه بگفتارم، دیوانه به کردارم
از بادهٔ شوقِ تو هشیارم و مستم من

هوائے فردوس در گلستان میخانه می سازد
سبو از غنچه می ریزد، ز گل پیمانه می سازد

محبت چون تمام افتد رقابت از میان خیزد
به طوفِ شعلهٔ پروانه با پروانه می سازد

بہ سازِ زندگی سوزے بہ سوزِ زندگی سازے
چہ بیدردانہ می سوزد چہ بیتابانہ می سازد
تنش از سایۂ بالِ تدروے لرزہ می گیرد
چو شاہیں زادۂ اندر قفس با دانہ می سازد
بگو اقبال را اے باغباں زحمت از چمن بندد
کہ ایں جادو نوا ما را ز گل بیگانہ می سازد

از ما بگو سلامے آں ترکِ تند خو را
کاتش زد از نگاہے یک شہر آرزو را
ایں نکتہ را شناسد آں دل کہ دردمند است
من گرچہ تو بہ گفتم نشکستہ ام سبو را
اے بلبل از وفایش صد بار با تو گفتم
تو در کنار گیری باز ایں مژدہ بو را
رمزِ حیات جوئی چیزے در تپش نیابی
در رستن آرمیدن ننگ است آبجو را

شادم که عاشقاں را سوز دوام دادی
درماں نیافریدی آزار جستجو را
گفتی مجو وصالم بالاتر از خیالم
عذر تو آفریدی اشک بہانہ جو را
از نالہ بر گلستاں آشوب محشر آور
تا دم بہ سینہ پیچد رگہای دہو را

آشفتہ ہر خار را از قصۂ ما ساختی
در بیابان جنوں بردی و رسوا ساختی
جرم ما از دانۂ تقصیر او از سجدہ
سنگے بآں بیچارہ می سازی و با ما ساختی
صد جہاں می روید از کشت خیال ما چو گل
یک جہان و آں ہم از خون تمنا ساختی
پرتو حسن تو می افتد بروں مانند رنگ
صورتے پردہ از دیوار سینا ساختی

طرحِ نو افگن کہ ما جدت پسند افتادہ ایم
ایں چہ حیرت خانہ امروز و فردا ساختی!

خوش آنکہ رختِ خرد را بہ شعلۂ مے سوخت
مثالِ لالہ متاعے ز آتشے اندوخت
تو ہم ز ساغرِ مے چہرہ را گلستاں کن
بہار خرقہ فروشی بہ صوفیاں آموخت
دلم تپید ز محرومیٔ فقیہِ حرم
کہ پیرِ میکدہ جامے بفتویٰ نہ فروخت
مسنج قدرِ سرود از نوائے بے اثرم
ز برقِ نغمہ تواں حاصلِ سکندر سوخت
صبا بہ گلشنِ ویمر سلامِ ما برساں
کہ چشمِ نکتہ وراں خاکِ آں دیار افروخت

○ جرمنی میں ایک شہر ہے جہاں گوئٹے نے اپنی زندگی کا بہت سا حصہ بسر کیا اور بعد انتقال وہیں دفن ہوا۔

بیار بادہ کہ گردوں بکام ما گردید
مثال غنچہ نوا باز شاخسار دمید
خورم بسیادِ تنک فوشیٔ امام حسنم
کہ جست بہ صحبتِ یارانِ رازداں نچشید
فزوں قبیلۂ آں پختہ کار باد کہ گفت
چراغِ راہِ حیات است جلوۂ امید
نوا زحوصلۂ دوستاں بلند تر است
غزل سرائیدم آنجا کہ ہیچکس نشنید
عیارِ معرفت مشتری است جنسِ سخن
نہ وشم از انکہ متاعِ مرا کسے نخرید
ز شعرِ دلکشِ اقبال می توان دریافت
کہ درسِ فلسفہ میداد و عاشقی ورزید

تیر و سنان و خنجر و شمشیر ما آرزوست
با من میا کہ مسلکِ شبیر ما آرزوست

از بهر آشیانه نخسپ اندر این نگر
باز این نگر که شعله در گیرم آرزوست

گفتند لب ببند و ز اسرار ما مگو
گفتم که خیر! نعره تکبیرم آرزوست

گفتند هر چه در دلت آید ز ما بخواه
گفتم که بی حجابی تقدیرم آرزوست

از روزگار خویش ندانم جز این قدر
خوابم زیاد رفته و تعبیرم آرزوست!

کو آن نگاه ناز که اول دلم ربود
عمرت دراز باد همان تیرم آرزوست

دانه سبحه به زنار کشیدن آموز
گر نگاه تو دو بین است نه بیدین آموز

باز خلوت کده غنچه بروں زن چو شمیم
با نسیم سحر آمیز و وزیدن آموز

آفریدند اگر شبنمِ بے مایہ ترا
خیز و بر داغِ دلِ لالہ چکیدن آموز

اگرت خارِ گلِ تازہ رسے ساختہ اند
پاسِ ناموسِ چمن دار و خلیدن آموز

باغباں گر ز خیابانِ تو بر کند ترا
صفتِ سبزہ دگر بارہ دمیدن آموز

تا تو سوزندہ تر و تلخ تر آئی بیروں
عزلتِ خم کدۂ گیر و رسیدن آموز

تا کجا در تہِ بالِ دگراں می باشی
در ہوائے چمن آزادہ پریدن آموز

در بتخانہ زدم، مُغ بچگانم گفتند
آتشے در حرم افروز و تپیدن آموز

ز خاکِ خویش طلب آتشے کہ پیدا نیست
تجلّیِ دگرے در خورِ فضا نیست

بملکِ جم نہ دہم مصرعِ نظیری را
"کسے کہ کشتہ نہ شد از قبیلۂ ما نیست"

اگرچہ عقلِ فسوں پیشہ لشکرے انگیخت
تو دل گرفتہ نہ باشی کہ عشق تنہا نیست

تو رہ شناس نہ ای، وز مقام بے خبری
چہ نغمہ ایست کہ در بربطِ سلیمیٰ نیست

نظر بخویش چناں بستہ ام کہ جلوۂ دوست
جہاں گرفت و مرا فرصتِ تماشا نیست

بیا کہ غلغلہ در شہرِ دلبراں فگنیم
جنونِ زندہ دلاں ہرزہ گردِ صحرا نیست

ز قیدِ و صیدِ نہنگاں حکایتے آور
مگو کہ زورقِ ما را شناسِ دریا نیست

مریدِ ہمتِ آں رہروم کہ پا نگذاشت
بہ جادۂ کہ در و کوہ و دشت و دریا نیست

شریکِ حلقۂ رندانِ بادہ پیما باش
حذر ز بیعتِ پیرے کہ مردِ غوغا نیست

صد نالۂ شبگیر ے صد صبح بلا خیزے
صد آہ شرر ریزے یک شعر دلآویزے

در عشق و ہوسناکی دانی کہ تفاوت چیست؟
آں تیشہ سفر ہا دے ایں حیلہ پرویزے

با پرد گیان برگو کایں مشت غبار من
گر دیست نظر بازے خاکیست بلا خیزے

ہوشم بردا ے مطرب مستم کند ا ے ساقی
گلبانگ دل آویزے از مرغ سحر خیزے

از خاک سمرقندے ترسم کہ دگر خیزد
آشوب بلا کوے ہنگامہ تیمور ے

مطرب غزلے بیتے از مرشد روم آور
تا غوطہ زند جانم در آتش تبریزے

باز بہ سر مہتاب دہ چشم کرشمہ زا ے را
ذوق جنوں دو چند کن شوق غزلسرا ے را

نقشِ دگر طراز و ده آدمِ تخته تر بیار
لعبتِ خاک ساختن می نسزد خدائے را

قصهٔ دل نگفتنی است درد جگر نهفتنی است
خلوتیان بحجاب برم لذت ملائے را

آهِ درون نه تاب کو، اشکِ جگر گداز کو
شیشه بسنگ می زنم عقل گره کشائے را

بزم بباغ و راغ کش زخمه بتارِ چنگ زن
باده بخور و غزل سرائے بند کشا قبائے را

صبح دمیده کاروان کرد نماز و رخت بست
تو نشنیدهٔ مگر زمزمهٔ درائے را

نازِ شهان نمی کشم، زخمِ کرم نمی خورم
در نگرائے هوسِ فریبِ همتِ این گدائے را

فریبِ کشمکشِ عقل دیدنی دارد
که میرِ قافله و دزدِ رهزنی دارد

نشانِ راہ ز عقلِ ہزار حیلہ مپرس
بیا کہ عشق کمالے ز یک فنی دارد

فرنگ گرچہ سخن با ستارہ میگوید
حذر کہ شیوۂ او رنگِ جوزنی دارد

ز مرگ و زیست چہ پرسی دریں رباطِ کہن
کہ زیست کاہشِ جاں، مرگ جانکنی دارد

سرِ مزارِ شہیداں یکے عناں در کش
کہ بے زبانیٔ ما حرفِ گفتنی دارد

دگر بدشتِ عرب خیمہ زن کہ بزمِ عجم
مئے گذشتہ و جامِ شکستنی دارد

نہ شیخِ شہر نہ شاعر نہ خرقہ پوشِ اقبال
فقیرِ راہ نشین است و دل غنی دارد

حسرتِ جلوۂ آں ماہ تمامے دارم
دست بر سینہ نظر بر لبِ بامے دارم

حسن می گفت که شاهے نہ پذیرد سحرم
عشق می گفت تب و تابِ دوا ہے دارم
نہ بہ امروز اسیرم نہ بہ فردا نہ بدوش
نہ نشیبے نہ فرازے نہ مقامے دارم
بادہ رازم و پیمانہ گدائے جویم
در خرابات مغاں گردش جامے دارم
سبے نیازانہ ز شوریدہ نوایم مگذر
مرغِ لاہوتم و از دوست پیامے دارم
پردہ برگیرم و در پردہ سخن میگویم
تیغ خونریزم و خود را بہ نیامے دارم

بشاخِ زندگی مانند نشتر بی است
تلاشِ چشمۂ حیواں دلیلِ کم طلبی است
حدیثِ دل بہ کہ گویم، چہ راہ برگیرم
کہ آہ بے اثر است و نگاہ بے ادبی است

غزل بزمزمہ خواں پردہ پست ترگرداں
ہنوز نالۂ مرغاں نوائے زیر لبی است
متاعِ قافلۂ ما عجاز یاں برند
ولے زباں بکشائی کہ یارِ ما عربی است
نہالِ ترک ز برقِ فرنگ بار آورد
ظہورِ مصطفوی را بہانہ بولہبی است
مسیحِ معنیٔ من در عیارِ ہند و عجم
کہ اصلِ ایں گہر از گریہ ہائے نیم شبی است
بیا کہ من ز خمِ پیرِ روم آوردم
مئے سخن کہ جوان تر ز بادۂ عنبی است

فرقے نہ نہد عاشق در کعبہ و بتخانہ
ایں جلوتِ جانانہ آں خلوتِ جانانہ
شادم کہ مزارِ من در کوئے حرم بستند
راہے ز مژہ کاوم از کعبہ بہ بتخانہ

از بزمِ جہاں خوشتر از حور و جناں خوشتر
یک ہمدمِ فرزانہ وز بادہ دو پیمانہ
ہر کس ننگے دارد، ہر کس سخنے دارد
در بزمِ تو می خیزد افسانہ ز افسانہ
این کیست کہ بر دلہا آوردہ شبیخونے؟
صد شہرِ تمنا را ویرانہ ترکانہ!
در دشتِ جنونِ من جبریل زبوں صیدے
یزداں بہ کمند آور اے ہمتِ مردانہ
اقبال بہ منبر زد رازے کہ نہ باید گفت
ناپختہ بروں آمد از خلوتِ میخانہ

بے تو از خوابِ عدم دیدہ کشودن نتواں
بے تو بودن نتواں، با تو نبودن نتواں
در جہان ہست دلِ ما کہ جہاں در دلِ ماست
لب فرو بند کہ این عقدہ کشودن نتواں

دلِ یاراں ز نواہائے پریشانم سوخت
من ازاں نغمہ تپیدم کہ سرودن نتواں
اے صبا از تنک افشانیٔ شبنم چہ شود
تب و تاب از جگرِ لالہ ربودن نتواں
دل بجز بندہ و کشادے ز سلاطیں مطلب
کہ جبیں بر درِ ایں بستکدہ سودن نتواں

ایں گنبدِ مینائی، ایں پستی و بالائی
در شد بدلِ عاشق، با ایں ہمہ پہنائی
اسرارِ ازل جوئی؟ بر خود نظرے وا کن
یکتائی و بسیاری، پنہانی و پیدائی
اے جانِ گرفتارم دیدی کہ محبت چیست؟
در سینہ نیاسائی از دیدہ بروں آئی
برخیز کہ فرودیں افروخت چراغِ گل
برخیز و مے نشیں بالالہ حمرائی

عشق است و ہزار نغمۂ حسن است و ہزار آئیں
نے من بہ شمار آیم نے تو بہ شمار آئی
صد رہ بفلک برشد صد رہ بہ زمیں در شد
خاقانی و فغفوری ہمسایگی دارائی
ہم با خود و ہم با او ہجراں کہ وصال است ایں؟
اے عقل چہ می گوئی اے عشق چہ فرمائی

بہ یکے از صوفیہ نوشتہ شد

ہوس منزلِ لیلیٰ نہ تو داری نہ من
جگرِ گرمیِ صحرا نہ تو داری نہ من
من جواں ساقی و تو پیر کہن میکدۂ
بزمِ ما تشنہ و صہبا نہ تو داری نہ من
دل و دیں در گرو زلف و خطِ عجمی!
آتشِ شوقِ سلیمیٰ نہ تو داری نہ من

خزفی بود که از ساحل دریا چیدیم
دانهٔ گوهر یکتا نه تو داری و نه من
دگر از یوسف گم گشته سخن نتوان گفت
پیش خون زلیخا نه تو داری و نه من
به که با نور چراغ تنِ داماں سازیم
طاقت جلوهٔ سینا نه تو داری و نه من

دلیلِ منزلِ شوقم بدامنم آویز
شرر ز آتشِ نامم بخاکِ خویش آمیز
عروسِ لاله بروں آمد از سراچهٔ ناز
بیا که جانِ تو سوزم ز صرفِ شوق انگیز
بهر زمانه بد اسلوبِ تازه می گویند
حکایتِ غمِ فرهاد و عشرتِ پرویز
اگرچه زادهٔ هندم فروغِ چشمِ من است
ز خاکِ پاکِ بخارا و کابل و تبریز!

در جہانِ دلِ ما دورِ دگر پیدا نیست
انقلابیست و لے شام و سحر پیدا نیست
وائے آں قافلہ کز دوئی ہمت میخواست
رہگذارے کہ در و ہیچ خطر پیدا نیست
بگذار از عقل و در آویز بموجِ یم عشق
کہ در آں جوئے تنک مایہ گہر پیدا نیست
آنچہ مقصودِ تگ و تازِ خیالِ من و تست
ہست در دیدہ و مانندِ نظر پیدا نیست

گریہ ما بے اثر نالہ ما نارسا است
حاصلِ ایں سوز و ساز یک دلِ خونین نوا است
در طلبش دل تپید دیر و حرم آفرید
ما بہ تمنائے او او بتماشائے ما است
پردگیاں بے حجاب من بہ خودی در شدم
عشقِ غیور و نگر میلِ تماشا کراست

مطربِ مے خانہ دوش نکتۂ دلکش سرود
بادہ چشیدن خطاست، بادہ کشیدن رواست
زندگیِ رہرواں در تگ و تاز است و بس
قافلۂ موج را جادہ و منزل کجاست
شعلہ درگیر زود بر خس و خاشاکِ من
مرشدِ رومی کہ گفت "منزلِ ما کبریاست"

سوزِ سخن ز نالۂ مستانۂ دل است
ایں شمع را فروغ ز پروانۂ دل است
مشتِ گلیم و ذوقِ فغانے ندا شتیم
غوغائے ما ز گردشِ پیمانۂ دل است
ایں تیرہ خاکداں کہ جہاں نام کردۂ
فرسودہ پیکرے ز صنم خانۂ دل است
اندر رصد نشستہ حکیمِ ستارہ بیں
در جستجوئے سرحدِ ویرانۂ دل است

لاہوتیاں اسیرِ کمندِ نگاہِ او
صوفی ہلاکِ شیوۂ ترکانۂ دل است
محمودِ غزنوی کہ صنم خانہ ہا شکست
زُنّاریِ بتانِ صنم خانۂ دل است
غافل ترے ز مردِ مسلماں ندیدہ ام
دل در میانِ سینہ و بیگانۂ دل است

سطوت از کوہ ستانند و بکاہے نبخشند
کلۂ خسرو پرویز سرِ راہے نبخشند
در رہِ عشق فلاں ابنِ فلاں چیزے نیست
یدِ بیضائے کلیمے بسیاہے نبخشند
گاہ شاہی بجگر گوشۂ سلطاں ندہند
گاہ باشد کہ بفرزندِ گدائے نبخشند
فقر را نیز جہاں بان و جہاں گیر کنند
کہ بایں راہ نشیں تیغ نگاہے نبخشند

عشق پامالِ خرد گشت و جہاں دیگر شد
بود آیا کہ مرا رخصت آہے بخشند

نہ تو اندر حرمِ گنجی نہ در بت خانہ می آئی
ولیکن سوئے مشتاقاں چہ مشتاقانہ می آئی
قدم بیباک تر نہ در حریمِ جانِ مشتاقاں
تو صاحب خانہ آخر چرا دزدانہ می آئی
بغارت می بری سرمایۂ تسبیح خواناں را
بشبخونِ دلِ زناریاں ترکانہ می آئی
گہے صد لشکر انگیزی کہ خونِ دستاں ریزی
گہے در انجمن با شیشہ و پیمانہ می آئی
تو بر بزمِ کلیسے بے محابا شعلہ می ریزی
تو بر شمعِ یتیمے صورتِ پروانہ می آئی
بیا اقبال جامے از خمستانِ خودی درکش
تو از میخانۂ مغرب ز خود بیگانہ می آئی

تب و تابِ تبکدۂ عجم نرسد بسوز و گداز من
کہ بیک نگاہ محمدِ عربی گرفت مجاز من
چہ کنم کہ عقلِ بہانہ جو گرہے بپوے گرہ زند
نظرے! کہ گردشِ چشمِ تو شکند طلسمِ مجاز من
نرسد فسونِ گریۂ خنک بہ تپیدنِ دلِ زندہ
زکنشتِ فلسفیاں در آبرِ یمِ سوز و گداز من

مثلِ آئینہ شو محوِ جمالِ دگراں
از دل و دیدہ فرو شوئے خیالِ دگراں
آتش از نالۂ مرغانِ حرم گیرد و بسوزد
آشیانے کہ نہادی بہ نہالِ دگراں
در جہاں بال و پرِ خویش کشودن آموز
کہ پریدن نتواں با پر و بالِ دگراں
مردِ آزاد دم و آں گونہ غیورم کہ مرا
می تواں کشت بیک جامِ زلالِ دگراں

اے کہ نزدیک تر از جانی و پنہاں ز نگہ
ہجرِ تو خوشترم آید ز وصالِ دگراں!

جہانِ عشق نہ میری نہ سروری داند
ہمیں بس است کہ آئینِ چاکری داند
نہ ہر کہ طوفِ بتے کرد و بست زنّارے
صنم پرستی و آدابِ کافری داند
ہزار خیبر و صد گونہ اژدر است اینجا
نہ ہر کہ نانِ جویں خورد حیدری داند
بچشمِ اہلِ نظر از سکندر افزون است
گدا گرے کہ مآلِ سکندری داند
بعشوہ ہائے جوانانِ ماہ سیما چیست
درآ بحلقۂ پیرے کہ دلبری داند
فرنگ شیشہ گری کرد و جامِ مینا ریخت
بیا بیار تم کہ ہمیں شیشہ را پری داند!

چہ گویمت ز مسلمانِ نا مسلمانے
جز ایں کہ پورِ خلیلؑ است و آزری داند
بیے بہ عشقکدۂ من گذر کن و بنگر
ستارہ سوختہ کیمیاگری داند
بیا بمجلسِ اقبال و یک دو ساغر کش
اگرچہ سر نتراشد قلندری داند

خواجہ نیست کہ چوں بندہ پرستارش نیست
بندۂ نیست کہ چوں خواجہ خریدارش نیست
گرچہ از طور و کلیم است بیانِ واعظ
تابِ آں جلوہ با ئینہ گفتارش نیست
پیرِ ما مصلحتے دید و بمے زد آورد است
ورنہ با زہرہ وشاں ہیچ سرے کارش نیست
دل بباد بندد و از بیں حرم فرو شاں بگریز
نشوی صید غزالے کہ ز تاتارش نیست

نغمهٔ عافیت از بربط من می طلبی؟
از کجا برکشم آن نغمه که در تارش نیست

دلِ ما قشقه زد و بر سخنی کژ شد و لے
آں چناں کرد که شایستهٔ زنارش نیست

عشق در صحبتِ میخانه بگفتار آید
زانکه در دیر و حرم محرمِ اسرارش نیست

بیا که بلبلِ شوریده نغمه پرداز است
عروسِ لاله سراپا کرشمه و ناز است

نواز پردهٔ غیب است اے مقام شناس
نه از گلوئے غزل خوان نه از رگِ ساز است

کسے که زخمه رساند بتارِ سازِ حیات
ز من بگیر که آں بنده محرمِ راز است

مرا ز پردگیانِ جہاں عجب دادند
ولے زبان نکشایم که چشمِ کج باز است

سخن درشت مگو در طریقِ یاری کوش
که صحبتِ من و تو در جهان خدا سازاست
کجاست منزلِ این خاکدانِ تیره نهاد؟
که هر چه هست چو ریگِ روان به پرواز است
تنم گلے ز خیابانِ جنتِ کشمیر
دل از حریمِ حجاز و نوا ز شیراز است

خاکیم و نسبتِ ما سیر مثالِ ستاره ایم
در سینه گوں سیے بتلاشش کناره ایم
بود و نبودِ ما ست ز یک شعلهٔ حیات
از لذتِ خودی چو شرر پاره پاره ایم
با نوریاں بگو که ز عقلِ بلند دست
ما خاکیاں بدوشِ ثریا سواره ایم
در عشقِ غنچه ایم که لرزد ز بادِ صبح
در کارِ زندگی صفتِ سنگ خاره ایم

چشم آفریدہ ایم چو نرگس درین چمن
روبند برکشا کہ سراپا نظارہ ایم

عرب از سرشکِ خونم ہمہ لالہ زار بادا
عجم از میدہ بوِ او نفسم بہار بادا
تپش است زندگانی، تپش است جاودانی
ہمہ ذرہ ہائے خاکم دلِ بے قرار بادا
نہ بہ جادہ قرارش، نہ بہ منزلے مقامش
دلِ من مسافرِ من کہ خدا نگہدار بادا
حذر از حسود کہ بندد ہمہ نقشِ نامرادی
دلِ ما بردلسازے کہ گسستہ تار بادا
تو جوانِ خام سوزے، سخنم تمام سوزے
غزلے کہ می سرایم بتو سازگار بادا
چو بجانِ من درائی دگر آرزو نہ بینی
مگر ایں کہ شبنمِ تو یمِ بے کنار بادا

نشود نصیب جانت کہ دمے قرار گیرد
تب و تاب زندگانی تو آشکار باد!

نظرِ تو ہمہ تقصیر و حنر کوتاہی
ترسی جز بہ تقاضائے کلیم اللّٰہی
راہ کوراست بخود غوطہ زن اے سالکِ راہ
جادہ را گم نکند در تہِ دریا ماہی
حاجتے پیشِ سلاطیں نبرد مردِ غیور
چہ تواں کرد کہ از کوہ نیاید کاہی
گذر از نغمۂ شوقم کہ بیابی در وے
رمزِ درویشی و سرمایہ شاہنشاہی
نفسم با تو بگفت آنچہ بہ گل کرد نسیم
اگر از لذتِ آہ سحری آگاہی
اے فلک چشمِ تو بیباک و بلا جوست ہنوز
می شناسم کہ تماشائے دگر می خواہی

سرخوش از بادۂ تو خم شکنے نیست کہ نیست
مست لعلین تو شیریں سخنے نیست کہ نیست

در قبائے عربی خوش ترک آئی بہ نگاہ
راست بر قامت تو پیرہنے نیست کہ نیست

گرچہ لعل تو خموش است و دہے چشم ترا
با دل خون شدۂ ما سخنے نیست کہ نیست

تا حدیث تو کنم بزم سخن می سازم
ورنہ در خلوت من انجمنے نیست کہ نیست

اے مسلماں دگر اعجاز سلیماں آموز
دیدہ بر خاتم تو اہرمنے نیست کہ نیست

اگرچہ زیب سرش افسر و کلاہے نیست
گدائے کوے تو کمتر ز پادشاہے نیست

بخواب رفتہ جوانان و مردہ دل پیراں
نصیب سینۂ کس آہ صبحگاہے نیست

بایں بہانہ بدشتِ طلب نہ پاختیں
کہ در زمانہ ما آشنائے راہے نیست

ز وقتِ خویش چہ غافل نشستہ دریاب
زمانہ کہ حسابش ز سال و ماہے نیست

دریں رباطِ کہن چشمِ عافیت داری؟
ترا بجستگشِ زندگی نگاہے نیست

گناہِ ما چہ نویسند کاتبانِ عمل
نصیبِ ما ز جہانِ تو جز نگاہے نیست

بیا کہ دامنِ اقبال را بدست آریم
کہ او ز خرقہ فروشانِ خانقاہے نیست

شعلہ در آغوش دارد عشقِ بے پروائے من
برنخیزد یک شرارِ حکمت نازائے من

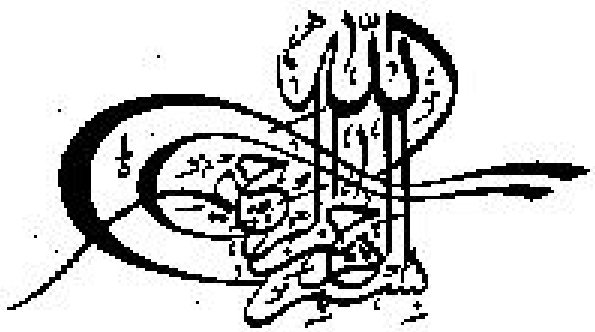
چوں تمام افتد سراپا نازمی گردد نیاز
قیس را لیلیٰ ہمی نامند در صحرائے من

بہرِ دلیزِ تو از ہندوستاں آوردہ ام
سجدۂ شوقے کہ خوں گردید در سیمائے من
تیغ لا در پنجۂ ایں کافرِ دیرینہ دہ
باز بسنگر در جہاں ہنگامۂ الّا ئے من
گردشے باید کہ گردوں از ضمیرِ روزگار
دوشِ من باز آرد اندر کسوتِ فردائے من
از سپہرِ بارگاہت یک جہاں دیگر نصیب
جلوہ داری دریغ از وادیٔ سینائے من؟
با خدا در پردہ گویم با تو گویم آشکار
یا رسولَ اللہ! او پنہان و تو پیدائے من!

بستانِ تازہ تر نہ شنیدہ دریغ از تو
درونِ خویش نہ کاویدہ دریغ از تو
چناں گداختہ از حرارتِ افرنگ
ز چشمِ خویش ترا دیدہ دریغ از تو

بگو چیزے کہ دہد خاک را بہاے بلند
بہ نیم غمزہ نیرزیدہ دریغ از تو
گرفتم این کہ کتاب خرد فرو خواندی
حدیث شوق نہ فہمیدہ دریغ از تو
طواف کعبہ زدی گرد دیر گردیدی
نگہ بخویش نہ پیچیدہ دریغ از تو

نقشِ فرنگ

نقشِ فرنگ

پیام

از من اے بادِ صبا گوے بدانائے فرنگ
عقل تاباں کشود است رفتار تراست
برق را ایں بجگرمی زند آں رام کند
عشق از عقلِ فسوں پیشہ جگردار تراست

چشم جز رنگِ گل و لالہ نمی بیند و بس
آنچہ در پردۂ رنگ است پدیدار تر است
عجب آں نیست کہ اعجازِ مسیحا داری
عجب این است کہ بیمارِ تو بیمار تر است
دانشش آموختہ دل ز کف انداختہ
آہ ازاں نقدِ گرانمایہ کہ در باختہ
حکمت و فلسفہ کارے است کہ پایانش نیست
سیلیِ عشق و محبت بہ دبستانش نیست
بیشتر راہِ دلِ مردمِ بیدار زند
فتنہ نیست کہ در چشمِ سخندانش نیست
دل ز نارِ خسِ او بہ تپیدن نرسد
لذتے در خلشِ غمزۂ پنہانش نیست
دشت و کہسار نوردید و غزالے نگرفت
طوفِ گلشن زد و یک گل بدگریبانش نیست
چارہ این است کہ از عشق کشادے طلبیم
پیشِ او سجدہ گذاریم و مرادے طلبیم

عقل چوں پاسے دریں راہِ حرم اندر خرد
شعلہ در آب و خلید و جہاں برہم زد
کیمیا سازیٔ او ریگِ رواں را زر کرد
بر دلِ سوختہ اکسیرِ محبت کم زد
وائے بر سادگیٔ ما کہ فسونش خوردیم
رہزنے بود کمیں کرد و رہِ آدم زد
ہنرش خاک برآورد ز تہذیبِ فرنگ
باز آں خاک بچشمِ پسرِ مریم زد
شرر سے کاشتن و شعلہ دروں تاکے
عقدہ بر دل زدن و باز کشودن تاکے
عقلِ خود بیں دگر و عقلِ جہاں بیں دگر است
بالِ بلبل دگر و بازوے شاہیں دگر است
دگر است آں کہ برد دانۂ افتادہ ز خاک
آں کہ گیرد خورش از دانۂ پروین دگر است
دگر است آں کہ زند سیرِ چمن مثلِ نسیم
آں کہ در شد بہ ضمیرِ گلِ نسریں دگر است

دگر است آنسوے نہ پردہ کشادن نظرے
ایں سوے پردہ گمان وظن وتخمیں دگر است

اے خوش آں عقل کہ پیناے دو عالم با اوست
نورِ افروختہ وسوزِ دلِ آدم با اوست

ما ز خلوت کدۂ عشق بروں تاختہ ایم
خاکِ پارا صفتِ آئینہ پرداختہ ایم

در نگر ہمتِ ما را کہ بہ داوے فگنیم
دو جہاں را کہ نہاں بردہ عیاں ساختہ ایم

پیشِ ما میگذرد سلسلۂ شام و سحر
بر لبِ جوے رواں خیمہ برافراختہ ایم

در دلِ ما کہ بریں دیر کہن شبخوں زدہ ایم
آتشے بود کہ در خشک و تر انداختہ ایم

شعلہ بودیم شکستیم و شرر گردیدیم
صاحبِ ذوق و تمنا و نظر گردیدیم

عشق گردید ہوس پیشہ و ہر بند گسست
آدم از فتنۂ او صورتِ ہا در شکست

رزم او بزم پسندید و سپاهے آراست
تیغ او جز بہ سر و سینۂ یاراں ننشست
رہزنی را کہ بنا کرد جہاں بانی گفت
ستم خواجگی او کمر بندد و شکست
بے حجابانہ بہ بانگ دف و نے می رقصد
جامے از خونِ عزیزانِ تنک مایہ بدست
وقت آن است کہ آئینِ دگر تازہ کنیم
لوحِ دل پاک بشوئیم و ز سر تازہ کنیم
افسرِ پادشہی رفت و بہ یغمائی رفت
تختِ اسکندری و نغمۂ دارائی رفت
کوہکن تیشہ بدست آمد و پرویزی خواست
عشرتِ خواجگی و محنتِ لالائی رفت
یوسفی را ز اسیری بہ عزیزی بردند
ہمہ افسانہ و افسونِ زلیخائی رفت
رازہائے کہ نہاں بود بہ بازار افتاد
آں سخن سازی و آں انجمن آرائی رفت

چشم بکشا اگر چشم تو صاحب نظر است
زندگی در پی تعمیر جهانِ دگر است

من دریں خاکِ کہن گوہرِ جاں می بینم
چشمِ ہر ذرہ چو انجم نگراں می بینم
دانہ را کہ بآغوشِ زمیں است ہنوز
شاخ در شاخ و برومند جواں می بینم
کوہ را مثلِ پرِ کاہ سبک می یابم
پرِ کاہے صفتِ کوہِ گراں می بینم
انقلابے کہ بیکجنبدِ ضمیرِ افلاک
بنیم و ہیچ ندانم کہ چساں می بینم
حذر آں کس کہ دریں گرد سوارے بیند
جوہرِ نغمہ ز لرزیدنِ تارے بیند

زندگی جوئے رواں است رواں خواہد بود
ایں مئے کہنہ جواں است جواں خواہد بود
آنچہ بودہ است و نبایدز میاں خواہد رفت
آنچہ بایست و نبودہ است ہماں خواہد بود

عشق از لذتِ دیدارِ سراپا نظر است
حسن مشتاق نمودست و عیاں خواهد بود
آں زمینے کہ بر و گریۂ خونیں زدہ ام
اشکِ من در جگرش لعلِ گراں خواهد بود

"مژدۂ صبح دریں تیرہ شبانم دادند
شمع کشتند و ز خورشید نشانم دادند"

جمعیّت الاقوام

برفتہ تا دوشِ رزم دریں بزم کہن
دردمندانِ جہاں طرحِ نو انداختہ اند
من ازیں بیش ندانم کہ کفن دزدے چند
بہرِ تقسیمِ قبور انجمنے ساختہ اند

شوپن ہاروئیشا

مرغے ز آشیانہ بسیرِ چمن پرید
خارے ز شاخِ گل بہ تنِ نازکش خلید
بدگفت فطرت چمن روزگار را
از دردِ خویش و ہم ز غمِ دیگراں تپید
داغے ز خونِ بیگنہے لالہ را شمرد
اندر طلسمِ غنچہ فریبِ بہار دید
گفت اندریں سرا کہ بنایش فتاد و کج
صبحے کجا کہ چرخِ دروشاہانہ چید
نالید تا بحوصلۂ آں نوا طراز
خوں گشت نغمہ در دو چشمش فرو چکید
سوزِ فغانِ او بہ دلِ ہر ہدے گرفت
با نوکِ خویش خار ز اندامِ او کشید

شوپن ہاروئیشا: جرمنی کے دو مشہور فلسفی

گفتش کہ سود خویش ز جیبِ زیاں برآر
گل از شگافِ سینہ زرِ ناب آفرید
درماں ز دردساز اگر خستہ تن شوی
خوگر بہ خار شو کہ سراپا چمن شوی

فلسفہ و سیاست

فلسفی را با سیاست داں بیک میزاں مسنج
چشمِ آں خورشید کور دے دیدۂ ایں بے نمے
آں ترا شد قولِ حق را حجتِ نا استوار
ایں ترا شد قولِ باطل را دلیلِ محکمے!

صحبتِ فرنگان

(در عالمِ بالا)

ٹالسٹائے

بارگش با ہر من لشکری شہریار — از پئے تاں چوں تیغ ستم بر کشید
زشت بہ چشمش نکوست مغز نہ داند ز پوست — مردکِ بیگانہ دوست سینۂ خویشاں درید!
وارثِ بیہوشی است تاج بکلیسا، وطن — جانِ جہاں داد و را خواجہ بجا۔ مے خرید!

کارل مارکس

راز دانِ جزو و کل از خویش نامحرم شد است
آدم از سرمایہ داری قاتلِ آدم شد است

ٹالسٹائے: روس کا مشہور مصلح جس نے یورپ کی سرمایہ داری کے خلاف آواز بلند کی۔

کارل مارکس: جرمنی کا مشہور اسرائیلی ماہرِ اقتصادیات، جس نے سرمایہ داری کے خلاف قلمی جہاد کیا۔ اس کی مشہور کتاب موسوم بہ سرمایہ کو مذہب اشتراک کی بائبل تصور کرنا چاہیئے۔

ہیگل

جلوہ دہد باغ و راغ صنعتِ ستور را
عین حقیقت نگر خنظل و انگور را

فطرتِ اضداد خیز لذتِ پیکار داد
خواجہ و مزدور را آمر و مامور را

ٹالسٹائے

عقلِ دو روآفریدِ فلسفۂ خود پرست!
درسِ رضا می دہی بندۂ مزدور را؟

مزدک

دانۂ ایراں ز کشتِ زار و قیصر بر دمید
مرگِ نو می زد قصد اندر قصرِ سلطان و امیر

مدتے در آتشِ نمرود می سوزد خلیل
تا نہی گردد ز سوزش از خداوندانِ پیر

دورِ پرویزی گذشت اے کشتۂ پرویز خیز!
نعمتِ گم گشتۂ خود را ز خسرو باز گیر

کوہکن

نگارِ من کہ بسے سادہ و رم آمیز است
ستیز و کینش و ستم کوش و فتنہ انگیز است

○ ہیگل ۔ جرمن کا مشہور و معروف فلسفی ۔

برون او همه بزم و درون او همه رزم
زبان او ز مسیح و دلش ز چنگیز است
گسست عقل و جنون تا بهم بدید گداخت
درآ بجلوه که جانم ز شوق لبریز است
اگرچه تیشهٔ من کوه را ز پا آورد
هنوز گردش گردون بکام پرویز است
ز خاک تا به فلک هر چه هست پیمایست
قدم کشائے که رفتار کاروان تیز است

نیٹشا

از سستی عناصر انسان دلش تپید — فکر حکیم پیکر محکم ترا فرید
افگند در فرنگ صدا آشوب تازه
دیوانهٔ بکار گه شیشه گر رسید!

حکیم آئن سٹائن

جلوہ می خواست مانندِ کلیم ناصبور
تا ضمیرِ ستیر اد کشود اسرارِ نور
از فرازِ آسماں تا چشمِ آدم یک نفس
زود پروانے کہ پروازش نیاید در شعور!
خلوتِ او در زغالِ تیرہ فام اندر مغاک
جلوتش سوزد درختے را چو خس با لائے طور!
بے تغیر در طلسمِ چون و چند و بیش و کم
برتر از پست و بلند و دیر و زود و نزد و دور!
در نہادش تا دمید و سوز و ساز و مرگ زیست
اہرمن از سوزِ او و از سازِ او جبریل و حور!

○ آئن سٹائن: جرمنی کا مشہور ماہر ریاضیات و طبعیات جس نے نظریہ اضافیت کا حیرت انگیز انکشاف کیا ہے۔

من چہ گویم از مقامِ آں حکیمِ نکتہ سنج
کرد و زردشتے ز نسلِ موسیٰ و ہارون ظہور!

بائرن

مثالِ لالہ و گل شعلہ از زمیں روید
اگر بہ خاکِ گلستاں ترا دہد از جا مش
نبود در خورِ طبعش ہوائے سردِ فرنگ
تپید پیکِ محبت ز سوزِ پیغامش
خیالِ اوچہ پریخانہ بنا کرد است
شبابِ عشق کند از جلوہ لبریزِ جامش
گذاشت طائرِ معنی نشیمنِ خود را
کہ سازگار تر افتاد حلقۂ دامش!

○ حکیم آں ستائن بنی اسرائیل سے ہے۔ ○ بائرن: انگلستان کا مشہور شاعر

نیٹشا

گر نوا خواہی ز پیشِ او گریز
دستِ او بر کشتِ عشق و دین دراست

نیشتر اندر دلِ مغرب فشرد
دستش از خونِ چلیپا احمر است

آنکہ بر طرحِ حرم بت خانہ ساخت
قلبِ او مومن دماغش کافر است

خویش را در نارِ آں نمرود سوز
زانکہ بستانِ خلیلؑ از آذر است

نوٹ: نیٹشا نے یورپی فلسفۂ اخلاق پر زبردست حملہ کیا ہے۔ اس کا دماغ اس لیے کافر ہے کہ وہ خدا کا منکر ہے گو بعض اخلاقی نتائج میں اس کے افکار مذہب اسلام کے بہت قریب ہیں۔ "قلبِ او مومن دماغش کافر است" نبی کریمؐ نے اس قسم کا جملہ امیہ ابن الصلت (عرب شاعر) کی نسبت کہا تھا آمن لسانہ وکفر قلبہ - آذر معنی آتش

جلال و جمال

می کشودم شبے بناخن فکر
عقدہ ہائے حکیم آلمانی

آنکہ اندیشہ اش برہنہ نمود
ابدی را ز کسوتِ آنی

پیشِ عرضِ خیالِ او گیتی
خجل آمد ز تنگ دامانی

چوں بدریائے او فرو رفتم
کشتیِ عقل گشت طوفانی

خواب بر من دمید افسونے
چشم بستم ز باقی و فانی

نگہِ شوق تیز تر گردید
چہرہ بنمود پیرِ یزدانی

آفتابے کہ از تجلّیِ او
اُفقِ روم و شام نورانی

شعلہ اش در جہانِ تیرہ نہاد
بہ بیاباں چراغِ رہبانی

معنی از حرفِ او ہمی روید
صفتِ لالہ ہائے نعمانی

گفت با من اچہ خفتہ خیزے!
بہ سرابے چنیدہ می رانی؟

"بہ چہ در راہ عشق می پوئی؟
بہ چراغِ آفتاب می جوئی؟"

○ مولانا جلال الدین رومی رحمۃ اللہ علیہ

پٹوفی

شاعرِ جوانمرگ ہنگری کہ در معرکۂ کارزار در حمایتِ وطن کشته شد
و نعشِ او نیافتند تا یادگارِ خاکی از و بماند

نفسے در بین گلستان ز عروسِ گل سرودی
بہ دلے غمے فزودی ز دلے غمے ربودی
تو بخونِ خویش بستی کفِ لالہ را نگارے
تو بآہِ صبحگاہے دلِ غنچہ را کشودی
بنوائے خود گم استی سخنِ تو مرغِ تو
بہ زمیں نہ باز رفتی کہ تو از زمیں نبودی!

محاورہ مابین حکیم فرنسوی اگسٹس کومٹ و مزدور

حکیم

"بنی آدم اعضائے یک دیگرند" — همان نخل را شاخ و برگ و برند
دماغ از خرد راست از فطرت است — اگر پای بیں راست از فطرت است
یکے کار فرما یکے کار ساز — نیاید ز محمود کار ایاز

نہ بینی کہ از قسمتِ کارِ زیست
سراپا چمن می شود خارِ زیست

○ اگسٹس کومٹ : فرانس کا مشہور حکیم

مردِ مزدور

فریبی بحکمت مرا اے حکیم
کہ تواں شکست ایں طلسمِ قدیم

مسِ خام را از زر اندودہ؟
مرا خوے تسلیم فرمودہ؟

کند تیشہ را آبگینہ اسیر
ز خارا برد تیشہ ام جوے شیر

حق کوہکن وادی اے نکتہ سنج
بہ پرویز پرکار و ناہید رنج؟

خطا را بحکمت مگرداں صواب
خضر را بگیری بدامِ سراب

بدوشِ زمیں بار، سرمایہ دار
ندارد گذشت از خور و خواب کار

جہاں راست بہ ازنی از دستِ مزد
ندانی کہ ایں ہیچ کار است و دُزد

پئے جرمِ او پوزشِ آوردہ؟
بایں عقل و دانش فسوں خوردہ؟

ہیگل

حکمتش معقول و با محسوس در خلوت نرفت
گرچہ بگرفتِ کفِ او پیرایہ پوشد چوں عروس

طائرِ عقلِ فلک پرواز او دانی کہ چیست؟
ماکیان کز زورِ مستی خایہ گیرد بے خروس"

جلالؒ و گوئٹے

نکتہ دانِ المنی را دیدہ ام — صحبتے افتاد با پیرِ عجم
شاعرے کو ہمچو آں عالی جناب — نیست پیغمبر ولے دارد کتاب
خواند بر دانا سے اسرارِ قدیم — قصۂ پیمانِ ابلیس و حکیم
گفت روحی لے سخن را جاں نگار — تو ملک صید استی و یزداں شکار
فکرِ تو در کنجِ دل خلوت گزید — ایں جہانِ کہنہ را باز آفرید
سوز و سازِ جاں بہ پیکر دیدۂ — در صدف تعمیرِ گوہر دیدۂ

نوٹ: نکتہ دانِ المنی سے مراد گوئٹے ہے۔ جس کا ڈراما "فوسٹ" مشہور و معروف ہے۔ اس ڈرامے میں شاعر نے حکیم فوسٹ اور شیطان کے عہد و پیمان کی قدیم روایت کے پیرائے میں انسان کے امکانی نشو و نما کے تمام مدارج اس خوبی سے بتائے ہیں کہ اس سے بڑھ کر کمالِ فنِ خیال میں نہیں آسکتا۔

ہر کسے از رمزِ عشق آگاہ نیست ہر کسے شایانِ ایں درگاہ نیست

"داند آں کو نیک بخت و محرم است
زیرکی زابلیس و عشق از آدم است"

(رومی)

پیغامِ برگساں

تا بر تو آشکار شود رازِ زندگی
خود را چو از شعلہ مثالِ شرر مکن
بہرِ نظارہ جز نگہِ آشنا مبار
در مرز و بومِ خود چو غریباں گذر مکن
نقشے کہ بستہ ہمہ اوہام باطل است
عقلے بہم رساں کہ ادب خوردۂ دل است

○ برگساں : فرانس کا مشہور حکیم

میخانۂ فرنگ

یادِ ایامے کہ بودم در خمستانِ فرنگ
جامِ او زدشن تر از آئینۂ اسکندر است
چشمِ مستِ مے فروشش بادہ را پروردگار
بادہ خواراں را نگاہِ ساقیش پیغمبر است
جلوۂ او بے کلیم و شعلۂ او بے خلیل
عقلِ ناپروا متاعِ عشق را غارت گر است
در ہوایش گرمیِ یک آہِ بیتابانہ نیست
زندگانِ میخانہ را یک لغزشِ مستانہ نیست

موسیولینن و قیصر ولیم

موسیولینن

بے گذشت کہ آدم دریں سرائے کہن
مثالِ دانہ تہ سنگِ آسیا بودست
فریب زادنی و افسونِ قیصری خوردست
اسیرِ حلقۂ دامِ کلیسیا بودست
غلام گر نہ دیدی کہ بردرید آخر
قمیصِ خواجہ کہ رنگین ز خونِ ما بودست
شرارۂ آتشِ جمہور کہنہ ساماں سوخت
ردائے پیرِ کلیسا، قبائے سلطاں سوخت

○ لینن، صدر جمہوریہ اشتراکیہ روسیہ۔

قیصر ولیم

گناہِ عشوہ و ناز بتاں چلیپت!
طواف اندر سرشتِ برہمن ہست

دمادم نوخداوندان تراشد
کہ بیزار از خدایانِ کہن ہست

ز جورِ رہزناں کم گو کہ رہزد
متاعِ خویش را خود را ہزن ہست

اگر تاجِ کئی جمہور پوشد
ہماں ہنگامہ ہا در انجمن ہست

ہوس اندر دلِ آدم نمیرد
ہماں آتش میانِ مرزغن ہست

عروسِ اقتدارِ سحر فن را
ہماں پیچاکِ زلفِ پرشکن ہست

نماند نازِ شیریں بے خریدار
اگر خسرو نباشد کوہکن ہست.

○ مرزغن: آتشدان

حکما

لاک

ساغرش را سحر از بادۂ خورشید فروخت
ورنہ در محفلِ گل لالہ تہی جام آمد

کانٹ

فطرتش ذوقِ مے آئینہ فامے آورد
از شبستانِ ازل کوکبِ جامے آورد

برگساں

نہ مے از ازل آورد نہ جامے آورد
لالہ از داغِ جگر سوزِ دوامے آورد

○ لاک : انگریز فلسفی ○ کانٹ : جرمن فلسفی

شعرا

برونگ ○

سبو پیشت بود بادہ سرجوشش زندگی　　آب از خضر بگیرم و در ساغر افگنم

بائرن

از منت خضر نتوان کرد سینہ داغ　　آب از جگر بگیرم و در ساغر افگنم

غالب

"تا بادہ تلخ تر شود و سینہ ریش تر　　بگدازم آبگینہ و در ساغر افگنم"

رومی

آبینہ شے کجا گہر پاک او کجا
از تاک بادہ گیرم و در ساغر افگنم

○ برونگ : انگریزی شاعر

خرابات فرنگ

دوش رفتم بہ تماشائے خرابات فرنگ
شوخ گفتار ی رندے ○ دلم از دست ربود
گفت ایں نیست کلیسا کہ بیائی در وے
صحبت دخترک زہرہ وشے و نائے و سرود
ایں خرابات فرنگ است و ز تاثیر مئش
آنچہ مذموم شمارند نماید محمود
نیک و بد را بتر ازو ے دگر سنجیدیم
چشمۂ داشت تر ازو ے نصاریٰ و یہود
خوب زشت است اگر پنجۂ گیرات شکست
زشت خوب است اگر تاب و توانِ تو فزود
تو اگر در نگری جزبہ یا نیست حیات
ہر کہ اندر گرو صدق و صفا بود نبود

○ رند سے مراد نیٹشا ہے۔

بوئی صدق و صفا پردۂ ناموسِ ریاست
پیشِ ما گفت مس از سیم بیاید زدود
فاش گفتم تو اسرارِ نہانخانۂ زیست
سبکے باز مگو تا کہ سبکی مقصود

خطاب بہ انگلستان

مشرقی بادہ چشیدست ز میناے فرنگ
سبحے نیست اگر توبہ دیرینہ شکست
فکرِ نو زادہ او شیوۂ تدبیر آموخت
جوشش زد غوں بہ رگِ بندۂ تقدیر پرست
ساقیا تنگ دلی از تنکِ مستاں نشوی
خود تو انصاف بدہ ایں ہمہ ہنگامہ کہ بست؟
"بوے گل خود بہ چمن راہ نما شد زنخست
ورنہ بلبل چہ خبر داشت کہ گلزارے ہست"

قسمت نامہ سرمایہ دار و مزدور

غوغائے کارخانۂ آہنگری زمن
گلبانگِ ارغنونِ کلیسا ازانِ تو

نخلے کہ شہد و حنظل و خار آورد زمن
باغِ بہشت و سدرہ و طوبا ازانِ تو

تلخابہ کہ دردِ سر آرد ازانِ من
صہبائے پاکِ آدم و حوا ازانِ تو

مرغابی و تدرو و کبوتر ازانِ من
ظلِّ ہما و شہپرِ عنقا ازانِ تو

ایں خاک و آنچہ در شکم او ازانِ من
وز خاک تا بہ عرشِ معلا ازانِ تو

نوائے مزدور

زمزدِ بندۂ کم پایہ پوشش محنت کش
نصیبِ خواجۂ ناکردہ کار زحمتِ حد

زخونِ فشانیِ من لعلِ خاتم والی
زاشکِ کودکِ من گوہرِ ستامِ امیر

زخونِ من چو زئوفر بہی کلیسا را
بزورِ بازوئے من دستِ سلطنت ہمہ گیر

خدا بہ رشکِ گلستان زگریۂ سحرم
شبابِ لالہ و گل از طراوتِ جگرم

بیا کہ تازہ نوائی ترا دہد از رگِ ساز
مئے کہ شیشہ گدازد بہ ساغر اندازیم

مغانِ دیرِ معاں را نظامِ تازہ دہیم
بنائے میکدہ ہائے کہن براندازیم

ستام: سازِ اسپ ۔ زئوفر: جنگ

ز رہزنانِ چمن انتقام لالہ کشیم
بہ بزمِ غنچہ و گل طرحِ دیگر اندازیم
بطوفِ شمع چو پروانہ زیستن تا کے
ز خویش ایں ہمہ بیگانہ زیستن تا کے

آزادیٔ بحر

بطے می گفت بحر آزاد گردید
چنیں فرماں ز دیوانِ خضر رفت
نہنگے گفت رو ہر جا کہ خواہی
ولے از ما نباید بیخبر رفت

خندہ

می خورد ہر ذرہ تا پیچ و تاب
محشرے در ہر دمش تا مضمر است
با سکندر خضر در ظلمات گفت
مرگ مشکل زندگی مشکل تر است

دُر دانہ او آشنائے دیگر است
از گروش آسیا چہ داند

گلک را نالہ از تہی مغزی است
قلم سرمد را صریرے نیست

منم کہ طوفِ حرم کردہ ام بہ بتے بہ کنار
منم کہ پیشِ بتاں نعرہ ہائے ہُو زدہ ام
دلم ہنوز تقاضائے جستجو دارد
قدم بہ جادۂ باریک تر نمُوزدہ ام

گل گفت کہ عیشِ نوبہارے خوشتر
یک صبحِ چمن ز روزگارے خوشتر
زاں پیش کہ کس ترا بدستار زند
مُردن بکنارِ شاخسارے خوشتر

سخن گو طفلک دبرنا و پیر است
سخن را سالے دماہے نباشد

چشم را بینائی افزاید سہ چیز
سبزہ و آبِ روان و روئے خوش

کالبد را فربہی می آورد
جامۂ فقر، جان بے غم! بوے خوش

اے برادر من ترا از زندگی دادم نشاں
خواب را مرگِ سبک دان مرگ را خوابِ گراں

طاقتِ عفو و رضا تو نیست اگر
خیز و با دشمناں در آویز و ستیز
سینہ را کارگاہِ کینہ مساز
سد کہ در آبگینۂ خویش مریز

از نزاکت ہاے طبعِ نازکش او بپرس
کز دمِ بادے زجاجِ شاعرِ ما بشکند
کے تواند گفت شرحِ کارزارِ زندگی
"می پرد رنگش، حبابے چوں بدریا بشکند"

در جهان مانندِ جوے کوہسار
از نشیب و ہم فراز آگاہ شو
یا مثالِ سیلِ بے زنہار خیز
فارغ از پست و بلندِ راہ شو

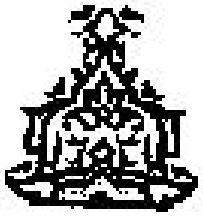
اے کہ گل چیدی مثال از نیش خار
خارہم می روید از بادِ بہار

مزن و سمہ بر رخِ ابرِ خویش
جوانی ز دزدیدنِ سال نیست

ندارد کار با دونِ ہمتاں عشق
تند و مُردہ را شاہیں نگیرد

نقدِ شاعر در خورِ بازار نیست
ناں بسیمِ نسترن نتواں خرید

چہ خوش بودے اگر مردِ نکو پے
ز بندِ پاستاں آزادے افتے
اگر تقلید بودے شیوۂ خوب
پیمبر ہم رہِ اجدادے افتے

Code No. ISBN-969-31-0000

زبورِ عجم

اقبال

بخوانندۂ کتابِ نور

می شود پردۂ چشم پرکاہے گاہے
دیدۂ ام ہر دو جہاں را بنگاہے گاہے

وادیٔ عشق بسے دور و دراز است ولے
طے شود جادۂ صد سالہ بآہے گاہے

در طلب کوش و مدہ دامنِ امید از دست
دولتے ہست کہ یابی سرِ راہے گاہے

زبورِ عجم

حصّۂ اوّل

زبردن درگذشتم زدرون خانہ گفتم!
سخنے نگفتہ را چہ قلمبند را نہ گفتم!

دُعا

یارب دردِ سینہ دلِ باخبر بدہ
در بادہ نشہ را نگرم آں نظر بدہ

ایں بندہ را کہ با نفسِ دیگراں نزیست
یک آہِ جانہ زاد مثالِ سحر بدہ

سیلم امرا بجوئے تنک مایہ پیچ پیچ
جولانگہے بوادی و کوہ و کمر بدہ

سازی اگر حریفِ مئے ایں بیکراں مرا
با اضطرابِ موج سکونِ گہر بدہ

شاہینِ من بصیدِ پلنگاں گذاشتی!
ہمت بلند و چنگل ازیں تیز تر بدہ

رفتم کہ طائرانِ حرم را کنم شکار
تیرے کہ ناگفندہ فتد کارگر بدہ

خاکم بہ نورِ نغمۂ داؤد برفروز
ہر ذرہ مرا پیامِ شرر بدہ

۱

عشقِ شور انگیز را ہر جادہ در کوے تو برد
بر تلاشِ خود چہ می نازد کہ رو سوے تو برد!

۲

در درونِ سینۂ ما سوزِ آرزو کجاست؟
سوز ما ست اے بادہ در سبو کجاست؟
گرفتہ ایں کہ جہاں خاک و ما کفِ خاکیم
بہ ذرّہ ذرّۂ ما در دلِ جستجو کجاست؟
نگاہِ ما بگریبانِ آسماں افتد
جنونِ ما نہ کجا شورِ ہاے و ہو کجاست؟

۳

غزل سرائے و نواہائے رفتہ باز آور
بایں فسردہ دلاں حرفِ دل نواز آور
گذشت کعبہ و بتخانہ و کلیسا را
ہزار فتنہ ازاں چشمِ نیم باز آور
زبادہ کہ بخاکِ من آتشے آمیخت
پیالہ بجوانانِ نو نیاز آور
سئے کہ دل ز نوالیش بسینہ می رقصد
سئے کہ شیشۂ جاں را دہد گداز آور
بہ نیستانِ عجم باد صبحدم تیز است
شرارہ کہ بسوزد ہمی چکد ز ساز آور

۴

اے کہ ز من فسردہ و دور می آہ و نالہ را
زندہ کن از صدائے من خاکِ ہزار سالہ را
با دلِ ما چہا کنی! تو کہ نیاوہ حیات
مستیٔ شوق می دہی آب و گلِ پیالہ را
غنچۂ دل گرفتہ را از نفسم گرہ کشائے
تازہ کن از نسیمِ من داغِ درونِ لالہ را
می گذرد خیالِ من از سمر و مہر و مشتری
تو بکمیں چہ خفتہ بہ صید کن ایں غزالہ را
خواجہ من! نگاہ دار آبروئے گدائے خویش
آنکہ ز جوئے دیگراں تر نکند پیالہ را

۵

از مشتِ غبارِ ما صد نالہ برانگیزی
نزدیک ترا زجانی با خویے کم آمیزی

در موجِ صبا پنہاں زو دیدہ بباغ آئی
در بوئے گل آمیزی با غنچہ در آویزی

مغرب ز تو بیگانہ، مشرق ہمہ افسانہ
وقت است کہ در عالم نقشِ دگر انگیزی

آں مجلس کہ بسزد سودائے جہانگیری
تسکینِ جنونش کن با نشترِ پرہیزی

من بندۂ بے قیدم شاید کہ گریزم باز
ایں طرفہ چپاں لا در گردنم آویزی

جز نالہ نمی دانم گویند غزل خوانم
ایں چیست کہ چوں شبنم بر سینۂ من ریزی؟

۶

من اگرچہ تیرہ خاکم دلکے است برگ سازم
بنظارۂ جمالے چو ستارہ دیدہ بازم
بہ ہوائے زخمۂ تو سر نالہ خوشم
تو بایں گماں کہ شاید ز نو فتادہ سازم
بضمیر من آں چنان کن کہ ز شعلۂ نوائے
دلِ خاکیاں فروزم دلِ نوریاں گدازم
تب و تابِ فطرتِ ما ز نیازمندیٔ ما!
تو خدائے بے نیازی ترسی بسوز و سازم
بکسے عیاں نکردم ز کسے نہاں نکردم
غزلِ آنچناں سرودم کہ بروں فتادہ رازم

۷

بصدائے دردمندے بنوائے دلپذیرے
خمِ زندگی گشادم بجہانِ تشنہ میرے
تو بدے بے نوائے درِ آں جہاں گشادی
کہ ہنوز آرزویش نہ دمیدہ در ضمیرے
ز نگاہِ سرمہ سائے بدل و جگر رسیدی
چہ نگاہِ سرمہ سائے! دو نشانہ زد بہ تیرے
بنگاہِ نارسایم چہ بہارِ جلوہ دادی
کہ بباغ و راغ نالم چو تذروِ نو صفیرے
چہ عجب اگر دو سلطاں بہ ولایتے نگنجند
عجب ایں کہ می نگنجند بدو عالمے فقیرے!

۸

بر سرِ کفر و دین فشاں رحمتِ عامِ خویش را
بندِ نقاب برکشا ماہِ تمامِ خویش را

زمزمہ کہن سرا اے کہ دشِ بادہ تیز کن
باز بہ بزمِ ما نگر آتشِ جامِ خویش را

دامنِ زگیسواں بدوش رحمتِ گلستاں بری
صید چرا نمی کنی طائرِ بامِ خویش را

ریگِ عراق منتظر کشتِ حجاز تشنہ کام
خونِ حسینؓ باز دہ کوفہ و شامِ خویش را

دوشش براہبر زند، راہ بیگانہ طے کند
می ندہد بدستِ کس عشق زمامِ خویش را

نالہ بآستانِ دیر بیخبرانہ می زدم
تا بکرم شناختم راہ و مقامِ خویش را

قافلۂ بہار را طائرِ پیش رس نگر
آنکہ بخلوتِ قفس گفت پیامِ خویش را

۹

نوائے من ازاں پرسوز و بیباک و غم انگیز است
بخاشاکم شرار افتاد و بادِ صبحدم تیز است

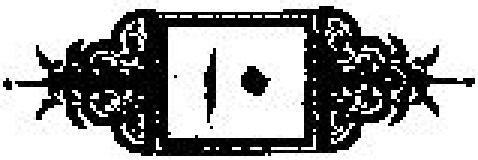
ندارد عشق سامانے و لیکن تیشہ دارد
خراشد سینہ کہسارے و پاک از خونِ پرویز است

مرا در دل خلید این نکتہ از مردِ ادا دانے
دمِ عشقاں نگہ کاری ترا از حرفِ دلآویز است

بیا ہیزم بیار یکدم نشیں اکنوں کہ در دشتے
تہی پیمانہ بزمِ تو ہمیشہ البرز است

بہ بستاں جلوہ دادم آتشِ داغِ جدائی را
نسیمش تیز تر می سازد و شبنم غلط ریز است!

اشارتہائے پنہاں خانماں برہم نمی کنم لیکن
مرا آں غمزہ می باید کہ بیباک است و خونریز است
نشیمن ہر دو را در آب و گل لیکن جدا از ہم
خرد را صحبتِ گل خوشتر آید دل کم آمیز است
مرا بسنگ کہ در ہندوستان دیگر نمی بینی
برہمن زادۂ رمز آشنائے روم و تبریز است

دل و دیدہ کہ دارم ہمہ لذّتِ نظارہ
چہ گنہ اگر تراشم صنمے زسنگِ خارہ

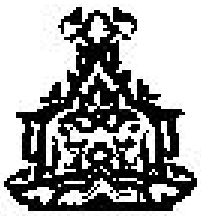
تو بجلوہ و نقابی کہ نگاہ برنتابی
مہِ من! اگر نسالم تو بگو دگر چہ چارہ

چہ شود اگر خرابی بسرائے کارداني
کہ متاعِ نارو نوشش دو لکے است پارہ پارہ

غزلے زدم کہ شاید بنوازدم بیاید
تبِ شعلہ کم نگردد زنشستنِ شرارہ

دلِ زندہ کہ دادی بہ عجاب در نسازد
سنگے بدہ کہ بلبد شررے بسنگِ خارہ

همه پارهٔ دلم را ز سرورِ او نصیبے
غمِ خود چساں نہادی بدلِ ہزار پارہ
نکشد سفینہ کس بہ بیے بلند موجے
خطرے کہ عشق بیند بسلامتِ کنارہ
بشکوہ بے نیازی ز خدا یگاں گذشتم
صفتِ مہ تمامے کہ گذشت بر ستارہ

۱۱

گرچہ شاہینِ خرد بر سرِ پرواز ے ہست
اندریں بادیہ پنہاں قدر انداز ے ہست
آنچہ از کارِ فرو بستہ گرہ بکشاید
ہست و در حوصلۂ زمزمہ پردازے ہست
تابِ گفتار اگر ہست شناسائے نیست
وائے آں بندہ کہ در سینۂ او رازے ہست
گرچہ صد گونہ بصد سوز مرا سوختہ اند
اے خوشا لذتِ آں سوز کہ ہم سازے ہست
مردہ خاکیم و سزاوارِ دلِ زندہ شدیم!
ایں دلِ زندہ و ما! کارِ خدا سازے ہست
شعلۂ سینۂ من خانہ فروز ہست و لے
شعلہ ہست کہ ہم خانہ برانداز ے ہست!
تکیہ بر عقلِ جہاں بینِ فلاطوں نکنم
در کنارم دلکے شوخ و نظر بازے ہست

۱۲

ایں جہاں چیست؟ صنم خانۂ پندارِ من است
جلوۂ او گرو دیدۂ بیدارِ من است

ہمہ آفاق کہ گیرم بنگاہے او را
حلقۂ ہست کہ از گردشِ پرکارِ من است

ہستی و نیستی از دیدن و نادیدنِ من!
چہ زمان و چہ مکاں شوخیٔ افکارِ من است

از فسون کاریٔ دل سیر شکوہ غیب و حضور
ایں کہ غماز و کشائندۂ اسرارِ من است

آں جہانے کہ در و کاشتہ راہے دروند
نور و نارش ہمہ از سجدہ و زنارِ من است

سازِ تقدیر ہم و صد نغمۂ پنہاں دارم!
ہر کجا زخمہ اندیشہ رسد تارِ من است

اے من از فیضِ تو پائندہ! نشانِ تو کجاست؟
ایں دو گیتی اثرِ ماست جہانِ تو کجاست؟

۱۳

فصلِ بہار ایں چنیں، بانگِ ہزار ایں چنیں
چہرہ کشا، غزل سرا، بادہ بیار ایں چنیں

اشکِ چکیدہ ام ہمیں، ہم بہ نگاہِ خود نگر
ریز بہ بیستانِ من برق و شرار ایں چنیں

بادِ بہار را بگو، پے بخیالِ من برد
وادی و دشت را دہد نقش و نگار ایں چنیں

زادۂ باغ و راغ را از نفسم طراوتے
در چمنِ تو زیستم با گل و خار ایں چنیں

عالمِ آب و خاک را بر محکِ دلم بساے
روشن و تار و خویش را گیر عیار ایں چنیں

دل بکسے نباختہ، بادِ جہاں نساختہ!
من بحضورِ تو رسم، روزِ شمار ایں چنیں

فاختۂ کہن صفیر نالۂ من شنید و گفت
کس نہ سرود در چمن نغمہ پار ایں چنیں

۱۴

بروں کشید ز پیچاکِ ہست و بود مرا
چہ عقدہ ہا کہ مقامِ رضا کشود مرا

تپید عشق و دریں کشتِ نا بسامانے
ہزار دانہ فرو کرد تا درود مرا

ندانم اینکہ نگاہش چہ دید در خاکم
نفس نفس بعیارِ زمانہ سود مرا

جہانے از خس و خاشاک دریماں انداخت
شرارۂ دلکے داد و آزمود مرا

پیالہ گیر ز دستم کہ رفتکار از دست
کرشمہ بازیٔ ساقی زمن ربود مرا

۱۵

خیز و بخاکِ تشنہ بادۂ زندگی فشاں
آتشِ خود بلند کن آتشِ ما فرو نشاں
میکدۂ تہی سبو حلقۂ خود فراشاں
مدرسۂ بلند بانگ بزمِ فسردہ آتشاں
فکرِ گرہ کشا غلامِ دیں بروائے تمام
زانکہ درونِ سینہ ہا دل ہدفے است بے نشاں
ہر دو بمنزلے رواں ہر دو امیرِ کاروان
عقل بحیلہ می برد، عشق برو کشاں کشاں
عشق ز پا در آورد خیمۂ شش جہات را
دست دراز می کند تا بطنابِ ما کشاں

۱۶

تو باین گمان که شاید سرِ آستانہ دارم
بطوافِ خانہ کارے بخدائے خانہ دارم

شررِ پریدہ رنگم، مگذر ز جلوہ من
کہ بتاب یک دو آنے تبِ جاودانہ دارم

بنخم دگر نگاہے بہ رہے کہ طے نمودم
بسراغِ صبحِ فردا روشِ زمانہ دارم

یمِ عشق کشتی من، یمِ عشق ساحلِ من
نہ غمِ سفینہ دارم، نہ سرِ کرانہ دارم

شررے فشاں ولیکن شررے کہ دانسوزد
کہ ہنوز نو نیازم غمِ آشیانہ دارم

بامیدِ آں کہ روزے بشکار خواہی آمد
ز کمندِ شہریاراں رمِ آہوانہ دارم

تو اگر کرم نمائی بمعاشراں بہ بخشم
دو سہ جامِ دلفروزے ز مئے شبانہ دارم

۱۷

نظر بہ راہ نشیناں سوارہ می گذرد
مرا بگیر کہ کارم ز چارہ می گذرد

بہ دیگراں چہ سخن گسترم ز جلوۂ دوست
بہ یک نگاہ مثالِ شرارہ می گذرد

رہے بہ منزلِ آں ماہ سخت دشوار است
چناں کہ عشق بدوشش ستارہ می گذرد

ز پردہ بندیٔ گردوں چہ جائے نومیدی است
کہ ناوکِ نظرِ ما ز خارہ می گذرد

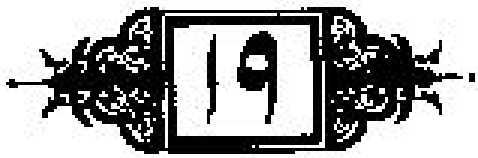
بیا است شبنمِ ما کہکشاں کنارہ دوست
بہ یک شکستنِ موج از کنارہ می گذرد

بخندِ قش چو رسیدی نظر باو مکشا
کہ آں دمے ست کہ کار از نظارہ می گذرد!

من از فراق چہ نالم کہ از ہجوم سرشک
ز راہِ دیدہ دلم پارہ پارہ می گذرد

۱۸

بر عقلِ فلک پیما ترکانہ شبیخوں بہ
یک ذرۂ دردِ دل از علمِ فلاطوں بہ
دی مسجد و با من اسرارِ محبت گفت
اشکے کہ دمِ نوردی از بادۂ گلگوں بہ
آں فقر کہ بے تیغے صد کشورِ دل گیرد
از شوکتِ دارا بہ، از فرِّ فریدوں بہ
در دیرِ مغاں آمی مضمونِ بلند آرد
در خانقہِ صوفی افسانہ و افسوں بہ
در جوئے روانِ ما بے منتِ لوغانے
یک موج اگر خیزد آں موج ز جیحوں بہ
سیلے کہ تو آوردی در شہر نمی گنجد
ایں خانہ بر انداز سے در خلوتِ ایوں بہ
اقبالِ غزل خواں را کافر نتواں گفتن
سودا بدماغش زد از مدرسہ بیروں بہ

یا مسلماں را مدہ فرماں کہ جاں بر کف نہ
یا دریں قرسودہ پیکر تازہ جانے آفریں
یا چناں کن یا چنیں!
یا بہ ہمن را بفرما تو خداوندے تراش
یا خود اندر سینۂ زناریاں خلوت گزیں
یا چناں کن یا چنیں!
یا دگر آدم کہ از ابلیس باشد کمترک
یا دگر ابلیس بہرِ امتحانِ عقل و دیں
یا چناں کن یا چنیں!
یا بجانے تازہ یا امتحانے تازہ
می کنی تا چند با ما آنچہ کردی پیش ازیں
یا چناں کن یا چنیں!

فقر بخشی؟ با شکوہِ خسروِ پرویز بخش
یا عطا فرما خرد با فطرتِ روح الامیں
یا چناں کن یا چنیں!
یا بکش در سینۂ من آرزوئے انقلاب
یا دگرگوں کن نہادِ ایں زمان و ایں زمیں
یا چناں کن یا چنیں!

۲۰

عقل ہم عشق است و از ذوقِ نگہ بیگانہ نیست
لیکن این بیچارہ را آن جرأتِ رندانہ نیست

گرچہ میدانم خیالِ منزلِ لیلیٰ خطاست
در بیابانِ طلب از پا نشستن ہمتِ مردانہ نیست

ہر زماں یک تازہ جولاں گاہ می خواہم ازو
تا جنونِ فرماے من گوید دگر ویرانہ نیست

با چنین زورِ جنون پاسِ گریباں داشتم
در جنونِ از خود رفتن کارِ ہر دیوانہ نیست

۲۱

سوز و گداز زندگی لذت جستجوے تو
راہ چو ما رمی گزد گر نزدم بسوے تو

سینہ کشادہ جبرئیل از برِ عاشقاں گذشت
تا شررے باو فتد آتش آرزوے تو

ہم بہواے جلوہ پارہ کنم حجاب را
ہم بنگاہِ نارسا پردہ کشم بروے تو

من تپشِ تو زدم یا تپشِ خود زدم
عقل و دل و نظر ہمہ گم شدگانِ کوے تو

از چمنِ تو رستہ ام قطرہ شبنمے بخش
خاطرِ غنچہ وا شود کم نشود ز جوے تو

۲۲

دریں محفل کہ کارِ ما و گذشت از بادہ و ساقی
مذہبے کو کہ در جامش فرو ریزم مے باقی
کسے کو زہر شیریں می خورد از جام زرّینے
مے تلخ از سفالِ من کجا گیرد بہ تریاقی
شرارا از خاکِ من خیزد، کجا ریزم کرا سوزم
غلط کردی کہ در جانم فگندی سوزِ مشتاقی
مکدر کردہ منبعِ چشمہ ہائے علم و عرفاں را
جہاں را تیز تر سازد چہ مشتاقی چہ خراقی
دلِ گیتی! انا السموم، انا السموم فریادش
خرد نالاں کہ ما عندی بتریاقٍ ولا راقی
چہ ملّائی، چہ درویشی، چہ سلطانی، چہ دہقانی
فروغِ کار می جوید بساز و سوز و زرّاقی!
بباز اے کہ چشمِ صیرفی شوا ست کم نور است
بگیر نم خوار تر گیرد چو افزاید بہ براقی

۲۳

ساقیا بر جگرم شعلهٔ تمناک انداز
دگر آشوب قیامت بکفِ خاک انداز

او بیک دانهٔ گندم بهزار آدم سوخت
تو بیک جرعهٔ آب آتشِ افلاک انداز

عشق را بادهٔ مردافگن و پُرزور بده
ای ایں باده به پیمانهٔ ادراک انداز

حکمت و فلسفه کردست گران خیز مرا
خضرِ من باز سرم ایں بارِ گران پاک انداز

خرد از گرمیِ صهبا بگداز سے زید
چارهٔ کار بآن غمزهٔ چالاک انداز

بزم درکشمکشِ بیم و امید است هنوز
همه را بے خبر از گردشِ افلاک انداز

می تواں ریخت در آغوشِ خزاں لاله و گل
خیز و بر شاخِ کهن خونِ رگِ تاک انداز

۲۴

از آں آبے کہ در من لالہ کارد ساتگینے دہ
کفِ خاکِ مرا ساقی ببادِ فرودینے دہ

زمینائے کہ خورد صد فرنگ اندیشہ تاریک است
سفر دزدیدۂ خود را نگاہِ راہ بینے دہ

چو خس از موج ہر باشے کہ می آید زجا رفتم
دلِ من از گمانہا در خروش آمد یقینے دہ

بجانم آرزوہا بود و نابودِ شرر دارد
ششم را کوکبے از آرزوئے دل نشینے دہ

بدستم خامۂ دادی کہ نقشِ خسروی بندد
رقم کش ایں چنینم کز دو عالم بے کمینے دہ

۲۵

زہر نقشے کہ دل از دیدہ گیرد پاک می آیم
گدائے معنیٔ پاکم تہی ادراک می آیم

گہے رسم دروفرزانگی ذوقِ جنوں بخشد
من از درسِ خرد مشکل گریباں چاک می آیم

گہے پیچد جہاں بر من گہے من بر جہاں پیچم
بگرداں بادہ تا بیدل ازیں پیچاک می آیم

نہ ایں جا چشمکِ ساقی نہ آنجا حرفِ مشتاقی
زبزمِ صوفی و ملا بسے غمناک می آیم

رسد وقتے کہ خاصانِ ترا با من فتد کارے
کہ من صد ایلچی پیش ملک ادراک می آیم

۲۶

دلِ بے قیدِ من با نورِ ایماں کافری کردہ
حرم را سجدہ آوردہ بتاں را چاکری کردہ

متاعِ طاعتِ خود را ترازوے برافرازد
بسازارِ قیامت با خدا سوداگری کردہ

زمین و آسماں را بر مرادِ خویش می خواہد
غبارِ راہ و با تقدیرِ یزداں داوری کردہ

سگے باحق در آمیزد، سگے باحق در آویزد
زمانے حیدری کردہ، زمانے خیبری کردہ

بایں بے رنگی جوہر از نیرنگ می ریزد
کلیمے بیں کہ ہم پیغمبری ہم ساحری کردہ

نگاہش عقلِ دور اندیش را ذوقِ جنوں دادہ
ولیکن با جنونِ فتنہ ساماں تشتری کردہ

بخود کے می رسد ایں راہ پیمایے تن آسانے
ہزاراں سال منزل در مقامِ آذری کردہ

۲۷

ز شاعر نالۂ مستانہ در محشر چہ می خواہی
تو خود ہنگامۂ ہا ہنگامۂ دیگر چہ می خواہی
بہ بحرِ نغمہ کردی آشنا طبعِ روانم را
ز چاکِ سینہ ام دریا طلب گوہر چہ می خواہی
نیازِ بے حضور از من نمی آید نمی آید
لبے آوردہ ام دیگر ازیں کافر چہ می خواہی

۲۸

نہ در اندیشۂ من کارزارِ کیقباد و کے
نہ در جانِ من غم اندوزم ہوائے بانگِ نوشانے
اگر کاوی دروں من را خیالِ خویش را یابی
پریشاں جلوہ چوں ماہتاب اندر بیاباں نے!

۲۹

مرغِ خوش لہجہ و شاہینِ شکاری از تست
زندگی را درد و شورِ نوری و ناری از تست
دلِ بیدار و کفِ خاک و تماشاے جہاں
سیرِ این ماہ بشب گونہ عماری از تست
ہمہ افکارِ من از تست چہ در دل چہ بلب
گہر از بحر برآری نہ برآری از تست
من ہمہ شوخیِ غبارم کہ بجائے نرسد
لالہ از تست و نمِ ابرِ بہاری از تست
نقش پرداز توئی ما قلمِ افشانیم
حاضر آرائی و آئینہ نگاری از تست
گلہ ہا داشتم از دل بزبانم نرسید
مہر و بے مہری و عیاری و یاری از تست

۳۰

خوشتر ز هزار پارسائی — گاهے بطریق آشنائی
در سینهٔ من دمے بیاسای — از محنت و کلفتِ خدائی
ما را ز مقامِ ما خبر کن — مائیم کجا و تو کجائی؟
آں چشمکِ محرمانه یاد آر — تا کے بتغافل آزمائی
دی ماه و تمام گفت با من — در ساز بداغِ نارسائی
خوش گفت و لے حرام کردند — در مذہبِ عاشقاں جدائی

پیشِ تو نهاده ام دلِ خویش
شاید کہ تو ایں گره گشائی!

۳۱

برجہانِ دلِ من تا نقشش انگرید
کشتن و سوختن و ساختنش انگرید

روشن از پرتو آں ماہ دلے نیست کہ نیست
با ہزار آئینہ پرداختنش انگرید

آنکہ یک دست بر ملکِ سلیمانے چند
با فقیراں دو جہاں باختنش انگرید

آنکہ شبخوں بدل دیدۂ داناياں ریخت
پیشِ ناداں سپر انداختنش انگرید

۳۲

مرا برادِ طلب بار در گل است ہنوز
کہ دل بقافلہ در رختِ منزل است ہنوز

کجاست برقِ نگاہے کہ خانماں سوزد!
مرا معاملہ با کشت و حاصل است ہنوز

یکے سفینہ ایں خام را بطوفاں دہ
ز سرِ موج نگاہم بساحل است ہنوز

تپیدن و نرسیدن چہ عالمے دارد
خوشا کسے کہ بدنبالِ محمل است ہنوز

کسے کہ از دو جہاں خویش را بروں نشناخت
فریب خوردۂ ایں نقشِ باطل است ہنوز

نگاہِ شوق تسلی بجلوہ نشود
کجا برم خلشے را کہ در دل است ہنوز

حضورِ یار حکایت دراز تر گردید
چنانکہ ایں ہمہ ناگفتہ در دل است ہنوز

۳۳

زمستاں را سر آمد روزگاراں
نوا ہا زندہ شد در شاخساراں!
گلاں را رنگ و نم بخشد ہوا ہا
کہ می آید ز طرفِ جویباراں
چراغِ لالہ اندر دشت و صحرا
شود روشن ز بادِ بہاراں
دلم افسردہ تر در صحبتِ گل
گریزد این غزال از مرغزاراں!
دمے آسودہ با درد و غمِ خویش
دمے نالاں چو جوے کوہساراں
ز بیمِ اینکہ ذوقش کم نگردد
نگویم حالِ دل با رازداراں!

۳۴

هوائے خانہ و منزل ندارم
سرِ راہم غریبِ مرز و بارم
سحر می گفت خاکسترِ صبا را
"فسردہ از بادِ ایں صحرا شدارم
گذر نمناکِ پریشانم مگرداں
ز سوزِ کاروانے یادگارم"
ز چشمِ اشک چوں شبنم فرو ریخت
کہ من ہم خاکم و در رہگذارم!
بگوشِ من رسید از دل سرودے
کہ جوئے روزگار از چشمہ سارم
ازل تاب و تبِ پیشینۂ من
ابد از ذوق و شوقِ انتظارم
بیندیش از کفِ خاکے بیندیش
بجانِ تو کہ من پایاں ندارم!

از چشمِ ساقیِ مستِ شرابم
بے مے خرابم، بے مے خرابم
شوقم فزوں تر از بے حجابی
بینم نہ بینم در پیچ و تابم
چوں رشتۂ شمعِ آتش بگیرد
از زخمۂ من تارِ ربابم!
از من بروں نیست منزلگہِ من
من بے نصیبم راہے نیابم!
تا آفتابے نخیزد ز خاور
مانندِ انجم بستند خوابم!

شبِ من سحر نمودی کہ بہ طلعت آفتابی
تو بطلعت آفتابی سزد ایں کمر بے حجابی
تو بدردِ من رسیدی بضمیرم آرمیدی
زنگاہِ من رمیدی بچنیں گراں رکابی
تو عیارِ کم عیاراں تو قرارِ بے قراراں
تو دوائے دل فگاراں مگر ایں کہ دیر یابی
غمِ عشق و لذتِ او اثرِ دو گونہ دارد
گہے سوز و دردمندی گہے مستی و خرابی!
ز حکایتِ دلِ من تو بگو کہ خوب دانی
دلِ من کجا کہ او را بکنارِ من نیابی!
بجلالِ تو کہ در دل دگر آرزو ندارم
بجز ایں دعا کہ بختی بکبوتراں عقابی!

۳۷

دریں میخانہ اے ساقی ندارم محرمے دیگر
کہ من شاید نخستیں آدمم از عالمے دیگر
دمے ایں پیکرِ فرسودہ را سازی کفِ خاکے
فشانی آب و از خاکش آتش انگیزی دمے دیگر!
بیار آں دولتِ بیدار و آں جامِ جہاں بیں را
عجم را دادہ ہنگامہ بزمِ جمے دیگر

۳۸

بجہانِ دردمنداں تو بگو چہ کار داری؟
تب و تابِ ما شناسی؟ دلِ بے قرار داری؟
چہ خبر ترا ز اشکے کہ فرو چکد ز چشمے
تو بہ برگِ گل ز شبنم درِ شاہوار داری!
چہ بگویمت ز جانے کہ نفس نفس شمارد
دمِ مستعار داری؟ غمِ ما و ما نگار داری؟

۳۹

اگر نظارہ از خود رنگی آرد حجاب اولے
بگیرد با من ایں سودا بہا از بس گراں خواہی
سخن بے پردہ گو با ما، شد آں روزے کہ آئینے
کہ می گفتند تو ما را چنیں خواہی چناں خواہی
نگاہِ بے ادب زد زخمہ ہا در چنگِ مینائی
دگر عالم بنا کن گر حجابے درمیاں خواہی
چناں خود را نگہ داری کہ با ایں بے نیازی ہا
شہادت بر وجود خود ز خونِ دوستاں خواہی
مقامِ بندگی دیگر، مقامِ عاشقی دیگر
زوری سجدہ می خواہی ز خاکی بیش ازاں خواہی
مس خامے کہ دارم از محبت کیمیا سازم
کہ فردا چوں رسم پیشِ تو از من ارمغاں خواہی

۴۰

نور تو دانمود سپید و سیاه را
دریا و کوه و دشت و در و مهر و ماه را
تو در هوائے آں کہ نگہ آشنائے اوست
من در تلاش آں کہ نماید نگاہ را!

۴۱

بدہ آں دل کہ مستی ہائے او از بادۂ خویش است
بگیر آں دل کہ از خود رفتہ و بیگانہ اندیش است
بدہ آں دل بدہ آں دل کہ گیتی را فرا گیرد
بگیر ایں دل بگیر ایں دل کہ در بند کم و بیش است
مرا اے صید گیر از ترکش تقدیر بیروں کش
جگر دوزی چہ می آید ازاں تیرے کہ در کیش است؟
نگردد زندگانی خستہ از کار جہانگیری
جہانے در گرو بستم جہانے دیگرے پیش است!

۴۲

کفِ خاک برگ و سازم بر بہے فشانم اورا
بامیدِ ایں کہ روزے بلطف رسانم اورا
چہ کنم چہ چارہ گیرم کہ ز شاخِ علم و دانش
نہ دہد ہیچ خارے کہ بدل نشانم اورا
دہد آتشِ جدائی شررِ مرا نوازے
بہماں نفس ببیرم کہ فرو نشانم اورا
مے عشق و مستیٔ او نرود بروں ز خونم
کہ دل آں چناں ندادم کہ دگر ستانم اورا
تو بلوح سادۂ من ہمہ نقشِ او نوشتی
دگر آں چناں ادب کن کہ غلط نخوانم اورا
بحضورِ تو اگر کس غزلے ز من سراید
چہ شود اگر نوازی بہ ہمیں کہ "دانم اورا"

۴۳

ایں دل کہ مرا دادی لبریز یقیں بادا
ایں جامِ جہاں بینم پُر نورِ مبیں بادا
تیغے کہ فرو ریزد گردوں بسفالِ من
در کامِ کہن رندے آنہم شکریں بادا

۴۴

رمزِ عشقِ تو بہ اربابِ ہوس نتواں گفت
سخن از تابِ تبِ شعلہ بخس نتواں گفت
تو مرا ذوقِ بیاں دادی و گفتی کہ بگو
ہست در سینۂ من آنچہ بکس نتواں گفت
از نہاں خانۂ دل خوشتر غزلے می خیزد
سرِ ثنا خے ہمہ گویم بہ قفس نتواں گفت
شوق اگر زندۂ جاوید نباشد عجب است
کہ حدیثِ تو دریں یک دو نفس نتواں گفت

۴۵

یادِ ایامے کہ خوردم بادہ ہا با چنگ و نے
جامِ مے در دستِ من، مینائے مے در دستِ نے

در کنارِ آبِ خضرانِ ما ز رنگِ بہار
در نشیبِ فرودیں افسردہ تر گردونِ دے!

بے تو جانِ من چو آں سازے کہ تارش در گسست
در حضورِ از سینۂ من نغمہ خیز و پے بہ پے

آنچہ من در بزمِ شوق آوردہ ام دانی کہ چیست
یک چمن گل، یک نیستاں نالہ، یک کاخِ نے!

زندہ کن باز آں محبت را کہ از نیروئے او
بوریا سے را نشینے درفتد با تختِ کے!

دوستاں خرم کہ بر منزل رسید آوارۂ
من پریشاں جادۂ علم و دانش کردہ طے!

۴۶

انجم بگریبان ریخت این دیدهٔ تر ما را
بیرون ز سپهر انداخت این ذوقِ نظر ما را
هر چند زمین سائیم برتر ز ثریا ئیم
دانی که نمی زیبد عرسے پوشد ما را
شام و سحرِ عالم از گردشِ ما خیزد
دانی که نمی سازد این شام و سحر ما را
این شیشهٔ گردوں را از باده تہی کردیم
کم کاسه شو ساقی! مینائے دگر ما را!
شایانِ جنونِ ما پہنائے دو گیتی نیست
این را مگذر ما را آں را مگذر ما را!

۴۷

خاور که آسمان بکمند خیال اوست
از خویشتن گسسته و بے سوز آرزوست
در تیرهٔ خاکِ او تب و تابِ حیات نیست
جولانِ موج را نگران از کنارِ جوست
بت خانه حرم همه افسردهٔ آتشے
پیرِ مغان شرابِ هوا خورده در سبوست!
فکرِ فرنگ پیشِ مجاز آورد و بود
بینایے کورِ دستِ تماشاے رنگ و بوست!
گردنده تر ز چرخ و رباینده تر ز مرگ
از دستِ او بدامنِ ما چاکِ بے رفوست!

خاکی نهاد و نوز سپهرِ کهن گرفت
عیار و بے مدار و کلاں کار و تو بتوست!
مشرق خراب و مغرب ازاں بیشتر خراب
عالم تمام مردہ و بے ذوقِ جستجوست!
ساقی بیار بادہ و بزمِ شبانہ ساز
ما را خرابِ یک نگہِ محرمانہ ساز!

۴۸

فرصتِ کشمکش مده این دلِ بے قرار را
یک دو شکن زیادہ کن گیسوئے تابدار را

از تو درونِ سینہ ام برقِ تجلی آرزو
بامہ و مہر داده ام تلخیِ انتظار را

ذوقِ حضور در جہاں رسمِ صنم گری نہاد
عشق فریب می دہد جانِ امید وار را

تا بفراغِ خاطرے نغمۂ تازہ ای زنم
باز بہ مرغزار دہ طائرِ مرغزار را

طبعِ بلند داده ای، بند زپائے من کشائے
تا بہ پلاسِ تو دہم خلعتِ شہریار را

تیشہ اگر بسنگ زد ایں چہ مقامِ گفتگو است
عشق بدوش می کشد ایں ہمہ کوہسار را!

۴۹

جانم در آویخت با روزگاران
جوے است نالاں در کوہساراں!
پیدا ستیزد، پنہاں ستیزد
ناپائدارے با پائداراں!
ایں کوہ و صحرا ایں دشت و دریا
نے رازداراں نے غمگساراں
بیگانۂ شوق! بیگانۂ شوق!
ایں جوئباراں ایں آبشاراں
فریاد بے سوز! فریاد بے سوز!
بانگ ہزاراں در شاخساراں
داغے کہ سوزد در سینۂ من
آں داغ کم سوخت در لالہ زاراں!
محفل ندارد ساقی ندارد
تلخے کہ سازد با نیمہ کاراں!

۵۰

به تسلّی که دادی نگذاشت کارِ خود را
بتو بازی سپارم دلِ بیحاصلِ خود را

چه دلے که محنتِ او در نفس شماریِ او
که بدستِ خود ندارد رگِ روزگارِ خود را

بضمیرت آرمیدم تو بجوششِ خود نمائی
بکناره بر فگندی درِ آبدارِ خود را

مده انجمم از تو دارد گلها شنیده باشی
که بخاکِ تیره مانده شررِ شرارِ خود را

خلشے بسینه ماند خدنگ او غنیمت
که اگر بپا نشیند نبرد شکارِ خود را

۵۱

بحرفے می تواں گفتن تمنائے جہانے را
من از ذوقِ حضوری طول دادم داستانے را
ز مشتاقاں اگر تابِ سخن بودی نمیدانی
محبت می کند گویا نگاہ بے زبانے را!
کجا نورے کہ غیر از قاصدی چیزے نمی داند
کجا خاکے کہ در آغوش دارد آسمانے را!
اگر یک ذرہ کم گردد ز انگیزِ وجودِ من
بایں قیمت نمی گیرم حیاتِ جاودانے را!
من اے دریائے بے پایاں بہ موجِ تو در افتادم
نہ گوہر آرزو دارم نہ می جویم کرانے را
ازاں معنی کہ چوں شبنم بجانِ من فشاں ریزی
جہانے تازہ پیدا کردہ ام عرضِ فغانے را

چند بردے خودکشی پردۂ صبح و شام را
چہرہ کشا تمام کن جلوۂ ناتمام را

سوز و گداز عالمے است ایادہ من طلب کنی
پیشِ تو گر بیاں کنم مستیِ ایں مقام را

من بسرودِ زندگی آتشِ او فشردہ ام
تو نم شبنمے بدہ لالۂ تشنہ کام را

عقل ورق ورق بگشت عشق بنکتہ رسید
طائرِ زیرکے برد دانۂ زیرِ دام را

نغمہ کجا و من کجا سازِ سخن بہانہ ایست
سوئے قطار می کشم ناقۂ بے زمام را!

وقتِ برہنہ گفتن است من بکنایہ گفتہ ام
خود تو بگو کجا برم ہم نفسانِ خام را!

۵۳

نفس شمار به پیچاکِ روزگارِ خودیم
مثالِ بحر خروشیم و در کنارِ خودیم

اگرچه سطوتِ دریا امان نمی‌بخشد
بخلوتِ صدفِ او نگاهدارِ خودیم

ز جوهرے که نهان است در طبیعتِ ما
بپرس میرِ فیاں را که ما عیارِ خودیم

نه از خرابهٔ ما کس خراج می‌خواهد
فقیر راه نشینیم و شهریارِ خودیم

درونِ سینهٔ ما نیز حرفے است! اما چه
کرا خبر که توئی یا که ما دوچارِ خودیم!

کشائے پردهٔ از تقدیرِ آدمِ خاکی
که ما به رهگذرِ تو در انتظارِ خودیم!

۵۴

بفغان ز لب گشودم که فغان اثر ندارد
غم دل نگفته بهتر همه کس خبر ندارد

چه ستم چه دیده هر جا سخنے ز آشنائی!
مگر این که کس ز راز من و تو خبر ندارد!

چه ندیدنی است امشب که شب جهان ما را
نفسے نگاه دارد نفسے دگر ندارد!

تو ز راه دیده ما بضمیر ما گذشتی
مگر آنچنان گذشتی که نگه خبر ندارد!

کس ازین نگین شناسان نگذشت بر نگینم
بتوی سپارم او را که جهان نظر ندارد!

قدح خنده فروزے که فرنگ داد ما را
همه آفتاب لیکن اثر سحر ندارد!

۵۵

ما کہ افتندہ تر از پرتو مہ آمدہ ایم
کس چہ داند کہ چساں ایں ہمہ شب آمدہ ایم

بارِ قیباں سخن از دردِ دلِ ما گفتی
شرمسار از اثرِ نالہ و آہ آمدہ ایم

پردہ از چہرہ برافگن کہ چو خورشید سحر
بہرِ دیدارِ تو لبریزِ نگہ آمدہ ایم

عزمِ ما را بہ یقیں پختہ ترک ساز کہ ما
اندریں معرکہ بے خیل و سپہ آمدہ ایم

تو ندانی کہ نگاہے سرِ راہے چہ کند
در حضورِ تو دعا گفتہ برہ آمدہ ایم

۵۶

اے خدائے مہر و مہ خاکِ پریشانے نگر
ذرّۂ در خود فرو پیچید بیابانے نگر

حسنِ بے پایاں درونِ سینۂ خلوت گرفت
آفتابِ خویش را زیرِ گریبانے نگر!

بر دلِ آدم زدی عشقِ بلا انگیز را
آتشِ خود را بآغوشِ نیستانے نگر!

شوید از دامانِ ہستی داغہائے کہنہ را
سخت کوشی ہائے ایں آلودہ دامانے نگر!

خاکِ ما خیزد کہ سازد آسمانے دیگرے
ذرّۂ ناچیز و تعمیرِ بیابانے نگر!

زیورِ عجم

حصّہ دوم

شاخِ نہالِ سدرۂ خارِ دلِ چمن مشو
منکرِ او اگر شدی منکرِ خویشتن مشو

دو عالم را تواں دیدن بمیناے کہ من دارم
کجا چشمے کہ بیند آں تماشاے کہ من دارم
دگر دیوانہ آید کہ در شہر افگند غوغاے
دو صد ہنگامہ برخیزد ز سوداے کہ من دارم
مخور نادان غم از تاریکی شبہا کہ می آید
کہ چوں انجم درخشد داغ سیماے کہ من دارم
ندیم خویش می سازی مرا لیکن ازاں ترسم
نداری تاب آں آشوب و غوغاے کہ من دارم

۱

برخیز که آدم را ہنگام نمود آمد
این مشتِ غبارے را انجام سجود آمد
آں راز که پوشیده در سینهٔ ہستی بود
از شوخی آب و گل در گفت و شنود آمد

۲

مہ و ستاره که در راه شوق ہم سفرند
کرشمه سنج دادا فہم و صاحب نظرند
چه جلوه ہاست که دیدند در کفِ خاکے
تپاں بجانبِ افلاک سوے ما نگرند

۳

درونِ لالہ گذر چوں صبا توانی کرد
بیک نفس گرہِ غنچہ وا توانی کرد

حیات چیست؟ جہاں را اسیرِ جاں کردن
تو خود اسیرِ جہانی، کجا توانی کرد!

مقدر است کہ مسجودِ مہر و مہ باشی
ولے ہنوز ندانی چہا توانی کرد!

اگر ز میکدۂ من پیالہ گیری
ز مشتِ خاک جہانے بپا توانی کرد!

چساں بسینہ چراغے فروختی اقبالؔ
بخویش آنچہ توانی بما توانی کرد!

۴

اگر بہ بحرِ محبت کرانہ می خواہی
ہزار شعلہ دہی یک زبانہ می خواہی!

مرا ز لذتِ پرواز آشنا کردند
تو در فضائے چمن آشیانہ می خواہی!

سیکے بدامنِ مردانِ آشنا آویز
ز یار اگر نگہِ محرمانہ می خواہی

جنوں نہ داری و ہمسایہ ات نگفتہ در شہر
بکوہ شکستی و بزمِ شبانہ می خواہی!

تو ہم بعشوہ گری کوش و دلبری آموز
اگر ز ما غزلِ عاشقانہ می خواہی!

۵

زمانہ قاصدِ طیبت ازآں دلآرام است
چہ قاصدے کہ وجودش تمام پیغام است!

گماں مبر کہ نصیبِ تو نیست جلوۂ دوست
درونِ سینہ ہنوز آرزوئے تو خام است!

گرفتم ایں کہ چو شاہیں بلند پروازی
بہوش باش کہ صیادِ ما کہن دام است

بادوجِ مشتِ غبارے کجا رسد جبریل
بلند نامیٔ او از بلندیٔ بام است!

تو از شمارِ نفس زندہ نمیدانی
کہ زندگی بہ شکستِ طلسمِ ایام است!

ز علم و دانشِ مغرب ہمیں قدر گویم
خوش است آہ و فغاں تا نگاہ ناکام است

من از جلال و جمالِ پیام گرنیندیشم
کہ فتنہ در کمرِ ضمیرِ ایام است!

۶

دگر ز سادہ دلیہائے یار نتواں گفت
نشستہ بر سر بالین من زدرماں گفت
زباں اگرچہ دلیر است و مدعا شیریں
سخن ز عشق چہ گویم چنداں کہ نتواں گفت
خوشا کسے کہ دمے در فضائے وجود
سخن بمثالِ گہر بر کشید و آساں گفت
خرابِ لذتِ آنم کہ چوں شناخت مرا
عتابِ زیرلبی کرد و جانہ ویراں گفت
غمیں مشو کہ جہاں را ز خود برد نہ دہد
کہ آنچہ گل نتوانست مرغِ نالاں گفت

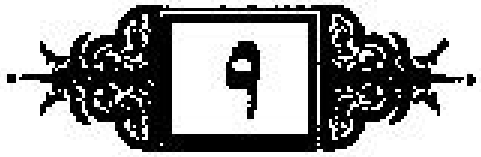
پیامِ شوق کہ من بے حجاب می گویم
بہ لالہ قطرۂ شبنم رسید و پنہاں گفت
اگر سخن ہمہ شوریدہ گفتہ ام چہ عجب!
کہ ہر کہ گفت زگیسوے او پریشاں گفت

۷

خرد از ذوقِ نظر گرمِ تماشا بود است
این کہ جوینده و یابنده ہر موجود است
جلوۂ پاک طلب از مہ و خورشید مگذر
زانکہ ہر جلوہ دریں دیر نگہ آلود است

۸

غلامِ زندہ دلانم کہ عاشق سرمست
نہ خانقاہ نشینان کہ دل بکس ندہند
بآں دلے کہ بزنگ آشنا دہی زنگ است
عیارِ سبحہ و میخانہ و صنم کدہ اند
نگاہ از مہ و پروین بلند تر دارند
کہ آشیاں بگریبانِ کہکشاں نہ نہند
بروں ز انجمنے در میانِ انجمنے
بخلوت اند ولے انچنان کہ باہمہ اند
بچشم کم منگر عاشقانِ صادق را
کہ ایں شکستہ بہایاں متاعِ قافلہ اند
بہ بندگاں خطِ آزادگی رقم کردند
چنانکہ شیخ و برہمن شبانِ بے خبر اند
پیالہ گیر کہ مے را حلال می گویند
حدیث اگرچہ غریب است راویاں ثقہ اند

لالهٔ این چمن آلوده رنگ است هنوز
سپر از دست میندار که جنگ است هنوز

فتنه را گه دو صد فتنه بآغوش بود
دخترے هست که در مهد فرنگ است هنوز

اے که آسوده نشینی لب ساحل برخیز
که ترا کار بگرداب و نهنگ است هنوز

از سر تیشه گذشتن ز خردمندی نیست
اے بسا لعل که اندر دل سنگ است هنوز

باش! تا پرده کشایم ز مقام دگرے!
چه دهم شرح نوا را که بچنگ است هنوز!

نقش پرداز جهان چون بجنونم نگریست
گفت دیرانه بسودائے تو تنگ است هنوز

تکیہ بر حجت و اعجاز بیاں نیز کنند
کارِ حق گاہ بشمشیر و سناں نیز کنند

گاہ باشد کہ تنِ خرقہ زرہ می پوشند
عاشقاں بندۂ حالند و چناں نیز کنند

چوں جہاں کہنہ شود پاک بسوزند او را
وز ہماں آب و گل ایجادِ جہاں نیز کنند

ہمہ سرمایۂ خود را بنگاہے بدہند
ایں چہ قومے است کہ سودا بزیاں نیز کنند

آنچہ از موجِ ہوا با پرِ کاہے کردند
عجبے نیست کہ با کوہِ گراں نیز کنند

عشق مانندِ متاعے است ببازارِ حیات
گاہ ارزاں بفروشند و گراں نیز کنند

تا تو بیدار شوی نالہ کشیدم ورنہ
عشق کارے است کہ بے آہ و فغاں نیز کنند

۱۱

چو موج مستِ خودی باش و سرِ طوفاں کش
ترا کہ گفت کہ بنشیں و پا بداماں کش؟
بقصدِ صیدِ پلنگاں ز جم سر بر خیز
بکوہ رخت کشا خیمہ در بیاباں کش
بہ شب ربودہ کمندِ گلو فشار انداز
ستارہ را ز فلک گیر و در گریباں کش
گرفتم این کہ شرابِ خودی بسے تلخ است
بدردِ خویش نگر زہرِ ما بدرماں کش

۱۲

خضرِ وقت از خلوتِ دشتِ حجاز آید بروں
کارواں زیں وادیِ دور و دراز آید بروں

من سیمائے غلامانِ فرِ سلطاں دیدہ ام
شعلۂ محمود از خاکِ ایاز آید بروں

عمرہا در کعبہ و بتخانہ می نالد حیات
تا ز بزمِ عشق یک دانائے راز آید بروں

طرحِ نو می افگند اندر ضمیرِ کائنات
نالہ ہا کز سینۂ اہلِ نیاز آید بروں

چنگ اگر بدازد دستم کہ کار از دست رفت
نغمہ ام خوں گشتہ و از رگہائے ساز آید بروں

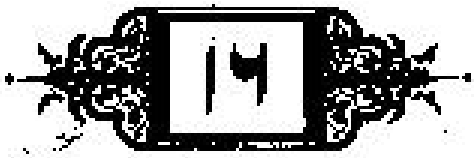
ز سلطان کم نیارزد آرزوئے نگاہے!
سلامم از گل نسازم الٰہے
دلِ بے نیازے کہ در سینہ دارم
گدا را دہد شیوۂ پادشاہے
ز گردوں فتد آنچہ بر لالۂ من
فرو ریزم او را بہ برگِ گیاہے
چو پروین خرد ناید اندیشۂ من
بدریوزۂ پیر تو مہد و ماہے
اگر آفتابے سوے من خرامد
بشوخی بگردانم او را ز راہے
بآں آب و تابے کہ فطرت بہ بخشد
درخشم چو برقے بابرِ سیاہے
رہ و رسم فرمانروایاں شناسم
خزاں بر سرِ بام و یوسف بچاہے!

۱۴

بانشۂ درویشی در ساز و دمادم زن
چون پختہ شوی خود را بر سلطنتِ جم زن
گفتند جہانِ ما آیا بتو می سازد؟
گفتم کہ نمی سازد! گفتند کہ برہم زن!
در میکدہ ہا دیدم شایستہ حریفے نیست
بار ستمِ دستاں زن با غنچہ ہا کم زن
اے لالۂ صحرائی تنہا نتوانی سوخت
ایں داغِ جگر تابے بر سینۂ آدم زن
تو سوزِ درونِ او، تو گرمیِ خونِ او
با دیگ نکنی؟ چاکے در پیکرِ عالم زن
عقل است چراغِ تو؟ در راہگذارے نہ
عشق است ایاغِ تو؟ با بندۂ محرم زن
لختِ دلِ پُر خونے از دیدہ فرو ریزم
لعلے ز بدخشانم بردار و بجاتم زن!

۱۵

هوس هنوز تماشاگرِ جهانداری است
دگرچه فتنه پس پرده‌های زنگاری است
زمان زمان شکند آنچه می‌تراشد عقل
بیا که عشق مسلمان و عقل زناری است!
امیرِ قافلهٔ سخت کوش و بیهم کوش
که در قبیلهٔ ما حیدری زرّاری است
تو چشم بستی و گفتی که این جهان خواب است
کشای چشم که این خواب خواب بیداری است
بخلوت آنچه منه آفرین که فطرتِ عشق
یکی شناس و تماشا پسند و بسیاری است
تپید یک دم و کرد و ند زیبِ فتراکش
خوشا نصیب غزالی که در حرم آرکاری است
بباغ و راغ گهرهای نغمه می‌پاشم
گران متاع و چه ارزان زکند بازاری است

فرشتہ گرچہ بروں از طلسمِ افلاک است
نگاہِ او بتماشائے ایں کفِ خاک است
گمان مبر کہ بیک شیوہ عشق می بازند
قبا بدوشِ گل و لالہ بے جنوں چاک است
حدیثِ شوق ادا می تواں بجلوتِ دوست
بنالہ کہ ز آلائشِ نفس پاک است
تواں گرفت ز چشمِ ستارہ مردم را
خرد بدستِ تو شاہینِ تیز و چالاک است
کشائے چہرہ کہ آئینہ کہ لن ترانی گفت
ہنوز منتظرِ جلوہ کفِ خاک است
دریں چمن کہ سرود است و ایں نواز کجاست؟
کہ غنچہ سر بگریبان و گل عرقناک است!

عرب کہ باز دہد محفلِ شبانہ کجاست؟
عجم کہ زندہ کند رودِ عاشقانہ کجاست

بزیرِ چرخِ کہن پیرِ سبوچہ ہا خالی است
فغاں کہ کس نشناسد مئے جوانہ کجاست

دریں چمن کدہ ہر کس نشیمنے سازد
کسے کہ سازد و واسوزد آشیانہ کجاست؟

ہزار قافلہ بیگانہ وار دید و گذشت
دلے کہ دید بانداز محرمانہ کجاست؟

چو موج خیز و بہ یم جاودانہ می آویز
کرانہ می طلبی بے خبر کرانہ کجاست!

بیا کہ در رگِ تاکِ تو خونِ تازہ دوید
دگر مگوے کہ آں بادۂ معانہ کجاست

بیک نورد فرو پیچ روزگاراں را
زدیر و زود گذشتی دگر زمانہ کجاست!

۱۸

مانندِ صبا خیزد و وزیدن دگر آموز
دامانِ گل و لاله کشیدن دگر آموز
اندر دلکِ غنچه تپیدن دگر آموز!

مینه به برکردمی و بے ذوق تپیدی
آن گونه تپیدی که بجاے نه رسیدی
در انجمنِ شوق تپیدن دگر آموز!

کافسر! دلِ آواره دگر باره بیابند
بر تو لیش کشا دیده و از غیر فرو بند
دیدن دگر آموز و ندیدن دگر آموز!

دم عیسیٰ پیام است نشنیدی نشنیدی!
در خاکِ تو یک جلوهٔ عام است ندیدی!
دیدن دگر آموز! شنیدن دگر آموز!

ما چشمِ عقاب و دلِ شہباز نداریم
چوں مرغِ سرا لذّتِ پرواز نداریم
اے مرغِ سرا خیمہ و پیمانِ دگر آموز!

تختِ جم و دارا سرِ راہے نفروشند
ایں کوہِ گران است بکاہے نفروشند
با خونِ دلِ خویش خریدانِ دگر آموز!

نالیدی و تقدیرِ ہمان است کہ بود است
آں حلقۂ زنجیرِ ہمان است کہ بود است
نومید مشو! نالہ کشیدانِ دگر آموز!

واسوختہ یک شرر از داغِ جگر گیر!
یک چند بخود پیچ و نیستاں ہمہ در گیر!
چوں شعلہ بخاشاک و دویدانِ دگر آموز!

۱۹

اے غنچۂ خوابیدہ چو نرگس نگراں خیز
از نالۂ مرغِ چمن، از بانگِ اذاں خیز
از گرمیِ ہنگامۂ آتش نفساں خیز
از خوابِ گراں، خوابِ گراں، خوابِ گراں خیز!
از خوابِ گراں خیز!

خورشید کہ پیرایہ بسیمائے سحر بست
آویزہ بگوشِ سحر از خونِ جگر بست
از دشت و جبل قافلہ ہا رختِ سفر بست
اے چشمِ جہاں بیں بہ تماشائے جہاں خیز
از خوابِ گراں، خوابِ گراں، خوابِ گراں خیز!
از خوابِ گراں خیز!

خاور ہمہ مانندِ غبارِ سرِ راہے است
یک نالۂ خاموشِ من و آہِ رسا ہے است

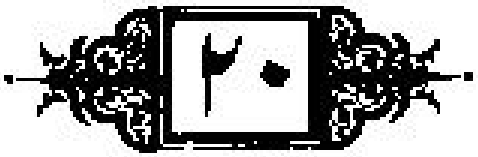
هر ذرّهٔ این خاک گره خوردهٔ نگاهے است
از هند و سمرقند و عراق و همدان خیز
از خوابِ گراں، خوابِ گراں، خوابِ گراں خیز
از خوابِ گراں خیز!

دریاے تو دریاست که آسوده چو صحراست
دریاے تو دریاست که افزون نشد و کاست
بیگانهٔ آشوب و نهنگ است چه دریاست!
از سینهٔ چاکش صفتِ موج روان خیز
از خوابِ گراں، خوابِ گراں، خوابِ گراں خیز
از خوابِ گراں خیز!

این نکته کشاینده اسرارِ نهان است
ملک است تنِ جان کی و دیں روحِ روان است
تن زنده و جاں زنده ز ربطِ تن و جان است
با خرقه و سجاده و شمشیر و سناں خیز
از خوابِ گراں، خوابِ گراں، خوابِ گراں خیز
از خوابِ گراں خیز!

ناموسِ ازل را تو امینی تو امینی!
داراے جہاں را تو یساری تو یمینی
اے بندۂ خاکی تو زمانی تو زمینی
صہباے یقیں در کش و از دیرِ گماں خیز
از خوابِ گراں، خوابِ گراں، خوابِ گراں خیز
از خوابِ گراں خیز!

فریاد ز افرنگ و دل آویزیِ افرنگ
فریاد ز شیرینی و پرویزیِ افرنگ
عالم ہمہ ویرانہ ز چنگیزیِ افرنگ
معمارِ حرم! باز بہ تعمیرِ جہاں خیز
از خوابِ گراں، خوابِ گراں، خوابِ گراں خیز!
از خوابِ گراں خیز!

جہانِ ما ہمہ خاک است و پے بسپر گردد
ندانم این کہ نفسہا سے رفتہ برگردد
شبے کہ گورِ غریباں نشیمن است او را
مہ و ستارہ ندارد چساں سحر گردد؟
دلے کہ تابِ و تبِ لایزال می طلبد
کرا خبر کہ شود برق یا شرر گردد
نگاہِ شوق و خیالِ بلند و ذوقِ وجود
مترس ازیں کہ ہمہ خاکِ رہگذر گردد
چناں بزی کہ اگر مرگِ ماست مرگِ دوام
خدا ز کردہ خود شرمسار تر گردد!

۲۱

باز بر رفته و آینده نظر باید کرد
جامه بر خیز اگه اندیشه دگر باید کرد

عشق بر ناقه ایام کشد محمل خویش
عاشقی را چه سلف از شام و سحر باید کرد

پیر ما گفت جهان بر روشی محکم نیست
از خوش و ناخوش او قطع نظر باید کرد

تو اگر ترک جهان کرده و سر او داری
پس نخستین ز سر خویش گذر باید کرد

گفتش در دل من لات و منات است بسی
گفت این بتکده را زیر و زبر باید کرد

۲۲

خیالِ من به تماشاے آسماں بوداست
بدوشِ ماه و بآغوشِ کہکشاں بوداست

گماں مبر کہ ہمیں خاکداں نشیمنِ ماست
کہ ہر ستارہ جہانِ است یا جہاں بوداست!

بچشمِ مور فسردہ مایہ آشکار آید
ہزار نکتہ کہ از چشمِ ما نہاں بوداست

زمیں بہ پشتِ خود الوند و بیستون دارد
غبارِ ماست کہ بر دوشِ او گراں بوداست

ز داغِ لالہ خونیں پیالہ می بینم
کہ ایں گسستہ نفس صاحبِ فغاں بوداست!

۲۳

از نوا بر من قیامت رفت و کس آگاه نیست
پیشِ محفل جز بمِ و زیر و مقام و راه نیست

در نهادم عشق با فکرِ بلند آمیخته
تا تمامم جاودانم کارِ من چون و ناه نیست

لب فرو بند از فغان در ساز با دردِ فراق
عشق تا آهے کشد از جذبِ خویش آگاه نیست

شعله می باشد خاشاکے که پیش آید بسوزد
خاکیاں را در حریمِ زندگانی راه نیست

جز دلِ شاہینی بر غانِ سراصبت مگیر
نیستند و بال و پرِ شاہیں پروازِ تو کوتاه نیست

کرمِ شب تاب است شاعر در شبستانِ وجود
در پرو بالش فروغے گاه هست و گاه نیست

در غزل اقبال احوالِ خودی را فاش گفت
زانکه این نو کافر از آئینِ دیرآگاه نیست

۲۴

شرابِ میکدۂ من نه یادگارِ جم است
فشردۂ جگرِ من بشیشۂ عجم است

چو موج می تپد آدم بجستجوئے وجود
هنوز تا به کمر در میانۂ عدم است

بیا که مثلِ خلیل این طلسم در شکنیم
که جز تو هر چه درین دیر دیده ام صنم است

اگر بسینۂ این کائنات در نروی
نگاه را به تماشا گذاشتن ستم است

غلط خرامیِ ما نیز لذتے دارد
خوشم که منزلِ ما دور و راه خم بخم است

تغافلے که مرا رخصتِ تماشا داد
تغافل است و بداز التفاتِ پیهم است

مرا اگرچه بمیخانه پرورش دادند
چکیده از لبِ من آنچه در دلِ حرم است!

۲۵

نالۂ صحرایم از طرفِ خیابانم برید
در هوائے دشت و کہسار و بیابانم برید

روبہی آموختم از خویش و در افتادہ ام
چارہ پردازاں! بآنحوشم نیستانم برید

در میانِ سینہ حرفے داشتم گم کردہ ام
گرچہ پیچیدم پیشِ ملّائے دبستانم برید

سازِ خاموشم نوائے دیگرے دارم ہنوز
آنکہ بازم پردہ گرداند پئے آنم برید

در شبِ من آفتابِ آں کہن داغے بس است
ایں چراغِ زیرِ فانوس از شبستانم برید

من کہ رمزِ شہریاری با غلاماں گفتہ ام
بندۂ تقصیر دارم پیشِ سلطانم برید

۲۶

سخنِ تازہ زدم کس بہ سخن وا نرسید
جلوہ خوں گشت و نگاہے بہ تماشا نرسید

سنگ می باش دریں کارگہِ شیشہ گذر
وائے سنگے کہ صنم گشت و بہ مینا نرسید!

کہنہ را در شکن و باز بہ تعمیر خرام
عمر کہ در وادیِ لا ماند بہ الا نرسید

اے خوش آں جوے تنک مایہ کہ از ذوقِ تگ و
در دلِ خاک فرو رفت و بہ دریا نرسید

از کلیسے سبق آموز کہ دانائے فرنگ
جگرِ بحر شگافید و بہ سینا نرسید

عشق اندازِ تپیدن زدلِ ما آموخت
شررے ماست کہ بر جست بہ پروانہ نرسید!

۲۷

عاشق آن نیست کہ لب گرمِ فغانے دارد
عاشق آن است کہ بر کف دو جہانے دارد

عاشق آن است کہ تعمیر کند عالمِ خویش
در نیاز و بہ جہانے کہ کرانے دارد

دلِ بیدار ندادند بہ دانائے فرنگ
ایں قدر ہست کہ چشمِ نگرانے دارد

عشق ناپید و خرد می گزدش صورتِ مار
گرچہ در کاسۂ زر لعلِ بدخشانے دارد

دُرِ دل گیر کہ در میکدہ ہا پیدا نیست
پیرِ مرے کہ مئے تند و جوانے دارد!

۲۸

دریں چمن دلِ مرغانِ زمان زمان دگر است
بشاخِ گل دگر است و با آشیان دگر است

بخود نگر! گلہ ہائے جہاں چہ میگوئی
اگر نگاہِ تو دیگر شود جہان دگر است

بہر زمانہ اگر چشمِ تو نکو نگرد
طریقِ میکدہ و شیوۂ مغان دگر است

بہ پیرِ قافلہ از من دعا رسان و بگوے
اگرچہ راہ ہمان است کاروان دگر است

۲۹

ما از خداے گم شدہ ایم او بجستجوست
چوں ما نیاز مند و گرفتار آرزوست

گاہے بہ برگِ لالہ نویسد پیامِ خویش
گاہے درونِ سینۂ مرغاں بہ ہاؤ ہوست

در نرگس آرمید کہ بیند جمالِ ما
چنداں کرشمہ داں کہ نگاہش بہ گفتگوست!

آہے سحر گہے کہ زند در فراقِ ما
بیروں و اندروں زبر و زیر و چار سوست!

ہنگامہ بست از پئے دیدارِ خاکئے
نظارہ را بہانہ تماشاے رنگ و بوست

پنہاں بہ ذرہ ذرہ و نا آشنا ہنوز
پیدا چو ماہتاب و بآغوشِ کاخ و کوست

در خاکدانِ ما گہرِ زندگی گم است
ایں گوہرے کہ گم شدۂ ماییم یا کہ اوست؟

۳۰

خواجہ از خونِ رگِ مزدور سازد لعلِ ناب
از جفائے دہ خدایاں کشتِ دہقاناں خراب
انقلاب!
انقلاب! اے انقلاب!

شیخِ شہر از رشتۂ تسبیح صد مومن بدام
کافرانِ سادہ دل را برہمن زنّار تاب
انقلاب!
انقلاب! اے انقلاب!

میر و سلطاں نرد باز و کعبتینِ شاں دغل
جانِ محکوماں ز تن بردند و محکوماں بخواب!
انقلاب!
انقلاب! اے انقلاب!

واعظ اندر مسجد و فرزند او در مدرسه
آں بہ پیری کودکے ایں پیر در عہدِ شباب!

انقلاب!

انقلاب! اے انقلاب!

اے مسلماناں فغاں از فتنہ ہائے علم و فن
اہرمن اندر جہاں ارزاں و یزداں دیریاب!

انقلاب!

انقلاب! اے انقلاب!

شوخیِ باطل نگر! اندر کمینِ حق نشست
شپرے از کوری شبیونے زند بر آفتاب!

انقلاب!

انقلاب! اے انقلاب!

در کلیسا ابنِ مریم را بدار آویختند!
مصطفےٰ از کعبہ ہجرت کردہ با اُمّ الکتاب!

انقلاب!

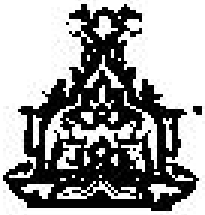
انقلاب! اے انقلاب!

من درونِ شیشہ ہائے عصرِ حاضر دیدہ ام
آنچناں زہرے کہ از وے مارہا در پیچ و تاب!

انقلاب!
انقلاب! اے انقلاب!

با ضعیفاں گاہ نیروئے پلنگاں می دہند
شعلہ شاید بروں آید ز فانوسِ حباب!

انقلاب!
انقلاب! اے انقلاب!

۳۱

گرچہ می دانم کہ روزے بے نقاب آید بروں
تا نہ بینی کہ جاں از پیچ و تاب آید بروں

ضربتے باید کہ جانِ خفتہ بر خیزد ز خاک
نالہ کے بے زخمہ از تارِ رباب آید بروں

تاکِ خویش از گریہ ہائے نیم شب سیراب دار
کز درونِ او شعاعِ آفتاب آید بروں

ذرۂ بے مایہ ترسم کہ نا پیدا شوی
پختہ تر کن خویش را تا آفتاب آید بروں

در گذر از خاک و خود را پیکرِ خاکی مگیر
چاک اگر در سینہ ریزی ماہتاب آید بروں!

گر ببوے تو حریمِ خویش را در بستہ اند
سر بسنگِ آستاں زن لعلِ ناب آید بروں!

۳۲

کشادہ رُو ز خوش و ناخوشِ زمانہ گذر
ز گلشن و قفس و دام و آشیانہ گذر
گرفتم این کہ عزیزی و نکتہ سنجی و نغز
بکوے دوست بانداز محرمانہ گذر
بہر نفس کہ برآری جہاں دگرگون کن
درین رباط کہن صورتِ زمانہ گذر
اگر عنانِ تو جبریل و حور می گیرند
کرشمہ بر دلِ ایشاں ریز و دلبرانہ گذر

۳۳

زندگی در صدفِ خویش گہر ساختن است
در دلِ شعله فرو رفتن و نگداختن است
عشق از ہیچ گہ سبدِ دستہ بروں تاختن است
شیشۂ ماہ ز طاقِ فلک انداختن است
سلطنت نقدِ دل و دیں ز کفِ انداختن است
بہ یکے دادِ جہاں بردن و جاں باختن است
حکمت و فلسفہ را ہمتے مردے باید
تیغِ اندیشہ بروئے دو جہاں آختن است
مذہبِ زندہ دلاں خوابِ پریشانے نیست
از ہمیں خاک جہانِ دگرے ساختن است

بروں زیں گنبدِ دربستہ پیدا کردہ امِ را ہے
کہ از اندیشہ برتر می پرد آہِ سحر گاہے
تو اے شاہینِ شیریں در چمن کردی ازاں ترسم
ہوائے او ببالِ تو دہد پروازِ کوتاہے!
غبارے گشتہ ام آسودہ نتواں زیستن اینجا
بہ بادِ صبحدم در پیچ و منشیں بر سرِ راہے
ز جوئے کہکشاں بگذر ز نیلِ آسماں بگذر
ز منزل دل ببند گرچہ باشد منزلِ ماہے
اگر زاں برقِ بے پروا درونِ او تہی گردد
بچشمِ کوہ و سینا می نیرزد با پرِ کاہے
چساں آدابِ محفل را نگہ دارند دمی سوزند
بپرس از ما شہیدانِ نگاہِ بر سرِ راہے!
پس از من شعرِ من خوانند و در یابند و میگویند
جہانے را دگرگوں کرد یک مردِ خود آگاہے!

۳۵

گنهگارِ غیورم مُزد بے خدمت نمی گیرم
ازاں دامن کہ بر تقدیرِ او بستند تقصیرم

زفیضِ عشق دستی بردہ ام اندیشہ را آنجا
کہ از دنبالہ چشمِ مہرِ عالمتاب می گیرم

من از صبحِ نخستیں نقشبندِ موج و گردابم
چو بحر آسودہ میگردد ز طوفاں چارہ برگیرم

جہاں را پیش ازیں صد بار آتش زیر پا کردم
سکون و عافیت را پاک می سوزد بجم و زیرم

ازاں پیشِ بتاں قصیدم و زنار بر بستم
کہ شیخِ شہر مرد باخدا گردد ز تکفیرم

زمانے رم کنند از من زمانے بامن آمیزند
دریں صحرا نمی دانند صیادم کہ نخچیرم

دلِ بے سوز کم گیرد نصیب از صحبتِ مردے
منِ تابیدہ آوردہ گداز از توسیرم

۳۶

جہاں کو راست دار آئینۂ دل غافل افتاد است
ولے چشمے کہ بینا شد نگاہش بر دل افتاد است

شبِ تاریک و راہِ پیچ پیچ و بے یقیں راہی
دلیلِ کاروان را مشکل اندر مشکل افتاد است

رقیبِ خام سود است و عاشق مست و قاصد مست
کہ حرفِ دلبراں وارا سے چندیں محمل افتاد است

یقینِ مومنے دارد گمانِ کافرے دارد
چہ تدبیرا سے مسلماناں کہ کارم با دل افتاد است

گہے باشد کہ کارِ ناخدائی می کند طوفاں
کہ از طغیانِ موجے کشتیم بر ساحل افتاد است

نمی‌دانم کہ داد این چشم بینا موج دریا را
گہر در سینۂ دریا خزف بر ساحل افتاد است

نصیبے نیست از سوزِ درونم مرز و بومم را
ز دم اکسیر را بر خاکِ صحرا باطل افتاد است

اگر در دل جہانے تازہ داری بروں آور
کہ افرنگ از جراحت ہاے پنہاں بسمل افتاد است!

۳۷

نه یابی در جهان یارے که داند دلنوازی را
بخود گم شو نگهدار آبروے عشق بازی را
من از کار آفریں دانم که با این ذوق پیدائی
زما پوشیدہ دارد شیوہ ہائے کارسازی را
کسے این معنیٔ نازک نداند جز ایازی را
که مہر غزنوی افزوں کند درد ایازی را
من آں علم و فراست با پر کاہے نمی گیرم
که از تیغ و سپر بیگانہ سازد مرد غازی را
بہر رنگے که این کالا بگیری سود مند افتد
بزور بازوئے خود جذب کن ادراک رازی را
اگر یک قطرہ خوں داری اگر مشتِ پرے داری
بیا من با تو آموزم طریق شاہبازی را
اگر این کار را کار نفس دانی چه نادانی!
دم شمشیر اندر سینه باید سے نوازی را!

۳۸

علمے کہ تو آموزی مشتاقِ نگاہے نیست
واماندۂ راہے ہست آوارۂ راہے نیست

آدم کہ ضمیرِ او نقشِ دو جہاں ریزد
با لذتِ آہے ہست بے لذتِ آہے نیست

ہر چند کہ عشقِ او آوارۂ راہے کرد
داغے کہ جگر سوزد در سینۂ ما ہے نیست

من چشم نہ بردارم از روئے نگارینش
آں مستِ تغافل را توفیقِ نگاہے نیست

اقبال قبا پوشد در کارِ جہاں کوشد
دریاب کہ درویشی با دلقِ وکلاہے نیست

چو خورشید سحر پیدا نگاہے بیتواں کردن
ہمیں خاکِ سیہ را اجلو گاہے می تواں کردن

نگاہِ خویش را از نوکِ سوزن تیز تر گردان
چو جوہر در دلِ آئینہ راہے می تواں کردن

دریں گلشن کہ بر مرغِ چمن راہِ فغاں تنگ است
باندازِ کشودِ غنچہ آہے می تواں کردن

نہ ایں عالم حجاب او نہ آں عالم نقاب او را
اگر تابِ نظر داری نگاہے می تواں کردن

"تو در زیرِ درختاں ہمچو غزلاں آشیاں بینی"
بہ پرواز آ کہ صیدِ مہر و ماہے می تواں کردن

۴۰

کشیدی بادہ ہا در صحبتِ بیگانہ پے در پے
بنورِ دیگراں افروختی پیمانہ پے در پے!

زدستِ ساقیٔ خاور دو جامِ ارغواں درکش
کہ از خاکِ تو خیزد نالۂ مستانہ پے در پے

دلے کو از تبِ و تابِ تمنا آشنا گردد
زند بر شعلہ خود را صورتِ پروانہ پے در پے

ز اشکِ صبحگاہی زندگی را برگ و ساز آور
شود کشتِ تو ویراں تا نہ ریزی دانہ پے در پے

بگرداں جامِ واز ہنگامۂ افرنگ کمتر گو
ہزاراں کاروان بگذشت ازیں ویرانہ پے در پے!

۴۱

عشق اندر جستجو افتاد و آدم حاصل است
جلوهٔ او آشکار از پردهٔ آب و گل است
آفتاب و ماه و انجم می تواں دادن ز دست
در بہائے آں کفِ خاکے کہ دانائے دل است

۴۲

بسا کہ خاوریاں نقشِ تازہ بستند
دگر مرد بطوافِ بتے کہ بشکستند

چہ جلوہ ایست کہ دلہا بلذتِ ننگے
ز خاکِ راہ مثالِ شرارہ برجستند!

کجاست منزلِ تورانیانِ شہر آشوب
کہ سینہ ہائے خود از تیرِ ناز خستند

تو ہم بذوقِ خودی رس کہ صاحبانِ طریق
بریدہ از ہمہ عالم بخویش پیوستند

بچشمِ مردہ دلاں کائنات زندانے است
دو جام باد کشیدند و از جہاں رستند

غلامِ ہمتِ بیدارِ آں سوارانم
ستارہ را بسناں سفتہ در گسستند

فرشتہ را دگراں فرصتِ سجود کجاست
کہ نوریاں بتماشائے خاکیاں ہستند!

۴۳

عشق را نازم کہ بودش را غمِ نابودنے
کفرِ او زنّار دارِ حاضر و موجودنے

عشق اگر فرماں دہد از جانِ شیریں ہم گذر
عشق محبوب است و مقصود است و جاں مقصودنے!

کافری را پختہ تر سازد شکستِ سومنات
گرمیِ بتخانہ بے ہنگامۂ محمودنے

مسجد و میخانہ و دیر و کلیسا و کنشت
صد فسوں از بہرِ دل بستند دل خوشنودنے!

نغمہ سازی ز جوے کوہسار آموختم
در گلستاں بودہ ام یک نالہ در داؤدنے

پیشِ من آئی؟ دمِ سردے دلِ گرمے بیار
جنبشِ اندر تست، اندر نغمۂ داؤدنے

عیبِ من کم جستہ و از جامۂ عیارِ خویش گیر
لذتِ تلخابِ من بے جانِ خم فرسودنے

۴۴

بر دلِ بے تابِ من ساقیِ نا بے زند
کیمیا سازاست و اکسیرے بہ بیجا بے زند

من ندانم نور یا نار است اندر سینہ ام
ایں قدر دانم بیاضِ او بہ مہتابے زند

بر دلِ من فطرتِ خاموش می آرد ہجوم
سازِ ذوقِ نو اخود را بمضرابے زند

غم مخور ناداں کہ گردوں در بیابانِ کم آب
چشمہ ہا دارد کہ شبنم بر بسیلابے زند

اے کہ نوشم خوردۂ از تیزیِ نیشم مرنج
نیش ہم باید کہ آدم را رگِ خوابے زند

۴۵

فروغِ خاکیاں از نوریاں افزوں شود روزے
زمیں از کوکبِ تقدیرِ ما گردوں شود روزے

خیالِ ما کہ او را پروریش دادند طوفانہا
ز گردابِ سپہرِ نیلگوں بیروں شود روزے

یکی در معنیٔ آدم نگر از من چہ می پرسی
ہنوز اندر طبیعت می خلد موزوں شود روزے

چناں موزوں شود ایں پیش پا افتادہ مضمونے
کہ یزداں را دل از تاثیرِ او پرخوں شود روزے

۴۶

ز رسم و راہِ شریعت نکردہ ام تحقیق
جز اینکہ منکرِ عشق است کافر و زندیق!
مقامِ آدم خاکی نہاد در یابند
مسافرانِ حرم را خدا دہد توفیق
من از طریق نہ پرسم رفیق می جویم
کہ گفتہ اند نخستین رفیق و باز طریق
کند تلافیِ ذوقِ آں چناں حکیمِ فرنگ
فروغِ بادہ فزوں تر کند بجامِ عتیق
ہزار بار بگو تر ستاعِ بے بصری
زواستے کہ دل او را نمی کند تصدیق

به هیچ و تاب جنون گرچه لذتِ دگر است
یقینِ سادہ دلاں به ز نکته هائے دقیق
کلام و فلسفه از لوحِ دل فرو شستم
ضمیرِ خویش کشادم به نشترِ تحقیق
ز آستانهٔ سلطان کناره می گیرم
نه کافرم که پرستم خدائے بے توفیق

۴۷

از ہمہ کس کنارہ گیر صحبتِ آشنا طلب
ہم ز خدا خودی طلب ہم ز خودی خدا طلب

از خلشِ کرشمہ کار نمی شود تمام
عقل و دل و نگاہ را جلوہ جدا جدا طلب

عشق بسر کشیدن است شیشۂ کائنات را
جامِ جہاں نما مجو دستِ جہاں کشا طلب

رام روان بر ہنہ پا راہ تمام خارزار
تا بہ مقامِ خودرسی راحلہ از رضا طلب!

چوں بہ کمال می رسد فقر دلیلِ خسروی است
مسندِ کیقباد را در تہِ بوریا طلب

پیش نگر کہ زندگی راہ بعالمے برد
از سرِ آنچہ بود و رفت درگذر، انتہا طلب

ضربتِ روزگار اگر نالہ چو نَے دہد ترا
بادۂ من ز کف بنہ، چارہ ز مومیا طلب

۴۸

بینی جہاں را خود را نہ بینی
تا چند نادان غافل نشینی؟
نورِ فرستد یی شب را برافروز
دست کلیمی در آستینی!
بیرون فتد م نہ از دورِ آفاق
تو پیش ازینی تو بیش ازینی!
از مرگ ترسی اے زندہ جاوید؟
مرگ است صیدے تو در کمینی
جانے کہ بخشد دیگر نگیرند
آدم بمیرد از بے یقینی
صورت گری را از من بیاموز
شاید کہ خود را باز آفرینی!

۴۹

من ہیچ نمی ترسم از حادثۂ شب ہا!
شب ہا کہ سحر گردد از گردش کوکب ہا!

نشناخت مقامِ خویش، افتادہ بدامِ خویش!
عشقے کہ نمودے خواست از شورشِ یارب ہا!

آہے کہ زدل خیزد از بہرِ جگر سوزی است
در سینہ شکن او را آلودہ مکن لب ہا!

در میکدہ باقی نیست از ساقیِ فطرت خواہ
آں مے کہ نمی گنجد در شیشۂ مشرب ہا

آسودہ نمی گردد آں دل کہ گسست از دوست
با قرأت مسجد ہا با دانش مکتب ہا!

۵۰

تو کیستی؟ ز کجائی؟ که آسمان کبود
هزار چشم براهِ تو از ستاره کشود!
چه گویمت که چه بودی چه کرده چه شدی
که خون کند جگرم را ایازیِ محمود!
تو آن نه که صلایی ز کهکشاں میکرد
شرابِ صوفی و شاعر ترا ز خویش ربود
فرنگ اگرچه ز افسونگریِ تو گره بکشاد
بجرعهٔ دگرے نشهٔ ترا افزود
سخن ز نامه و میزان دراز تر گفتی
بحیرتم که نه بینی قیامتِ موجود
خوشا کسے که حرم را درونِ سینه شناخت
دمے تپید و گذشت از مقامِ گفت و شنود
ازاں بمکتب و میخانه اعتبارم نیست
که سجده‌ٔ نبرم بر درِ چنیں فرسود!

۵۱

دیارِ شوق کہ وردِ آشناست خاک آنجا
بذرہ ذرہ تواں دید جانِ پاک آنجا
مے مغانہ زمغ زادگاں نمی گیرند
نگاہ می شکند شیشہ ہائے تاک آنجا!
بہ ضبطِ جوشِ جنوں کوش و مقامِ نیاز
بہوش باش و مرو با قبائے چاک آنجا!

۵۲

مئے دیرینہ و معشوقِ جواں چیزے نیست
پیشِ صاحب نظراں ہم دو جہاں چیزے نیست

ہر چہ از محکم و پائندہ شناسی، گذرد
کوہ و صحرا و بر و بحر گراں چیزے نیست

دانشِ مغرب بیاں، فلسفۂ مشرقیاں
ہمہ بتخانہ و در طوفِ بتاں چیزے نیست

از خود اندیش و ازیں بادیہ ترساں گذر
کہ تو ہستی و وجودِ دو جہاں چیزے نیست

در طریقے کہ بنوکِ مژہ کاویدم من
منزل و قافلہ و بانگِ درا چیزے نیست

۵۳

قلندران که به تسخیر آب و گل کوشند
ز شاه باج ستانند و خرقه می پوشند
بخلوت اند و کمندے به مهر و ماه بیچند
بخلوت اند و زمان و مکان در آغوشند
بروز بزم سراپا چو پرنیان و حریر
بروز رزم خود آگاه و تن فراموشند
نظر به تازه بچرخ دو رنگ می نخشند
ستاره ہاے کہن را جنازہ بردوشند
زمانہ از رخ فردا کشود بند نقاب
معاشران ہمہ سرمست بادہ دوشند
بلب رسید مرا آں سخن کہ نتواں گفت
بحیرتم کہ فقیہان شہر خاموشند

۵۴

دو دستہ تیغم و گردوں برہنہ ساخت مرا
فسان کشید و بروے زمانہ آخت مرا

من آں جہانِ خیالم کہ فطرتِ ازلی
جہانِ بلبل و گل را شکست و ساخت مرا

مئے جواں کہ بہ پیمانہ تو می ریزم
ز داوقے است کہ جام و سبو گداخت مرا

نفس بہ سینہ گدازم کہ طائرِ حرمم
تواں ز گرمیٔ آوازِ من شناخت مرا

شکست کشتیِ ادراکِ مرشدانِ کہن
خوشا کسے کہ بدریا نیفگند ساخت مرا

۵۵

مثل شرر ذرّه را تن بتپیدن دہم
تن بتپیدن دہم بال بپریدن دہم!

سوز نوایم نگر! ریزۂ الماس را
قطرۂ شبنم کنم خوے بخپیدن دہم!

چون ز مقامم نمود نغمۂ شیرین زنم
نیم شبان صبح را میل مدیدن دہم!

یوسف گم گشته را باز کشودم نقاب
تا بہ تنک مایگاں ذوق خریدن دہم

عشق شکیب آزما خاک ز خود رفته را
چشم تحیر دہد دل بہ دیدن دہم!

۵۶

خودی را مردم آمیزی دلیلِ نارسائی ہا
تو اے دردِ آشنا بیگانہ شو از آشنائی ہا!

بدرگاہِ سلاطین تا کجا ایں چہرہ سائی ہا
بیاموز از خدائے خویش نازِ کبریائی ہا!

محبت از جوانمردی بجائے می رسد روزے
کہ افتد از نگاہش کارِ و بارِ دلربائی ہا!

چناں پیشِ حریمِ او کشیدم نغمۂ دردے
کہ دادم محرماں را لذتِ سوزِ جدائی ہا!

ازاں بر خویش می بالم کہ چشمِ مشتری کور است
متاعِ عشق نافروختہ ماند از کم روائی ہا

بیا بر لالہ پا کوبیم و بیباکانہ مے نوشیم
کہ عاشق را بحل کردند خونِ پارسائی ہا

بروں آ از مسلماناں گریزاندہ مسلمانی
مسلماناں روا دارند کافر ماجرائی ہا!

۵۷

چون چراغِ لاله سوزم در خیابانِ شما
اے جوانانِ عجم جانِ من و جانِ شما!

غوطه ها زد در ضمیرِ زندگی اندیشه ام
تا بدست آورده ام افکارِ پنهانِ شما

مهر و مه دیدم نگاهم برتر از پروین گذشت
ریختم طرحِ حرم در کافرستانِ شما!

آستانش تیز تر گردد ز سجده پیش
شعله آتشفته بود اندر بیابانِ شما

فکرِ رنگینم کند نذرِ نهی دستانِ شرق
پاره لعلے که دارم از بدخشانِ شما

می رسد مردے که زنجیرِ غلامان بشکند
دیده ام از روزنِ دیوارِ زندانِ شما

حلقه گرد من زنید اے پیکرانِ آب و گل
آتشے در سینه دارم از نیاگانِ شما!

۵۸

دمم مرا صفتِ باد فرودین کردند
گیاه را ز سرشکم چو یاسمین کردند

نمودِ لاله صحرا نشین نخواستم
چنانکه بادهٔ لعلے بساگنین کردند

بلند بال چنانم که بر سپهرِ برین
هزار بار مرا نوریان کمین کردند

فروغِ آدمِ خاکی ز تازه کاری هاست
مه دستاره کنند آنچه پیش ازین کردند

چراغِ خویش برافروختم که دستِ کلیم
درین زمانه نهان زیرِ آستین کردند

درآ بسجده و یاری ز خسروان مطلب
که روزِ فقر نیاگانِ ما چنین کردند

۵۹

گذر از آنکه ندیدست و جز خبر ندهد
سخن دراز کند لذت نظر ندهد

شنیده‌ام سخن شاعر و فقیه و حکیم
اگرچه نخل بلند است برگ و بر ندهد!

تجلّی که بر و پیر دیری نازد!
هزار شب دهد و تاب یک سحر ندهد

هم از خدا گله دارم که بر زبان نرسد
متاع دل برد و یوسفی به بر ندهد

نه در حرم نه به بتخانه می‌یابم آن سالکی
که شعله شعله به بخشد شرر شرر ندهد!

۶۰

دریں صحرا گذر افتاد شاید کاروانے را
پس از مدت شنیدم نغمہ ہائے ساربانے را
اگر یک یوسف از زندانِ فرعونے بروں آید
بغارت می تواں دادن متاعِ کاروانے را

۶۱

ترا نادان همی گوید غم گسار ما فرنگ است؟
دل شاهین نسوزد بهر آن مرغی که در چنگ است

پشیمان شو اگر لعلی ز میراث پدر خواهی
کجا عیش بروں آرد دلِ لعلی که در سنگ است

سخن از بود و نابود جهان با من چه می گوئی
من این دانم که من هستم ندانم این چه نیرنگ است

درین میخانه هر میناز بیم محتسب لرزد
مگر یک شیشهٔ عاشق که از وے لرزه بر سنگ است

خودی را پرده می گوئی؟ بگو! من با تو این گویم
مزن این پرده را چاکے که دامانِ نگه تنگ است

کهن شاخے که زیرِ سایه او پر برآوردی
چو برگش ریخت از وے آشیان داشتن ننگ است

غزل آن گو که فطرت ساز خود را پرده گرداند
چه آید زان غزل خوانے که با فطرت هم آهنگ است

۶۲

بگذر از حنا و درد افسونی افرنگ مشو
که نیرزد بجوی این همه دیرینه وتو
چون پر کاه که در رهگذر باد افتاد
رفت اسکندر و دارا و قباد و خسرو
زندگی انجمن آرا و نگهدار خود است
سلسله کز تو قافله بے همه شو با همه رو
تو فروزنده تر از مهر منیر آمده
آنچنان زی که بهر ذره رسانی پرتو
آن نگینے که تو با اهرمنان باخته
هم بجبریل امین نتوان کرد گرو
از تنک جامگی مایه کده رسوا گردید
شیشه گیرد چو حکیمانه بیاشام قدرو

۶۳

جہانِ رنگ و بو پیدا تو می گوئی کہ راز است ایں
بیچے خود را بتارش زن کہ تو مضراب و ساز است ایں
نگاہِ جلوہ بدست از صفائے جلوہ می لغزد
تو می گوئی حجاب است ایں نقاب است ایں مجاز است ایں
بیا در کش طنابِ پردہ ہائے نیلگونش را
کہ مثلِ شعلہ عریاں بر نگاہِ پاکباز است ایں
مرا ایں خاکدانِ من ز فردوس بریں خوشتر
مقامِ ذوق و شوق است ایں حریمِ سوز و ساز است ایں
زمانے گم کنم خود را زمانے گم کنم او را
زمانے ہر دو را یابم ہچہ از است ایں ہچہ از است ایں

۶۴

از داغِ فراق او در دل چمنے دارم
اے لالۂ صحرائی با تو سخنے دارم
ایں آہِ جگر سوزے در خلوتِ صحرا بہ
لیکن چہ کنم کارے با انجمنے دارم

۶۵

بہ نگاہِ آشنائے چو درونِ لالہ دیدم
ہمہ ذوق و شوق دیدم ہمہ آہ و نالہ دیدم
بہ بلندِ و پستِ عالم پسِ پیشِ حیات پیدا
چہ دمن چہ تل چہ صحرا رم ایں غزالہ دیدم

نہ بہ ماست زندگانی! نہ زماست زندگانی!
ہمہ جاست زندگانی! از کجاست زندگانی!

۶۶

ایں ہم جہانے آں ہم جہانے
ایں بیکرانے آں بیکرانے!

ہر دو خیالے ہر دو گمانے
از شعلۂ من موجِ دخانے!

ایں یک دو آنے آں یک دو آنے
من جاودانے، من جاودانے!

ایں کم عیارے آں کم عیارے
من پاک جانے نقدِ روانے!

اینجا مقامے آنجا مقامے
اینجا زمانے آنجا زمانے!

اینجا چہ کارم؟ آنجا چہ کارم؟
آہے فغانے آہے فغانے

ایں رہزنِ من آں رہزنِ من
اینجا زیانے آنجا زیانے

ہر دو فروزم ہر دو بسوزم
ایں آشیانے آں آشیانے!

۶۷

بہار آمد نگہ می غلطد اندر آتشِ لالہ
ہزاراں نالہ خیزد از دلِ پرکالہ پرکالہ!
فشاں یک جرعہ بر خاکِ چمن از بادۂ لعلے
کہ از بیمِ خزاں بیگانہ روید در گلُو لالہ
جہانِ رنگ و بو دانی و بے دل چیست می دانی؟
مے کز جلقۂ آفاق سازد گردِ خود ہالہ!

۶۸

صورت گرے کہ پیکرِ روز و شب آفرید
از نقشِ این و آں بہ تماشائے خود رسید
صوفی! برون ز بستگۂ تاریک پا بنہ
فطرت متاعِ خویش بسودا گری کشید!
صبح و ستارہ و شفق و ماہ و آفتاب
بے پردہ جلوہ ہا بنگاہے تواں خرید!

۶۹

بازایں عالمِ دیرینہ جواں می بائست
برگِ کاہش صفتِ کوہ گراں می بائست

کفِ خاکے کہ نگاہِ ہمہ بیں پیدا کرد
در ضمیرش جگر آلودہ فغاں می بائست

ایں مہ و مہر کہن راہ بجائے نہ برند
انجمِ تازہ بہ تعمیرِ جہاں می بائست

ہر نگارے کہ مرا پیشِ نظر می آید
خوش نگارے است ولے نوشتر ازاں می بائست

گفتِ یزداں کہ چنیں است دگر ہیچ مگو
گفتِ آدم کہ چنیں است چناں می بائست!

۷۰

لالۂ ایں گلستاں داغِ تمنا نے نداشت
نرگسِ طنازِ او چشمِ تماشا نے نداشت
خاک را موجِ نفس بود و نمے پیدا نبود
زندگانی کاروانے بود و کالا نے نداشت
روزگارانہا بسے دیدہ شکیبا بیگانہ
بادہ در مینا شش بود و بادہ پیمانے نداشت
برقِ سینا شکوہ سنج از بے زبانی ہائے شوق
ہیچ کس در وادیٔ ایمن تقاضا نے نداشت!
عشق از خود یاد ما ہنگامہ ہا تعمیر کرد
ورنہ ایں بزمِ خموشاں ہیچ غوغا نے نداشت!

۱۷

ہنگامہ را کہ بست دریں دیر دیر پائے؟
زنّاریانِ او ہمہ نالندہ ہم چو نائے!
در سبحۂ فقیر و بکاشانۂ امیر
غمہا کہ پشت را بجوانی کند دوتائے
درماں کجا کہ درد بدرماں فزوں شود
دانش تمام حیلہ و نیرنگ و بیمیائے
بے زورِ سیل کشتیٔ آدم نمی رود
ہر دل ہزار عربدہ دارد بناخدائے
از من حکایتِ سفرِ زندگی بپرس
در ساختم بدرد و گذشتم غزلسرائے
آمیختم نفس بہ نسیمِ سحرگہی!
گشتم دریں چمن بہ گلاں نانہادہ پائے
از کاخ و کو جدا و پریشاں بکاخ و کوئے
کردم بچشمِ ماہ تماشائے ایں سرائے!

۷۲

اے لالہ سے چراغِ گستانِ باغ و راغ
در من نگر کہ میدہم از زندگی سراغ
مانگِ شوخ و بوے پریشیدہ نیستیم
مانیم آنچہ میدہد اندر دل و دماغ
مستی زبادہ می رسد از ایاغ نیست
ہر چند بادہ را نتواں خورد بے ایاغ
دانے بسینہ سوز کہ اندر شبِ وجود
خود را شناختن نتواں جز بایں چراغ
اے موجِ شعلہ سینہ بباد صبا کشاے
شبنم مجو کہ میدہد از سوختن فراغ

۷۳

من بندهٔ آزادم عشق است امامِ من
عشق است امامِ من عقل است غلامِ من
ہنگامهٔ این محفل از گردشِ جامِ من
این کوکبِ شامِ من این ماہِ تمامِ من
جاں در عدم آسودہ بے ذوقِ تمنا بود
مستانہ نواہا زد در حلقهٔ دامِ من
اے عالم رنگ و بو این صحبتِ ما تا چند
مرگ است دوامِ تو عشق است دوامِ من
پیدا بصرِ من او پنہاں بصرِ من او
این است مقامِ او دریاب مقامِ من

۷۴

کم سخن غنچہ کہ در پردۂ دل رازے داشت
در ہجوم گل و ریحاں غم ما نازے داشت
محرمے خواست ز مرغِ چمن و بادِ بہار
بلبلے بر صبا آں کرد کہ پروازے داشت!

۷۵

خود را کنم سجود ے، دیر و حرم نمانده
ایں در عرب نماند آں در عجم نمانده
در برگِ لالہ و گل آں رنگ و نم نمانده
در نالہ ہاے مرغاں آں زیر و بم نمانده
در کارگاہِ گیتی نقشِ نوی نہ بینم
شاید کہ نقشِ دیگر اندر عدم نمانده
ستارہ ہاے گردوں بے ذوقِ انقلابے
شاید کہ روز و شب را توفیقِ رم نمانده
بے منزلاں رسیدند پا از طلب کشیدند
شاید کہ خاکیاں را در سینہ دم نمانده
یا در بیاضِ امکاں یک برگِ سادہ نیست
یا خامۂ قضا را تابِ رقم نمانده!

گلشنِ راز جدید

به سوادِ دیدهٔ تو نظر آفریدهام من
به ضمیرِ تو جهانے دگر آفریدهام من
همه خاوران بخوابے که نهاں ز چشمِ انجم
به سرودِ زندگانی سحر آفریدهام من

گلشنِ از نو

تمہید

زجانِ خاور آں سوزِ کہن رفت
دمش واماند و جانِ او ز تن رفت

چو تصویرے کہ بے تارِ نفس زیست
نمی داند کہ ذوقِ زندگی چیست

دلش از مدعا بیگانہ گردید
سنانے او از نوا بیگانہ گردید

بطرزِ دیگر از مقصود گفتم
جوابِ نامۂ محمود گفتم

ز عہدِ شیخ تا ایں روزگارے
نزد مردے بجانِ ما شرارے

کفن در بر بجائے آرمیدیم
ولے یک فتنۂ محشر ندیدیم

گذشت از پیشِ آں دانائے تبریز
قیامت با کدورت از کشتِ چنگیز

نگاہم انقلابے دیگرے دید
طلوعِ آفتابے دیگرے دید

کشودم از رخِ معنی نقابے
بدستِ ذرہ دادم آفتابے

نہ پنداری کہ من بے بادہ مستم
مثالِ شاعراں افسانہ بستم

نہ بینی خیر ازاں مردِ فرودست
کہ بر من تہمتِ شعر و سخن بست

بکوے دلبراں کارے ندارم
دلِ زارے غمِ یارے ندارم

نہ خاکِ من غبارِ رہگذارے
نہ در جانم دلِ بے اختیارے

بجبریل امیں ہم دوستانم
رقیب و قاصد و دربان ندانم

مرا با فقر سامانِ کلیم است
فرِ شاہنشہی زیرِ گلیم است

اگر جانم بصحرائے نہ گنجم
اگر آیم بدریائے نہ گنجم

دلِ سنگ از زجاجِ من بلرزد
یمِ افکارِ من ساحل نہ ورزد

نہاں تقدیرہا در پردۂ من
قیامت با بغل پروردۂ من

دمے در خویشتن خلوت گزیدم
جہانے لا زوالے آفریدم

"مرا زیں شاعری خود عار ناید
کہ در صد قرن یک عطار ناید"

بجانم رزمِ مرگ و زندگانی است — نگاهم بر حیاتِ جاودانی است
ز جانِ خاک ترا بیگانه دیدم — بماندم تو جانِ خود ندیدم
ازاں نارے کہ دارم داغ داغم — شبِ خود را بغیر از چراغم
بخاکِ من دلے چوں دانہ کشتند — بلوحِ من خطِ دیگر نوشتند
مرا ذوقِ خودی چوں آبگینہ است — چہ گویم واردات من ہمین است

نخستیں کیفِ او را آزمودم
دگر بر خاوراں قسمت نمودم

اگر ایں نامہ را جبریل خواند — چوں گرداں نورِ ناب از خود فشاند
بنالد از مقام و منزلِ خویش — بہ یزداں گوید از حالِ دلِ خویش
"تجلی را چناں عریاں نخواہم — نخواہم جز غمِ پنہاں نخواہم
گذشتم از وصالِ جاودانے — کہ بینم لذتِ آہ و فغانے

مرا ناز و نیازِ آدمے دہ!
بجانِ من گدازِ آدمے دہ"

سوال (۱)

نخست از فکرِ خویشم در تحیّر
چہ چیز است آنکہ گویندش تفکّر
کدامیں فکر ما را شرطِ راہ است
چرا گہ طاعت و گہ جملہ گناہ است

جواب

درونِ سینۂ آدم چہ نور است
چہ نور است ایں کہ غیبِ او حضور است
من او را ثابتِ سیّار دیدم
من او را نور دیدم نار دیدم
گہے نارش ز برہان دلیل است
گہے نورش ز جانِ جبرئیل است
چہ نورے جاں فروزے سینہ تابے
نیرزد با شعاعش آفتابے
بخاک آلودہ و پاک از مکان است
بہ بندِ روز و شب پاک از زمان است
شمارِ روزگارش از نفس نیست
چنیں جوینده و یابنده کس نیست

گہے واماندہ و ساحل مقامش
گہے دریائے بے پایاں بجامش

ہمیں دریا ہمیں چوبِ کلیم است!
کہ از وے سینۂ دریا دو نیم است

غزالے مرغزارش آسمانے
خورد آبے ز جوے لمکشانے

زمین و آسماں او را مقامے
میانِ کارواں تنہا خرامے

ز احوالش جہانِ ظلمت و نور!
صدائے صور و مرگ و جنبشِ حور

از و ابلیس و آدم را نمودے
از و ابلیس و آدم را کشودے

نگہ از جلوۂ او ناشکیب است
تجلّی ہائے او یزداں فریب است

بچشمے خلوتِ خود را ببیند
بچشمے جلوتِ خود را ببیند

اگر یک چشم بر بندد گناہے است
اگر باہر دو بیند شرطِ راہے است

ز جوے خویش بحرے آفریند
گہر گردد بہ قعرِ خود نشیند!

ہماں دم صورتِ دیگر پذیرد
شود غوّاص و خود را باز گیرد

درو ہنگامہ ہائے بے خروش است
درو رنگ و صدا بے چشم و گوش است

درونِ شیشۂ او روزگار است!
ولے بر ما بتدریج آشکار است!

حیات از وے بر انداز و کمندے
شود صیادِ ہر پست و بلندے

از و خود را بہ بندِ خود در آرد
گلوئے ما سوا را ہم فشارد

دو عالم می شود روزے شکارش
فتد اندر کمندِ تا بدارش

اگر این هر دو عالم را بگیری
همہ آفاق میرد تو نمیری

منہ پا در بیابانِ طلب سست
نخستیں گیر آں عالم کہ در تست

اگر زیری ز خود گیری زبر شو
خدا خواہی بخود نزدیک تر شو

بہ تسخیرِ خود افتادی اگر طاق
ترا آساں شود تسخیرِ آفاق

خنک روزے کہ گیری ایں جہاں را
شکافی سینۂ نہ آسماں را

گذارد ماہ پیشِ تو سجودے
برد پیچی کمند از موجِ دودے

دریں دیر کہن آزاد باشی!
بتاں را بر مرادِ خود تراشی

بکف بردن جہانِ چار سو را
مقامِ نور و صوت و رنگ و بو را

فزودن کم کمِ او بیش کردن
دگرگوں بر مرادِ خویش کردن

بمنج و راحتِ او دل نہ بستن
طلسمِ نہ سپہرِ او شکستن

فرو رفتن چو پیکانِ ضمیرش
نہ دادن گندمِ خود با شعیرش

شکوہِ خسروی این است این است
ہمیں ملک است کو را دیں ازیں است

سوال (۲)

چہ بحر است ایں کہ علمش ساحل آمد؟
ز قعرِ او چہ گوہر حاصل آمد؟

جواب

حیاتِ پُر نفس بحرِ روانے
شعور و آگہی او را کرانے

چہ دریائے کہ ژرف و موجدار است
ہزاراں کوہ و صحرا بر کنار است

مپرس از موج ہائے بیقرارش
کہ ہر موجش بروں جست از کنارش

گذشت از بحر و صحرا را نمے داد
نگہ را لذتِ کیف و کمے داد

ہر آں چیزے کہ آید در حضورش
متوّر گردد از نبضِ شعورش

بخلوت مست و صحبت ناپذیر است
ولے ہر شے ز نورش مستنیر است

نخستیں می نماید تستیرش — کند آخر بآئینے اسیرش
شعورش با جہاں نزدیک تر کرد — جہاں او را ز راز او خبر کرد
خرد بند نقاب از رخ کشودش — ولیکن نطق عریاں تر نمودش

بگنجد اندریں دیر مکافات
جہاں او را مقامے از مقامات

بروں از خویش می بینی جہاں را — درو دشت و یم و صحرا و کاں را
جہانِ رنگ و بو گلدستۂ ما — ز ما آزاد و ہم وابستۂ ما
خودی او را بیک تارِ نگہ بست — زمین و آسمان و مہر و مہ بست
دلِ ما را بادِ پوشیدہ راہے است — کہ ہر موجود ممنونِ نگاہے است
گر او را کس نہ بیند زار گردد — اگر بیند یم و کہسار گردد
جہاں را فطرتے از دیدنِ ما — نہالش رستہ از بالیدنِ ما
حدیثِ ناظر و منظور رازے است — دلِ ہر ذرہ در عرضِ نیازے است
تو اے شاہد مرا مشہود گرداں — ز تعریفِ یک نظر موجود گرداں
کمالِ ذاتِ شے موجود بودن — برائے شاہدے مشہود بودن
ز دانش در حضورِ ما نبودن — منور از شعورِ ما نبودن!
جہاں غیر از تجلی ہائے ما نیست — کہ بے ما جلوۂ نور و صدا نیست

تو هم از صحبتش یاری طلب کن　　نگه را از حسن و پیش ادب کن

یقیں می داں کہ شیرانِ شکاری

دریں رہ خواستند از مور یاری

بیار پیمانے و از خود خبر گیر　　تو جبریلِ امیں بال و پر گیر

بہ بیداری کشا چشمِ خرد را　　کہ دریابی تماشائے اَحد را

نصیبِ خود ز بوئے پیرہن گیر　　بہ کنعاں رفت از مصر و یمن گیر

خودی صیاد و نخچیرش مہ و مہر　　اسیرِ بندِ تدبیرش مہ و مہر

چو آتش خویش را اندر جہاں زن!

شبیخوں بر مکاں و لامکاں زن!

سوال (۳)

وصالِ ممکن و واجب بہم چیست؟
حدیثِ قرب و بعد و بیش و کم چیست؟

جواب

سہ پہلو ایں جہانِ چون و چند است — خرد کیف و کم او را کمند است
جہانِ طوسی و اقلیدس است ایں — سپہرِ عقل زیں فرسا بلند است ایں
زمانش ہم مکانش اعتباری است — زمین و آسمانش اعتباری است
کماں را زہ کن و آماج در یاب — ز حرفم نکتۂ معراج دریاب
مجو مطلق دریں دیرِ مکافات — کہ مطلق نیست جز نورالسموات
حقیقت لازوال و لامکان است — مگو دیگر کہ عالم بیکران است
کرانِ او درون است و برون نیست — درونش پست بالا کم فزون نیست
درونش خالی از بالا و زیر است — ولے بیرونِ او وسعت پذیر است
ابد را عقلِ ما نا سازگار است — یکی از گیر و دارِ او ہزار است

چو لنگ است او سکون را دوست دارد
نه بیند مغز و دل بر پوست دارد

حقیقت را چو ما صد پاره کردیم
تمیز ثابت و سیارہ کردیم

خرد در لامکاں طرحِ مکاں بست
چو زنّار سے زماں را بر میاں بست

زماں را در ضمیرِ خود ندیدم
مہ و سال و شب و روز آفریدم

مہ و سالت نمی ارزد بیک جو
بحرفِ "کم ولبثتم" غوطہ زن شو

بخود رس از سرِ ہنگامہ برخیز
تو خود را در ضمیرِ خود فرو ریز

تن و جاں را دوتا گفتن کلام است
تن و جاں را دوتا دیدن حرام است

بجاں پوشیدہ رمزِ کائنات است
بدن جاسوسِ احوالِ حیات است

عروسِ معنی از صورت حجاب است
نمودِ خویش را پیرایہ با بست

حقیقت روئے خود را پردہ باف است
کہ او را لذتے در اختفاف است

بدن را تا فرنگ از جاں جدا دید
نگاہش ملک دیں را ہم دوتا دید

کلیسا سبحہ پطرس شمارد
کہ او با حاکمی کارے ندارد

بکارِ حاکمی مکر و فنے بیں
تنِ بے جان و جانِ بے تنے بیں

خرد را با دلِ خود ہم سفر کن
یکے بر ملتِ ترکاں نظر کن

به تقلید فرنگ از خود رمیدند
میانِ ملک و دین ربطے ندیدند

یکی را آں چناں صد پارہ دیدیم
عدو بسرِ شمارش آفریدیم

کہن دیرے کہ بنیادش خاک است؟
دمے از سرگذشتِ ذاتِ پاک است

حکیماں مردہ را صورت نگارند!
یدِ موسیٰؑ و دمِ عیسیٰؑ ندارند!

دریں حکمت دلم چیزے ندیدست
برائے حکمتِ دیگر تپیدست

من ایں گویم جہاں در انقلاب است
درونش زندہ و در پیچ و تاب است

ز اعدادِ دوشمارِ خویش بگذر
یکے در خود نظر کن پیش بگذر

دراں عالم کہ جز واز کل فزون است
قیاسِ رازی و طوسی جنون است

زمانے با ارسطو آشنا باش
دمے با سازِ بیکن ہم نوا باش

ولیکن از مقامِ شاں گذر کن
مشو گم اندریں منزل سفر کن

بآں عقلے کہ داند بیش و کم را
شناسد اندرونِ کاف و میم را

جہانِ چند و چوں زیر نگیں کن
بگردوں ماہ و پروین را کمیں کن

ولیکن حکمتِ دیگر بیاموز
رہاں خود را ازیں منکرِ شب و روز

مقامِ تو بروں از روزگار است
طلب کن آں یمیں کہ بے یسار است

سوال (۴)

قدیم و محدث از هم چون جدا شد
که این عالم شد آن دیگر خدا شد
اگر معروف و عارف ذاتِ پاک است
چه سود اندر سرِ این مشتِ خاک است

جواب

خودی را زندگی ایجادِ غیر است
فراقِ عارف و معروف خیر است

قدیم و محدثِ ما از شمار است
شمارِ ما طلسمِ روزگار است

دمادم دوش و فردای شماریم
به هست و بود و باشد کار داریم

ازو خود را بریدن فطرتِ ماست
تپیدن تا رسیدن فطرتِ ماست

نه ما را در فراقِ او عیاذ
نه او را بے وصالِ ما قرار ے

نه او بے ما نه ما بے او چه حال است
فراقِ ما فراق اندر وصال است

جُدائی خاک را بخشد نگاهے
دہد سرمایۂ کوہے بکاہے

جُدائی عشق را آئینہ دار است
جُدائی عاشقاں را سازگار است

اگر ما زندہ ایم از دردمندی است
وگر پائندہ ایم از دردمندی است

من و او چیست؟ اسرار الٰہی است
من و او بردوام ما گواہی است

بخلوت ہم بجلوت نورِ ذات است
میانِ انجمن بیرون حیات است

محبت دیدہ ور بے انجمن نیست
محبت خود نگر بے انجمن نیست

بہ بزمِ ما تجلی ہا ست بنگر
جہاں ناپیدوا و پیدا ست بنگر

در و دیوار و شہر و کاخ و کو نیست
کہ اینجا ہیچکس جز ما و او نیست

گہے خود را ز ما بیگانہ سازد
گہے ما را چو ساز ے می نوازد

گہے از سنگ تصویرش تراشیم
گہے نادیدہ بر ے سجدہ پاشیم

گہے ہر پردۂ فطرت دریدیم
جمالِ یار بے باکانہ دیدیم

چہ سود او در سرائے مشتِ خاک است؟
ازیں سود او در و نوشش تابناک است

چہ خوش سود اکہ نالد از فراقش
ولیکن ہم ببالد از فراقش

فراقِ او چناں صاحب نظر کرد
کہ شامِ خویش را از خود سحر کرد

خودی را دردمندِ امتحاں ساخت
غمِ دیرینہ را عیشِ جواں ساخت

گہر با سلک سلک از چشمِ تر برد
ز نخلِ ما تے شیریں ثمر برد

خودی را تنگ در آغوش کن
فنا را با بقا هم دوش کن

محبت ؛ در گریز از مقامات
محبت ؛ در گذشتن از نهایات

محبت ذوقِ انجامے ندارد
طلوعِ صبحِ او شامے ندارد

براہش چوں خرد پیچ و خمے ہست
جہانے در فروغِ یکدمے ہست

ہزاراں عالم افتد در رہِ ما
بپایاں کے رسد جولانگہِ ما

مسافر! جاوداں زی جاوداں میر
جہانے را کہ پیش آید فرا گیر

بہ بخشش گم شدن انجامِ ما نیست
اگر او را تو در گیری فنا نیست

خودی اندر خودی گنجد محال است!
خودی را عینِ خود بودن کمال است!

سوال (۵)

کہ من باشم مرا از من خبر کن
چہ معنی دارد اندر خود سفر کن؟

جواب

خودی تعویذ حفظِ کائنات است
نخستیں پرتوِ تابش حیات است

حیات از خوابِ خوش بیدار گردد
درونش چوں یکی بسیار گردد

نہ او را بے نمودِ ما کشودے
نہ ما را بے کشودِ او نمودے

ضمیرش بحر نا پیدا کنارے
دلِ ہر قطرہ موج بیقرارے

سرود برگِ شکیبائی ندارد
بجز افراد پیدائی ندارد

حیات آتش خودی با چوں شرر ہا
چو انجم ثابت و اندر سفر ہا

ز خود نا رفته بیرون غیر بین است
میانِ انجمن خلوت نشین است

یکے بینگر بخود پیچیدنِ او
ز خاک پے سپر بالیدنِ او

نهاں از دیده ها در ہائے و ہوئے
دمادم جستجوئے رنگ و بوئے

ز سوزِ اندروں صحبت ذخیر است
بآئینے کہ با خود در ستیز است

جہاں را از ستیزِ او نظامے
کفِ خاک از ستیز آئینہ فامے

نریزد جز خودی از پرتوِ او
نخیزد جز گہر از دردِ او

خودی را پیکرِ خاکی حجاب است
طلوعِ او مثالِ آفتاب است

درونِ سینہ ما خانہ زادِ او
فروغِ خاکِ ما از جذبہ زادِ او

تو می گوئی مرا از من خبر کن
چہ معنی وارد اندر خود سفر کن؟

ترا گفتم کہ در لطفِ جہان دن چیست
سفر در خویش پرداختن بے لب و بام

ثریا را گرفتن از لبِ بام
ابد بردن بیک دم اضطرابے

تماشا بے شعاعِ آفتابے
ستردن نقشِ ہر امید و بیمے

زدن چاکے بدریا چون کلیمے
شکستن ایں طلسمِ بحر و بر را

ز انگشتے نگا فیدن قمر را
چناں باز آمدن از لامکانش

درونِ سینہ او در کفِ جہانش
ولے ایں راز را گفتن محال است

کہ دیدن شیشہ و گفتن بغال است

چه گویم از من و از توش و تابش — کند اِنّا عَرَضنا بی نقابش

فلک را لرزه بر تن از فتادِ او — زمان و هم مکان اندر براد او

نشیمن بر دلِ آدم نهاد است — نصیبِ مشتِ خاکے اوفتاد است

جدا از غیر و هم وابستهٔ غیر — گم اندر خویش و هم پیوستهٔ غیر

خیال اندر کفِ خاکے چسان است؟ — که سیرش بے مکان و بے زمان است!

بزندان است و آزاد است! این چیست؟ — کمند و صید و صیاد است! این چیست؟

چرا غے در میانِ سینه تفت است — چه نور است این که در آئینه تفت است؟

مشو غافل که تو او را امینی
چه نادانی که سوے خود نه بینی!

سوال (۶)

چہ جز واست آنکہ او از کل فزون است؟
طریقِ جستنِ آں جزو چون است؟

جواب

خودی ز اندازہ ہائے ما فزون است
خودی زاں کل کہ تو بینی فزون است

ز گردوں بار بار افتد کہ خیزد
بہ بحرِ روزگار افتد کہ خیزد

جز او در زیرِ گردوں خود نگر کیست؟
بہ بے باکی چناں پرواز گر کیست؟

بہ ظلمت ماندہ و نورے در آغوش!
بروں از جستہ و حوے در آغوش!

بآں نطقے دل آویزے کہ دارد
ز قعرِ زندگی گوہر برآرد

ضمیرِ زندگانی جاودانی است
بچشمِ ظاہرش بینی زمانی است

بتقدیرش مقامِ ہست و بود است
نمودِ خویش و حفظِ ایں نمود است

چہ پرسی چگونہ است و چہ گونہ نیست
کہ تقدیر از نہاد او بروں نیست

چہ گویم از چگونی و بے چگونش
بروں مجبور و مختار اندرونش

چنیں فرمودہ سلطانِ بدر است
کہ ایماں در میانِ جبر و قدر است

تو مر مخلوق را مجبور گوئی
اسیرِ بندِ زور و دور گوئی

وے جاں از دم جہاں آفریں است
بچندیں جلوہ ہا خلوت نشیں است

ز جبرِ او حدیثے در میاں نیست
کہ جاں بے فطرتِ آزاد جاں نیست

شبیخوں بر جہانِ کیف و کم زد
ز مجبوری بمختاری قدم زد

چو از خود گردِ مجبوری فشاند
جہانِ خویش را چوں ناقہ راند

نگردد آسماں بے رخصتِ او
نہ تابد اختر ے بے شفقتِ او

کند بے پردہ روزے مقدرش را
بچشمِ خویش بیند جوہرش را

قطارِ نوریاں در رہگذار است
پے دیدار او در انتظار است

شرابِ اقرأ شتد از تاکش بگیرد
عیارِ خویش از خاکش بگیرد

چہ پرسی از طریقِ جستجویش
فرو آرد مقامِ ہاے و ہویش

شبے روزے کہ داری برابد زن
فغانِ صبحگاہے بر خرد زن

خرد را از حواس آید متاعے — فغاں از عشق می گیرد شعاعے
خرد جز را فغاں کل را بگیرد — خرد میرد فغاں ہرگز نمیرد
خرد بہرِ ابد نظرے ندارد — نفس چوں سوزنِ ساعت شمارد
ترا شد روزہا شب ہا سحرہا — بگیر و شعلہ و چندیں شررہا

فغانِ عاشقاں انجامِ کارے است
نہاں در یک دمِ او روزگارے است

خودی تا ممکناتش وا نماید — گرہ از اندرونِ خود کشاید
ازاں نورے کہ دا بیند نداری — تو او را فانی و آنی شماری
ازاں مرگے کہ می آید چہ باک است — خودی چوں پختہ شد از مرگ پاک است
ز مرگِ دیگرے لرزد دلِ من — دلِ من جانِ من آب و گلِ من
ز کارِ عشق و مستی برفتادن — شرارِ خود بخاشاکے ندادن
بدستِ خود کفن بر خود بریدن — بچشمِ خویش مرگِ خویش دیدن
ترا ایں مرگ ہر دم در کمین است — بترس از وے کہ مرگِ ما ہمین است

کند گورِ تو اندر پیکرِ تو
بخندد منکرِ او در برِ تو

سوال (۷)

مسافر چوں بود در ہر و کدام است؟
کرا گویم کہ او مردِ تمام است؟

جواب

اگر چشمے کشائی بر دلِ خویش — درونِ سینہ بینی منزلِ خویش!
سفر اندر حضر کردن چنین است — سفر از خود بخود کردن ہمین است
کسے اینجا نداند ما کجائیم — کہ در چشمِ مہ و اختر نیائیم
مجو پایاں کہ پایانے نداری — بپایاں تا رسی جانے نداری
ندارد پختہ پیمانے کہ خامیم — بہر منزل تمام و ناتمامیم
بپایاں نا رسیدن زندگانی است — سفر مارا حیاتِ جاودانی است
زماہی تا بمہ جولاں گہِ ما — مکان و ہم زمان گردِ رہِ ما

بخود پیچیدم و بے تابِ نمودیم — کہ ما موجیم و از قعرِ وجودیم

دمادم خویش را اندر کمیں باش — گریزاں از گماں سوئے یقیں باش

تب و تابِ محبت را فنا نیست — یقین و دید را نیز انتہا نیست

کمالِ زندگی دیدارِ ذات است — طریقش رستن از بندِ جہات است

چناں با ذاتِ حق خلوت گزینی — ترا او بیند و او را تو بینی

منوّر شو ز نورِ مَن یَّرَانِی — مژہ بر ہم مزن تو خود نمائی

بخود محکم گذر اندر حضورش — مشو نا پیدا اندر بحرِ نورش

نصیبِ ذرّہ کن آں اضطرابے — کہ تا بد در حریمِ آفتابے

چناں در جلوہ گاہ یارمی سوز — عیاں خود را نہاں او را برافروز

کسے کو دیدۂ عالم را امام است
من و تو ناتمام ایم او تمام است!

اگر او را نیابی در طلب خیز — اگر یابی بدامانش در آویز

فقیہہ و شیخ و ملّا را مدہ دست — مرد مانندِ ماہی غافل از شست

بکارِ ملک و دیں او مردِ راہے است — کہ ما کوریم و او صاحب نگاہے است

مثالِ آفتابِ صبحگاہے — دہد از ہر نگہ صد جلوہ گاہے

فرنگ آئینِ جمہوری نہاد است — رسن از گردنِ دیوے کشاد است

نوا بے زخمہ و سازے ندارد
سبے طیارہ پروازے ندارد

زباغش کشتِ ویرانے نکوتر
زشہرِ او بیابانے نکوتر

چو رہزن کاروانے در تگ و تاز
شکمہا بہرِ نانے در تگ و تاز

روان خوابیدہ تن بیدار گردید
ہنر با دین و دانش خوار گردید

خرد جز کافری کافرگری نیست
فنِ افرنگ جز مردم دری نیست

گرو ہے را گرو ہے در کمین است
خدایش یار اگر کارش چنین است

زمن دہ اہلِ مغرب را پیامے
کہ جمہور است تیغِ بے نیامے

چہ شمشیرے کہ جانہا می ستاند
تمیزِ مسلم و کافر نداند

نہ ماند در غلافِ خود زمانے
بمد جانِ خود و جانِ جہانے

سوال (۸)

کدامیں نکتہ رانطق است انا الحق
چہ گوئی ہمنزہ بود آں رمزِ مطلق

جواب

من از رمزِ انا الحق باز گویم — وگر باہند ایراں راز گویم
مغے در حلقۂ دیراں سخن گفت — "حیات از خود فسیے خود دمن گفت"

خدا خفت و وجود ما ز خوابش
وجود ما نمود ما ز خوابش

مقامِ تحت و فوق و چار سو خواب — سکون و سیر و شوق و جستجو خواب
دل بیدار و عقلِ نکتہ بیں خواب — گمان و فکر و تصدیق و یقیں خواب

ترا ایں چشم بیدارے بخواب است ترا گفتار و کردارے بخواب است

چو او بیدار گردد دیگرے نیست
مسلمِ شوق را انکارے نیست"

فروغِ دانشِ ما از قیاس است قیاسِ ما ز تقدیرِ حواس است

چو حس دیگر شد ایں عالم دگر شد سکون و سیر و کیف و کم دگر شد

تواں گفتن جہانِ رنگ و بو نیست زمین و آسمان و کاخ و کو نیست

تواں گفتن کہ خوابے یا فسونے است حجابِ چہرۂ آں بے چگونے است

تواں گفتن ہمہ نیرنگِ ہوش است فریبِ پردہ ہائے چشم و گوش است

خودی از کائناتِ رنگ و بو نیست حواسِ ما سیانِ ما و او نیست

نگہ را در حریمش نیست راہے کنی خود را تماشا بے نگاہے

حسابِ روز و شب از دورِ فلک نیست
بخود بینی ظن و تخمین و شک نیست

اگر گوئی کہ من وہم و گمان است نمودش چوں نمود ایں و آں است

بگو با من کہ وارائے گماں کیست؟ یکے در خود نگر آں بے نشاں کیست؟

جہاں سیر و محتاج دلیلے! نمی آید بلشکر جبرئیلے

خودی پنہاں ز جبت بے نیاز است! یکے اندیش و دریاب ایں چہ راز است!

خودی را حق بداں باطل مپندار — خودی را کشتنِ بے حاصل مپندار
خودی چوں پختہ گردد لازوال است — فراقِ عاشقاں عینِ وصال است!
شرر را تیز بادے می تواں داد — تپیدن لایزالے می تواں داد
دوامِ حق جزالے کارِ ذے نیست — کہ او را ایں دوام از جستجو نیست
دوامِ آں بہ کہ جانِ مستعارے — شود از عشق و مستی پایدارے!
وجودِ کوہسار و دشت و در ہیچ! — جہاں فانی، خودی باقی، دگر ہیچ!
دگر از شنکر و منصور کم گوئے! — خدا را ہم براہِ خویشتن جوئے

بخود گم بہرِ تحقیقِ خودی شو
انا الحق گوئے و صدیقِ خودی شو

سوال (۹)

کہ شد بر سترِ وحدت واقف آخر؟
شناسائے چہ آمد عارف آخر؟

جواب

ترِ گردوں مقامِ دلپذیر است — ولیکن مہر و ماہش زود میر است
بدوشش شام نعشِ آفتابے — کواکب را کفن از ماہتابے
پرِ کہسار چوں ریگِ روانے — دگرگوں می شود دریا بآنے
گلاں را در کمیں باد خزاں است — متاعِ کارواں از بیمِ جان است
ز شبنم لالہ را گوہر نماند — دمے ماند دمے دیگر نماند
نوا نشنیدہ در چنگے بمیرد — شرر ناجستہ در سنگے بمیرد

مپرس از من ز عالمگیریِ مرگ!
من و تو از نفس زنجیریِ مرگ!

غزل

فسانہ را بادہ ہر جسام کردند
چہ بسیار دانہ او را دام کردند

تماشا گاہِ مرگِ ناگہاں را
جہانِ ماہ و انجم نام کردند

اگر یک ذرہ اش خوے دم آموخت
بافسونِ نگاہے رام کردند

قرار از ما چہ می جوئی کہ ما را
اسیرِ گردشِ ایام کردند

خودی در سینہ چاکے نگہدار
ازیں کوکب چراغِ شام کردند

جہاں یکسر متاعِ آفلین است
دریں غربت سرا عرفان ہمین است

دلِ مادر تلاشِ باطلے نیست
نصیبِ ما غمِ بے حاصلے نیست

نگہ دارندۂ ہنگامہ آرزو را
سرورِ ذوق و شوقِ جستجو را

خودی را لازوالے می تواں کرد
فراقے را وصالے می تواں کرد

چراغے از دمِ گرمے تواں سوخت
بسوزن چاک گردوں میتواں دوخت

خدائے زندہ بے ذوقِ سخن نیست
تجلی ہائے او بے انجمن نیست

که برقِ جلوهٔ او بر جگر زد؟ — که خورد آں بادہ و ساغر بسر زد؟

خیالِ حسن و خوبی از دلِ کیست؟ — مرا او در طوافِ منزلِ کیست؟

اَلَستُ از خلوتِ نازے کہ برخاست؟ — بلیٰ از پردہ سازے کہ برخاست

چہ آتش عشق در خاکے برافروخت! — ہزاراں پردہ یک آوازِ ما سوخت

اگر مائیم گرداں جامِ ساقی است — بہ بزمش گرمیٔ ہنگامہ باقی است

مرا دل سوخت بر تنہائیٔ او — کنم سامانِ بزم آرائیٔ او

مثالِ دانہ می کارم خودی را
برائے او نگہدارم خودی را

خاتمہ

تو شمشیری ز کامِ خود بروں آ
بروں آ از نیامِ خود بروں آ

نقاب از ممکناتِ خویش برگیر
مہ و خورشید و انجم را بہ برگیر

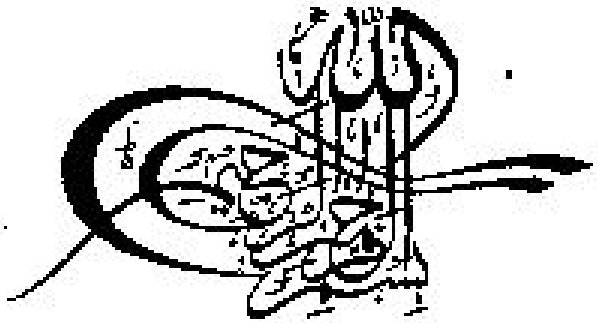
شبِ خود روشن از نورِ یقیں کن
یدِ بیضا بروں از آستیں کن

کسے کو دیدہ را بر دل کشود است
شرارے کشت در دینے درود است

شرارے جستہ گیر از درونم
کہ من مانندِ رومی گرمِ خونم

وگرنہ آتشش از تہذیبِ نو گیر
بروں خود بگذر و اندر دلِ میر!

بندگی نامہ

بندگی نامہ

گفت یزداں مہ گیستی دلفروز
تاب من شب را کند مانند روز

یاد آیامے کہ بے لیل و نہار
خفتہ بودم در ضمیر روزگار

کوکبے اندر سوادِ من نبود
گردشے اندر نہادِ من نبود

نے ز نورم دشت و در آئینہ پوش
نے بدریا از جمال من خروش

آہ زیں نیرنگ و افسونِ وجود
وائے زیں تابانی و ذوقِ نمود!

تا فتن از آفتاب آموختم
خاکدانے مردہ افروختم

خاکدانے با فروغ و بے فراغ
چہرۂ او از غلامی داغ داغ

آدمِ او صورت ماہی بہشت
آدمے یزداں کشے آدم پرست

تا اسیرِ آب و گل کردی مرا
از طوافِ او معطل کردی مرا

این جہاں از نورِ جاں آگاہ نیست
این جہاں شایانِ مہر و ماہ نیست

در فضائے نیلگوں او را بہل
رشتۂ ما نوریاں از وے گسل

یا مرا از خدمتِ او وا گذار
یا ز خاکش آدمِ دیگر بیار

چشمِ بینا دارم کبود و کور به
اے خدا این خاکدان بے نور به

از غلامی دل بمیرد در بدن
از غلامی روح گردد بارِ تن

از غلامی ضعفِ پیری در شباب
از غلامی شیرِ غاب افگندہ ناب

از غلامی بزمِ ملت فرد فرد
این و آں با این و آں اندر نبرد

آں یکے اندر سجود این در قیام
کارِ او بارش چو صلوٰۃ بے امام

در فتد ہر فرد با فردے دگر
ہر زماں ہر فرد را دردے دگر

از غلامی مردِ حق زناد بند
از غلامی گوہرش ناارجمند

شاخِ او بے برگاں عریاں ز برگ
نیست اندر جانِ او جز بیم مرگ

کورِ ذوق و عیش لا دانستہ نوش
مردہ بے مرگ و نعشِ خود بدوش

آبروئے زندگی در باختہ
چوں خراں با کاہ و جو در ساختہ

مسکنش بر گرد محالِ او نگر
رفت و بود و ماہ و سالِ او نگر

روزها در ماتم یک دیگر اند
در جهنم از زیگ ساعت کمتر اند

شوره بوم از نیش کژدم خارخار
مور او از درگزد عقرب شکار

صرصر او آتش دوزخ نژاد
زورق ابلیس را باد مراد

آتشے اندر هوا غلطیدهٔ
شعلهٔ در شعلهٔ پیچیدهٔ

آتشے از دود پیچان تلخ پوش
آتشے تند رغود دریا خروش

در کنارش مارها اندر ستیز
مارها با کفچه پاے زهر ریز

شعله اش گیرنده چون کلب عقور
هولناک و زنده سوز و مرده نور

در چنین دشت بلا صد روزگار
خوشتر از محکومی یک دم شمار

در بیان فنونِ لطیفهٔ غلامان

موسیقی

مرگ با اندر فنونِ بندگی
من چه گویم از فسونِ بندگی

نغمهٔ او خالی از نارِ حیات
همچو سیل افتد بدیوارِ حیات

چون دل او تیره سیمائے غلام
پست چون طبعش نواہائے غلام

از دلِ افسردهٔ او سوز رفت
ذوقِ فردا لذتِ امروز رفت

از نئے او آشکارا رازِ او
مرگِ یک شہر است اندر سازِ او

ناتوان و زار می سازد ترا
از جہاں بیزار می سازد ترا

چشمِ او را اشک پیہم سرمہ ایست
تا توانی بر نوائے او مایست

الحذر از نغمهٔ موت است و بس
نیستی در کسوتِ صوت است و بس

تشنه کامی ہا ازیں محرم بے زخم است
در بم و زیرش ہلاک آدم است

سوز دل از دل برد غم میدہد
زہر اندر ساغر جم میدہد

غم دو قسم است اے برادر گوش کن
شعلہ ما را چراغ ہوش کن

یک غم است آں غم کہ آدم را خورد
آں غمے دیگر کہ ہر غم را خورد

آں غم دیگر کہ ما را ہمدم است
جان ما از صحبت او بے غم است

اندرو ہنگامہ ہائے غرب و شرق
بحر و در موجے زجلہ موجودات غرق

چوں نشیمن می کند اندر دلے
دل از و گردد یم بے ساحلے

بندگی از سستی جان ناآگہی است
زاں غم دیگر سرود او تہی است

من نمی گویم کہ آہنگش خطا است
بیوہ زن را ایں چنیں شیون رواست

نغمہ باید تند رو مانند سیل
تا برد از دل غماں را خیل خیل

نغمہ می باید جنوں پرورد
آتشے در خون دل حل کردہ

از نم او شعلہ پروردن تواں
خامشی را جذبہ او کردن تواں

می شناسی ہ در سرود است آں مقام
کاندرو بے حرف می روید کلام

نغمہ روشن چراغ فطرت است
معنی او نقش بند صورت است

اصل معنی را ندانم از کجا است
صورتش پیدا و با ما آشنا است

نغمه گر معنی ندارد مرده ایست — سوز او از آتش افسرده ایست

رازِ معنی مرشدِ رومی کشود — فکرِ من بر آستانش در سجود

"معنی آن باشد که بستاند ترا — بے نیاز از نقش گرداند ترا

معنی آن نبود که کور و کر کند — مرد را بر نقش عاشق تر کند"

مطربِ ما جلوهٔ معنی ندید
دل بصورت بست و از معنی رسید!

مصوّری

همچنان دیدم فنِ صورتگری — سنے برہمیمی درد سنے آزری

"راہبے در حلقۂ دامِ ہوس — دلبرے باطائرے اندر قفس

خسروے پیشِ فقیرے خرقہ پوش — مردِ کوہستانی ہمیزم بدوش

نازنینے در رہِ بت خانۂ — جوگئے در خلوتِ ویرانۂ

پیرکے از دردِ پیری داغ داغ — آنکہ اندر دستِ او گل شد چراغ

مطربے از نغمۂ بیگانہ مست — بلبلے نالیدہ تا راگے بست

نوجوانے از نگاہے خوردہ تیر — کودکے بر گردنِ بابائے پیر"

می چکد از خامہ ہا مضمونِ موت

ہر کجا افسانہ و افسونِ موت

علم حاضر پیشِ آفل در سجود — شک میزاید و تقیں از دل ربود

بے یقیں را لذتِ تحقیق نیست — بے یقیں را قوتِ تخلیق نیست

بے یقیں را رعشہ ہا اندر دل است — نقشِ نو آوردن او را مشکل است

از خودی دور است و رنجور است و بس — رہبرِ او ذوقِ جستجو است و بس

حسن را دریوزہ از فطرت کند — دزد زن راہِ تہی دستے زند

حسن را از خود بروں جستن خطاست — آنچہ می بائست پیشِ ما کجاست؟

نقش گر خود را چو با فطرت سپرد — نقشِ او افگند و نقشِ خود سترد

یک زماں از خویشتن رنگے نزد — بر زجاجِ ما گدے سنگے نزد

فطرت اندر طیلسانِ ہفت رنگ — ماندہ بر قرطاس او با پائے لنگ

بے تپش پروانہ کم سوزِ او — عکسِ فانوسے نیست در امروزِ او

از نگاہش رخنہ در افلاک نیست — زانکہ اندر سینہ دل بیباک نیست

خاکسار و بے حضور و شرمگیں — بے نصیب از صحبتِ روح الامیں

فکرِ او نادار و بے ذوقِ ستیز — بانگِ اسرافیلِ او بے رستخیز

خویش را آدم اگر خاکی شمرد — نورِ یزداں در ضمیرِ او بمرد

لہ زبورِ عجم طبع اول میں یہ شعر کاتب سے سہواً حذف ہو گیا تھا معلوم اُس وقت ہوا جب کتاب تمام چھپ چکی صرف اس شعر کے لیے کتاب کے ساتھ غلط نامہ کا شائع کرنا علامہ مرحوم نے مناسب نہ سمجھا۔ (محمد حسین)

چوں یکے شد بروں از خویشتن — دستِ او تاریک چوبِ او رسن

زندگی بے قوتِ اعجاز نیست
ہر کسے دانندۂ ایں راز نیست

آں ہنرمندے کہ بر فطرت فزود — رازِ خود را بر نگاہِ ما کشود

گرچہ بحرِ او ندارد ہیچ موج — می رسد از جوئے ما او را خراج

چیں رباید از بساطِ روزگار — ہر نگار از دستِ او گیرد عیار

حورِ او از حورِ جنت خوشتر است — منکرِ لات و مناتش کافر است

آفریند کائناتِ دیگرے — قلب را بخشد حیاتِ دیگرے

بحر و موجِ خویش را بر خود زند — پیشِ ما موجش گہرہا افگند

زاں فراوانی کہ اندر جانِ اوست — ہر تہی را پر نمودن شانِ اوست

فطرتِ پاکش عیارِ خوب و زشت — صنعتش آئینہ دارِ خوب و زشت

عینِ ابراہیم و عینِ آزر است — دستِ او ہم بت شکن ہم بت گر است

ہر بنائے کہنہ را برمی کند
جملہ موجودات را سوہاں زند

در غلامی تن ز جاں گردد تہی — از تنِ بے جاں چہ امید بہی

ذوقِ ایجاد و نمود از دل رود — آدمی از خویشتن غافل رود

جبرئیلے را اگر سازی غلام — برفتد از گنبدِ آئینہ فام
کیشِ او تقلید و کارش آذری ست — ندرت اندر مذہبِ او کافری ست
تا ز گیہا دہم و شک افزایدش — کہنہ و فرسودہ خوش می آیدش
چشمِ او بر رفتہ از آئندہ کو — چوں محبا ور رزقِ او از خاکِ گو
گر ہنر این است مرگِ آرزوست — اندرونش زشت و بیرونش نکوست

طائرِ دانا نمی گردد اسیر
گرچہ باشد دامے از تارِ حریر

مذہبِ غلاماں

در غلامی عشق و مذہب را فراق
انگبینِ زندگانی بد مذاق

عاشقی؟ توحید را بر دل زدن
وا نگہے خود را بہر مشکل زدن

در غلامی عشق جز گفتار نیست
کارِ ما گفتارِ ما را یار نیست

کاروانِ شوق بے ذوقِ رحیل
بے یقین و بے سبیل و بے دلیل

دین و دانش را غلام ارزاں دہد
تا بدن را زندہ دارد جاں دہد

گرچہ بر لب ہا سناے او نام خداست
قبلۂ او طاقتِ فرمانرواست

طاقتے تابش در دغے با فروغ
از بطونِ او نزاید جز دروغ

ایں صنم تا سجدہ اش کردی خداست
چوں یکے اندر قیامِ آئی فناست

آں خدا نانے دہد جانے دہد
ایں خدا جانے برد نانے دہد

آں خدا یکتاست ایں صد پارہ ایست
آں ہمہ را چارہ ایں بیچارہ ایست

آں خدا درمانِ آزارِ فراق
ایں خدا اندر کلامِ او نفاق

بندہ را با خویشتن خوگر کند
چشم و گوش و ہوش را کافر کند

چوں بجانِ عہدِ خود راکب شود
جاں بہ تن لیکن بتن غائب شود

زندہ و بے جاں چہ از است ایں نگر
با تو گویم معنیٔ رنگیں بنگر

مردن و ہم زیستن اے نکتہ رس
ایں ہمہ از اعتبارات است و بس

ماہیاں را کوہ و صحرا بے وجود
بہرِ مرغانِ قعرِ دریا بے وجود

مردِ کر سوزِ نوا را مردہ ہا
لذتِ صوت و صدا را مردہ

پیشِ چنگے مست و مسرور است کور
پیشِ رنگے زندہ در گور است کور

روح باحق زندہ و پاینده ایست
ورنہ ایں امر و آں را زندہ ایست

آنکہ حیٌ لایموت آمد حق است
زیستن باحق حیاتِ مطلق است

ہر کہ بے حق زیست جز مردار نیست
گرچہ کس در ماتمِ او زار نیست

از نگاہش دیدنی ہا در حجاب
قلبِ او بے ذوق و شوق انقلاب

سوزِ مشتاقی بکردارش کجا
نورِ آفاقی بگفتارش کجا

مذہبِ او تنگ چوں آفاقِ او
از عشا تاریک تر اشراقِ او

زندگی بارِ گراں بر دوشِ او
مرگِ او پروردہ آغوشِ او

عشق را از صحبتش آزارہا
از دمش افسردہ گردد نارہا

نزدِ آں کرمے کہ از گل بر نخاست
مہر و ماہ و گنبدِ گرداں کجاست

از غلامے ذوقِ دیدارے مجوے
از غلامے جانِ بیدارے مجوے

دیدۂ او محنتِ دیدن نبرد
در جہاں خورد و گراں خوابید و مرد

حکمراں بخشایدش بندے اگر
می نہد بر جانِ او بندے دگر

سازد آئینے گرہ اندر گرہ
گویدش می پوش ازیں آئیں زرہ

دیز پیزِ قہر کیں نمایدش
بیمِ مرگِ ناگہاں افزایدش

تا غلام از خویش گردد نا امید
آنگہ از سینہ گردد نا پدید

ق

گاہ او را خلعتِ زیبا دہد
ہم زمامِ کار در دستش نہد

مہرہ را شاطر ز کف بیروں جہاند
بیذقِ خود را بفرزینی رساند

نعمتِ امروز را شیدا ش کرد
تا بمعنیٔ منکرِ فردا ش کرد

تن ستبر از مستیٔ مہرِ ملوک
جانِ پاک از لاغریٔ مانندِ دوک

گردد ار زار و زبوں یک جانِ پاک
بہ کہ گردد دستہ یٔ تن ہا ہلاک

بندِ بر پا نیست بر جان و دل است
مشکل اندر مشکل اندر مشکل است

در فنِ تعمیرِ مردانِ آزاد

یک زماں با رفتگانِ صحبت گزیں
صنعتِ آزادمرداں هم بہ بیں

خیز و کارِ ایبک و سوری بگیر
دانہ چشمے گر واری جو بگیر

خویش را از خود بروں آوردہ اند
ایں چنیں خود را تماشا کردہ اند

سنگ با سنگ پیوستہ اند
روزگارے را بآنے بستہ اند

دیدنِ او پختہ تر سازد ترا
در جہانِ دیگر اندازد ترا

نقش سوئے نقشگر می آورد
از ضمیرِ او خبر می آورد

ہمتِ مردانہ و طبعِ بلند
در دلِ سنگ ایں دلِ لعل ارجمند

سجدہ گاہِ کیست ایں از من بپرس
بے خبر! رودادِ جاں از تن بپرس

وائے من از خویشتن اندر حجاب
از فراتِ زندگی ناخوردہ آب

وائے من از پیچ و تابِ بر کندہ
از مقامِ خویش دور افگندہ

محکمی ہا از یقینِ محکم است ولے من شاخِ یقینم بے نم است

در من آں نیروے الا اللہ نیست

سجدہ ام شایانِ ایں درگاہ نیست

یک نظر آں گوہرِ نایاب نگر تاج را در زیرِ مہتابے نگر

مرمرش زآبِ رواں پائندہ تر یک دمِ آنجا از ابد پائندہ تر

عشقِ مرداں سترِ خود را گفتہ است سنگ را با نوکِ مژگاں سفتہ است

عشقِ مرداں پاک و رنگیں چوں بہشت می کشاید نغمہ ہا از سنگ و خشت

عشقِ مرداں نقدِ خوباں را عیار حسن را ہم پردہ و ہم ستر دار

ہمتِ او آنسوے گردوں گذشت از جہانِ چند و چوں بیروں گذشت

زانکہ در گفتن نیاید آنچہ دید

از ضمیرِ خود نقابے بر کشید

از محبت جذبہ ہا گردد بلند اوج می گیرد ز دنا ارجمند

بے محبت زندگی ماتم ہمہ کاروبارش زشت و نامحکم ہمہ

عشق با صیقل می زند فرہنگ را جوہرِ آئینہ بخشد سنگ را

اہلِ دل را سینۂ سینا دہد با ہنرمنداں یدِ بیضا دہد

پیشِ او ہر ممکنِ موجودات جملہ عالم تلخ و او شاخِ نبات

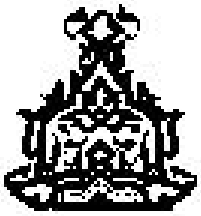
گرمیِ افکارِ ما از نارِ اوست — آفرینِ جان و میدن کارِ اوست

عشق مور و مرغ و آدم را سبب است — عشق تنہا ہر دو عالم را سبب است

دلبری بے قاہری جادوگری است — دلبری با قاہری پیغمبری است

ہر دو را در کارہا آمیختہ عشق!

عالمے در عالمے انگیختہ عشق!

جاوید نامہ

اقبال

(جملہ حقوق معہ حق ترجمہ بحق منیب اقبال و ولید اقبال پسران ڈاکٹر جاوید اقبال بحصہ برابر محفوظ ہیں)

طبع اوّل :		سنہ ۱۹۳۲ء
طبع دوم :	(زیر نگرانی، چوہدری محمد حسین مرحوم)	فروری سنہ ۱۹۴۶ء
طبع سوم :	دو ہزار	دسمبر سنہ ۱۹۵۴ء
طبع چہارم :	دو ہزار	نومبر سنہ ۱۹۵۹ء
طبع پنجم :	دو ہزار	جنوری سنہ ۱۹۶۴ء
طبع ششم :	دو ہزار	جنوری سنہ ۱۹۶۷ء
طبع ہفتم :	دو ہزار	جون سنہ ۱۹۷۰ء
طبع ہشتم :	دو ہزار	نومبر سنہ ۱۹۷۴ء
طبع نہم :	دو ہزار	جون سنہ ۱۹۷۸ء
طبع دہم :	دو ہزار	جون سنہ ۱۹۸۳ء
طبع یازدہم :	دو ہزار	اگست سنہ ۱۹۸۶ء

طابع : شیخ نیاز احمد
مطبع : غلام علی پرنٹرز
جامعہ اشرفیہ، پھاٹک حبیب، لاہور

ناشر و شائع کنندہ :
شیخ غلام علی اینڈ سنز (پبلیکیشنز) لمیٹڈ پبلشرز
۱۹۹، سرکلر روڈ، چوک دالگراں، لاہور سٹی ۵۴۰۰۰

کتبہ محمود : حسب لقے ۱۹۵۲ء / لاہور

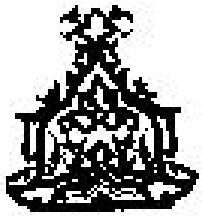
فہرست مضامین

نمبر شمار	مضمون	صفحہ
۱	مناجات	۷
۲	تمہید آسمانی (انگیختن روز آفرینش نکوہش می کند آسمان زمین را)	۱۳
۳	نغمۂ ملائک	۱۶
۴	تمہید زمینی (آشکارا می شود روح حضرت رومی و شرح می دہد اسرار معراج)	۱۷
۵	ندوان کہ روح زمان و مکان است مسافر را بسیاحت عالم علوی می برد	۲۵
۶	زمزمۂ انجم	۲۷
۷	**فلک قمر**	۲۹
۸	عارف ہندی کہ بہ یکے از غارہائے قمر خلوت گرفتہ و اہل ہند را جہان دوست میگوید	۳۳
۹	نُہ تا سخن از عارف ہندی	۳۸
۱۰	جلوۂ سروش	۴۱
۱۱	نوائے سروش	۴۲
۱۲	حرکت بہ وادی نیمیہ کہ ملائکہ او را وادی طوا سین می نامند	۴۳
۱۳	طاسین گوتم (توبہ آوردن زن رقاصہ عشوہ فروش)	۴۶
۱۴	طاسین زرتشت (آزمایش کردن اہرمن زرتشت را)	۴۸
۱۵	طاسین مسیح (رویائے حکیم طالسطائی)	۵۱
۱۶	طاسین محمدؐ (نوحہ ابوجہل در حرم کعبہ)	۵۴

نمبر شمار	مضمون	صفحہ
۱۷	**فلک عطارد**	۵۷
۱۸	زیارت ارواح جمال الدین افغانی و سعید حلیم پاشا	۵۹
۱۹	دین و وطن	۶۲
۲۰	اشتراک و ملوکیت	۶۴
۲۱	شرق و غرب	۶۵
۲۲	محکماتِ عالمِ قرآنی	۶۸
۲۳	خلافتِ آدم	۶۸
۲۴	حکومتِ الٰہی	۷۱
۲۵	ارض ملکِ خداست	۷۲
۲۶	حکمت خیر کثیر است	۷۴
۲۷	پیغامِ افغانی بامتِ روسیہ	۷۸
۲۸	غزل زندہ رود	۸۳
۲۹	**فلک زہرہ**	۸۵
۳۰	مجلس خدایانِ اقوامِ قدیم	۸۹
۳۱	نغمۂ بعل	۹۱
۳۲	فرورفتن بدریاے زہرہ و دیدن ارواح فرعون و کشندرا	۹۲
۳۳	نمودار شدن درویشِ سودانی	۹۷
۳۴	**فلک مریخ**	۹۹
۳۵	اہلِ مریخ	۱۰۱

نمبر شمار	مضمون	صفحہ
۳۶	برآمدنِ انجم شناس مریخی از رصدگاہ	۱۰۳
۳۷	گردش در شہر مریخیان	۱۰۶
۳۸	احوالِ دو شیزۂ مریخ کہ دعوائے رسالت کردہ	۱۱۰
۳۹	تذکیرِ نسبتِ مریخ	۱۱۱
۴۰	**فلک مشتری**	۱۱۳
۴۱	ارواحِ جلیلہ حلاج و غالب و قرۃ العین طاہرہ کہ بہ نشیمن بہشتی نگرویدند و بگردش جاودانی گرائیدند	۱۱۵
۴۲	نوائے حلاج	۱۱۷
۴۳	نوائے غالب	۱۱۷
۴۴	نوائے طاہرہ	۱۱۸
۴۵	زندہ رود مشکلاتِ خود را پیشِ ارواحِ بزرگ می گوید	۱۱۹
۴۶	نمودار شدن خواجۂ اہلِ فراق ابلیس	۱۳۴
۴۷	نالۂ ابلیس	۱۳۷
۴۸	**فلک زحل**	۱۳۹
۴۹	ارواحِ رذیلہ کہ با ملک و ملت قدّاری کردہ و دوزخ ایشاں را قبول نکردہ	۱۴۱
۵۰	قسطنطنیہ خونیں	۱۴۲
۵۱	آشکارا می شود روحِ ہندوستاں	۱۴۳
۵۲	روحِ ہندوستان نالہ و فریاد می کند	۱۴۴
۵۳	فریادِ یکے از زردرقی نشینانِ قسطنطنیہ خونیں	۱۴۶

نمبر شمار	مضمون	صفحہ
۵۴	**آں سوے افلاک**	۱۴۹
۵۵	مقامِ حکیم السانوی نطشہ	۱۵۱
۵۶	حرکت بجنت الفردوس	۱۵۴
۵۷	قصرِ شرف النسا	۱۵۶
۵۸	زیارت امیر کبیر حضرت سید علی ہمدانی و ملا طاہر غنی کشمیری	۱۵۸
۵۹	در حضور شاہ ہمدان	۱۵۹
۶۰	صحبت با شاعرِ ہندی برتری ہری	۱۶۸
۶۱	حرکت بہ کاخِ سلاطینِ مشرق (نادر ابدالی، سلطانِ شہید)	۱۷۱
۶۲	نمودار می شود روحِ ناصر خسرو علوی و غزلے مستانہ سرائیدہ غائب می شود	۱۷۵
۶۳	پیغامِ سلطانِ شہید بہ رودِ کاویری (حقیقتِ حیات و مرگ و شہادت)	۱۸۳
۶۴	زندہ رود رخصت می شود از فردوسِ بریں و تقاضائے حورانِ بہشتی	۱۸۶
۶۵	غزل زندہ رود	۱۸۷
۶۶	حضور	۱۸۸
۶۷	خطاب بہ جاوید (سخنے بہ نژادِ نو)	۱۹۷

مناجات

آدمی اندر جہانِ ہفت رنگ
ہر زمان گرمِ فغاں مانندِ چنگ

آرزوے ہم نفس می سوزدش
نالہ ہاے دل نواز آموزدش

لیکن ایں عالم کہ از آب و گل است
کے تواں گفتن کہ دارا ے دل است

بحر و دشت و کوہ و کہ خاموش و کر
آسمان و مہ ہمہ خاموش و کر

گرچہ بر گردوں ہجومِ اختر است
ہر یکے از دیگرے تنہا تر است!

ہر یکے مانندِ ما بیچارہ ایست
در فضاے نیلگوں آوارہ ایست!

کارواں برگِ سفر تا کردہ ساز!
بیکراں! افلاک و شب ہا دیر باز!

ایں جہاں صیداست و صیادیم ما؟
یا اسیرِ رفتہ از یادیم ما؟

زار نالیدم صدائے برنخواست
ہم نفس فریاد آدم را کجاست؟

دیدہ ام روز جہان چار سوئے
آنکہ نورش برفروزد کاخ و کوئے

از رم ستارۂ او را وجود
نیست الا آنکہ گوئی رفت و بود

اے خوش آں روزے کہ از بامم نیست
صبح او را نیم روز و شامم نیست

روشن از نورش اگر گردد رواں
صوت را چوں رنگ دیدن می تواں

غیب ہا از تاب او گردد حضور
نوبت او لایزال و بے مرور!

اے خدا روزی کن آں روزے مرا
وارہاں زیں روز بے سوزے مرا

آیۂ تسخیر اندر شانِ کیست؟
ایں سپہر نیلگوں حیران کیست؟

رازدانِ علمہ الاسما کہ بود؟
مستِ آں ساقی و آں صہبا کہ بود؟

برگزیدی از ہمہ عالم کرا؟
کردی از رازِ درون محرم کرا؟

اے ترا تیرے کہ مارا سینہ سفت
حرف اُدعُونی گفت و با گفت؟

روئے تو ایمانِ من ہستانِ من
جلوہ داری دریغ از جانِ من؟

از زیانِ صد شعاعِ آفتاب
کم نمی گردد متاعِ آفتاب

○ آیۂ تسخیر علم الاسما تعلیمات بہ آیاتِ قرآن۔

عصرِ حاضر را خرد زنجیرِ پاست — جانِ بے تابے کہ من دارم کجاست؟
عمرہا بر خویش می پیچد وجود — تا یکے بے تاب جاں آید فرود
گر نرنجی ایں زمینِ شورہ زار — نیست تخمِ آرزو را سازگار
از درونِ ایں گلِ بے حاصلے — بس غنیمت داں اگر روید دلے!
تو مہی اندر شبستانم گذر — یک زماں بے نورِ جانم نگر

شعلہ را پرہیز از خاشاک چیست
برق را از برفتادن باک چیست

زیستم تا از تپیدن اندر فراق — دانہا آنسوئے ایں نیلی رواق!
بستہ دریا را بدیدم باز کن — خاک را با قدسیاں ہمراز کن!
آتشے در سینۂ من برفروز — عود را بگذار و ہیزم را بسوز
باز بر آتش بنہ عودِ مرا — در جہاں آشفتہ کن دودِ مرا
آتشِ بیگانۂ من تیز کن — با تغافل یک نگہ آمیز کن
ما ترا جوئیم و تو از دیدہ دور — سنے غلط، ما کور و تو اندر حضور!
یا کشا ایں پردۂ اسرار را — یا بگیر ایں جانِ بے دیدار را
نخلِ فکرم ناہید از برگ و بر — یا ثمر بفرست یا بادِ سحر
عقل دادی ہم جنونے دِہ مرا — رہ بجذبِ اندرونے دِہ مرا

علم را اندیشه می گیرد مقام — عشق را کاشانه قلب لاینام

علم تا از عشق برخوردار نیست — جز تماشا خانهٔ افکار نیست

این تماشا خانه سحر سامری است — علم بی روح القدس افسونگری است

بی تجلی مرد دانا ره نبرد — از لگد کوب خیال خویش مرد

بی تجلی زندگی رنجوری است — عقل مهجوری و دین مجبوری است

این جهان کوه و دشت و بحر و بر! — ما نظر خواهیم و او گوید خبر!

منزلے بخش این دل آواره را — باز ده با ما این سیاره را

گرچه از خاکم نروید جز کلام — حرف مهجوری نمی گردد تمام!

زیر گردون خویش را یابم غریب — از آنسوئے گردون گوئی قریب ○

تا مثال مهر و مه گردد غروب — این جهات و آن شمال و این جنوب

از طلسم دش و فردا بگذرم
از سر و مهر و ثریا بگذرم

تو فروغ جاودان ما چون شرار — یک دو دم داریم و آن هم مستعار!

اے تو نشناسی نزاع مرگ و زیست — اشک بر یزدان برد این بنده کیست؟

بنده آفاق گیر و ناصبور — سوئے غیاب او را خوش آید نے حضور

آنچنان من جاودانی کن مرا — از زمینی آسمانی کن مرا

○ الی قریب : آیه قرآن۔

ضبط در گفتار و کردارے بدہ
جادہ ہا پیداست از رفتارے بدہ

آنچہ گفتم از جہانے دیگر است
ایں کتاب از آسمانے دیگر است

بحرم و از من کم آشوبی خطاست
آں کہ در قعرم فرو آید کجاست؟

یک جہاں بر ساحلِ من آرمید
از کراں ناپیدا از رم موجے ندید

من کہ نومیدم ز پیرانِ کہن
دارم از روزے کہ می آید سخن

بر جواناں سہل کن حرفِ مرا
بہرِ شاں پایاب کن ژرفِ مرا

تمهیدِ آسمانی

نخستین وزآفرینش

نکوهش می‌کند آسمان زمین را

زندگی از لذّتِ غیب و حضور
بست نقشِ این جهانِ نزد و دور

آن چنان تارِ نفس از هم گسیخت
رنگِ حیرت خانهٔ ایام ریخت

هر کجا از ذوق و شوقِ خودگری
نعرهٔ: من دیگرم، تو دیگری!

ماه و اختر را خرامِ آخر است
صد چراغ اندر فضا افروخت‌اند!

بر سپہرِ نیلگوں زد آفتاب — خیمۂ زر بفت با سیمیں طناب
از افق صبحِ نخستیں سر کشید — عالمِ نو زادہ را در بر کشید
ملکِ آدم خاکدانے بود و بس — دشتِ او بے کاروانے بود و بس
نے بکوہے آبجوے در ستیز — نے بصحرائے سحابے ریز ریز
نے سرودِ طائراں در شاخسار — نے رمِ آہو میانِ مرغزار
بے تجلی ہائے جاں بخش و برش — دودِ پیچاں طیلسانِ سبزہ پوش
سبزہ و باد و دمن دیں نا دیدہ — اندر اعماقِ زمیں خوابیدہ
طعنہ زد چرخِ نیلی بر زمیں — "روزگارِ کس ندیدم ایں چنیں
چوں تو در پہنائے من کورے کجا — جز بقندیلم ترا نورے کجا
خاک اگر الوند شد جز خاک نیست — روشن و پائندہ چوں افلاک نیست
یا بزی با ساز و برگِ دلبری — یا بمیر از ننگ و عارِ کمتری"
شد زمیں از طعنۂ گردوں خجل — نا امید و دل گران و مضمحل

پیشِ حق از دردِ بے نوری تپید
تا ندائے از آنسوئے گردوں رسید

اے امینے از امانت بے خبر — غم مخور، اندر ضمیرِ خود نگر
روزہا روشن ز نورِ خاورے حیات — نے ازاں نورے کہ بینی در جہات

نورِ صبح از آفتاب داغ دار — نورِ جان پاک از غبارِ روزگار

نورِ جان بے جادہ ہا اندر سفر — از شعاعِ مہ درخشاں تر

شستہ از لوحِ جہاں نقشِ امید؟ — نورِ جان از خاکِ تو آید پدید!

عقلِ آدم بر جہاں شبخوں زند — عشقِ او بر لامکاں شبخوں زند!

راہ داں اندیشۂ او بے دلیل — چشمِ او بیدار تر از جبرئیل!

خاک و در پردازِ مانندِ ملک — یک رباطِ کہنہ در راہش فلک!

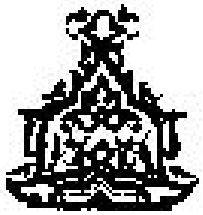
می خلد اندر وجودِ آسماں — مثلِ نوکِ سوزنِ اندر پرنیاں!

داغہا شوید ز دامانِ وجود — بے نگاہِ او جہاں کور و کبود

گرچہ کم تسبیح و خونریز است او — روزگاراں را چو مہ پرہیز است او

چشمِ او روشن شود از کائنات — تا بہ بیند ذات را اندر صفات

"ہر کہ عاشق شد جمالِ ذات را
اوست سید جملہ موجودات را"

نغمۂ ملائک

فروغِ مشتِ خاک از نوریاں افزوں شود روزے
زمیں از کوکبِ تقدیرِ او گردوں شود روزے
خیالِ او کہ از سیلِ حوادث پرورش گیرد
ز گردابِ سپہرِ نیلگوں بیروں شود روزے!
یکے در معنیٔ آدم نگر! از ما چہ می پرسی
ہنوز اندر طبیعت می خلد موزوں شود روزے!
چناں موزوں شود ایں پیش پا افتادہ مضموں
کہ یزداں را دل از تاثیرِ او پُر خوں شود روزے!

تمہیدِ مثنوی

آشکارا می شود لوحِ حضرتِ رومیؒ و شرح می دہد اسرارِ معراج را

عشقِ شورانگیز بے پروائے شہر
شعلۂ او میرد از غوغائے شہر

خلوتے جوید بدشت و کوہسار
یا لبِ دریائے ناپیدا کنار

من کہ در یاراں ندیدم محرمے
بر لبِ دریا بیاسودم دمے

بحر وہنگامِ غروبِ آفتاب
نیلگوں آب از شفق لعلِ مذاب

کور را ذوقِ نظر بخشد غروب
شام را رنگِ سحر بخشد غروب!

با دلِ خود گفتگوہا داشتم
آرزوہا جستجوہا داشتم

آنی و از جاودانی بے نصیب!
زندہ و از زندگانی بے نصیب!

تشنہ و دور از کنارِ چشمسار
می سرودم ایں غزل بے اختیار

غزل

بخشائے لب کہ قندِ فراوانم آرزوست
بنمائے رخ کہ باغ و گلستانم آرزوست

یک دست جامِ بادہ و یک دست زلفِ یار
رقصِ چنیں میانۂ میدانم آرزوست

گفتی ز نازِ بیش مرنجاں مرا، برو
آں گفتنت کہ بیش مرنجانم آرزوست

اے عقل توز شوق پراگندہ گوئے شو
اے عشق نکتہ ہائے پریشانم آرزوست

ایں آبِ نانِ چرخ چو سیل است بیوفا
من ماہیم نہنگم و عمّانم آرزوست

جانم ملول گشت ز فرعون و ظلمِ او
آں نورِ جیبِ موسیِ عمرانم آرزوست

دی شیخ با چراغ ہمی گشت گردِ شہر
کز دیو و دد ملولم و انسانم آرزوست

زیں ہمرہانِ سست عناصر دلم گرفت
شیرِ خدا و رستمِ دستانم آرزوست

گفتم کہ یافت می نشود جستہ ایم ما
گفت آنکہ یافت می نشود آنم آرزوست!

(رومی)

موجِ مضطر خفت بر سنجابِ آب
شد افق تارا ز زیانِ آفتاب

از تماشش پارہ پارہ دزدید شام
کوکبے چوں شاہدے بالائے بام

روحِ رومی پرده ها را بر درید — از پسِ کہ پارۂ آهن پدید!

طلعتش رخشنده مثلِ آفتاب — شیبِ او فرخنده چون عهدِ شباب

پیکرِ روشن ز نورِ سرمدی — در سرا پایش سرورِ سرمدی!

بر لبِ او سرِّ پنهانِ وجود — بندهائے حرف و صوت از خود کشود

حرفِ او آئینۂ آویختہ — علم با سوزِ دروں آمیختہ!

گفتمش "موجود و نا موجود چیست؟" — معنیِ محمود و نا محمود چیست؟"

گفت "موجود آنکہ می خواہد نمود — آشکارائی تقاضائے وجود

زندگی خود را بخویش آراستن — بر وجودِ خود شہادت خواستن

انجمن روزِ الست آراستند — بر وجودِ خود شہادت خواستند

زندہ یا مردہ یا حیران بلب — از سہ شاہد کن شہادت را طلب

شاہدِ اوّل شعورِ خویشتن — خویش را دیدن بنورِ خویشتن

شاہدِ ثانی شعورِ دیگرے — خویش را دیدن بنورِ دیگرے

شاہدِ ثالث شعورِ ذاتِ حق — خویش را دیدن بنورِ ذاتِ حق

پیشِ این نور ار بمانی استوار — حق و قائم چون خدا خود را شمار!

بہرِ تمامِ خود رسیدن زندگی است — ذات را بے پردہ دیدن بندگی است

مردِ مومن در نیاز و با صفات — مصطفیٰ راضی نشد الّا بذات

چیست معراج آرزوے شاہدے — امتحانے روبروے شاہدے
شاہدِ عادل کہ بے تصدیقِ او — زندگی ما را چو گل را رنگ و بو
در حضورش کس نماند استوار — در بساند ہست او کامل عیار
ذرہ از کف مدہ تابے کہ ہست — پختہ گیر اندر گرہ تابے کہ ہست
تابِ خود را بر فزودن خوشتر است — پیشِ خورشید آزمودن خوشتر است
پیکرِ فرسودہ را دیگر تراش — امتحانِ خویش کن موجود باش

ایں چنیں موجود "محمود" است و بس
ورنہ نارِ زندگی دود است و بس"

باز گفتم "پیشِ حق رفتن چساں؟ — کوہ خاک و آب را گفتن چساں؟"
آمر و خالق بود از امر و خلق — ما ز شستِ روزگاراں خستہ حلق؟
گفت "اگر سلطان تو آید بدست — می تواں افلاک را از ہم شکست
باش تا عریاں شود ایں کائنات — شوید از دامانِ خود گردِ جہات
در وجود او نہ کم بینی نہ بیش — خویش را بینی از و او را ز خویش
نکتۂ "الا بسلطان" یاد گیر — ورنہ چوں مور و ملخ در گل بمیر
از طریقِ زادن اے مردِ نکوے — آمدی اندر جہانِ چار سوے

گفتن شگافتن ۔ الا بسلطان تلمیح بآیۂ شریفہ یا معشر الجن الخ

ہم بروں جستن بزادن می تواں
بندہا از خود کشادن می تواں

لیکن ایں زادن نہ از آب و گل است
واندراں مردے کہ او صاحبدل است

آں ز مجبوری است ایں از اختیار
آں نہاں در پردہ ہا ایں آشکار

آں یکے باگریہ ایں با خندہ ایست
یعنی آں جویندہ ایں یابندہ ایست

آں سکون و سیر اندر کائنات
ایں سراپا سیر بیروں از جہات

آں یکے محتاجِ روز و شب است
واں دگر روز و شب او را مرکب است

زادنِ طفل از شکستِ آشیم است
زادنِ مرد از شکستِ عالم است

ہر دو زادن را دلیل آمد اذاں
آں طلب گویند و ایں از عینِ جاں

جانِ بیدارے چو زاید در بدن
لرزہ ہا افتد دریں دیرِ کہن

گفتم ایں زادن نمی دانم کہ چیست؟
گفت شانے از شئونِ زندگی است

شیوہ ہائے زندگی غیب و حضور
آں یکے اندر ثبات آں در مرور

گہ بخلوت می گداز د خویش را
گہ بجلوت جمع سازد نویش را

جلوتِ او روشن از نورِ صفات
خلوتِ او مستنیر از نورِ ذات

عقلِ او را سوئے جلوت می کشد
عشقِ او را سوئے خلوت می کشد

عقل ہم خود را بدیں عالم زند
تا طلسمِ آب و گل را بشکند

می شود ہر سنگِ رہ او را ادیب
می شود برق و سحاب او را خطیب

چشمش از ذوقِ نگہ بیگانہ نیست
لیکن او را جراَتِ رندانہ نیست!

پس ز ترسِ راہ چوں کوتہ رود
نرم نرمک صورتِ مورے رود

تا خزد پیچیدہ تر بر رنگِ دوست
می رود آہستہ اندر راہِ دوست

کارش از تدریج می یابد نظام
من ندانم کے شود کارش تمام!

می نداند عشق سال و ماہ را
دیر و زود و نزد و دورِ راہ را

عقل در کوہے شگافے می کند
یا بگردِ او طوافے می کند

کوہ پیشِ عشق چوں کاہے بود
دل سریع السیر چوں ماہے بود

عشق شبخونے زدن بر لامکان
گور را نادیدہ رفتن از جہان!

زورِ عشق از باد و خاک و آب نیست
قوتش از سختیِ اعصاب نیست

عشق با ایں جوئے خیبر کشاد
عشق در اندامِ مہ چاکے نہاد!

کلۂ نمرود بے ضربے شکست
لشکرِ فرعون بے حربے شکست!

عشق در جاں چوں بچشم اندر نظر
ہم درونِ خانہ ہم بیرونِ در

عشق ہم خاکستر و ہم اخگر است
کارِ او از دین و دانش برتر است

عشق سلطان است و برہانِ مبیں
ہر دو عالم عشق را زیرِ نگیں

لامکان و دوش فردائے ازو
لامکان و زیر و بالائے ازو

چوں خودی را از خدا طالب شود
جملہ عالم مرکب او را کب شود

آشکارا تر مقام دل ازو
جذب ایں دیر کہن باطل ازو

عاشقاں خود را بہ یزداں می دہند
عقل تا دیبی بہ تدریج می دہند

عاشقی؟ از شیوہ بے سوئی خرام
مرگ را بر خویشتن گرداں حرام

اے مثالِ مردہ در صندوقِ گور
می تواں برخاستن بے بانگِ صور!

در گلو داری نواہا خوب و نغز
چند اندر گلِ بستانی مثلِ چغز

بر مکان و بر زماں اسوار شو
فارغ از پیچاکِ ایں زنار شو

تیز تر کن ایں دو چشم و ایں دو گوش
ہر چہ می بینی بنوشش از راہِ ہوش

آں کسے کو بانگِ موراں بشنود
ہم ز دوراں سترِ دوراں بشنود

آں نگاہِ پردہ سوز از من بگیر
کو بچشم اندر نمی گردد اسیر

آدمی دیدست باقی پوست است
دیدِ آں باشد کہ دیدِ دوست است

جملہ تن را در گداز اندر بصر
در نظر رو در نظر رو در نظر

(رومی)

تو ازیں دہ آسماں ترسی؟ مترس
از فراخاے جہاں ترسی؟ مترس

چشم بکشا بر زمان و بر مکاں
ایں دو یک حال است از احوالِ جاں

تا نگه از جلوه پیش افتاده است — اختلافِ دوش و فردا زاده است
دانه اندر گِل بطفلیت خانه — از فضاے آسماں بیگانه
ہیچ می داند کہ در جاے فراخ — می تواں خود را نمودن شاخ شاخ؟

جوہرِ او چیست؟ یک ذوقِ نموست
ہم مقام اوست ایں جوہر ہم اوست

اے کہ گوئی محملِ جاں است تن — سترِ جاں را در نگر بر تن متن
محملے نے حالے از احوالِ اوست — محملش خواندن فریبِ گفتگوست!
چیست جاں؟ جذبِ سرور و سوز و درد — ذوقِ تسخیرِ سپہرِ گرد گرد!
چیست تن؟ بارِ نگونِ بوخوردن است — با مقامِ چار سو خوکردن است
از شعور است ایں کہ گوئی نزد و دور — چیست معراج؟ انقلاب اندر شعور
انقلاب اندر شعور از جذبِ شوق — وا رہاند جذبِ شوق از تحت و فوق

ایں بدن با جانِ ما انباز نیست
مشتِ خاکے مانعِ پرواز نیست"

زروان که روح زمان و مکان است
مسافر را بسیاحتِ عالمِ علوی می برد

از کلامش جانِ من بتاب شد
در تنم هر ذرّه چون سیماب شد

ناگهان دیدم میانِ غرب و شرق
آسمان در یک سحابِ نور غرق

زاں سحاب افروخته آمد فرود
باد و طلعت ایں چو آتش آں چو دود

آں چو شب تاریک و ایں روشن شهاب
چشمِ ایں بیدار و چشمِ آں بخواب

بالِ او را رنگهائے سرخ و زرد
سبز و سیمین و کبود و لاجورد

چون خیال اندر مزاجِ او لمے
از زمین تا کهکشاں او را دمے

هر زماں او را هوائے دیگرے
پرکشادن در فضائے دیگرے

گفت "زروانم جهاں را قاهرم
هم نهانم از نگه هم ظاهرم

بسته هر تدبیر با تقدیرِ من
ناطق و صامت همه نخچیرِ من

غنچه اندر شاخ می بالد زمن
مرغک اندر آشیاں نالد زمن

دانه از پروازِ من گردد نهال
هر فراق از فیضِ من گردد وصال

هم عتاب بے هم خطاب بے آورم
تشنہ سازم تا شراب بے آورم

من حساب و من معاد و من نشور
من حساب و دوزخ و فردوس و حور!

آدم و افرشتہ در بند من است!
عالم شش روزہ فرزند من است!

هر گلے کز شاخ می چینی منم
اُم هر چیزے کہ می بینی منم!

در طلسم من اسیر است این جہاں
از دم هر لحظہ پیر است این جہاں

لِی مَعَ اللّٰہ هر کرا دل نشست
آن جوانمرد از طلسم من شکست

گر تو خواهی من نباشم در میاں
لِی مَعَ اللّٰہ باز خواں از عین جاں"

در نگاه او نمیدانم چہ بود
از نگاهم این کہن عالم ربود

یا نگاهم بر دگر عالم کشود
یا دگرگون شد همان عالم کہ بود

مُردم اندر کائنات رنگ و بُو
زادم اندر عالم بے ہا و ہُو

رشتہ من زان کہن عالم گسست
یک جہان تازہ آمد بدست

از زیان عالے جانم تپید
تا دگر عالم ز خاکم بر دمید

تن سبک تر گشت و جان سیار تر
چشم دل بینندہ و بیدار تر

پردگی ہا بے حجاب آمد پدید
نغمہ انجم بگوش من رسید!

لِی مَعَ اللّٰہ - تلمیح بہ حدیث لِی مَعَ اللّٰہ وقت

زمزمۂ انجم

عقلِ تو حاصلِ حیاتِ عشقِ تو سرِّ کائنات
پیکرِ خاک! خوش بیا ایں سوئے عالمِ جہات
زہرہ و ماہ و مشتری از تو رقیبِ یک دگر
از پئے یک نگاہِ تو کشمکشِ تجلیات
در رہِ دوست جلوہ ہاست تازہ بتازہ نو بنو
صاحبِ شوق و آرزو دل نہ دہد بکلیات
صدق و صفاست زندگی، فقر و نماست زندگی
تا ابد از ازل بتاز ملکِ خداست زندگی
شوقِ غزلسرائے را نغمہ ہائے دلربا
باز بہ زند و محتسب بادہ سبو سبو برد
شام و عراق و ہند و پارس خوبہ نبات کردہ اند
خوبہ نبات کردہ را تلخیٔ آرزو برد

تا بہ یمِ بلند موج معرکہ بنا کند
لذتِ سیل تند رو با دلِ آبجو بدہ
مردِ فقیر آتش است، میری و قیصری خس است
فال و فسونِ ملوک را حرفِ برہنہ بس است
دبدبۂ قلندری طنطنۂ سکندری
آں ہمہ جذبہ کلیمؑ ایں ہمہ سحرِ سامری
آں بہ نگاہ می کشد ایں بہ سپاہ می کشد
آں ہمہ صلح و آشتی ایں ہمہ جنگ و داوری
ہر دو جہاں کشادہ اند ہر دو دوام خواستند
ایں بہ دلیلِ قاہری آں بہ دلیلِ دلبری
ضربِ قلندری بیار مدِ سکندری شکن
رسمِ کلیمؑ تازہ کن رونقِ ساحری شکن

فلکیات

فلکِ قمر

این زمین و آسمان ملکِ خداست
این مه و پروین همه میراثِ ماست!

اندریں ره هر چه آید در نظر
با نگاهِ محرمے او را نگر

چوں غریباں در دیارِ خود مرو
اے ز خود گم اندکے بیباک شو!

این و آں حکمِ ترا بر دل زند
گر تو گوئی این مکن آں کن کند

نیست عالم جز بتانِ چشم و گوش
اینکه هر فردے اوميرد چو دوش!

در بیابانِ طلب دیوانه شو!
یعنی ابراهیم این بتخانه شو!

چوں زمین و آسمان راسطے کنی
این جهان و آں جهان را سطے کنی

از خدا هفت آسمان دیگر طلب
صد زمان و صد مکان دیگر طلب

بے خود افتادن لبِ جوے بهشت
بے نیاز از حورِ و ضربِ خوبِ زشت

گر نجاتِ ما فراغ از جستجوست
گور خوشتر از بهشتِ رنگ و بوست

اے مسافر جاں مبیں از مقام
زنده تر گردد ز پروازِ مدام!

ہم سفر با اختراں بودن خوش است — در سفر یک دم نیاسودن خوش است

تا شدم اندر فضا ہا پے سپر — آنچہ بالا بود زیر آمد نظر

تیرہ خاکے برتر از قندیلِ شب! — سایۂ من بر سرِ من اے عجب!

ہر زماں نزدیک تر نزدیک تر — تا نمایاں شد کہستانِ فتہر

گفت رومی "از گماں ہا پاک شو — خوگرِ رسمِ رواں افلاک شو

ماہ از ما دور و با ما آشناست — ایں نخستیں منزل اندر راہِ ماست

دیر و زود روزگارش دیدنی است
غار ہائے کوہسارش دیدنی است"

آں سکوتِ آں کوہسارِ ہولناک — اندروں پر سوز و بیروں چاک چاک

صد جبل از خاطئین ویلدرم — بر دہانش دود و نار اندر شکم

از درونش سبزہ سر بر زد — طائرے اندر فضایش پر زد

ابر ہا بے نم ہوا ہا تشنہ و تیز — با زمینِ مردہ اندر ستیز

عالمے فرسودہ بے رنگ و صوت — نے نشانِ زندگی در وے نہ موت!

نے بنفشش ریشۂ نخلِ حیات — نے بہ قلبِ روزگارش حادثات!

گرچہ ہست از دودمانِ آفتاب — صبح و شامِ او نزاید انقلاب!

خاطئین ویلدرم ۔ کوہہائے آتش فشاں فتہر،

گفت رومی "خیز و گامے پیش نہ — دولتِ بیدار را از کف مدہ
باطنش از ظاہرِ او خوشتر است — در قفارا او بہانے دیگر است!
ہر چہ پیش آید ترا اے مردِ ہوش — گیر اندر حلقہ ہائے چشم و گوش
چشم اگر بینا ست ہر شے دیدنی است — در ترازوے نگہ سنجیدنی است
ہر کجا رومی بود آنجا برو — یک دو دم از غیرِ او بیگانہ شو"

دستِ من آہستہ سوے خود کشید
تُند رفت و بر سرِ غارے رسید

عارفِ ہندی کہ یکے از غارہائے قمرِ خلوت گرفتہ و اہلِ ہند او را "جہاں دوست" می گویند

من چو کوراں دست بر دوشِ رفیق — پا نہادم اندراں غارِ عمیق
ماہ را از طنطنش دل داغ داغ — اندر و خورشید محتاجِ چراغ!
وہم و شک بر من شبیخوں ریختند — عقل و ہوشم را بدر آویختند

قفار = غار

راه رفتم رهزناں اندر کمین — دل تہی از لذتِ صدق و یقیں!
تا نگہ را جلوہ ہا شد بے حجاب — صبح روشن بے طلوعِ آفتاب
وادیٔ ہر سنگِ او زنار بند — دیو سار از نخلہا سے سربلند
از سرشتِ آب و خاک است ایں مقام — یا خیالم نقش بندد در مسام!
در ہوائے او چو مے ذوقِ سفر — سایہ از تقسیلِ خاکش عینِ نور
سنے زمینش را سپہرِ لاجورد — سنے کنارش از شفقہا سرخ و زرد
نور در بندِ طلسمِ آنجا نبود — دود گردِ صبح و شامِ آنجا نبود
زیرِ نخلے عارفِ ہندی نژاد — دیدہ ہا از سرمہ اش روشن سواد
موئے بر سر بستہ و عریاں بدن — گردِ او مارے سفیدے حلقہ زن!
آدمے از آب و گل بالاترے — عالمے از دیرِ خیالش پیکرے!
وقتِ او را گردشِ ایام سنے — کارِ او با سیخِ نیلی فام سنے

گفت بارومی کہ ہمراہِ تو کیست؟
در نگاہش آذرِ دے زندگیست!

رُومی

مردے اندر جستجو آوارۂ — تا بتے با فطرتِ سیّارۂ!
پختہ تر کارش ز خامی ہائے او — من شہیدِ ناتمامی ہائے او
شیشۂ خود را بگردوں بستہ طاق — فکرش از جبریل می خواہد صداق!
چوں عقاب افتد بصیدِ ماہ و مہر — گرم رو اندر طوافِ نہ سپہر
حرف با اہلِ زمیں رندانہ گفت — حورِ و جنت را بتِ و بتخانہ گفت!
شعلہ ہا در موجِ دودش دیدہ ام — کبریا اندر سجودش دیدہ ام!
ہر زماں از شوق می نالد چناں — می کشد او را فراق و ہم وصال!

من ندانم چیست در آب و گلش
من ندانم از مقام و منزلش!

جہاں دوست

عالم از رنگ است و بے رنگی است حق
چیست عالم؟ چیست آدم؟ چیست حق؟

صداق ۔ رونمائی

رُومی

آدمی شمشیرِ حق شمشیرِ زن
عالم این شمشیر را سنگِ فسن!

شرق حق را دید و عالم را ندید
غرب در عالم خرید از حق رمید

چشمِ حق باز کردن بندگی است
خویش را بے پردہ دیدن زندگی است

بندہ چوں از زندگی گیرد برات
ہم خدا آں بندہ را گوید صلوات!

ہر کہ از تقدیرِ خویش آگاہ نیست
خاکِ او با سوزِ جاں ہمراہ نیست!

جہاں دوست

بر وجود و بر عدم پیچیدہ است
مشرقِ ایں اسرار را کم دیدہ است

کارِ ما افلاکیاں جز دید نیست
جانم از فردائے او نومید نیست!

دوش دیدم بر فرازِ قشمرود
ز آسماں فرشتہ آمد فرود

از نگاہش ذوقِ دیدائے چکید
جز بسوئے خاکدانِ ما ندید

گفتمش از محرماں رازے بپوش
تو چہ بینی اندر آں خاکِ خموش؟

قشمرود - نام کوہے از کوہستانِ قمر

از جمالِ زمزمہ بگداختی؟ — دل بہ چنگ و بانگ بربط باختی؟
گفت "ہنگامِ طلوعِ خاور است — آفتابِ تازہ او را در بر است
لعلہا از سنگ رہ آید بروں — یوسفانِ او ز چہ آید بروں!
رستخیزے در کنارش دیدہ ام — لرزہ اندر کوہسارش دیدہ ام
رخت بندد از مقامِ آذری — تا شود خوگر ز ترکِ بت گری
اے خوش آں قومے کہ جانِ او تپید — از گلِ خود نوعِ خویش را باز آفرید!

عرشیاں را آں صبح عید آں ساعتے
چوں شود پیدا ز چشمِ ملتے"

پیرِ ہندی اندکے دم در کشید — باز در من دید و بے تابانہ دید
گفت مرگِ عقل گفتم ترکِ فکر — گفت مرگِ قلب؟ گفتم ترکِ ذکر
گفت تن؟ گفتم کہ زاد از گرد رہ — گفت جاں؟ گفتم کہ رمزِ لا الٰہ
گفت آدم؟ گفتم از اسرارِ اوست — گفت عالم؟ گفتم او خود در دوست
گفت ایں علم و ہنر؟ گفتم کہ پوست — گفت محبت چیست؟ گفتم روئے دوست
گفت دینِ عامیاں؟ گفتم شنید — گفت دینِ عارفاں؟ گفتم کہ دید

از کلامم لذتِ جانش فزود
نکتہ ہائے دل نشیں بر من کشود

نمونۂ سخن از عارفِ ہندی

۱

ذاتِ حق را نیست ایں عالم حجاب
غوطہ را حائل نگردد نقشِ آب

۲

زادن اندر عالمے دیگر خوش است
تا شبابِ دیگرے آید بدست!

۳

حق ورائے مرگ و عینِ زندگی است
بندہ چوں میرد نمی داند کہ چیست!
گرچہ ما مرغانِ بے بال و پریم
از خدا در علمِ مرگ افسوں تریم!

۴

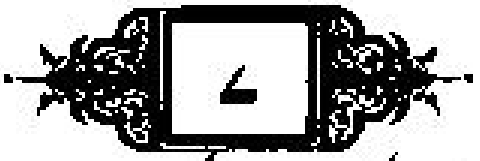
وقت پیری بر ہرا آمیختہ
رحمتِ عالے بقہر آمیختہ
خالی از قہرش بہ بینی شہر و دشت
رحمتِ او ایں کہ گوئی در گذشت

۵

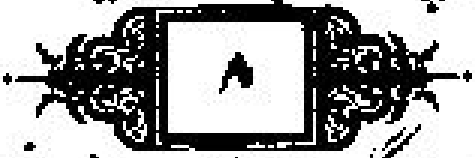
کافری مرگ است سالے روشن نہاد
کے سزد با مردہ غازی را جہاد!
مردِ مومن زندہ و با خود بجنگ
بر خود افتد ہمچو بر آہو پلنگ

۶

کافرِ بیدار دل پیشِ صنم
بہ ز دیندارے کہ خفت اندر حرم!

چشمِ کور ست اینکه بیند ناصواب
هیچ گه شب را نه بیند آفتاب!

صحبتِ گل دانه را سازد درخت
آدمی از صحبتِ گل تیره بخت!
دانه از گل می پذیرد پیچ و تاب
تا کند صیدِ شعاعِ آفتاب!

من بگل گفتم بگو اے سینه چاک
چوں بگیری رنگ و بو از باد و خاک
گفت گل اے هوشمندِ رفته هوش
چوں پیاے گیری از برقِ خموش
جاں به تن ما را ز جذبِ این و آں
جذبِ تو پیدا و جذبِ ما نهاں!

جلوۂ سروش

مردِ عارف گفتگو را در بہ بست
مستِ خود گردید از عالم گسست!

ذوق و شوق او را ز دستِ او ربود
در وجود آمد ز نیستانگ شہود

با حضورش ذرّہ ہا مانندِ طور
بے حضورِ او نہ نور و نے ظہور!

نازنینے در طلسمِ آن شبے
آن شبِ بے کوکبے را کوکبے!

سنبلستانِ دو زلفش تا کمر
تاب گیرد از طلعتش کوہ و کمر

غرقِ اندر جلوۂ مستانۂ
خوش سرود آن مستِ بے پیمانۂ

پیشِ او گردندہ فانوسِ خیال
ذوفنوں مثلِ سپہرِ دیرسال

اندر آن فانوس پیکر رنگ رنگ
شکرہ بر کنجشک و بر آہو پلنگ!

من بہ رومی گفتم اے دانائے راز
بر رفیقِ کم نظر بکشائے راز

گفت این پیکر چو سیم تابناک
زاد در اندیشۂ یزدانِ پاک!

بازِ بے تابانہ از ذوقِ نمود
در شبستانِ وجود آمد فرود

ہمچو ما آوارہ و غربت نصیب
تو غریبی من غریبم او غریب!

شانِ او جبریلی و نامش سروش
می برد از ہوش و می آرد بہوش

غنچہ ما را کشود از شبنمش — مردہ آتش زندہ از سوز دمش
زخمہ شاعر بساز دل از دست — چاکہا در پردہ محمل از دست

دیدہ ام در نغمہ او عالمے
آتشے گیرد از نوائے او دمے!

نوائے سروش

ترسم کہ تو مے رانی زورق بسراب اندر
زادی بہ حباب اندر میری بہ حباب اندر
چوں سرمہ رازی را از دیدہ فرو شستم
تقدیر امم دیدم پنہاں بحجاب اندر!
برکشت و خیاباں ہیچ، بر کوہ و بیاباں ہیچ
بستے کہ بخود پیچد میرد بہ سحاب اندر
با مغربیاں بودم پرجستم و کم دیدم
مردے کہ مقاماتش ناید بہ حساب اندر!

رازی - مشہور مفسر قرآن

بے دردِ جہانگیری آں قرب میسر نیست
گلشن بگریباں کش اے بوئے بگلاب اندر
اے زاہدِ ظاہر بیں گیرم کہ خودی فانی است
لیکن تو نمی بینی طوفاں بہ حباب اندر
ایں صورتِ دلآویزے از زخمۂ مطرب نیست
مہجورِ جہاں حورے نالد بہ رباب اندر

حرکت بہ وادیٔ پر غمید کہ ملائکہ
او را وادیٔ طوا سین می نامند

رودی آں عشق و محبت را امین
تشنہ کاماں را کلامش سلسبیل
گفت آں شعرے کہ آتش اندر دست
اصل او از گوئی اَللّٰہ ھُو ست!
آں نوا گلشن کند خاشاک را
آں نوا برہم زند افلاک را
آں نوا بر حق گواہی می دہد
با فقیراں پادشاہی می دہد!
خوں از و اندر بدن بیدار تر
قلب از روح الامیں سیار تر

"بوئے بگلاب اندر" تلمیح بہ مصرع مشہور غزل صوفیہ "او در من و من در او چوں بوئے بگلاب اندر"

اے بسا شاعر کہ از سحرِ ہنر — رہزنِ قلب است و ابلیسِ نظر!
شاعرِ ہندی! خدا بیشش یاد باد — جانِ او بے لذتِ گفتار باد
عشق را خنیاگری آموختہ — با خلیلاں آذری آموختہ!
حرفِ او چا دیدہ و بے سوز و درد — مُردہ خوانند اہلِ درد او را نہ مرد
زاں نوائے خوش کہ نشناسد مقام — خوشتر آں حرفے کہ گوئی در منام
فطرتِ شاعر سراپا جستجوست — خالق و پروردگارِ آرزوست!
شاعر اندر سینۂ ملت چو دل — ملتے بے شاعرے انبارِ گل!
سوز و مستی نقشبندِ عالَم است — شاعری بے سوز و مستی ماتمے است!

شعر را مقصود اگر آدم گری است
شاعری ہم وارثِ پیغمبری است"

گفتم از پیغمبری ہم باز گوے — سترِ او با مردِ محرم باز گوے
گفت "اقوام و ملل آیاتِ اوست — عصرہائے ما مخلوقاتِ اوست
از دمِ او ناطق آمد سنگ و خشت — ما ہمہ مانندِ حاصل او چو کشت!
پاک سازد استخوان و ریشہ را — بالِ جبریلے دہد اندیشہ را
ہائے و ہوئے اندرونِ کائنات — از لبِ او نجم و نور و نازعات

نجم و نور و نازعات — اسمائے سورہ ہائے قرآن

آفتابش را زوالے نیست نیست
منکرِ او را کمالے نیست نیست

رحمتِ حق صحبتِ اسرارِ او
قہرِ یزداں ضربتِ کرارِ او

گرچہ باشی عقلِ کل از وے مرم
زانکہ او بیند تن و جاں را بہم

تیز تر نہ پا براہ نزنید
تا نہ بینی آنچہ می بایست دید

کندہ بر دیوارے از سنگِ قمر
چار طاسینِ نبوت را نگر"

شوق را خویش و اندیشہ دلیل
شوقِ پرواز سے ببالِ جبرئیل!

شوق را راہِ دراز آمد دو گام
ایں مسافر خستہ گردد از مقام

پا زدم ستانہ سوئے نزنید
تا بلندیہائے او آمد پدید

من چہ گویم از شکوہِ آں مقام
ہفت کوکب در طوافِ او مدام

فرشیاں از نورِ او روشن ضمیر
عرشیاں از سرمہ خاکش قصیر!

حق مرا چشمِ دل و گفتار داد
جستجوئے عالمِ اسرار داد

پردہ را بر گیرم از اسرارِ کل
با تو گویم از طواسینِ رسل

سنگِ قمر۔ قسمے از سنگِ سفید

طاسینِ گوتم

توبہ آوردن زن از قاصۂ عشوہ فروش گوتم

مئے دیرینہ و معشوقِ جواں چیزے نیست
پیشِ صاحب نظراں حورِ جناں چیزے نیست!
ہر چہ از محکم و پایندہ شناسی، گذرد
کوہ و صحرا و بر و بحر و کراں چیزے نیست!
دانشِ مغربیاں، فلسفۂ مشرقیاں
ہمہ بتخانہ و در طوفِ بتاں چیزے نیست!
از خود اندیش و ازیں بادیہ ترساں گذر
کہ تو ہستی و وجودِ دو جہاں چیزے نیست

در طریقے کہ بنوکِ مژہ کاویدم من
منزل و قافلہ و بیگِ رواں چیزے نیست

بگذر از غیب کہ ایں وہم و گماں چیزے نیست
در جہاں بودن و رستن ز جہاں چیزے ہست
آں بہشتے کہ خدائے بتو بخشد ہمہ ہیچ
تا جزائے عملِ تست جناں چیزے ہست
راحتِ جاں طلبی ؟ راحتِ جاں چیزے نیست
در غمِ ہمدمِ نفساں اشکِ رواں چیزے ہست
چشمِ محمود و نگاہِ غلط انداز و سرود
ہمہ خوب است ولے خوشتر ازاں چیزے ہست
حسنِ رخسارِ مہ و ہست و مہِ دیگر نیست
حسنِ کردار و خیالاتِ خوشاں چیزے ہست

رقاصہ

فرصتِ کشمکش مدہ ایں دلِ بے قرار را
یک دو شکن زیادہ کن گیسوئے تابدار را
از تو درونِ سینہ ام برقِ تجلی کہ من
با مہ و مہر دادہ ام تلخیِ انتظار را

ذوقِ حضور در جہاں رسمِ صنم گری نہاد
عشق فریب می دہد جانِ امید وار را
تا بہ فراغِ خاطرے نغمۂ تازہ زنم
باز بہ مرغزار دہ طائرِ مرغزار را
طبعِ بلند دادۂ، بندِ زپائے من کشائے
تا بہ پلاسِ تو دہم خلعتِ شہریار را
تیشہ اگر بہ سنگ زد ایں چہ مقامِ گفتگوست؟
عشق بدوش می کشد ایں ہمہ کوہسار را!

طاسینِ زرتشت

آزمایش کردنِ اہرمن زرتشت را

اہرمن

از تو مخلوقاتِ من نالاں چو نے
از تو مارا فرودیں مانندِ دے

در جہاں خوار و زبونم کردۂ
نقشِ خود رنگیں ز خونم کردۂ

زندہ حق از جلوۂ سینائے تست
مرگِ من اندر یدِ بیضائے تست!

تکیہ بر میثاقِ یزداں الٰہی است
بر مرادش راہ رفتن گمرہی است

زہر ہا در بادۂ گلفامِ اوست
آرہ و کرم و صلیب انعامِ اوست!

جز دعا ہا نوحِ تدبیرے نداشت
حرفِ آں بیچارہ تاثیرے نداشت!

شہر را بگذارد و در غارے نشیں
ہم بہ بخیلِ نوریاں صحبت گزیں

از نگاہے کیمیا کن خاک را
از مناجاتے بسوز افلاک را

در کہستاں چوں کلیم آوارہ شو
نیم سوزِ آتشِ نظارہ شو

لیکن از پیغمبری باید گذشت
از چنیں ملاگری باید گذشت!

کس میانِ ناکساں ناکس شود
فطرتش گر شعلہ باشد خس شود

تا نبوت از ولایت کمتر است
عشق را پیغمبری دردِ سر است!

خیز و در کاشانۂ وحدت نشیں
ترکِ جلوت گوئے و در خلوت نشیں

'آرہ' 'کرم' 'صلیب' - تلمیحات بہ قصصِ پیغمبراں -

زرتشت

نور دریاے است ظلمت ساحلش — ہم چو من سیلے نزاد اندر دلش
اندرونم موجہاے بیقرار — سیل را جز غارتِ ساحل چہ کار؟
نقشِ ہیر ے نگے کہ او را کس ندید — جز بخونِ اہرمن نتواں کشید!

خویشتن را وانمودن زندگی است
ضربِ خود را آزمودن زندگی است

از بلاہا پختہ تر گردد خودی — تا خدا را پردہ در گردد خودی
مردِ حق بیں جز بحق خود را ندید — لا الٰہ می گفت و در خود می تپید!
عشق را در خون تپیدن آبروست — از دو چوب و رسن عیدِ اوست!

در رہِ حق ہر چہ پیش آید نکوست
مرحبا اے مہربانہاے دوست!

جلوۂ حق چشمِ من تنہا نخواست — حسن را بے انجمن دیدن خطاست
چیست خلوت؟ درد و سوز و آرزوست — انجمن دیدا ست و خلوت جستجوست
عشق در خلوت کلیم اللہی است — چون بجلوت می خرامد شاہی است!

خلوت و جلوت کمالِ سوز و ساز — ہر دو حالات و مقاماتِ نیاز
چیست آں؟ بگذشتن از دیر و کنشت — چیست این؟ تنہا نہ رفتن در بہشت!
گرچہ اندر خلوت و جلوت خداست — خلوت آغاز است و جلوت انتہاست
گفتہ پیغمبری در دو سر است — عشق چوں کامل شود آدم گر است!

راہِ حق با کارواں رفتن خوش است
ہمچو جاں اندر جہاں رفتن خوش است!

طائینِ مسیح

رویائے حکیم طالسطائی

درمیانِ کوہسارِ ہفت مرگ — وادیٔ بے طائر و بے شاخ و برگ!
تابِ مہ از دود گردِ او چو قیر — آفتاب اندر فضایش تشنہ میر!
رودِ سیماب اندراں وادی رواں — خم بخم مانندِ جوئے کہکشاں
پیشِ او پست و بلندِ راہ ہیچ — تند سیر و موج موج و پیچ پیچ

طالسطائی - نام حکیم و مصلح روسیہ

غرق در سیماب مردے تا کمر
با ہزاراں نالہ ہائے بے اثر!

قسمتِ او ابر و باد و آب نے
تشنہ و آبے بجز سیماب نے!

بر کراں دیدم زنے نازک تنے
چشمِ او صد کاروانِ را رہزنے

کافرے آموزِ پیرانِ کنشت
از نگاہش زشت خوب و خوب زشت

گفتمش تو کیستی نامِ تو چیست؟
ایں سراپا نالہ و فریاد کیست؟

گفت در چشمم فسونِ ساحری است
نامِ من افرنگیں و کارم ساحری است!

ناگہاں آں چوبۂ سیمیں بخ بہ بست
استخوانِ آں جواں در تن شکست

با تگ زد اے وائے بر تقدیرِ من
وائے بر فریادِ بے تاثیرِ من

گفت افرنگیں "اگر داری نظر
اندکے اعمالِ خود را ہم نگر

پورِ مریم آں چراغِ کائنات
نورِ او اندر جہات و بے جہات!

آں فلاطوں آں صلیب آں روئے زرد
زیرِ گردوں تو چہ کردی او چہ کرد!

اے بجانت لذتِ ایماں حرام
اے پرستارِ تنِ سیمِ خام

قیمتِ روحُ القدس نشناختی
تن خریدی بہرِ جاں در باختی!

طعنۂ آں نازنینِ جلوہ مست
آں جواں را نشتر اندر دل شکست

افلاطوں - نام حاکم رومی

گفت "اے گندم نمائے جو فروش
از تو شیخ و برہمن ملت فروش!

عقل دیں از کافر ہیائے تو خوار
عشق از سوداگر ہیائے تو خوار!

مہرِ تو آزار و آزارِ مہاں
کینِ تو مرگ است و مرگِ ناگہاں!

صحبتے با آب و گل ورزیدۂ
بندہ را از پیشِ حق دزدیدۂ

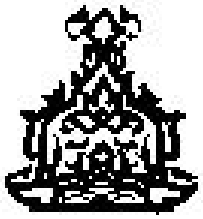
حکمتے کو عقدۂ اشیا کشاد
با تو غیر از فکرِ چنگیزی نداد

داند آں مردے کہ صاحب جوہر است
جرمِ تو از جرمِ من سنگین تر است

از دمِ او رفت جاں آمد بتن
از تو جاں را دخمہ می گردد بدن

آنچہ ما کردیم با ناسوتِ او
ملتِ او کرد با لاہوتِ او

مرگِ تو اہلِ جہاں را زندگی است
باش! تا بینی کہ انجامِ تو چیست!"

ناسوت - جسم ۔ لاہوت - روح

طاہٰ محمدؐ

نوحۂ روحِ ابوجہل در حرمِ کعبہ

سینۂ ما از محمدؐ داغ داغ!
از دمِ او کعبہ را گل شد چراغ!

از ہلاکِ قیصر و کسریٰ سرود
نوجواناں را ز دستِ ما ربود

ساحر و اندر کلامش ساحری است
ایں دو حرفِ لا الٰہ خود کافری است

تا بساطِ دینِ آبا در نورد
با خداوندانِ ما کرد آنچہ کرد!

پاش پاش از ضربتش لات و منات
انتقام از وے بگیر اے کائنات!

دل بغائب بستہ و از حاضر گسست
نقشِ حاضر را فسونِ او شکست

دیدہ بر غائب فروبستن خطاست
آنچہ اندر دیدہ می ناید کجاست!

پیشِ غائب سجدہ بردن کوری است
دینِ نو کور است و کوری دوری است

خم شدن پیشِ خدائے بے جہات!
بندہ را ذوقے نہ بخشد ایں صلوٰت!

مذہبِ او قاطعِ ملک و نسب
از قریش و منکر از فضلِ عرب!

در نگاہِ او یکے بالا و پست
با غلامِ خویش بر یک خواں نشست!

قدرِ احرارِ عرب نشناختہ
با کلفتانِ حبش در ساختہ

احمراں با اسودان آمیختند
آبروئے دودمانے ریختند!

ایں مساوات ایں مواخات اعجمی است
خوب می دانم کہ سلماںؓ مزدکی است

ابنِ عبد اللہ فریبش خوردہ است
رستخیزے بر عرب آوردہ است!

عزتِ ہاشم ز خود مہجور گشت
از دو رکعت چشمِ شاں بے نور گشت

اعجمی را اصلِ عدنانی کجاست
گنگ را گفتارِ سحبانی کجاست

چشمِ خاصانِ عرب گردیدہ کور
بر نیائی اے زہیر از خاکِ گور؟

اے تو ما را اندریں صحرا دلیل
بشکن افسونِ نوائے جبرئیل!

باز گو اے سنگِ اسود باز گو
آنچہ دیدیم از محمدؐ باز گو

اے ہبل اے بندہ را پوزش پذیر
خانۂ خود را ز بے کیشاں بگیر

گلۂ شاں را بگرگاں کن سبیل
تلخ کن خرمائے شاں را بر نخیل!

کلفت: فربہ و بدگل۔ سلمان: حضرت سلمان فارسی۔ عدنان: جد عرب۔
سحبان: یکے از فصیحانِ عرب۔ زہیر: شاعرِ مشہور عرب۔

صرصرے وہ باہوائے بادیہ　　انّھُمْ اَعْجَازُ نَخْلٍ خَاوِیَہ

اے منات اے لات ازیں منزل مرو　　گر ز منزل می روی از دل مرو

اے ترا اندر دو چشم ہا وثاق

مہلتے اِن کُنتِ اَزمَعتِ الفِراق

اَنّھُمْ اَعْجَازُ الخ آیہ قرآنیہ

اِن کُنتَ اَزمَعتِ الفِراق　　پارہ از شعر امرء القیس یعنی مہلتے بدہ اگر قصد جدائی کردہ

فلکِ عطارد

زیارتِ ارواحِ جمال الدین افغانی و سعید حلیم پاشا

مشتِ خاکے کارِ خود را بردہ پیش
در تماشائے تجلّی ہائے خویش!

یا من افتادم بدامِ ہست و بود
یا بدامِ من اسیرِ آمد و بود!

اندریں نیلی تتق چاک از من است؟
من ز افلاکم کہ افلاک از من است؟

یا ضمیرم را فلک در بر گرفت
یا ضمیرِ من فلک را در گرفت!

اندرون است ایں کہ بیرون است؟ چیست؟
آنچہ می بینند گہ چون است؟ چیست؟

پرزنم بر آسمانے دیگرے
پیشِ خود بینم جہانے دیگرے

عالمے با کوہ و دشت و بحر و بر
عالمے از خاکِ ما دیرینہ تر

عالمے از ابرکے بالیدہ
دستبردِ آدمے نادیدہ

نقشہا نابستہ بر لوحِ وجود
خردہ گیرِ فطرت آنجا کس نبود!

من بہ دوی گفتم ایں صحرا خوش است
دلکشا شورشِ دریا خوش است

من نیابم از حیات این جانشان — از کجا می آید آواز اذان؟
گفت رومی "این مقام اولیاست — آشنا این خاکدان با خاک ما ست
بوالبشر چون لخت از فردوس بست — یک دو روزے اندریں عالم نشست
این فضا ها سوز آه و دیده است — ناله هاے صبحگاهش دیده است
زائران این مقام ارجمند — پاک مردان از مقامات بلند
پاک مردان چون فضیل و بوسعید — عارفان مثل جنید و بایزید

خیز تا ما را نماز آید بدست
یک دو دم سوز و گداز آید بدست"

رفتم و دیدم دو مرد اندر قیام — مقتدی تاتار و افغانی امام
پیر رومی همزبان اندر حضور — طلعتش برتافت از ذوق و سرور
گفت "مشرق زین دو کس بهتر نزاد — ناخن شان عقده هاے ما کشاد
سید السادات مولانا جمال — زنده از گفتار او سنگ سفال
ترک سالار آن حلیم دردمند — فکر او مثل مقام او بلند

با چنین مردان دو رکعت طاعت است
ورنه آن کاری که مزدش جنت است"

قرأت آن پیر مرد سخت کوش — سوره والنجم و آن دشت خموش!

قرآنے کز دے خلیل آید بوجد — روحِ پاک جبرئیل آید بوجد!
دل از و در سینہ گردد نا صبور — شورِ الا اللہ خیزد از قبور!
اضطرابِ شعلہ بخشد دود را — سوز و مستی می دہد داؤد را

آشکارا ہر غیاب از قرأتش
بے حجاب اُم الکتاب از قرأتش!

من زجا برخاستم بعد از نماز — دستِ او بوسیدم از راہِ نیاز
گفت رومی "ذرہ گردوں نورد! — در دلِ او یک جہانِ سوز و درد!
چشم جز بر خویشتن بکشادہ — دل بکس ناداده، آزادہ

تند سیر اندر فراخائے وجود
من ز شوخی گویم اورا زندہ رود"

افغانی

زندہ رود! از خاکدانِ ما بگو — از زمین و آسمانِ ما بگو
خاکی و چون قدسیان روشن بصر!
از مسلمانان بدہ ما را خبر!

زندہ رود

در ضمیرِ ملتِ گیتی شکن — دیدہ ام آویزشِ دین و وطن!
روح در تن مُردہ از ضعفِ یقیں — ناامید از قوتِ دینِ مبیں
ترک و ایران و عرب مستِ فرنگ — ہر کسے را در گلو شستِ فرنگ

مشرق از سلطانیِ مغرب خراب
اشتراک از دینِ ملت بردہ تاب!

افغانی

دین و وطن

لردِ مغرب آں حسابِ پاک و قن — اہلِ دیں را داد تعلیمِ وطن
او بفکرِ مرکز و تو در نفاق — بگذر از شام و فلسطین و عراق
تو اگر داری نمی سنجوب و خشت — دل مبندی با کلوخ و سنگ و خشت
چیست دیں برخاستن از روئے خاک — تا ز خود آگاہ گردد جانِ پاک!

می نگنجد آنکه گفت اللہ ہو
در جسد دارد نظام چار سو

پرتو کز خاک و خیزد ز خاک
حیف اگر در خاک میرد جان پاک!

گرچه آدم بر دمید از آب و گل
رنگ و نم چون گل کشید از آب و گل

حیف اگر در آب و گل غلطد مدام
حیف اگر بر تر نپوید زین مقام

گفت تن در شو بخاک رهگذر
گفت جان پهنای عالم را نگر!

جان نگنجد در جهات اے ہوشمند
مرد حر بیگانه از هر قید و بند

حر ز خاک تیره آید در خروش
زانکه از بازان نیاید کار موش!

آن کف خاکے که نامیدی وطن
این که گوئی مصر و ایران و یمن

با وطن اہل وطن را بستگی است
زانکه از خاکش طلوع ملتی است

اندرین نسبت اگر داری نظر
نکته ہا بینی ز مو باریک تر

گرچه از مشرق برآید آفتاب
با تجلی ہاے شوخ و بے حجاب

در تب و تاب است از سوز درون
تا ز قید شرق و غرب آید برون

برد مد از مشرق خود جلوه مست
تا همه آفاق را آرد بدست!

فطرتش از مشرق و مغرب کی است
گرچه او از روئے نسبت خاوری است!

اشتراک و ملوکیت

صاحبِ سرمایہ از نسلِ خلیلؑ
یعنی آں پیغمبرِ بے جبرئیل

زانکہ حق و باطلِ او مضمر است
قلبِ او مومن دماغش کافر است!

غربیاں گم کردہ اند افلاک را
در شکم جویند جانِ پاک را!

رنگ و بو از تن نگیرد جانِ پاک
جز بہ تن کارے ندارد اشتراک

دینِ آں پیغمبرِ حق ناشناس
بر مساواتِ شکم دارد اساس

تا اخوت را مقام اندر دل است
بیخ او در دل نہ در آب و گل است!

ہم ملوکیت بدن را فربہی است
سینۂ بے نور او از دل تہی است!

مثلِ زنبورے کہ بر گل می چرد
برگ را بگذارد و شہدش برد

شاخ و برگ و رنگ و بوئے گل ہماں
بر جمالش نالۂ بلبل ہماں

از طلسمِ رنگ و بو آید بروں
ترکِ صورت گوئے و در معنی نگر

مرگِ باطن گرچہ دیدن مشکل است
گل مخواں او را کہ در معنی گل است!

صاحبِ سرمایہ ۔ کارل مارکس مصنف کتاب سرمایہ کہ اصولِ اشتراک را درین کتاب وضع کردہ

هر دو را جان ناصبور و ناشکیب
هر دو یزدان ناشناس آدم فریب!

زندگی این را خروج آن را خلاج
در میان این دو سنگ آدم زجاج!

این به علم و دین و فن آرد شکست
آن برد جان را ز تن نان را ز دست

غرق دیدم هر دو را در آب و گل
هر دو را تن روشن و تاریک دل!

زندگانی سوختن با ساختن
در گلیم خویش دیبا بافتن!

سعید حلیم پاشا

شرق و غرب

غربیان را ز یری ساز حیات
شرقیان را عشق راز کائنات

ز یری از عشق گردد حق شناس
کار عشق از ز یری محکم اساس

عشق چون با ز یری همبر شود
نقشبند عالم دیگر شود

خیز و نقش عالم دیگر بنه
عشق را با ز یری آمیزده

شعله از فرنگیان نم خورده ایست
چشم شاهین صاحب نظر دل مرده ایست!

زخمها خورده ز شمشیر خویش
بسمل افتاده چون نخچیر خویش!

سوز و مستی را مجواز تاکِ شان — عصرِ دیگر نیست در افلاکِ شان!

زندگی را سوز و ساز از نارِ تست
عالمِ نو آفرین کارِ تست!

مصطفیٰ کو از تجدد می سرود — گفت نقشِ کہنہ را باید زدود
تو نگردد کہنہ از تختِ حیات — گر ز افرنگ آید ش لات و منات
ترک را آہنگِ نو در چنگ نیست — تازہ اش جز کہنہ افرنگ نیست
سینۂ او را دمے دیگر نبود — در ضمیرش عالمے دیگر نبود
لا جرم با عالمِ موجود ساخت — مثلِ موم از سوزِ ایں عالم گداخت
طرفہ گیہا در نہادِ کائنات — نیست از تقلید تقویمِ حیات
زندہ دل جز لاتِ اعصار و دہور — جانش از تقلید گردد بے حضور
چون مسلمانان اگر داری جگر — در ضمیرِ خویش در رفتن نگر
صد جہانِ تازہ در آیاتِ اوست — عصرہا پیچیدہ در آناتِ اوست
یک جہانش عصرِ حاضر را بس است — گیر اگر در سینہ دل معنی رس است
بندۂ مومن ز آیاتِ خداست — ہر جہاں اندر برِ او چون قباست!
چون کہن گردد جہانے در برش — می دہد قرآں جہانے دیگرش

"مصطفیٰ": مراد ہے مصطفیٰ کمال

زندہ رود

زورقِ ما خاکیاں بے ناخداست
کس نداند عالمِ قرآں کجاست!

افغانی

عالمے در سینۂ ما گم ہنوز
عالمے در انتظارِ قم ہنوز

عالمے بے امتیازِ خون و رنگ
شامِ او روشن تر از صبحِ فرنگ

عالمے پاک از سلاطین و عبید
چوں دلِ مومن کرانش ناپدید

عالمے رعنا کہ در نیضِ یک نظر
تخمِ او افگند در جانِ عمر!

لایزال و واردا تش نو بنو
برگ و بارِ محکماتش نو بنو

باطن او از تغیر بے غمے
ظاہرِ او انقلابِ ہر دمے

اندرونِ تست آں عالم نگر
می دہم از محکماتِ او خبر!

محکماتِ عالمِ قرآنی

۱۔ خلافتِ آدم

در دو عالم ہر کجا آثارِ عشق
ابنِ آدم سرّے از اسرارِ عشق

سرِّ عشق از عالمِ ارحام نیست
او ز سامِ حامِ روم و شام نیست

کوکبِ بے شرق و غرب و بے غروب
در مدارش نے شمال و نے جنوب

حرفِ اِنّی جاعلٌ تفسیرِ او
از زمین تا آسمان تفسیرِ او

مرگ و قبر و حشر و نشر احوالِ اوست
نور و نار آں جہانِ اعمالِ اوست

او امام و او صلوات و او حرم
او مداد و او کتاب و او قلم!

خردہ خردہ غیبِ او گردد حضور
نے حدود و او را نہ ملکش را ثغور

از وجودش اعتبارِ ممکنات
اعتدالِ او عیارِ ممکنات

من چہ گویم از یمِ بے ساحلش
غرقِ اعصار و دہور اندر دلش!

آنچہ در آدم بگنجد عالم است
آنچہ در عالم نگنجد آدم است

آشکارا مہر و مہ از جلوتش
نیست رہ جبریل را در خلوتش!

برتر از گردوں مقامِ آدم است
اصلِ تہذیب احترامِ آدم است

زندگی اے زندہ دل دانی کہ چیست؟ عشقِ یک اندیشہ را صد تن شدن!
مرد و زن را بستۂ یک دیگر اند کائناتِ شوق را صورت گر اند!
زن نگہ دارندۂ نارِ حیات فطرتِ او لوحِ اسرارِ حیات
آتشِ ما را بجانِ خود زند جوہرِ او خاک را آدم کند
در ضمیرش ممکناتِ زندگی از تب و تابش ثباتِ زندگی
شعلہ کز وے شرر ہا در دمست جان و تن بے سوزِ او صورت نبست
ارجِ ما از ارجمندیہائے او ماہ ما از نقشبندیہائے او

حق ترا داد است اگر تابِ نظر
پاکی شوقِ سیاحت در نگر

اے ز دینت عصرِ حاضر بے تب و تاب فاش گویم با تو اسرارِ حجاب
ذوقِ تخلیق آتشے اندر بدن از فروغِ او فروغِ انجمن!
ہر کہ بردارد ازیں آتش نصیب سوز و ساز خویش را گردد رقیب
ہر زماں بر نقشِ خود بندد نظر تا نگیرد لوحِ او نقشِ دگر
مصطفیٰ اندر حرا خلوت گزید مدتے جز خویشتن کس را ندید

نقشِ ما را در دلِ او ریختند — ملتے از خلوتش انگیختند

می توانی صد کویر ویران شدن — صد کویر از شانِ نی خوان شدن

گرچه داری همچو من روشن چو کلیم — هست افکارِ تو بے خلوت عقیم!

از کلیم آتش نفس تخلیق زنده تر

زنده تر جوینده تر پاینده تر!

علم و هم شوق از مقاماتِ حیات — هر دمی گیرد نصیب از واردات!

علم از تحقیق لذت می برد — عشق از تخلیق لذت می برد

صاحبِ تحقیق را خلوت عزیز — صاحبِ تخلیق را خلوت عزیز

چشمِ موسیٰ خواست دیدارِ وجود — این همه از لذتِ تحقیق بود

لن ترانی نکته ها دارد دقیق — اندکے گم شو درین بحرِ عمیق

هر کجا بینے پرده آثارِ حیات — چشمه زار و کشت و ضمیرِ کائنات

در نگر هنگامه آفاق را — زحمتِ خلوت مده خلاق را

حفظِ هر نقشِ آفرین از خلوت است

خاتمِ او را نگین از خلوت است

۲۔ حکومتِ الٰہی

بندۂ حق بے نیاز از ہر مقام — سنے غلام او را نہ داند کسے را غلام
بندۂ حق مردِ آزاد است و بس — ملک و آئینش خداداد است و بس
رسم و راہ و دین و آئینش ز حق — زشت و خوب و تلخ و نوشینش ز حق
عقلِ خود بیں غافل از بہبودِ غیر — سودِ خود بیند نہ بیند سودِ غیر
وحیِ حق بینندۂ سود ہمہ — در نگاہش سود و بہبود ہمہ
عادل اندر صلح و ہم اندر مصاف — وصل و فصلش لا یراعی لا یخاف
غیرِ حق چوں ناہی و آمر شود — زور در بر ناتواں قاہر شود

زیر گردوں آمری از قاہری است
آمری از ماسوی اللہ کافری است

قاہرِ آمر کہ پاشد پختہ کار — از قوانیں گردِ خود بندد حصار
مجرہ شاہیں تیز چنگ و زود گیر! — صعوہ را در کار ہا گیرد دلیر
قاہری را شرع و دستوری دہد — بے بصیرت سرمہ با کوری دہد
حاصلِ آئین و دستورِ ملوک! — وہ خدایاں قریہ و دہقاں چو دوک!

لا یراعی لا یخاف ندرعایت می کند نہ خوف از کسے دارد

وائے بر دستورِ جمہورِ فرنگ
مردہ تر شد مردہ از صورِ فرنگ!

حقہ بازاں چوں سپہر گرد گرد
از امم برگشتہ خو چیزے نبرد!

شاطراں ایں گنج و آں رنج بر
ہر زماں اندر کمینِ یک دگر

فاش باید گفت سرِّ دلبراں
تا متاعِ وایں ہمہ سودا گراں!

دیدہ ہا بے نم ز جنبِ سیم و زر
مادراں را بارِ دوش آمد پسر

وائے برقومے کہ از بیمِ ثمر
می برد نم راز اندامِ شجر!

تا نیارد زخمہ از تارش سرود
می کُشد نا زادہ را اندر وجود!

گرچہ دارد شیوہ ہائے رنگ رنگ
من نجویم عبرت انگیزم از فرنگ!

اے بہ تقلیدش اسیر آزاد شو
دامنِ فطرت بگیر آزاد شو!

۳ - ارضِ ملکِ خداست

سر گذشتِ آدم اندر شرق و غرب
بہرِ خاکے فتنہ ہائے حرب و ضرب!

یک عروس و شوہر او ما ہمہ
آں فسونگر بے ہمہ ہم با ہمہ!

عشوہ ہائے او ہمہ مکر و فن است
نے از اِن تو نہ از آنِ من است!

در نسازد با تو ایں سنگ و حجر
ایں نہ اسبابِ حضر تو در سفر!

اختلاط خفتہ و بیدار چیست؟ ثابتے را کار با سیار چیست؟

حق زمیں را جز متاعِ ما نگفت این متاعِ بے بہا مفت است مفت

دہ خدایا! نکتہ از من پذیر رزق دیگر از دے بگیر او را بگیر

صحبتش تا کے تو بود و او نبود تو وجود و او نمودِ بے وجود

تو عقابی طائفِ افلاک شو بال و پر بکشا و پاک از خاک شو

باطنِ الارض للہ ظاہر است
ہر کہ این ظاہر نہ بیند کافر است

من نگویم در گذر از کاخ و کوے دولتِ تست این جہانِ رنگ و بوے

دانہ دانہ گوہر از خاکش بگیر صید چوں شاہیں ز افلاکش بگیر

تیشہ خود را بکہسارش بزن نولے از خود گیر بر نارش بزن

از طریقِ آذری بیگانہ باش بر مرادِ خود جہان نو تراش!

دل بہ رنگ و بوے کاخ و کومدہ دل حریمِ اوست جز با او مدہ!

مردنِ بے برگ و بے گور و کفن؟ گم شدن در نقرہ و فرزند و زن!

ہر کہ حرفے لا الٰہ از بر کند عالمے را گم بجوشش اندر کند

فقر جوع و رقص و عریانی کجاست
فقر سلطانی است جہانی کجاست

۴۰ حکمت خیر کثیر است

گفت حکمت را خدا خیر کثیر — هر کجا این خیر را بینی بگیر

علم حرف و صوت را شهپر دهد — پاکیِ گوهر به ناگوهر دهد

علم را بر اوج افلاک است ره — تا ز چشم مهر بر کند د نگه

نسخهٔ او نسخهٔ تفسیر کل — بستهٔ تدبیر او تقدیر کل

دشت را گوید جباب بے دهٔ دهد — بحر را گوید سراب بے دهٔ دهد!

چشم او بر واردات کائنات — تا به بیند محکمات کائنات

دل اگر بندد به حق پیغمبری است — در زحق بیگانه گردد کافری است!

علم را بے سوز دل خوانی شر است — نور او تاریکی بحر و بر است!

عالمے از عنصر او کور و کبود — فرد و نیش برگ ریز نیست و بود

بحر و دشت و کوهسار و باغ و راغ — از بم طیار او داغ داغ!

سینهٔ افرنگ را مانند ز دست — لذت شبخون و یلغار ے ز دست

سیر و اتر دستے دهد یارا ے را — می برد سرمایهٔ اقوام را!

قوتش ابلیس را یارا ے شود — نور ناز از صحبت نارا ے شود

کشتنِ ابلیس کارے مشکل است — زانکہ او گم اندر اعماقِ دل است!
خوشتر آں باشد مسلمانش کنی — کشتۂ شمشیر و قرآنش کنی
از جلالِ بے جمالے الاماں! — از فراقِ بے وصالے الاماں!
علمِ بے عشق است از طاغوتیاں — علمِ با عشق است از لاہوتیاں!
بے محبت علم و حکمت مردہ — عقلِ تیرے بر ہدف ناخوردہ

کور را بینندہ از دیدار کن
بولہب را حیدرِ کرار کن!

زندہ رود

محکماتش را نمودی از کتاب — ہست آں عالم ہنوز اندر حجاب!
پردہ را از چہرہ نکشاید چرا — از ضمیرِ ما برون ناید چرا
پیشِ ما یک عالمِ فرسودہ ایست — ملت اندر خاکِ دا آسودہ ایست
رفت سوزِ سینۂ تاتار و کرد — یا مسلماں مُرد یا قرآں بمرد!

سعید حلیم پاشا

دینِ حق از کافری رسوا تر است — زانکہ ملا مومنِ کافر گر است!

شبنم ما در نگاہِ ما یم است — از نگاہِ او یم ما شبنم است!

از شگرفیہائے آں قرآں فروش — دیدہ ام روح الامیں را در خروش!

زانسوئے گردوں دلش بیگانہ — نزدِ او ام الکتاب افسانہ

بے نصیب از حکمتِ دینِ نبیؐ — آسمانش تیر و از بے کوکبی!

کم نگاہ و کور ذوق و سہر زہ گرد — ملت از قال و اقولش فرد فرد!

مکتب و ملا و اسرارِ کتاب — کورِ ما در زاد و نورِ آفتاب!

دینِ کافر فکر و تدبیرِ جہاد
دینِ ملا فی سبیل اللہ فساد!

مردِ حق جانِ جہانِ چار سوئے — آں بخلوت رفتہ را از من بگوئے

اے ز افکارِ تو مومن را حیات — از نفسہائے تو ملت را ثبات

حفظِ قرآنِ عظیم آئینِ تست — حرفِ حق را فاش گفتن دینِ تست

تو کلیمی چند باشی سرنگوں — دست خویش از آستین آور برون
سرگذشت ملت بیضا بگوے — با غزالان از وسعت صحرا بگوے

فطرت تو مستنیر از مصطفیٰ است
باز گو آخر مقام ما کجاست؟

مرد حق از عکس نگیرد رنگ و بو — مرد حق از حق پذیرد رنگ و بو
هر زمان اندر پیش جانے دگر — هر زمان او را جهانے دگر
راز ها با مرد مومن باز گوے — شرح رمز کل یوم هو باز گوے
جز حرم منزل ندارد کاروان — غیر حق در دل ندارد کاروان

من نمی گویم که راهش دیگر است
کاروان دیگر نگاهش دیگر است

افغانی

از حدیث مصطفیٰ داری نصیب؟ — دین حق اندر جهان آمد غریب
با تو گویم معنی این حرف بکر — غربت دین نیست غربت اهل ذکر

کُلَّ یَوْمٍ تلمیح بآیہ کُلَّ یَوْمٍ هُوَ فِی شَأْنٍ — غریب تلمیح بحدیث اَلْاِسْلَامُ بَدَأَ غَرِیْبًا الخ

بہر آں مردے کہ صاحب جستجو است
غربتِ دیں ندرتِ آیاتِ اوست

غربتِ دیں مرزماں نوعِ دگر
تخمہ را در یاب اگر داری نظر

دل بآیاتِ مبیں دیگر ببند
تا بگیری عصرِ نو را در کمند!

کس نمی داند اسرارِ کتاب
شرقیاں ہم غربیاں در پیچ و تاب

روستیاں نقشِ نوی انداختند
آبِ ناں بردند و دیں در باختند!

حق بہیں حق گوئے و غیر از حق مجوئے
یک دو حرف از من بآں ملت بگوئے

پیغامِ افغانی بامّتِ روسیّہ

منزل و مقصودِ تو آں دیگر است
رسمِ آئینِ مسلماں دیگر است

در دلِ او آتشِ سوزندہ نیست
مصطفیٰ در سینۂ او زندہ نیست

بندۂ مومن ز تو آزاد نیست
در ایاغِ او نہ مے دیدم نہ دُرد

خود طلسمِ قیصر و کسریٰ شکست
خود سرِ تختِ ملوکیت نشست!

تا نہالِ سلطنت قوت گرفت
دینِ او نقشِ از ملوکیت گرفت

از ملوکیت نگه گردد دگر!
عقل و هوش و رسم و ره گردد دگر!

تو کہ طرحِ دیگرے انداختی — دل ز دستورِ کہن پرداختی
ہمچو ما اسلامیاں اندر جہاں — قیصریت را شکستی استخواں
تا برافروزی چراغے در ضمیر — عبرتے از سرگذشتِ ما بگیر
پاسے خود محکم گذارد اندر نبرد — گرد ایں لات و ہبل دیگر مگرد
ملتے می خواہد ایں دنیائے پیر — آنکہ باشد ہم بشیر و ہم نذیر
باز می آئی سوے اقوامِ شرق — بستہ ایامِ تو با ایامِ شرق
تو بجاں افگندۂ سوزے دگر — در ضمیرِ تو شبے روزے دگر!
کہنہ شد افرنگ را آئین و دیں — سوے آں دیرِ کہن دیگر مبیں
کردۂ کارِ خداوندان تمام — بگذر از لا جانبِ الا خرام
در گذر از لا اگر جوینده — تا ره اثبات گیری زنده

اے کہ می خواہی نظامِ عالمے
جستہ او را اساسِ محکمے؟

داستانِ کہنہ شستی باب باب — فکر را روشن کن از اُمّ الکتاب
باسمِ فاماں یدِ بیضا کہ داد؟ — مژدۂ لا قیصر و کسریٰ کہ داد؟

در گذر از جلوه ہائے رنگ رنگ
خویش را دریاب از ترکِ فرنگ!

گر ز مکرِ غربیاں باشی خبیر
رو بہی بگذار و شیری پیشہ گیر

چیست دیں؟ دریائے تندِ بے کراں
دستِ مولا جوید آزادی و مرگ!

جز بقرآں ضیغمی روباہی است
فقرِ قرآں اصلِ شاہنشاہی است

فقرِ قرآں خیمہ در ظلِ ذکر و فکر
فکر را کامل ندیدم جز بذکر

ذکر؟ ذوق و شوق را دادن ادب
کارِ جاں است ایں نہ کارِ کام و لب

خیز و از سوزے شعلہ ہائے سینہ سوز
با مزاجِ تو نمی سازد ہنوز

اے شہیدِ شاہدِ رعنائے فکر
با تو گویم از تجلی ہائے فکر

چیست قرآں؟ خواجہ را پیغامِ مرگ
دستگیرِ بندۂ بے ساز و برگ!

ہیچ خیر از مردکِ زرکش مجو
لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتّٰی تُنْفِقُوْا

از ربا آخر چہ می زاید؟ فتن!
کس نداند لذتِ قرضِ حسن!

از ربا جاں تیرہ دل چوں خشت و سنگ
آدمی درندہ بے دندان و چنگ!

رزقِ خود را از زمیں بردن رواست
ایں متاعِ بندہ و ملکِ خداست

بندۂ مومن امیں، حق مالک است
غیرِ حق ہر شے کہ بینی ہالک است

ہالک: تلمیح بآیۂ شریفہ کُلُّ شَیْءٍ ہَالِکٌ اِلَّا وَجْہَہٗ الخ

رایتِ حق از ملوک آمد نگوں　　قریہا از دخلِ شاں خواہد زبوں

آب و نانِ ماست از خوانِ ما

دودۂ آدم "کنفسٍ واحدہ"

نقشِ قرآں تا درین عالم نشست　　نقشہائے کاہن و پاپا شکست

فاش گویم آنچہ در دل مضمر است　　ایں کتابے نیست چیزے دیگر است

چوں بجاں در رفت جاں دیگر شود　　جاں چو دیگر شد جہاں دیگر شود

مثلِ حق پنہاں و ہم پیداست ایں　　زندہ و پایندہ و گویاست ایں

اندرو تقدیرہائے غرب و شرق　　سرعتِ اندیشہ پیدا کن چو برق

با مسلماں گفت جاں بر کف بنہ　　ہر چہ از حاجت فزوں داری بدہ

آنچہ دیدی شرع و آئینے دگر　　اندکے با زرفتِ آنش نگر

از بمِ و زیرِ حیات آگہ شوی

ہم ز تقدیرِ حیات آگہ شوی

محفلِ ما بے مے و بے ساقی است　　سازِ قرآں را نوا ہا باقی است

زخمۂ ما بے اثر افتد اگر　　آسماں دارد ہزاراں زخمہ ور

قریہا از دخل الخ تلمیح بآیہ شریفہ ان الملوک اذا دخلوا الخ　　کنفسٍ واحدۃ تلمیح بآیہ شریفہ

ما خلقکم و ما بعثکم الا کنفسٍ واحدۃ　　ہر چہ از حاجت الخ تلمیح بآیہ شریفہ ویسئلونک ماذا ینفقون الخ

ذکرِ حق از اُمتاں آمد غنی
از زمان و از مکان آمد غنی!

ذکرِ حق از ذکرِ ما ذاکر جدا ست
احتیاجِ روم و شام اورا کجا ست

حق اگر از پیشِ ما بردارد وش
پیشِ قومے دیگرے بگذارد وش

از مسلماں دیدوام تقلید ظن
ہر زماں حبانم بلرزد در بدن!

ترسم از روزے کہ محرومش کنند
آتشِ خود بر دلِ دیگر زنند!

پیرِ رومی بہ زندہ رودی گوید کہ شعرے بیار

پیرِ رومی آں سراپا جذب و درد
ایں سخن دانم کہ با جانش چہ کرد

از دروں آہے جگر دوزے کشید
اشکِ او رنگیں تر از خونِ شہید

آنکہ تیرش جزرِ دلِ مرداں نہ سُفت
سوئے افغانی نگاہے کرد و گفت

دل بجوں مثلِ شفق باید زدن
دست در فتراکِ حق باید زدن

جاں ز امید است چوں جوئے رواں
ترکِ امید است مرگِ جاوداں

باز در من دید و گفت "اے زندہ رود
با دو بیتے آتشِ افگن در وجود

تا قدح ما خستہ و محمل گراں
تلخ تر باید نوائے ساربان

آتشِ پاک مردان از بلاست — تشنگان را آتشہ تر کردن رواست
در گذر مثلِ کلیم از رودِ نیل — سوئے آتش گام زن مثلِ خلیل!

نغمہ مردے کہ دارد بوئے دوست
ملتے رامی برد تا کوئے دوست

غزل زندہ رود

ایں گل و لالہ تو گوئی کہ معطر اند ہمہ — راہ پیما صفتِ موجِ نسیم اند ہمہ
معنیٔ تازہ کہ جوئیم و نیابیم کجاست — مسجد و مکتب و میخانہ عقیم اند ہمہ
حرفے از خویشتن آموز و دراں حرف بسوز — کہ دریں خانقہ بے سوز کلیم اند ہمہ
از صفا کوشیٔ ایں تکیہ نشیناں کم گوے — موئے ژولیدہ و دنا شستہ گلیم اند ہمہ
چہ حرمہا کہ درونِ حرمے ساختہ اند — اہلِ توحید یک اندیش و دو نیم اند ہمہ

مشکلِ ایں نیست کہ بزم از سرِ ہنگامہ گذشت
مشکلِ ایں است کہ بے نقل و ندیم اند ہمہ

فلک زہرہ

فلکِ زہرہ

درمیانِ ماہ و نورِ آفتاب
از فضائے تو بتو چندیں حجاب!

پیشِ ما صد پردہ را آویختند
جلوہ ہائے آتشیں آمیختند

تا ز کم سوزی شود دل سوز تر
سازگار آید بشاخ و برگ و بر

از تب او در عروقِ لالہ خوں
آبجو از رقصِ او سیماب گوں

ہم چناں از خاک خیزد جانِ پاک
سوئے بے سوئی گریزد جانِ پاک

در رہِ او مرگ و حشر و حشر و مرگ
جز تب و تابے ندارد ساز و برگ

در فضائے صد سپہرِ نیلگوں
غوطہ سیمِ خوردہ باز آید بروں

خود حریمِ خویش را ابراہیمِ خویش
چوں ذبیح اللہ در تسلیمِ خویش!

پیشِ او نہ آسماں زنجیر است
ضربتِ او از مقامِ حیدر است

ایں ستیزِ دمبدم پاکش کند
محکم و سیار و چالاکش کند!

می کند پرواز در پہنائے نور
مخملش گیرندہ جبریلِ طور!

تا ز ما زاغ البصر گیرد نصیب
ہم مقامِ عبدہٗ گردد قریب!

ما زاغ البصر، تلمیح بآیۂ شریفہ ما زاغ البصر وما طغیٰ

از مقامِ خود نمیدانم کجاست
این قدر دانم کہ از یاراں جداست

اندرونم جنگ بے خیل و سپہ
بنگر آں کو ہم چو من دارد نگہ

بے خبر مرداں ز رزمِ کہنہ و نو
جانِ من تنہا چو زیں العابدینؑ!

از مقام دراہ کس آگاہ نیست
جز نوائے من چراغِ راہ نیست!

غرقِ دریا طفلِ بر نا و پیر
جاں بساحل بردہ یک مردِ فقیر!

برکشیدم پردہ ہائے ایں و آں
تا رسم از وصل و بنالم از فراق!

وصل اگر پایانِ شوق است الحذر
اے خنک آہ و فغانِ بے اثر!

راہ رو از جادہ کم گیرد سراغ
گر بجانش ساز گار آید فراغ

آں دلے دارم کہ از ذوقِ نظر
ہر زماں خواہد جہانے تازہ تر!

رومی از احوالِ جانِ من نخست
گفت "می خواہی دگر عالم بگیر!"

عشق شاطر ما بدستش مہرہ ایم
پیش و پس گر در سوادِ زہرہ ایم

عالمے از آب و خاک او را قوام
چوں حرم اندر غلافِ مشک فام

با نگاہِ پردہ سوز و پردہ در
از درونِ میغ و ماغ او گذر

اندرو بینی خدایانِ کہن
می شناسم من ہمہ را تن بہ تن

بعل و مردوخ و لعیق و نسر و فسر
رم خن و لات و منات و عزّ و عزّیٰ

بر قیامِ خویش می آرد دلیل
از مزاجِ ایں زمانِ بے خلیل"

مجلسِ خدایانِ اقوامِ قدیم

آں ہوائے تند و آں شبگوں سحاب
برق اندر ظلمتش گم کردہ تاب

قلزمے اندر ہوا آویختہ
چاک دامان و گہر کم ریختہ!

ساحلش ناپید و موجش گرم خیز
گرم خیز و با ہوا با کم ستیز!

رومی و من اندر آں دریائے قیر
چوں خیال اندر شبستانِ ضمیر!

او بفکر ما دیدہ و من نو سفر
در دو چشمم تا صبور آمد نظر

ہر زماں گفتم نگاہم نارساست
آں دگر عالم نمی بینم کجاست

تا نشانِ کوہسار آمد پدید
جوئبار و مرغزار آمد پدید!

کوہ و صحرا صد بہار اندر کنار
مشک بار آمد نسیم از کوہسار!

نغمہ ہائے طائرانِ ہمدمِ نفس
چشمہ زار و سبزہ ہائے نیم رس

تن ز فیضِ آں ہوا پایندہ تر
جانِ پاک اندر بدن تابندہ تر

از سرِ کہ پارہ کردم نظم
حسنِ آں کوہ و کمرِ آں دشت و در!

وادیِ خوش بے نشیب و بے فراز
آبِ خضر آرد بجانِ او گداز

اندریں وادی خندایانِ کہن
آں خدائے مصر و ایں رب الیمن

آں زارباب عرب ایں از عراق
ایں الہ الوصل و آں رب الفراق

ایں ز نسلِ مہر و داماد و پسر
آں بہ زوجِ مشتری دارد نظر

آں سیہ کے در دستِ او تیغِ دورو
واں دگر بیچیدہ مارے در گلو

ہر یکے ترسندہ از "ذکرِ جمیل"
ہر یکے آزردہ از ضربِ خلیل

گفت مروخ "آدم از یزداں گریخت
از کلیسا و حرم نالاں گریخت

تا بیفزاید بادراک و نظر
سوئے عہدِ رفتہ باز آید نگر!

می برد لذت ز آثارِ کہن
از تجلی ہائے ما دارد سخن!

روزگار افسانۂ دیگر کشود
می وزد زاں خاکداں بادِ مراد!"

بعل از فرطِ طرب خوش می سرود
بر خدایاں رازہائے ما مکشود!

نغمۂ بعل

آدم این نیلی تتق را بر درید — آنسوے گردوں خداے را ندید
در دلِ آدم بجز افکار چیست — همچو موج این سر کشید و آن رسید!
جانش از محسوس می گیرد قرار — بوکه عهدِ رفته باز آید پدید
زنده باد افرنگیِ مشرق شناس — آنکه ما را از لحد بیرون کشید!
اے خدایان کهن وقت است وقت!

در نگر آن حلقهٔ وحدت شکست — آلِ ابراهیم بے ذوق الست!
صحبتش پاشیدهٔ جانش گریز — آنکه بود از بادهٔ جبریل مست!
مردِ حر افتاد در بندِ جهات — با وطن پیوست و از یزداں گسست!
خونِ او سرد از شکوہ دیریاں — لاجرم پیکِ حرم زنّار بست!
اے خدایان کهن وقت است وقت!

در جهاں باز آمد ایام طرب — دیں هزیمت خورد و از کعبه گریخت!
از چراغِ مصطفیٰ اندیشه چیست؟ — زانکه او را لیف زند صد بوالهب!
گرچه می آید صدائے لا الٰه — آنچه از دل رفت کے ماند بلب!

اہرمن را زندہ کرد افسونِ غرب — روزِ یزداں زرد رُو از بیمِ شب!
اے خدایانِ کہن وقت است وقت!

بندۂ مومن اگر دانش بیاموزد کشود — بندۂ ما بندۂ آزاد بود
تا صلوٰت او را گران آید ہمے — رکعتے خواہیم آں ہم بے سجود
جذبہ ہا از نغمہ می گردد بلند — پس چہ لذت در نمازِ بے سرود!
از خداوندے کہ غیب او را سزد — خوشتر آں دیدے کہ آید در شہود!
اے خدایانِ کہن وقت است وقت!

فرورفتن بدریائے نیلو
دیدن ارواح فرعون و لشکر را

پیرِ رومی آں صاحبِ ذکرِ جمیل — ضربِ او را سطوتِ ضربِ خلیل
ایں غزل در عالمِ مستی سرود
ہر خدائے کہنہ آمد در سجود!

غزل

"باز بر رفتہ و آیندہ نظر باید کرد
ہلہ برخیز کہ اندیشہ دگر باید کرد

عشق بر ناقۂ ایام کشد محمل خویش
عاشقی؟ راحلہ از شام و سحر باید کرد

پیرِ ما گفت جہاں بر دو شے محکم نیست
از خوش و ناخوش او قطع نظر باید کرد

تو اگر ترکِ جہاں کردہ سرِ او داری
پس بخستین سرِ خویش گذر باید کرد

گفتمش در دلِ من لات و منات است بسے
گفت این بتکدہ را زیر و زبر باید کرد"

باز با من گفت "برخیز اے پسر
جز بدا نانم صبا و نے سحر

آن کہستان آن جبالِ بے کلیم
آنکہ از برف است چوں انبارِ سیم!

در پس او قلزمِ الماس گوں
آشکارا تر درونش از بروں!

نے بموج و نے بسیل او را خلل
در مزاجِ او سکونِ لم یزل

این مقامِ سرکشانِ زور مست
منکرانِ غائب و حاضر پرست!

آن یکے از شرق و آن دیگر ز غرب
ہر دو با مردانِ حق در حرب و ضرب!

آن یکے بر گردنش چوبِ کلیم
واں دگر از تیغ در دستے دو نیم!

هر دو فرعون ایں صغیر و آں کبیر
هر دو در آغوشِ دریا تشنه میر!

هر کسے با تلخیِ مرگ آشناست
مرگِ جباراں نه آیاتِ خداست!

در پئے من پا بنه از کس مترس
دست در دستم بده از کس مترس

سینهٔ دریا چو موسیٰ بر درم
من ترا اندر ضمیرِ او برم"

بحر بر ما سینهٔ خود را کشود
یا هوا بود و چو آبے وا نمود

قعرِ او یک وادیِ بے رنگ و بو
وادیِ "تاریکیِ او تو بتو

پیشِ رو می سورهٔ طٰهٰ سرود
زیرِ دریا ماهتاب آمد فرود!

کوه هاے خشته و عریان و سرد
اندراں سرگشته و حیراں دو مرد!

سوئے رو می یک نظر نگریستند
باز سوے یک دگر نگریستند

گفت فرعون ایں سحر! ایں جادوے تو!
از کجا ایں صبح و ایں نور و ظهور!

رومی

هر چه پنهان است از دو پیداستے
اصلِ ایں نور از یدِ بیضاستے!

فرعون

آه نفسِ عقل و دیں در باختم
دیدم و ایں نور را نشناختم!

اے جہاں داراں سوئے من بنگرید
اے نہ یاں کاراں سوئے من بنگرید!

وائے قومے از ہوس گردیدہ کور
می برد لعل و گہر از خاکِ گور!

پیکرے کو در عجائب خانہ ایست
بر لبِ خاموشِ او افسانہ ایست!

از ملوکیت خبرہا می دہد
کور چشماں را نظر ہا می دہد

چیست تقدیرِ ملوکیت؟ شقاق
محکمی جستن ز تدبیرِ نفاق!

از بد آموزی زبونِ تقدیرِ ملک
باطل و آشفتہ تر تدبیرِ ملک!

باز اگر بینم کلیم اللہ را
خواہم از وے یک دلِ آگاہ را!

رومی

حاکمی بے نورِ جاں خام است خام
بے یدِ بیضا ملوکیت حرام

حاکمی از ضعفِ محکوماں قوی است
بیخش از حرمانِ محروماں قوی است!

تاج از باج است و از تسلیم باج مرد اگر سنگ است میگردد زجاج!

فوج و زندان و سلاسل لرزنی است
اوست حاکم کز چنین ساماں غنی است

ذوالخر طوم

مقصد قوم فرنگ آمد بلند از پئے لعل و گہر گوئے مکند
سرگذشت مصر و فرعون و کلیم می تواں دیدن ز آثار قدیم!

علم و حکمت کشف اسرار است و بس
حکمت بے جستجو خوار است و بس

فرعون

قبر ما را علم و حکمت بر کشود
لیکن اندر تربت مہدی چہ بود؟

نمودار شدن درویش سودائی

برق بے تابانہ رخشید اندر آب
موجہا بالید و غلطید اندر آب

بوے خوش از گلشن جنت رسید
روح آں درویش مصر آمد پدید

در صدف از سوز او گوہر گداخت
سنگ اندر سینۂ کشمر گداخت

گفت "اے کشمر اگر داری نظر
انتقام خاک درویشے نگر!

آسماں خاک ترا گوید نداد
مرقدے جز در یم شور بے نداد"

باز حرف اندر گلوے او شکست
از لبش آہے جگر تابے گسست!

گفت "اے روح عرب بیدار شو
چوں نیاگاں حافظ آثار شو!

اے فواد اے فیصل اے ابن سعود
تا کجا بر خویش پیچیدن چو دود!

زندہ کن در سینۂ آں سوختے
کہ رفت در جہاں باز آور آں روزے کہ رفت!

خاک یثرب خالد دیگر بزاے
نغمۂ توحید را دیگر سراے

اے نخیل دشت تو بالندہ تر
بر نخیزد از تو فاروقے دگر؟

اے جہان موسمان مشک فام
از تو می آید مرا بوے دوام!

زندگانی تا کجا بے ذوق سیر
تا کجا تقدیر تو در دست غیر!

ہمتم خود نمیائی تا بکے | استخوانم در بیابے نالہ چوئے!

از بلا ترسی؟ حدیثِ مصطفےٰ است

'مرد را روزِ بلا روزِ صفا است'

سارباں یاراں بہ یثرب ما بہ نجد | آں حدی کو ناقہ را آرد بوجد!

ابر بارید از زمیں ہا سبزہ رُست | می شود شاید کہ پائے ناقہ سست!

جانم از دردِ جدائی در نفیر | آں رسن کو سبزہ کم دارد بگیر!

ناقہ مستِ سبزہ و من مستِ دوست | او بدستِ تست و من در دستِ دوست!

آب را کردند بر صحرا سبیل | از جبل ہا شستہ اوراقِ نخیل

آں دو آہو در قفائے یک دگر | از فرازِ تل فرود آیند مگر!

یک دم آب از چشمۂ صحرا خورد | باز سوئے راہ پیما بشتگرد!

ریگِ دشت از نرمیِ او پرنیاں | جادہ بر او خشتر نمی آید گراں

حلقۂ حلقہ چوں پرِ تیہو غمام | ترسم از باراں کہ دوریم از مقام!

سارباں یاراں بہ یثرب ما بہ نجد

آں حدی کو ناقہ را آرد بہ وجد!

فلکِ مریخ

اہلِ مریخ

چشم را یک لحظہ بستم اندر آب — اندکے از خود گسستم اندر آب!
رخت بردم زی جہانے دیگرے — با زمان و با مکانے دیگرے!
آفتابِ ما بآفاقش رسید — روز و شب را نوعِ دیگر آفرید!
تن ز رسم و راہ و جاں بیگانہ ایست — در زمان و از زماں بیگانہ ایست!
جانِ ما سازد بہر سوئے کہ ہست — وقتِ او ختم بہر روزے کہ ہست!
می نگردد کہنہ از پروازِ روز — روزہا از نورِ او عالم فروز!

روز و شب را گردشِ پیہم ازوست
سیرِ او کن زانکہ ہر عالم ازوست!

مرغزارے با صد گاہ و بلند — دوربینِ او ثریا را کمند!
خلوتِ او گنبدِ خضرا ست ایں — یا سوادِ خاکدانِ ما ست ایں؟
گاہ بستم دیدہ و را کہکشاں — گاہ دیدم در فضائے آسماں!
پیرِ روم آں مرشدِ اہلِ نظر — گفت مریخ است ایں عالم نگر!
چوں جہانِ ما طلسمِ پنج و بست — صاحبِ شہر و دیار و کاخ و کست!

ساکنانش چوں فرنگاں ذوفنوں
در علوم جان و تن از ما فزوں!

بر زمان و بر مکان فتّاح تر اند
زانکہ در علم قضا ماهر تر اند

بر وجودش آں چناں پیچیدہ اند
ہر خم و پیچ قضا را دیدہ اند

خاکیاں را دل بہ بند آب و گل
اندریں عالم بدن در بند دل!

چوں دلے در آب و گل منزل کند
ہر چہ می خواہد بآب و گل کند

مستی و ذوق و سرور از جسم جاں
جسم را غیب و حضور از جسم جاں!

در جہانِ ما دو تا آمد وجود
جان و تن، آں بے نمود آں با نمود!

خاکیاں را جان و تن مرغ و قفس
فکرِ مرغی یک اندیش است و بس!

چوں کسے را می رسد روزِ فراق
چست تر می گردد از سوزِ فراق

یک دو روزے پیشتر از آں مرگ
می کند پیشِ کساں اعلانِ مرگ!

جانِ شاں پروردۂ اندام نیست
لاجرم خوگردۂ انداام نیست!

تن بخویش اندر کشیدن کون است
از جہاں خود را رمیدن کون است!

بشنو از شکرِ تو آمد ایں سخن
زاں کہ جانِ تست محکوم بدن!

رخصت ایں جا یک دو دم باید کشاد
ایں چنیں فرصت خدا کس را نداد!

برآمدن منجم شناس مریخی از رصدگاه

پیرمردے ریش او مانندِ برف
سالہا در علم و حکمت کردہ صرف

تیز بیں مانندِ دانایانِ غرب
کوششش چوں پیہم و سایانِ غرب

دیرسال و قامتش بالا چو سرو
طیلسانش تابندہ چوں ترکانِ مرو

آشنائے رسم و راہِ ہر طریق
آشکارا از چشمِ او فکرِ عمیق

آدمی را دید و چوں گل برشگفت
در زبانِ طوسی و خیام گفت

"پیکرِ گل آں اسیرِ چند و چوں
از مقامِ تحت و فوق آمد برُوں!

خاک را پرواز بے طیارہ داد
ثابتاں را جوہرِ سیارہ داد!"

نطق وا دید آں کشش رواں چو آبجو
محوِ حیرت بودم از گفتارِ او

ایں ہمہ خواب است یا افسونگری
بر لبِ مریخیاں حرفِ دری!

گفت "بود اندر زمانِ مصطفیٰ
مردے از مریخیانِ با صفا

بر جہانِ چشمِ جہاں بیں را کشاد
دل بہ سیرِ خطۂ آدم نہاد

پر کشود اندر فضاہائے وجود
تا بصحرائے حجاز آمد فرود

آنچہ دید از مشرق و مغرب نوشت
نقشِ او رنگیں تر از باغِ بہشت!

بوده‌ام من هم با ایران و فرنگ — گشته‌ام در ملک نیل و رود گنگ
دیده‌ام امریک و هم ژاپون و چین — بهر تحقیق فتوحات زمین
از شب و روز زمین دارم خبر — کرده‌ام اندر بر و بحرش سفر

پیش ما هنگامه‌های آدم است
گرچه او از کار ما نامحرم است

رومی

من ز افلاکم رفیق من ز خاک — سرخوش و ناخورده از رگهای تاک
مرد بی‌پروا و نامش زنده رود — مستی او از تماشای وجود
ما که در شب شما افتاده‌ایم — در جهان و از جهان آزاده‌ایم

در تلاش جلوه‌های نو بنو
یک زمان ما را رفیق راه شو

حکیم مرغینانی

این نواحِ مرغزین برخیاست — برخیا نامِ ابوالآباے ماست

فرزندِ مرزبانِ آمرگِ وار — رفت پیشِ برخیا اندر بہشت

گفت "تو ایں جا چساں آسودہ؟ — عمرہا محکومِ یزداں بودہ!

از مقامِ تو نکوتر عالمے است — پیشِ او جنّت بہارِ یکدمے است

آں جہاں از ہر جہاں بالاتر است — آں جہاں از لامکاں بالاتر است

نیست یزداں را ازاں عالم خبر — من ندیدم عالمے آزادتر!

نے خداے و نظامِ او دلیل — نے کتاب و نے رسول و جبرئیل

نے عوانے نے جوشے اندرو — نے دعاے نے دوشے اندرو"

برخیا گفت "اے فسوں پروازِ خیز — نقشِ خود را اندراں عالم بریز"

تا ابوالآبا فریبِ او نخورد — حق جہانے دیگرے با ما سپرد

اندریں ملکِ خداداد سے گذر
مرغدیں درسم و آئینش نگر!

گردش در شہرِ مرغدین

مرغدین و آں عمارات بلند — من چہ گویم زاں مقامِ ارجمند

ساکنانش در سخن شیریں چو نوش — خوب روئے و نرم خوئے و سادہ پوش!

فکرِ شاں بے درد و سوزِ اکتساب — رازدانِ کیمیائے آفتاب!

ہر کہ خواہد سیم و زر گیرد ز نور — چوں نمک گیریم ما از آبِ شور!

خدمت آمد مقصدِ علم و ہنر — کاروبار اکس نمی سنجد بزر!

کس ز بیدارو دمِ آگاہ نیست — ایں تناں را در حریمِ ما راہ نیست

بر طبیعت دیو ما شیں چیرہ نیست — آسمانہا از دخانہا تیرہ نیست!

سخت کش دہقاں چو ہر خش روش است — از نہادِ دہ خدایاں ایں ہمہ است!

کشت و کارش بے نزاعِ آبجوست — حاصلش بے شرکتِ غیرے نوست!

اندراں عالم ز لشکر نے ز قشون — نے کسے روزی خورد از کشت و خون!

نے قلم در مرغدیں گیرد دروغ — از فنِ تحریر و تشہیرِ دروغ

نے بہ بازاراں شبے کاراں خروش — نے صدائے گدایاں در گوش!

مرغدین نام شہرے در بخ۔

حکیم مرّیخی

کس دریں جا سائل و محروم نیست
عبد و مولا حاکم و محکوم نیست!

زنده رود

سائل و محروم تقدیرِ حق است — حاکم و محکوم تقدیرِ حق است
جز خدا کس خالقِ تقدیر نیست — چارهٔ تقدیر از تدبیر نیست!

حکیم مرّیخی

گر ز یک تقدیر خون گردد جگر — خواه از حق حکمِ تقدیر دگر
تو اگر تقدیرِ تو خواهی رواست — زانکه تقدیرات حق را انتهاست
از ضمیرِ تقدیرِ خود در بافتند — نکتهٔ تقدیر را نشناختند
رمزِ باریکِ بجز فی عضم است — تو اگر دیگر شوی او دیگر است!
خاک شو تا ذرهٔ هوا سازد ترا — سنگ شو تا بر شیشه اندازد ترا!

شبنمی؟ افتندگی تقدیر تست
قلزمی؟ پایندگی تقدیر تست

ہر زماں سازی ہماں لات و منات
از بتاں جوئی ثبات اے بے ثبات؟

تا بخود ناساختن ایمان تست
عالم افکار تو زندان تست

رنج بے گنج است تقلید این چنیں
گنج بے رنج است تقلید ایں چنیں!

اصل دیں این است اگر اے بے خبر
می شود محتاج از و محتاج تر!

وائے آں دینے کہ خواب آرد ترا
باز در خوابِ گراں دارد ترا!

سحر و افسون است یا دین است ایں؟
حبِ افیون است یا دین است ایں؟

می شناسی طبعِ دراک از کجاست؟
سوز در سینہ خاک از کجاست؟

قوتِ فکرِ حکیماں از کجاست؟
طاقتِ ذکرِ کلیماں از کجاست؟

ایں دل و ایں واردات او ز کیست؟
ایں فسون و معجزات او ز کیست؟

گر می گفتار داری؟ از تو نیست
شعلہ کردار داری؟ از تو نیست

ایں ہمہ پرسیدن از بہارِ فطرت است
فطرت از پروردگارِ فطرت است!

زندگانی چیست؟ کان گوہر است
تو نہ بینی صاحبِ دیگر است!

طبعِ روشن مردِ حق را آبدست
خدمتِ خلقِ خدا مقصود اوست!

خدمت از دینِ برہمن بیزی است
مزدِ خدمت لقمۂ آلودہ گری است

همچناں ایں باد و خاک و آب و کشت — باغ و راغ و کاخ و کوے و سنگ و خشت

اے کہ می گوئی متاعِ ما زماست — مردِ ناداں ایں ہمہ ملکِ خداست

ارضِ حق را ارضِ خود دانی بگو — چیست شرحِ آیۂ لَا تُفْسِدُوْا؟

ابنِ آدم دل بابلیسی منہ — من بابلیسی ندیدم جز فساد!

کس امانت را بکارِ خود نبرد — اے خوش آں کو ملکِ حق باحق سپرد

بردۂ چیزے کہ از آنِ تو نیست — داغم از کارے کہ شایانِ تو نیست

گر تو باشی صاحبِ شے، می سزد — ور نباشی، خود بخود کے می سزد

ملکِ یزداں را بیزداں بازدہ — تا ز کارِ خویش بخشائی گرہ

زیرِ گردوں فقر و مسکینی چراست؟ — آنچہ از مولاست می گوئی زماست!

بندۂ کز آب و گل بیروں نجست — شیشۂ خود را بسنگِ خود شکست!

اے کہ منزل را نمی دانی زرہ — قیمتِ ہر شے ز اندازِ نگہ!

تا متاعِ تست گوہر گوہر است — ورنہ سنگ است از پشیزے کمتر است!

نوعِ دیگر بیں جہاں دیگر شود
ایں زمین و آسماں دیگر شود

لَا تُفْسِدُوْا تلمیح بآیۂ شریفہ لَا تُفْسِدُوْا فِی الْاَرْضِ بَعْدَ اِصْلَاحِہَا۔

احوالِ دوشیزۂ مریخ کہ دعوئے رسالت کردہ

در گذشتم از ہزاراں کوے و کاخ
بر کنارِ شہر میدانِ فراخ!

اندراں میداں ہجومِ مرد و زن
در میاں یک زن قدش چوں نارون

چہرہ اش روشن ولے بے نورِ جاں
معنیٔ او بر بیانِ او گراں!

حرفِ او بے سوز و چشمش بے نمے
از سرورِ آرزو نامحرمے!

فارغ از جوشِ جوانی سینہ اش
کور دھورت ناپذیر آئینہ اش!

بے خبر از عشق و از آئینِ عشق
صعوہ رد کردہ شاہینِ عشق!

گفت با ما آں حکیمِ نکتہ داں
"نیست ایں دوشیزہ از مریخیاں

سادہ و آزادہ و بے ریب و رنگ
فرزندِ مرزاد و را بد زد یدا ز فرنگ

پختہ در کارِ نبوت ساختش
اندریں عالم فرو انداختش!

گفت نازل گشتہ ام از آسماں
دعوتِ من دعوتِ آخر زماں!

از مقامِ مرد و زن دارد سخن
فاش ترمی گوید اسرارِ بدن!

نزدِ ایں آخر زماں تقدیر زیست
در زبانِ ما ضمیراں گویم کہ چیست"

تذکیر بلیّہ مریخ

اے زنان! اے مادران! اے خواہران!
زیستن تا کے مثالِ دیگران؟

دیگری اندر جہاں مظلومی است
دیگری محکومی و محرومی است

در دو گیسو شانہ گردانیم ما
مرد را نخجیرِ خود دانیم ما

مردِ صیادی بہ نخچیری کند
گردِ تو گردد کہ زنجیری کند!

خود گداز بیہائے او مکر و فریب
درد و داغ و آرزو مکر و فریب!

گرچہ آں کافر حرم سازد ترا
مبتلائے درد و غم سازد ترا

ہمبرِ او بودن آزادِ حیات
وصلِ او زہر و فراقِ او نبات

مارِ پیچاں! از خم و پیچش گریز
زہرہا ریزش بہ نیشِ خود مریز!

از امومت زرد روئے مادراں!
اے خنک آزادیٔ بے شوہراں!

وحیِ یزداں پے بہ پے آید مرا
لذتِ ایماں بفرماید مرا

آمد آں وقتے کہ از اعجازِ فن
می تواں دیدن جنینے اندر بدن!

حاصلے برداری از کشتِ حیات
ہر چہ خواہی از بنین و از بنات!

گر نباشد بر مرادِ ما بنین
بے محابا کشتنِ او عینِ دیں!

در پس این عصر اعصار دگر
آشکارا گردد اسرار دگر

پرورش گیرد جنین نوع دگر
بے شب ارحام دریابد سحر!

تا بمیرد آن سراپا اهرمن
همچو حیوانات ایام کهن!

لاله ها بے داغ و با دامان پاک
بے نیاز از شبنم خیز و نهاک!

خود بخود بسپرد قد اسرار زیست
نغمه بے مضراب بخشد تار زیست!

آنچه از نیسان فرو ریزد مگیر
اے صدف در زیر دریا تشنه میر!

خیز و با فطرت بیامیز ستیز
تا ز پیکار تو حر گردد کنیز!

رستن از ربط دو تن توحید زن
حافظ خود باش و بر مردان متن!

رومی

مذهب عصر نو آئینے نگر
حاصل تهذیب لادینے نگر!

زندگی را شرع و آئین است عشق
اصل تهذیب است دین دین است عشق!

ظاهرش سوز ناک و آتشین
باطنش او نور رب العالمین!

از تب و تاب درونش علم و فن
از جنون ذوقونش علم و فن!

دین نگردد پخته بے آداب عشق
دین بگیر از صحبت ارباب عشق!

فلکِ مشتری

ارواحِ جلیلہ حلّاج و غالب و قرۃ العین طاہرہ

کہ بہ یمنِ بہشتی نگرویدند و بگردشِ جاوداں گرائیدند

من فدائے ایں دلِ دیوانہ ہر زماں بخشد دگر دیرانہ

چوں بگیرم سر نے گوید کہ خیز! مردِ خود رس بحر را داند قفیز

زانکہ آیاتِ خدا لا انتہاست اے مسافر جادہ را پایاں کجاست؟

کارِ حکمت دیدن و دانستن است کارِ عرفاں دیدن و افسردن است!

آں بسنجد در ترازوئے ہنر ایں بسنجد در ترازوئے نظر!

آں بدست آورد آب و خاک را ایں بدست آورد جانِ پاک را!

آں نگہ را بر تجلّی می زند
ایں تجلّی را بخود گم می کند!

در تلاشِ جلوہ ہائے پے بہ پے طے کنم افلاک و می نالم چو نے!

ایں ہمہ از فیضِ مردِ پاک زاد آنکہ سوزِ او بجانِ من فتاد!

کاروانِ ایں دو بنیادِ وجود
بر کنارِ مشتری آمد فرود!

آں جہاں آں خاکدانے ناتمام
در طوافِ اوفتم ہا تیز گام

خالی از مے شیشۂ تاکش ہنوز
آرزو نارستہ از خاکش ہنوز

نیم شب از تابِ ماہاں نیم روز
سنے برودت در ہوائے او نہ سوز

من چو سوئے آسماں کردم نظر
کوکبش دیدم بخود نزدیک تر

ہیبتِ نظارہ از ہوشم ربود
شد دگرگوں نزد و دور و دیر و زود!

پیشِ خود دیدم سہ روحِ پاکباز
آتشش اندر سینہ شاں گیتی گداز!

در برِ شاں حلہ ہائے لالہ گوں
چہرہ ہا خشنود و از سوزِ دروں!

در تب و تابے ز ہنگامِ الست
از شرابِ نغمہ ہائے خویش مست!

گفت رومی "ایں فتیلہ از خود مرو
از دمِ آتش نوایاں زندہ شو!

شوقِ بے پروا ندیدستی نگر!
زورِ ایں صہبا ندیدستی نگر!

غالب و حلاج و خاتونِ عجم
شورہا افگندہ در جانِ حرم!

ایں نواہا روح را بخشد ثبات
گرمیِ او از درونِ کائنات!"

نوائے حلاّج

زخاکِ خویش طلب آتشے کہ پیدا نیست
تجلّیِ دگرے در خورِ تقاضا نیست!

نظر بخویش چناں بستہ ام کہ جلوۂ دوست
جہاں گرفت و مرا فرصتِ تماشا نیست!

بملکِ جم ندہم مصرعِ نظیری را
"کسے کہ گشتہ نشد از قبیلۂ ما نیست"

اگرچہ عقلِ فسوں پیشہ لشکرے انگیخت
تو دل گرفتہ نباشی کہ عشق تنہا نیست

تو رمز شناس نۂ ز مقامِ ہجیری
چہ نغمہ ایست کہ در بربطِ سلیمی نیست

ز قیدِ وحید و نہنگاں حکایتے آور
مگو کہ زورقِ ما رہ شناسِ دریا نیست

مریدِ ہمتِ آں رہروم کہ پا نگذاشت
بہ جادۂ کہ در و کوہ و دشت و دریا نیست

شریکِ حلقۂ رندانِ بادہ پیما باش
حذر ز بیعتِ پیرے کہ مردِ غوغا نیست!

نوائے غالب

"بیا کہ قاعدۂ آسماں بگردانیم
قضا بگردشِ رطلِ گراں بگردانیم

اگر بخمخانہ بود گیر و دار نندیشیم
وگر ز شاہ رسد سر مغاں بگردانیم

اگر کلیم شود ہمزباں سخن نکنیم
وگر خلیل شود میہماں بگردانیم

بجنگ باج ستمگارِ شاخسار ما
تہی سبد ز درِ گلستاں بگردانیم

بصلح بال فشانانِ صبحگاہی را
ز شاخسار سوئے آشیاں بگردانیم

زحیرتم دریں من و تو ز ما عجب نبود
گر آفتاب سوئے خاوراں بگردانیم"

نوائے طاہرہ

"گر بتو افتدم نظر چہرہ بچہرہ رو برو
شرح دہم غمِ ترا نکتہ بنکتہ مو بمو!

از پئے دیدنِ رخت ہمچو صبا فتادہ ام
خانہ بخانہ در بدر کوچہ بکوچہ کو بکو!

می رود از فراقِ تو خونِ دل از دو دیدہ ام
دجلہ بدجلہ یم بیم چشمہ بچشمہ جو بجو!

مہرِ ترا دلِ حزیں بافتہ بر قماشِ جاں
رشتہ بہ رشتہ تخ بہ تخ تار بہ تار پو بہ پو!

در دلِ خویش طاہر گشت و ندید جز ترا
صفحہ صفحہ لا بہ لا پردہ بہ پردہ تو بہ تو!

سوز و سازِ عاشقانِ دردمند — شورہائے تازہ در جانم فگند
مشکلاتِ کہنہ سر بیروں زدند — باز بر اندیشہ ام شبخوں زدند!
قلزم و کشتی سراپا اضطراب — ساحلش از زورِ طوفانے خراب!
گفت رومی وقت را از کف مدہ — اے کہ می خواہی کشودِ ہر گرہ!

چند در افکارِ خود باشی اسیر
ایں قیامت را بروں از ضمیر!

زندہ رود و مشکلاتِ خویش را پیشِ ارواحِ بزرگ میگوید

از مقامِ مومناں دوری چرا؟
یعنی از فردوس مہجوری چرا؟

حلّاج

مردِ آزادے کہ واند خوب و زشت — می نگنجد روحِ او اندر بہشت!

جنتِ مُلّا مے و حور و غلام
جنتِ آزادگاں سیرِ دوام!

جنتِ مُلّا خور و خواب و سرود
جنتِ عاشق تماشائے وجود!

حشرِ مُلّا شرقِ قبر و بانگِ صور
عشقِ شور انگیز خود صبحِ نشور!

علم بر بیم و رجا دارد اساس
عاشقاں را نے امید و نے ہراس!

علم ترساں از جلالِ کائنات
عشق غرق اندر جمالِ کائنات

علم را بر رفتہ و حاضر نظر
عشق گوید آنچہ می آید نگر!

علم پیماں بستہ با آئینِ جبر
چارۂ او چیست غیر از جبر و صبر!

عشق آزاد و غیور و نا صبور
در تماشائے وجود آمد حضور!

عشقِ ما از شکوہا بیگانہ ایست
گرچہ او را گریۂ مستانہ ایست

ایں دلِ مجبورِ ما مجبور نیست
ناوکِ ما از نگاہ حور نیست!

آتشِ ما را بیفزاید فراق
جانِ ما را سازگار آید فراق!

بے خلش ہا زیستن نا زیستن
باید آتش در تنِ پا زیستن!

زیستن ایں گونہ تقدیرِ خودی است
از ہمیں تقدیر تعمیرِ خودی است!

ذرۂ از شوقِ بے حد رشکِ مہر
گنجد اندر سینۂ او نہ سپہر!

شوق چوں بر عالمے شبخون زند
آسماں را اجاودانی می کند!

زندہ رود

گردشِ تقدیر مرگ و زندگی است
کس نداند گردشِ تقدیر چیست!

حلّاج

ہر کہ از تقدیر دارد ساز و برگ
لرزد از نیروئے او ابلیس و مرگ!

جبرِ دیں مردِ صاحب ہمت است
جبرِ مرداں از کمالِ قوت است!

پختہ مردے پختہ تر گردد ز جبر
جبرِ مردِ خام را آغوشِ قبر!

جبرِ حبالِ دعا لے بر ہم زند
جبرِ ما منیخ و بنِ ما بر کند!

کارِ مرداں است تسلیم و رضا
بر ضعیفاں راست نا یدایں قبا!

تو کہ دانی از مقامِ پیرِ روم
می ندانی از کلامِ پیرِ روم!

"بود گبرے در زمانِ بایزید
گفت او را یک مسلمانِ سعید
خوشتر آں باشد کہ ایماں آوری
تا بدست آید نجات سرمدی

گفت ایں ایماں اگر ہست اے مرید
آں کہ دارد شیخ عالم بایزید
من ندارم طاقت آں تابِ آں
کاں فسزدل آمد زگوشہائے جاں!

(اردو)

کارِ ما غیر از امید و بیم نیست
ہر کسے را ہمتِ تسلیم نیست!

اے کہ گوئی بودنی ایں بود، شد
کار ہا پابندِ آئیں بود، شد

معنیٔ تقدیر کم فہمیدۂ
تا نہ خود را نشناسی خدا را دیدۂ

مردِ مومن با خدا دارد نیاز
با تو ما سازیم تو با ما بساز!

عزمِ او خلاقِ تقدیرِ حق است
روزِ ہیجا تیرِ او تیرِ حق است!

زندہ رود

کم نگاہاں فتنہا انگیختند
بندۂ حق را بدار آویختند!

آشکارا بر تو پنہانِ وجود
باز گو آخر گناہِ تو چہ بود؟

حلّاج

بود اندر سینهٔ من بانگِ صور — ملّتے دیدم کہ دار قصدِ گور!
مومناں با نجوے و بوے کافراں — لا الٰہ گویاں و از خود منکراں!
امرِ حق گفتند نقشِ باطل است — زانکہ او وابستۂ آب و گل است
من بخود افسردہ ختم نارِ حیات — مردہ را گفتم ز اسرارِ حیات!
از خودی طرحِ جہانے ریختند — در بسے با قاہری آمیختند!
ہر کجا پیدا و ناپیدا خودی — برنتابد نگاہِ ما خودی!
نارہا پوشیدہ اندر نورِ اوست — جلوہ ہاے کائنات از طورِ اوست
ہر زماں ہر دل دریں دیر کہن — از خودی در پردہ میگوید سخن
ہر کہ از نارش نصیبِ خود نبرد — در جہاں از خویشتن بیگانہ مرد
ہند و ہم ایران ز نورش محرم است — آنکہ نارش ہم شناسد کم است!
من ز نور و نارِ او دادم خبر — بندۂ محرم! گناہِ من نگر!

آنچہ من کردم تو ہم کردی بترس!
محشرے بر مردہ آوردی بترس!

"امرِ حق": روحِ انسانی تلمیح بآیۂ قُلِ الرُّوحُ مِن اَمرِ رَبّی الخ

طاہرہ

از گناہِ بندۂ صاحب جنوں
کائناتِ تازہ آید بروں!

شوقِ بے حد پردہ ہا را بر درد
کہنگی را از تماشا می برد!

آخر از دار و رسن گیرد نصیب
بر نگردد زندہ از کوے حلیب!

جلوۂ او بسنگر اندر شہر و دشت
تا نہ پنداری کہ از عالم گذشت!

در ضمیرِ عصرِ خود پوشیدہ است
اندریں خلوت چساں گنجیدہ است؟

زندہ رود

اے ترا دادند در دِ جستجوے
معنیٔ یک شعرِ خود با من بگوے

"قمری کفِ خاکستر و بلبل قفسِ رنگ
اے نالہ نشانِ جگر سوختہ چیست"؟

غالب

نالہ کو خیزد از سوزِ جگر — ہر کجا تاثیرِ او دیدم دگر!
قمری از تاثیرِ او داسوختہ — بلبل از وے رنگہا اندوختہ!
اندرو مرگے بآغوشِ حیات — یک نفس اینجا حیات آنجا ممات!
اینچناں رنگے کہ از زنگی باز دست — آنچناں رنگے کہ پیرنگی از دست
تو ندانی ایں مقامِ رنگ و بوست — قسمتِ ہر دل بقدرِ ظرف اوست!

یا برنگ آیا بہ بے رنگی گذر
تا نشانے گیری از سوزِ جگر!

زندہ رود

صد جہاں پیدا درین نیلی فضاست
ہر جہاں را اولیا و انبیاست؟

غالب

نیک بنگر اندریں بود و نبود — ہیچ بے آید جہانہا در وجود!

هر کجا هنگامهٔ عالم بود
رستخیز اللعاب لیلنے هم بود!

زندہ رود

فاش تر گویم ز انکه فهم نارساست

غالب

این سخن را فاش نگفتن خطاست!

زندہ رود

گفتگوے اهل دل بے حاصل است؟

غالب

بسته را بر لب رسیدن مشکل است!

زندہ رود

تو سراپا آتشی از سوزِ طلب!
بر سخن غالب نیائی اے عجب!

غالب

خلق و تقدیر و ہدایت ابتداست
رحمۃ للعالمینی انتہاست!

زندہ رود

من ندیدم چہرۂ معنی ہنوز
آتشے داری اگر ما را بسوز!

غالب

اے چو من بینندۂ اسرارِ شعر این سخن افزود ترا ست از نارِ شعر

خلق و تقدیر و ہدایت ابتداست ۔ تلمیح بآیۂ شریفہ خلق فقدر فہدای

شاعراں بزمِ سخن آراستند — ایں کلیماں بے یدِ بیضا ستند
آنچہ تو از من بخواہی کافری است — کافری کو مادرِ ایمانِ شاعری است

حلّاج

ہر کجا بینی جہانِ رنگ و بو — آں کہ از خاکش بروید آرزو
یا ز نورِ مصطفیٰ او را بہاست — یا ہنوز اندر تلاشِ مصطفیٰ است

زندہ رود

از تو پرسم گرچہ پرسیدن خطاست — سرِّ آں جوہر کہ نامش مصطفیٰ است!
آدمے یا جوہرے اندر وجود — آں کہ آید گاہے و گاہے در وجود؟

حلّاج

پیشِ او گیتی جبیں فرسودہ است — خویش را خود بندۂ فرمودہ است!
بندہ از خمِ تو بالاتر است — زانکہ او ہم آدم و ہم جوہر است
جوہرِ او نے عرب نے عجم است — آدم است و ہم ز آدم اقدم است!
بندۂ صورت گرِ تقدیر ہا — اندرو ویرانہ ہا تعمیر ہا!

عبدہ ہم جانفزا ہم جانستاں — عبدہ ہم شیشہ ہم سنگ گراں!
عبد دیگر عبدہ چیزے دگر — ما سراپا انتظار او منتظر!
عبدہ دہر است و دہر از عبدہ ست — ما ہمہ رنگیم او بے رنگ و بوست!
عبدہ با ابتدا بے انتہاست — عبدہ را صبح و شام ما کجاست!
کس ز سر عبدہ آگاہ نیست — عبدہ جز سر الا اللہ نیست!
لا الٰہ تیغ دو دم او عبدہ — فاش تر خواہی بگو ہو عبدہ
عبدہ چیست و چگونِ کائنات — عبدہ راز درونِ کائنات!
مدعا پیدا نگردد زین دو بیت — تا نہ بینی از مقام ما رمیت

بگذر از گفت و شنود اے زندہ رود
غرق شو اندر وجود اے زندہ رود!

زندہ رود

کم شناسم عشق را این کار چیست؟
ذوقِ دیدار است؟ پس دیدار چیست؟

ما رمیت اذ رمیت ولکن اللہ رمی

حلّاج

معنیٔ دیدارِ آں آخر زماں — حکمِ او بر خویشتن کردن رواں
در جہاں نبی چوں رسولِ انس و جاں — تا چو او باشی قبولِ انس و جاں
باز خود را بیں ہمیں دیدار اوست — سنّتِ او سرّے از اسرارِ اوست

زندہ رود

چیست دیدارِ خدا اے نیک بخت
آں کہ بے چشمش نگردد ماہ و مہر

حلّاج

نقشِ حق اوّل بجاں انداختن — باز او را در جہاں انداختن!
نقشِ جاں تا در جہاں گردد تمام — می شود دیدارِ حق دیدارِ عام!
اے خنک مردے کہ از یک ہمرہے او — نہ فلک دارد طواف کوئے او!
وائے درویشے کہ ہمسائے فرید — باز لب بربست و دم در خود کشید
حکمِ حق را در جہاں جاری نکرد — نانے از جو خورد و کرّاری نکرد

خانقاہے جست و از خیبر رمید — راہبی در زید و سلطانی ندید!
نقشِ حق داری بہ جہاں تغییر نیست — ہم عناں تقدیر با تدبیر نیست

عصرِ حاضر با تو می جوید ستیز
نقشِ حق بر لوحِ ایں کافر بریز!

زندہ رود

نقشِ حق را در جہاں انداختند
من نمی دانم چساں انداختند؟

حلّاج

یا بزورِ دلبری انداختند — یا بزورِ قاہری انداختند!
زانکہ حق در دلبری پیداتر است — دلبری از قاہری اولیٰ تر است

زندہ رود

باز گو اے صاحبِ اسرارِ شرق
در میانِ زاہد و عاشق چہ فرق؟

حلّاج

زاہد اندر عالمِ دنیا غریب
عاشق اندر عالمِ عقبیٰ غریب!

زندہ رود

معرفت را انتہا نابودن است زندگی اندر فنا آسودن است

حلّاج

شکرِ یاراں از تہی پیمانگی است نیستی از معرفت بیگانگی است
اے کہ جوئی در فنا مقصود را در نمی یابد عدم موجود را!

زندہ رود

آنکہ خود را بہتر از آدم شمرد در جہنم جائش نہ مے باقی نہ درد
مشتِ خاکِ ما بگردوں آشناست! آتشِ آں بے سر و ساماں کجاست؟

حلّاج

کم بگوزاں خواجۂ اہلِ فراق — تشنہ کام از ذلِ خونیں ایاق!
ما جہولٌ او عارفِ بود و نبود — کفرِ او ایں راز را بر ما کشود!
از فتادن لذتِ برخاستن — عیش افزودن ز دردِ کاستن!
عاشقی در نارِ او دا سوختن — سوختن بے نارِ او ناسوختن!
زانکہ او در عشق و خدمت اقدم است — آدم از اسرارِ او نامحرم است!

چاک کن پیرانہ ایں تقلید را
تا بیاموزی از و توحید را

زندہ رود

اے ترا تسلیم جانِ زیرنگیں
یک نفس با ما اگر صحبت گزیں

حلاج

با مقامے در نمی سازیم و بس
ما سراپا ذوق پروازیم و بس

ہر زماں دیدن تپیدن کار ماست
بے پر و بالے پریدن کار ماست

نمودار شدن خواجہ اہل فراق ابلیس

صحبتِ دوشندلاں یک دم دو دم
آں دو دم سرمایۂ بود و عدم

عشق را اشوریدہ تر کرد و گذشت
عقل را صاحب نظر کرد و گذشت

چشم بربستم کہ با خود دارمش
از مقامِ دیدہ در دل آرمش

ناگہاں دیدم جہاں تاریک شد
از مکاں تا لامکاں تاریک شد

اندراں شب شعلۂ آمد پدید
از درونش پیر مردے بر جہید

یک قبائے سرمئی اندر برش
غرق اندر دود پیچاں پیکرش

گفت رومی خواجۂ اہل فراق
آں سراپا سوز و آں خونیں ایاق

کہنہ کم خندۂ اندک سخن
چشم او بینندۂ جاں در بدن

زندہ و ملا و حکیم و خرقہ پوش
در عمل چوں زاہدانِ سخت کوش

فطرتش بیگانۂ ذوقِ وصال
زہدِ او ترکِ جمالِ لایزال!

تا گسستن از جمال آسان نبود
کار پیشِ افگند از ترکِ سجود

اندکے در واردات او نگر
مشکلاتِ او شباتِ او نگر!

غرق اندر رزمِ خیر و شر ہنوز
صد تپید دیدہ و کافر ہنوز!

جانم اندر تن ز سوزِ او تپید
بر لبش آہے غم آلودے رسید

گفت و چشمِ نیم وا بر من کشود
"در عمل جز ما کہ برخوردار بود؟"

آنچناں بر کار ہا پیچیدہ ام
فرصتِ آدینہ را کم دیدہ ام!

نے مرا فرشتہ نے چاکرے
وقتِ من بے منتِ پیغمبرے!

نے حدیث و نے کتاب آوردہ ام
جانِ شیریں از فقیہاں بردہ ام

رشتہ ہا چوں فقیہاں کج نشست
کعبہ را کردند آخر خشت خشت!

کیشِ ما را ایں چنیں تاسیس نیست
فقر اندر مذہبِ ابلیس نیست!

در گذشتم از سجودے بے خبر
ساز کردم از فنونِ خیر و شر

از وجودِ حق مرا مستی مگیر
دیدہ ہا باطن کشا ظاہر مگیر

گر بگویم نیست ایں از ابلہی است
زانکہ بعد از دید نتواں گفت نیست!

من "بلیٰ" در پردهٔ "لا" گفته ام — گفتهٔ من خویشتر از ناگفته ام!
تا نصیبی از دردِ آدم داشتم — قهرِ یار از بهرِ او ناگذاشتم!
شعله ها از کشتِ او در من دمید — او ز مجبوری به مختاری رسید!
زشتی خود را نمودم آشکار — با تو دادم ذوقِ ترک و اختیار
تو نجاتے ده مرا از نارِ من — وا کن اے آدم گره از کارِ من!
اے که اندر بندِ من افتادهٔ — رخصتِ عصیان ز شیطان دادهٔ
در جهان با همتِ مردانه زی — غم گسارِ من! ز من بیگانه زی!
بے نیاز از نیش و نوشِ من گذر — تا نه گردد نامهٔ عالم تاریک تر!
در جهانِ صید و صیاد باز چیرها است — تا تو نخچیری نگیرد تیرِ ما است!

صاحبِ پرواز را افتاد نیت
صید اگر زیرک شود صیاد نیست!

گفتمش "بگذر ز آئینِ فراق" — "أبغض الأشیاء عندی الطلاق"
گفت "ساز زندگی سوز فراق" — اے خوشا سرمستی روز فراق!
بر لبم از وصل می ناید سخن — وصل اگر خواهم مدار و ماند من"
عرفِ وصل او را از خود بیگانه کرد — تازه شد اندر دلِ او سوز و درد!

أبغض الأشیاء عندی الطلاق حدیثِ مشهور

اندکے غلطید اندر دود خویش باز گم گردید اندر دود خویش

نالہ زاں دود پریشاں شد بلند
اے خنک جانے کہ گردد دردمند!

نالۂ ابلیس

اے خداوندِ صواب و ناصواب من شدم از صحبتِ آدم خراب!
ہیچ گہ از جسمِ من سر بر نتافت چشم از خود بست و خود را در نیافت!
خاکش از ذوقِ 'انا' بیگانہ از شرارِ کبریا بیگانہ!
صید خود صیاد را گوید بگیر الاماں از بندۂ فرماں پذیر!
از چنیں صیدے مرا آزاد کن طاعتِ دیروزۂ من یاد کن
پست از زوالِ ہمتِ والائے من وائے من اے وائے من اے وائے من!
فطرتِ او خام و عزمِ او ضعیف تاب یک ضربم نیارد ایں حریف
بندۂ صاحب نظر باید مرا یک حریفِ پختہ تر باید مرا!
لعبتِ آب و گل از من باز گیر می نیاید کودکی از مردِ پیر!

۱۔ 'انا' ۔ انکار

ابنِ آدم چیست یک مشتِ خس است
مشتِ خس را یک شرار از من بس است

اندرین عالم اگر جز خس نبود
این قدر آتش مرا دادن چہ سود؟

شیشہ را بگداختن عالے بود
سنگ را بگداختن کارے بود!

آنچناں تنگ از فتوحات آمدم
پیشِ تو بہرِ مکافات آمدم

سنگرِ خود از تو می خواہم بدل
سوے آں مردِ خدا ہم بدہ

بندہ باید کہ پیچد گردنم
لرزہ اندازد نگاہش در تنم

آں کہ گوید از حضورِ من برو
آں کہ پیشِ او نیرزم باد و جو

اے خدا یک زندہ مردِ حق پرست
لذتے شاید کہ یابم در شکست!

فلکِ زحل

ارواحِ رذیله که با ملک و ملّت غدّاری کرده و دوزخ ایشان را قبول نکرده

پیرِ رومی آن امامِ راستان — آشنائے ہر مقامِ راستان

گفت "اے گردون نوردِ سخت کوش — دیدۂ آن عالمِ زنّار پوش؟

آنچه بر گردِ کمر پیچیده است — از دمِ استاره دزدیده است!

از گرانسیری حرامِ او سکون — ہر نگه از حکمِ او زشت و زبون!

پیکرِ او گرچه از آب و گل است — بر زمینش پا نهادن مشکل است

صد ہزار افرشته تند در بدست — قهرِ حق را قاسم از دزدِ است!

دُرّه پیهم می زند ستیاره را — از مدارش پرکند ستیاره را

عالمے مطرود و مردودِ سپهر — صبحِ او مانندِ شامِ زمهریر!

منزلِ ارواحِ بے یوم النشور — دوزخ از احراقِ شان آمد نفور

اندرونِ او دو طاغوتِ کهن — روحِ قومے کشته از بهرِ وطن!

جعفر از بنگال و صادق از دکن
ننگِ آدم ننگِ دین ننگِ وطن!

ناقبول و نامراد و بد نما
ملتے از کارِ شاں اندر فساد!

ملتے کو بندِ ہر ملت کشاد
ملک و دیں از مقامِ خود فتاد!

می ندانی خطۂ ہندوستاں
آں عزیزِ خاطرِ صاحب دلاں

خطۂ ہر جلوہ اش گیتی فروز
در میانِ خاک و خوں غلطد ہنوز

در گلش تخمِ غلامی را کہ کشت؟
ایں ہمہ کردارِ آں ارواحِ زشت!

در فضائے نیلگوں یک دم بایست
تا مکافاتِ عمل بینی کہ چیست!

قلزمِ خونیں

آنچہ دیدم می نگنجد در بیاں
تن ز بہمنش بے خبر گردد ز جاں!

من چہ دیدم؟ قلزمے دیدم ز خوں!
قلزمے طوفاں بروں طوفاں دروں!

در ہوا ماراں چو در قلزم نہنگ
کفچہ شب گوں بال و پر سیماب رنگ!

موجہا در تندہ مانندِ پلنگ!
از نہیبش مردہ بر ساحل نہنگ!

بحر ساحل را اماں یک دم نداد — هر زماں کہ پارہ در خوں فتاد
موج خوں با موجِ خوں اندر ستیز — در میانش نرم رقصے در اُفت و خیز!

اندراں زورق دو مردِ زرد روے
زرد رُو و عریاں بدن، آشفتہ موے!

آشکارا می شود روحِ ہندوستاں

آسماں شق گشت و حُوریے پاک زاد — پردہ را از چہرۂ خود بر کشاد
در جبینش نار و نورِ لایزال — در دو چشمِ او سرورِ لایزال!
حلقہ در حلقہ سبک تر از سحاب — تار و پودش از رگِ برگِ گلاب
با چنیں خوبی نصیبش طوق و بند — بر لبِ او نالہ ہاے دردمند!

گفت رومی "روحِ ہند است ایں نگر
از فغانش سوزہا اندر جگر!"

روحِ ہندوستان نالہ و فریادی کند

شمعِ جانِ افسردہ در فانوسِ ہند — ہندیاں بیگانہ از ناموسِ ہند!
مردکِ نامحرم از اسرارِ خویش — زخمہ خود کم زند بر تارِ خویش!
بر زمانِ رفتہ می بندد نظر — از تشِ افسردہ می سوزد جگر
بندہا بر دست و پائے من ازوست — نالہ ہائے نارسائے من ازوست
خویشتن را از خودی پرداختہ — از رسومِ کہنہ زنداں ساختہ

آدمیت از وجودش در دمند
عصرِ نو از پاک و ناپاکش نژند

بگذر از فقرے کہ عریانی دہد — اے خنک فقرے کہ سلطانی دہد!
الحذر از جبر و ہم از خوئے صبر — جابر و مجبور را زہر است جبر!
ایں بہ صبرِ پیہمے خوگر شود — آں بہ جبرِ پیہمے خوگر شود

ہر دو را ذوقِ ستم گردد فزوں
وردِ من یَاْلِیْتَ قَوْمِیْ یَعْلَمُوْنَ

تشں ۔ مخفف آتش

کے شبِ ہندوستاں آید بروز!
مُردِ جعفر زندہ روحِ او ہنوز!

تا ز قیدِ یک بدن وا می رہد
آشیاں اندر تنِ دیگر نہد!

گاہ او را با کلیسا ساز باز
گاہ پیشِ دیریاں اندر نماز

دینِ او آئینِ او سوداگری است
عنتری اندر لباسِ حیدری است

تا جہانِ رنگ و بو گردد دگر
رسمِ او آئینِ او گردد دگر

پیشِ ازیں چیزے دگر مسجودِ او
در زمانِ ما وطن معبودِ او

ظاہرِ او از غمِ دیں دردمند
باطنش چوں دیریاں نامسلمند

جعفر اندر ہر بدن ملت کش است
ایں مسلمانے کہن ملت کش است

خندہ خنداں است و با کس یار نیست
مار اگر خنداں شود جز مار نیست!

از نفاقش وحدتِ قومے دو نیم
ملتے از وے چو او بے نام و بیم!

ملتے را ہر کجا غارت گرے است
اصلِ او از صادقے یا جعفرے است

الامان از روحِ جعفر الامان
الامان از جعفرانِ ایں زمان!

فریادے از ورق نشینانِ قلزمِ خونیں

"نے عدم ما را پذیرد نے وجود — وائے از بے مہریٔ بود و نبود!
تا گذشتیم از جہانِ شرق و غرب — بر درِ دوزخ شدیم از درد و کرب!
یک شرر بر صادق و جعفر نزد — بر سرِ ما مشتِ خاکستر نزد
گفت دوزخ را خس و خاشاک بہ
شعلۂ من زیں دو کافر پاک بہ!
آنسوئے نہ آسماں رفتیم ما — پیشِ مرگِ ناگہاں رفتیم ما
گفت جاں سوزے نہ اسرارِ من است — حفظِ جان و ہدمِ تن کارِ من است
جانِ زشتے گرچہ نرزد با دو جو — اے کہ از من ہدمِ جاں خواہی برو!
ایں چنیں کارے نمی آید ز مرگ
جانِ غدارے نیاساید ز مرگ!
اے ہوائے تند! اے دریائے خوں! — اے زمیں! اے آسمانِ نیلگوں!
اے نجوم! اے ماہتاب! اے آفتاب! — اے قلم! اے لوحِ محفوظ! اے کتاب!
اے بتانِ ابیض! اے اُرانِ غرب! — اے جہانے در غلِ بے جے و ضرب!

این جہاں بے ابتدا بے انتہاست!
بندۂ عشقش را مولا کجاست؟

ناگہاں آمد صدائے ہولناک
سینۂ صحرا و دریا چاک چاک!

ربطِ اقلیمِ بدن از ہم گسیخت
دیدم کہ پارہ پارہ بر کہ پارہ ریخت

کوہ ہا مثلِ سحاب اندر مرور
افتد ام عالمے بے بانگِ صور!

برق و تندر از تبِ تابِ دروں
آتشیاں جستند اندر بحرِ خوں!

موجہا پر شور و از خود رفتہ تر!
غرقِ خوں گردید آں کوہ و کمر!

آنچہ بود و ناپدید اگذشت
خیلِ انجم دید و بے پروا گذشت!

آں سوئے افلاک

مقام حکیم المانوی نطشہ

ہر کجا استیزہ بود و نبود — کس نداند سرِ ایں چہ رخ کبود!
ہر کجا مرگ آورد پیغامِ زیست — اے خوش آں مردے کہ داند مرگ چیست!
ہر کجا مانندِ باد ارزاں حیات — بے ثبات و با تمنائے ثبات!
چشمِ من صد عالمِ شش روزہ دید — تا حدیثِ ایں کائنات آمد پدید!
ہر جہاں را ماہ و پروینے دگر — زندگی را رسم و آئینے دگر!
وقتِ ہر عالم رواں مانندِ زو — دیر یا زاں جا و آں جا تند رو!
سالِ ما ایں جا و آں جا دیگ ہے! — بیشِ ایں عالم بآں عالم کے!

عقلِ ما اندر جہانے دون دنوں
در جہانے دیگرے خوار و زبوں!

بر ثغورِ ایں جہانِ چون و چند — بود مردے با صلائے دردمند!
دیدہ او از عقاباں تیز تر — طلعتِ او شاہدِ سوزِ جگر!
در دلش سوزِ درونِ دلنشیں — بر لبش بیتے کہ صد بانگِ سرود!

زو - دریا ، دیر یاز - آہستہ خرام

مستیٔ او ہر زجاجے را شکست — از خدا بریدہ ہم از خود گسست!

خواست تا بیند بچشمِ ظاہری — خستہ از طاقِ قاہری با دلبری!

خواست تا از آب و گل آید بروں — خوشہ کز کشتِ دل آید بروں!

آنچہ او جوید مقامِ کبریاست — ایں مقام از عقل و حکمت ما وراست

زندگی شرحِ اشاراتِ خودی است — لا و الّا از مقاماتِ خودی است!

او بہ لا درماند و تا الّا نرفت — از مقامِ عبدہ بیگانہ رفت!

با تجلّی ہمکنار و بے خبر — دُور تر چوں میوہ از بیخِ شجر

چشمِ او جز رویتِ آدم نخواست — نعرہ بے باکانہ زد آدم کجاست!

ق

ورنہ او از خاکیاں بیزار بود — مثلِ موسیٰ طالبِ دیدار بود!

کاش بودے در زمانِ آں جگر — تا رسیدے بر سرِ وے سرِ سر

عقلِ او با خویشتن در گفتگوست — تو رہِ خود رو کہ رہِ خود نکوست!

پیش نہ گامے کہ آمد آں مقام
کاندرو بے حرف می روید کلام!

احمدے ۔ حضرت شیخ احمد سرہندیؒ

حرکت بجنّت الفردوس

درگذشتم از حدِ این کائنات — پا نہادم در جہانِ بے جہات!
بے یمین و بے یسار است این جہان — فارغ از ذیل و نہار است این جہان
پیشِ او قندیلِ او را کم فسرد — حرفِ من از ہیبتِ معنی بمرد!
باز بانِ آب و گل گفتارِ جان!
در قفس پرواز می آید گران!

اندر کے اندر جہانِ دل نگر — تا ز نورِ خود شوی روشن بصر
چیست دل؟ یک عالمِ بے رنگ و بو — عالمِ بے رنگ و بو بے چار سو!
ساکن و ہر لحظہ سیار است دل! — عالمِ احوال و افکار است دل!
از حقایق تا حقایق رفتِ عقل — سیرِ او بے جادہ و رفتارِ نقل!
صد خیال و ہر یکے از دیگر جدا است — این بگردون آشنا آن نارسا است!
کس نگوید این کہ گردون آشنا است — بر یمینِ آن خیالِ نارسا است!
یا سرودے کاید از دیدارِ دوست — نیم گامے از ہوائے کوئے اوست!
چشمِ تو بیدار باشد یا بخواب — دل بہ بیند بے شعاعِ آفتاب!
آن جہان را بر جہانِ دل شناس — من چہ گویم از آنچہ ناید در قیاس!

اندراں عالم جہانے دیگرے
اصل او از کن فکانے دیگرے!

لازوال و بے زماں نوعِ دگر
ناید اندر وہم و آید در نظر!

ہر زماں او را کمالے دیگرے
ہر زماں او را جمالے دیگرے!

روزگارش بے نیاز از ماہ و مہر
گنجد اندر ساحتِ او نہ سپہر!

ہر چہ در غیب است آید رو برو
پیش ازاں کز دل بروید آرزو!

در زبانِ خود چساں گویم کہ چیست
ایں جہاں نور و حضور و زندگی ست

لالہ ہا آسودہ در کہسار ہا
نہر ہا گردیدہ در گلزار ہا!

غنچہ ہائے سرخ و اسپید و کبود
از دمِ قدوسیاں او را کشود!

آب ہا سیمیں، ہوا ہا عنبریں
قصر ہا با قبہ ہائے زمردیں!

خیمہ ہا یاقوت گوں زرّیں طناب
شاہداں با طلعتِ آئینہ تاب!

گفت رومی "اے گرفتارِ قیاس
در گذر از اعتبارات حواس

از تجلی کارہائے خوب و زشت
می شود آں دوزخ ایں گردد بہشت!

ایں کہ بینی قصر ہائے رنگ رنگ
اصلش از اعمال و نے از خشت و سنگ!

آنچہ خوانی کوثر و غلمان و حور
جلوۂ ایں عالمِ جذب و سرور!

زندگی ایں جا دیدار است و بس
ذوقِ دیدار است و گفتار است و بس"!

قصرِ شرف النسا

گفتم این کاشانه از لعلِ ناب — آنکه می گیرد خراج از آفتاب!
این عمارت این منزل این کاخ بلند — حوریان بر درگهش لبرام بند!
اے تو وادی سالکان را جستجو — صاحبِ او کیست؟ با من باز گو
گفت این کاشانه شرف النساست — مرغِ بامش با ملائک هم نواست
قرنها ما این چنین گوهر نزاد — هیچ مادر این چنین دختر نزاد!
خاکِ لاهور از مزارش آسمان — کس ندانند راز او را در جهان!
آن سراپا ذوق و شوق و درد و داغ — حاکمِ پنجاب را چشم و چراغ
آن فروغِ دودهٔ عبدالصمد — فقر او نقشے که ماند تا ابد!
تا ز قرآنِ پاک می سوزد وجود — از تلاوت یک نفس فارغ نبود
در کمر تیغِ دو رو قرآن بدست — تن بدن هوش و حواس الله مست!
خلوت و شمشیر و قرآن و نماز — اے خوش آن عمرے که رفت اندر حجاز!
بر لبِ او چون دمِ آخر رسید — سوے مادر دید و مشتاقانه دید!
گفت اگر راز من داری خبر — سوے این شمشیر و این قرآن نگر

این دو قوت حافظِ یک دیگرند — کائناتِ زندگی را محورند!
اندرین عالم که میرد هر نفس — دخترت را این دو محرم بود و بس!
وقتِ رخصت با تو دارم این سخن — تیغ و قرآن را جدا از من مکن
دل بآن حرفے که می گویم بنه — قبرِ من بے گنبد و قندیل به!

مومناں را تیغ با قرآں بس است
تربتِ ما را ہمیں ساماں بس است!

عمرہا در زیرِ این زرّیں قباب — بر مزارش بود شمشیر و کتاب
مرقدش اندر جہانِ بے ثبات — اہلِ حق را داد پیغامِ حیات!
تا مسلماں کرد با خود آنچہ کرد — گردشِ دوراں بساطش در نورد
مردِ حق از غیرِ حق اندیشہ کرد — شیرِ مولا روبہی را پیشہ کرد!
از دلش تابِ تبِ سیماب رفت — خود بدانی آنچہ بر پنجاب رفت!

خالصہ شمشیر و قرآں را ببُرد
اندراں کشور مسلمانی بمُرد"

زیارتِ امیرِ کبیر حضرت سیّد علی ہمدانی
و مُلّا طاہر غنی کشمیری

حرفِ رومی در دلم سوزے نگند — آہ پنجاب! آں زمینِ ارجمند!
از تپِ یارانِ تپیدم در بہشت — کہنہ غمہا را خریدم در بہشت!
تا دراں گلشن صدائے در دہند — از کنارِ حوضِ کوثر بشنوند!

"جمع کردم مشتِ خاشاکے کہ سوزم خویش را
گل گلستاں دارد کہ بندم آشیاں در گلستاں" (غنی)

گفت رومی "آنچہ می آید بنگر — دل مدہ با آنچہ بگذشت اے پسر!
شاعرِ رنگیں نوا طاہر غنی — فقرِ او باطن غنی ظاہر غنی!
نغمہ ہائے خواندم آں مستِ مدام — در حضورِ سیّدِ والا مقام
سیّد السّادات، سالارِ عجم — دستِ او معمارِ تقدیرِ اُمم!
تا غزالی درسِ اللہ ہُو گرفت — ذکر و فکر از دودمانِ او گرفت!

مرشدِ آن کشورِ بی‌نظیر — میرِ درویش و سلاطین‌ضمیر!
خطّه را آن شاهِ دریا آستین — داد علم و صنعت و تهذیبِ دین
آفریدآن مردِ ایرانِ صغیر — با هنرهائے غریب و دلپذیر

یک نگاهِ او کشاید صد گره
خیز و تیرش را بدل راهے بده

در حضورِ شاهِ همدان

زنده رود

از تو خواهم سرِّ یزدان را کلید — طاعت از ما جست و شیطان آفرید
زشت و ناخوش را بپیچان آستین! — در عمل از ما نکوئی خواستن!
از تو پرسم این فسون سازی که چه! — با تمارِ بد نشین بازی که چه!
مشتِ خاک و این سپهرِ گرد گرد — خود بگو می زیبدش کارے که کرد؟

کارِ ما افسونِ کارِ ما آزارِ ما
دست با دندان گزیدن کارِ ما!

شاہِ ہمدان

بندہ کز خویشتن دارد خبر — آفریند منفعت از ضرر!
بزم با دیو است آدم را وبال — رزم با دیو است آدم را جمال!
خویش را بر اہرمن باید زدن — تو ہمہ تیغ آں ہمہ سنگِ فسن!

تیز تر شو تا فتد ضربِ تو سخت
ورنہ باشی در دو گیتی تیرہ بخت!

زندہ رود

زیرِ گردوں آدم آدم را خورد — ملتے بر ملتے دیگر چرد!
جاں ز اہلِ خطہ سوز دچوں سپند — خیز و از دل نالہ ہائے دردمند!
زیرک و دراک و خوش گل ملتے است — در جہاں تر دستیِ او آیتے است
ساغرش غلطندہ اندر خونِ اوست — در نیِ من نالہ از مضمونِ اوست!
از خودی تا بے نصیب افتادہ است — در دیارِ خود غریب افتادہ است!

دست مزدِ او بدستِ دیگراں — ماہیِ رودش بہ شستِ دیگراں!

کاروانہا سوے منزل گام گام — کارِ او ناخوب و بے اندام و خام!

از غلامیِ جذبہ ہائے او بمرد — آتشے اندر رگِ تاکش فسرد!

تا نہ پنداری کہ بود ایں چنیں — جبہہ را ہموارہ سود است ایں چنیں!

در زمانے صف شکن ہم بودہ است!
چیرہ و جانباز و پُر دم بودہ است!

کوہ ہاے خنگ سارِ او نگر — تشنۂ دستِ چپار او نگر!

در بہاراں لعل می ریزد ز سنگ — خیزد از خاکش یکے طوفانِ رنگ!

لالہ ہاے ابر در کوہ و دمن — پنبہ پراں از کمانِ پنبہ زن!

کوہ و دریا و غروبِ آفتاب! — من خدا را دیدم ایجا بے حجاب!

با نسیم آوارہ بودم در نشاط — بشنو از نے می سرودم در نشاط

مرغکے می گفت اندر شاخسار — با پشیزے می نیرزد ایں بہار!

لالہ رست و نرگسِ شہلا دمید — بادِ نوروزی گریبانش درید!

عمرہا بالید ازیں کوہ و کمر — نسترانِ دخترِ پاکیزہ تر!

خنگ سار = سفید سر ، نشاط : باغ مشہور در کشمیر
بشنو از نے اقتباس بہ شعر حضرتِ رومی "بشنو از نے چوں حکایت می کند۔"

عمرہا گل رخت بربست و کشاد
خاک ما دیگر شہاب الدین نزاد!

نالۂ پر سوز آں مرغِ سحر — داد جانم را تب و تابِ دگر!
تا یکے دیوانہ دیدم در خروش — آنکہ پردازد من و ملّا و صوفی و سروش!

"بگذر از ما و نالۂ مستانۂ ما جوے
بگذر از شاخِ گل کہ طلسمے است پُر نگ و بوے
گفتی کہ شبنم از ورقِ لالہ می چکد
غافل دلے است ایں کہ بگرید کنارِ جوے!
ایں مشت پر کجا و سرودِ ایں چنیں کجا
روحِ غنی است ماتمِ مرگِ آرزوے!
بادِ صبا اگر بہ جنیوا گذر کنی
حرفے ز ما بہ مجلسِ اقوام باز گوے
دہقان و کشت و جوے و خیابان فروختند
قومے فروختند و چہ ارزاں فروختند!"

شہاب الدین: یکے از سلاطین مشہور کشمیر۔

شاہِ ہمدان

با تو گویم رمزِ باریک اے پسر — تن ہمہ خاک است و جاں والا گہر
جسم را از بہرِ جاں باید گداخت — پاک را از خاک می باید شناخت!
گر ببُردی پارۂ تن را ز تن — رفت از دستِ تو آں لختِ بدن!
لیکن آں جا بنگر کہ گردد جلوہ مست — گر ز دستِ او رہی، آید بدست!
جوہرش با ہیچ شے مانند نیست — ہست اندر بند و اندر بند نیست!
گر نگہداری نمیرد در بدن — ور بیفشانی ہنوزش ہست و من!
چیست جانِ جلوہ مست اے مردِ راہ؟ — چیست جاں دادن ز دست اے مردِ راہ؟
چیست جاں دادن؟ بحق پیوستن! — کوہ را با سوزِ جاں یکدانستن!
جلوہ مستی؟ خویش را دریافتن! — در شباں چوں کوکبے بر تافتن!
خویش را نایافتن نابودن است — یافتن خود را بخود بخشودن است!
ہر کہ خود را دید و غیر از خود ندید — رخت از زندانِ خود بیروں کشید!
جلوہ بد مستے کہ بیند خویش را — خوشتر از نوشیدہ داند نیش را!
در نگاہش جاں چو با ارزاں شود — پیشِ او زندانِ او لرزاں شود!

تیشۂ او خارہ را بر می درد تا نصیب خود ز گیتی می برد

تا ز جاں بگذشت جانش جانِ اوست
ورنہ جانش یک دو دم مہمانِ اوست!

زندہ رود

گفتہ از حکمتِ زشت نکوے پیرِ دانا نکتۂ دیگر بگوے
مرشدِ معنی نگاہاں بودہ محرمِ اسرارِ شاہاں بودہ
با فقیرِ و حکمراں خواہد خراج چیست اصلِ اعتبارِ تخت و تاج؟

شاہِ ہمدان

اصلِ شاہی چیست اندر شرق و غرب؟ یا رضائے امتاں یا حرب و ضرب
فاش گویم با تو اے الاعتصام باج را جز با دو کس دادن حرام!
یا اولی الامرے کہ مسلم شانِ اوست آیۂ حق حجت و برہانِ اوست

محرمِ اسرارِ شاہاں الخ - تلمیح بکتاب ملوک کہ از تصانیف شاہِ ہمدان است۔

یا اولی الامرے الخ تلمیح بآیۂ قرآن۔

یا جوان مردے چو صرصر تند خیز
شہر گیر و خویش باز اندر ستیز

روزِ کیں کشور کشا از قاہری
روزِ صلح از شیوہ ہائے دلبری

می تواں ایران و ہندوستاں خرید
پادشاہی را ز کس نتواں خرید

جامِ جم را اے جوانِ باہنر
کس نگیرد از دکانِ شیشہ گر

در بگیرد مالِ او جز شیشہ نیست
شیشہ را غیر از شکستن پیشہ نیست

غزل

ہند را ایں ذوقِ آزادی کہ داد؟
صید را سودائے صیادی کہ داد؟

آں برہمن زادگانِ زندہ دل
لالۂ احمر ز روئے شاں خجل!

تیز بین و پختہ کار و سخت کوش
از نگاہِ شاں فرنگ اندر خروش!

اصلِ شاں از خاکِ دامنگیرِ ماست!
مطلعِ ایں اختراں کشمیرِ ماست!

خاکِ ما را بے شرر دانی اگر
بر درونِ خود بیے بخشا نظر!

ایں ہمہ سوزے کہ داری از کجاست؟
ایں دمِ بادِ بہاری از کجاست؟

ایں ہماں باد است کز تاثیرِ او
کوہسارِ ما گرفتہ رنگ و بو!

هیچ میدانی کہ رونے در وُلر — موجہ می گفت با موجِ دگر
چند در بستر زنم بیک دیگر زنیم — خیز تا یک دم بساحل سر زنیم
زادۂ ما یعنی آں بحرِ کہن — شورِ او در وادی و کوہ و دمن!
ہر زماں بر سنگِ رہ خود را زند — تا بناے کوہ را بر می کند
آں جواں کوہ و دشت و در گرفت — پرورش از شیرِ صد مادر گرفت
سطوتِ او خاکیانِ محشر لے است — ایں ہمہ زمزمہ از نے زدنِ بحرے است
زیستن اندر حدِ ساحل خطاست — ساحلِ ما سنگِ راہِ ماست
باکراں در ساختن مرگِ دوام — گرچہ اندر بحر غلطی صبح و شام

زندگی جولاں میانِ کوہ و دشت
اے خنک موجے کہ از ساحل گذشت!

اے کہ خواندی خطِّ سیماے حیات — اے بہ خار و دادہ غوغاے حیات
اے ترا آہے کہ می سوزد جگر — تو ازو بے تاب و ما بے تاب تر!
اے ز تو مرغِ چمن را ہاے و ہو — سبزہ از اشکِ تو می گیرد وضو!
اے کہ از طبعِ تو کشتِ گل دمید — اے ز امیدِ تو جانہا پُر امید!
کاروانہا را صداے تو درا — تو ز اہلِ خطہ نومیدی چرا؟

وُلر - دریاچہ معروف در کشمیر۔

دل میان سینه‌شان مرده‌ دنیست — اخگرِ شان زیرِ خاکستر فسرده‌ نیست!
باش تا بینی که بے آوازِ صور — ملتے برخیزد از خاک و تبور!
غم مخور اے بندهٔ صاحب نظر — برکش آن آهے که سوزد خشک و تر
شعر با زیرِ سپهرِ لاجورد — سوخت از سوزِ دلِ درویشِ مرد
سلطنت نازک‌تر آمد از حباب — از دمے او را تواں کردن خراب
از نوا تشکیلِ تقدیرِ امم — از نوا تخریب و تعمیرِ امم
نشترِ تو گرچه در دلها خلید — مرترا چون ناله‌ هستی کس ندید!
پردهٔ تو از نوائے شاعری است — آنچه گوئی ما ورائے شاعری است!

تازه آشوبے در فرنگ اندر بهشت!
یک نوا مستانه زن اندر بهشت!

زنده رود

با نشهٔ درویشی در ساز و دمادم زن
چوں پختهٔ شوی خود را بر سلطنتِ جم زن
گفتند جهانِ ما آیا بتو می سازد؟
گفتم که نمی سازد؛ گفتند که برهم زن!

در میکده ها دیدم شائستهٔ حریفے نیست!
بار ستمِ دستانِ من با مغبچه کم زن!
اے لالهٔ صحرائی تنها تو نه ای سوخت
این داغِ جگرتابے بر سینهٔ آدم زن
تو سوزِ درونِ او، تو گرمیِ خونِ او
با او نکنی چاکے در پیکرِ عالم زن
عقل است چراغِ تو، در راهگذارے نه
عشق است ایاغِ تو با بندهٔ محرم زن
لختِ دلِ پر خونے از دیده فشاندیم
لعلے ز بدخشانم بردار و بخاتم زن!

صحبت با شاعرِ هندی برتری هری

حوریاں را در قصور و در خیام — نالهٔ من دعوتِ سوزِ تمام!
آں یکے از خیمه سر بیروں کشید — واں دگر از غنچهٔ خود بنمود دید!
هر دے را در بهشتِ جاوداں — دادم از درد و غمِ آں خاکداں!

زیر لب خندید پیر پاک زاد — گفت اے جادوگر ہندی نژاد

آں نوا پرداز ہندی را نگر — شبنم از تنفیس نگاہ او گہر!

نکتہ آرائے کہ نامش مستری است — فطرتش چوں سحاب آذری است

از چمن چیزے غنچہ نورس نہ چید — نغمہ توسوے ما و را کشید!

پادشاہے با نوائے ارجمند — ہم بہ فقر اندر مقام او بلند!

نقش خوبے بندد از فکر شگرف — یک جہاں معنی نہاں اندر حروف!

کارگاہ زندگی را محرم است — او عجم است و شعر او جام جم است!"

ما بہ تعظیم ہنر برخاستیم
باز باوے صحبتے آراستیم

زندہ رود

اے کہ گفتی نکتہ ہائے دلنواز — مشرق از گفتار تو دانائے راز!

شعر را سوز از کجا آید بگوے
از خودی یا از خدا آید بگوے

برتری ہری

کس نداند در جہاں شاعر کجاست — پردۂ او از بم و زیر نواست!
آں دلِ گرمے کہ دارد در کنار — پیشِ یزداں ہم نمی گیرد قرار!
جانِ ما را لذت اندر جستجوست — شعر را سوز از مقامِ آرزوست!
اے تو از ناکِ سخن مستِ مدام — گر ترا آید میسر ایں مقام
با دو بیتے در جہانِ سنگ و خشت — می تواں بردن دل از حورِ بہشت!

زندہ رود

ہندیاں را دیدہ ام در پیچ و تاب
سرِ حق وقت است گوئی بے حجاب!

برتری ہری

ایں خدایانِ تنک مایہ ز سنگ اند و خشت!
برتری ہست کہ دور است ز دیر و ز کنشت!

سجده بے ذوقِ عمل خشک و نجائے رسد
زندگانی ہمہ کردار چہ زیبا و چہ زشت!
فاش گویم بتو حرفے کہ نداند ہمہ کس
اے خوش آں بندہ کہ بر لوحِ دل او را بنوشت!
ایں جہانے کہ تو بینی اثرِ یزداں نیست
چرخ از تست و ہم آں رشتہ کہ بر دوک تو رشت!
پیشِ آئینِ مکافاتِ عمل سجدہ گذار
تا نگہ خیزد ز عمل دوزخ و اعراف و بہشت!

(ترجمہ از بنی ہی)

حرکت بہ کاخِ سلاطینِ مشرق

نادر ابدالی سلطان شہید

رفت در جانم صدائے برتری
مست بودم از نوائے برتری
گفت زد می چشمِ دل بیدار بہ
پا بروں از حلقۂ افکار نہ
زندہ بر بزم و رزیداں گذر
یک نظر کاخِ سلاطیں ہم نگر!

خسروانِ مشرق اندر انجمن — سطوتِ ایران و افغان و دکن

نادر آں دانائے رمزِ اتحاد — با مسلماں داد پیغامِ وداد

مردِ ابدالی وجودش آیتے — داد افغاں را اساسِ ملتے

آں شہیدانِ محبت را امام — ابرِ شے ہندو چین و روم و شام

نامش از خورشید و مہ تابندہ تر — خاکِ قبرش از من و تو زندہ تر

عشق را رازے بود بر صبحِ نہاد — تو ندانی جاں چہ مشتاقانہ داد؟

از نگاہِ خواجۂ بدر و حنین — فقر و سلطان وارثِ جذبِ حسین

رفت سلطاں زیں سرائے ہفت روز
نوبتِ او در دکن باقی ہنوز!

حرف و صوت و خام و پختہ ناتمام — کے تواں گفتن حدیثِ آں مقام!

نوریاں از جلوہ ہائے او بصیر — زندہ و دانا و گویا و خبیر!

قصرے از فیروزہ دیوار و درش — آسمانِ نیلگوں اندر برش!

رفعتِ او برتر از چند و چگوں — می کند اندیشہ را خوار و زبوں!

آں گل و سرو و سمن آں شاخسار — از لطافت مثلِ تصویرِ بہار!

ہر زماں برگِ گل و برگِ شجر — دارد از ذوقِ نمو رنگِ دگر!

ایں قدر بادِ صبا افسوں گر است — تا مژہ بر ہم زنی زرد احمر است!

ہر طرف فوارہ ہا گوہر فروش
مرغکِ فردوس نا اندر خروش!

بارگاہے اندراں کاخے بلند
ذرّۂ او آفتاب اندر کمند!

سقف و دیوار و اساطین از عقیق
فرشِ او از ریشم و پرنیاں از عقیق!

بر یمین و بر یسارِ آں وثاق
حوریاں صف بستہ با زرّیں نطاق!

درمیاں نشستہ با او رنگِ زر
خسروانِ جم حشم بہرام فر!

رومی آں آئینۂ حسنِ ادب
با کمالِ دلبری بخشاد لب!

گفت "مردے شاعرے از خاوریست
شاعرے یا ساحرے از خاوراست!

فکرِ او باریک و جانش دردمند
شعرِ او در خاوراں سوزے فگند!"

نادر

خوش بیا اے نکتۂ سنجِ خاوری
اے کہ می زیبد ترا حرفِ دری

محرمِ رازیم! با ما راز گوے
آنچہ میدانی ز ایراں باز گوے!

زندہ رود

بعد مدت چشم خود بر خود کشاد — لیک اندر حلقۂ دامے فتاد
کشتۂ نازِ بتانِ شوخ و شنگ — خالقِ تہذیب و تقلیدِ فرنگ!
کارِ آں وارفتۂ ملک و نسب — ذکرِ شاپور است و تحقیرِ عرب!
روزگارِ او تہی از وارداست — از قشورِ کہنہ می جوید حیات!
با وطن پیوست از خود درگذشت — دل بہ رستم داد و از حیدر گذشت!

نقشِ باطل می پذیرد از فرنگ
سرگذشتِ خود نگیرد از فرنگ!

پیریِ ایراں زمانِ یزدجرد — چہرۂ او بے فروغ از خونِ سرد!
دین و آئین و نظامِ او کہن — شیدہ تارِ صبح و شامِ او کہن!
موجِ مے در شیشۂ تاکش نبود — یک شرر در تودۂ خاکش نبود!
تا ز صحرائے رسید آں محشرے — آں کہ داد او را حیاتِ دیگرے!
ایں چنیں حشر از عنایاتِ خداست — پارسی باقی! ابوذر الکبری کجاست؟
آنکہ رفت از پیکرِ او جانِ پاک — سی قیامت بر نمی آید ز خاک!

مردِ صحرائی با یزداں جاں رسید — باز سوئے رنگ و بو از خود رسید!
کہنہ را از لوحِ ما بستر دو رفت — برگ و سازِ عصرِ نو آور دو رفت!

آہ احسانِ عرب نشناختند
از تشِ افرنگیاں بگداختند!

نمودارمی شود روح ناصر خسرو علوی و غزلے مستانہ سرائید و غائب میشود

"دست را چوں مرکبِ تیغ و قلم کردی مدار
ہیچ عضو گر مرکبِ تن لنگ باشد یا عرن
از سرِ شمشیر و از نوکِ قلم زاید ہنر
اے برادر ہیچ نور از نار و نار از نار دون
بے ہنر دانِ نزدِ بے دیں ہم قلم ہم تیغ را
چوں نباشد دیں نباشد کلک و آہن را ثمن

دیں گرامی شد بدانا و بنادان خوار گشت
پیشِ نادان دیں چو پیشِ گاو باشد یا سمن!
ہمچو کرپاسے کہ از یک نیمہ زد الیاس را
کرتہ آید وز دگر نیمہ یہودی را کفن

ابدالی

آں جواں کو سلطنت ہا آفرید — باز در کوہ و قفارِ خود رسید!
آتشے در کوہ سارش بر فروخت — خوش عیار آمد بروں یا پاک سوخت!

زندہ رود

امتاں اندر اخوت گرم خیز — او برادر با برادر در ستیز
از حیاتِ او حیاتِ خاور است — طفلکِ دہ سالہ اش لشکر گراست!
بے خبر خود را ز خود پرداختہ — ممکناتِ خویش را نشناختہ!
ہست در اے دل دماغِ زندل — تن ز تن اندر فراق و دل ز دل!

مردِ رہرو را بمنزل راہ نیست
از متاعِ صد جہانِ او آگاہ نیست!

خوش سرودآں شاعرِ افغاں شناس
آنکہ بیند باز گوید بے ہراس!

آں حکیمِ ملتِ افغانیاں
آں طبیبِ علّتِ افغانیاں!

رازِ قومے دید و بے باکانہ گفت
حرفِ حق با شوخیٔ رندانہ گفت!

"اشتر اے یابد اگر افغانِ حُر
با یراق و ساز و با انبارِ دُر
ہمت دونش ازاں انبار دُر
می شود خوشنود با زنگِ شتر!"

ابدالی

در نہادِ ماتب و تابِ ازدل است
خاک را بیداری و خواب ازدل است!

تن ز مرگِ دل دگرگوں می شود
در سماتش عرقِ خوں می شود!

از فسادِ دل بدن ہیچ است ہیچ
دیدہ بر دل بند و جز بر دل مپیچ!

آسیا یک پیکرِ آب و گل است
ملتِ افغاں در آں پیکر دل است!

شاعرِ افغان شناس ۔ خوشحال خان خٹک ؒ

از فسادِ او فسادِ آسیا
در کشادِ او کشادِ آسیا

تا دلِ آزاد است آزاد است تن
ورنه کاہے در رہِ باد است تن!

ہمچو تن پابندِ آئین است دل
مردہ از کیں زندہ از دین است دل!

قوتِ دیں از مقامِ وحدت است
وحدت ار مشہود گردد ملت است

شرق را از خود برد تقلیدِ غرب
باید ایں اقوام را تنقیدِ غرب

قوتِ مغرب نہ از چنگ و رباب
نے ز رقصِ دخترانِ بے حجاب!

نے ز سحرِ ساحرانِ لالہ روست
نے ز عریاں ساق و نے از قطعِ موست!

محکمی او را نہ از لادینی است
نے فروغش از خطِ لاطینی است!

قوتِ افرنگ از علم و فن است
از ہمیں آتش چراغش روشن است!

حکمت از قطع و برید جامہ نیست
مانعِ علم و ہنر عمامہ نیست!

علم و فن را اے جوانِ شوخ و شنگ
مغز می باید نہ ملبوسِ فرنگ!

اندریں رہ جز نگہ مطلوب نیست
ایں کلہ یا آں کلہ مطلوب نیست!

فکرِ چالاکے اگر داری بس است
طبعِ وقادے اگر داری بس است!

گر کسے شبہا خورد دودِ چراغ
گیرد از علم و فن و حکمت سراغ!

ملکِ معنی کس حدِ او را نه بست — بے جہاد و بے سپاہے ناید بدست!
ترکِ از خود رفته دستِ فرنگ — زہرِ نوشیں خورده از دستِ فرنگ!
زانکه تریاقِ عراق از دست داد — من چه گویم جز خدا ایش یار باد!
بنده افرنگ از ذوقِ نمود — می برد از غربیاں رقص و سرود!
نقدِ جانِ خویش در بازد به لهو — علم و شواراست می سازد به لهو!
از تنِ آسانی بگیرد سهل را — فطرتِ او در پذیرد سهل را!

سهل را جستن دریں دیرِ کہن
ایں دلیلِ آنکه جاں رفت از بدن!

زنده رود

می شناسی چیست تہذیبِ فرنگ — در جہانِ او دو صد فردوسِ رنگ!
جلوه ها بیشکل و فانی نها سوخته — شاخ و برگ و آشیانها سوخته!
ظاہرش تابنده و گیرنده ایست — دل ضعیف است و نگه رابنده ایست!
چشم بیند دل بلغزد اندروں — پیشِ ایں بیت خانه افتد سرنگوں!

کس نداند شرق را تقدیر چیست!
دل بلنا هر بسته را تدبیر چیست؟

ابدالی

آنچه بر تقدیر مشرق قادر است
عزم و حزم پهلوی نادر است

پهلوی آن وارثِ تختِ قباد
ناخنِ او عقدهٔ ایران کشاد

نادر آن سرمایهٔ درّانیان
آن نظامِ ملّتِ افغانیان

از غمِ دین و وطن زار و زبون
لشکرش از کوهسار آمد برون

هم سپاهی هم سپه گر هم امیر
با عدو فولاد و با یاران حریر!

من فدای آنکه خود را دیده است
عصرِ حاضر را نکو سنجیده است!

غربیان را شیوه‌های ساحری است
تکیه جز بر خویش کردن کافری است!

سلطان شهید

بازگو از هند و از هندوستان
آنکه با کاهش نیرزد دو بستان!

آنکه اندر مسجدش هنگامه مرد
آنکه اندر دیر او آتش فسرد!

آنکه دل از بهرِ او خون کرده‌ایم
آنکه یادش را بجان پرورده‌ایم

از غمِ ما کن غمِ او را قیاس
آه از آن معشوقِ عاشق ناشناس!

زندہ رود

هندیاں مست از فسونِ فرنگ — او نمی‌گیرد سحر افسونِ فرنگ!
روح را بارِ گراں آئینِ غیر — گرچہ آید از آسماں آئینِ غیر!

سلطان شہید

چوں بروید آدم از مشتِ گلے — بادِ لے با آرزوے در دلے!
لذتِ عصیاں چشیدن کارِ اوست — غیرِ خود چیزے ندیدن کارِ اوست!
زانکہ بے عصیاں خودی ناید بدست — تا خودی ناید بدست آید شکست!
زائرِ شہرِ ودیارم بودہ — چشمِ خود را بر مزارم سودہ

اے شناسائے حدودِ کائنات
در دکن دیدی ز آثارِ حیات؟

زندہ رود

تخمِ اشکے ریختم اندر دکن — لالہ ہا روید ز خاکِ آں چمن
رود کاویری مدام اندر سفر — دیدہ ام در جانِ او شورے دگر!

سلطان شہید

اے ترا دادند حرفِ دل فروز — از تبِ اشکِ تو می سوزم ہنوز
کاوِ کاوِ ناخنِ مردانِ راز — جوئے خوں بخشاد از رگہائے ساز
آں نوا کز جانِ تو آید برون — می دہد ہر سینہ را سوزِ دروں!
بودہ ام در حضرتِ مولائے کل — آنکہ بے او طے نمی گردد سبیل!
گرچہ آنجا جرأتِ گفتار نیست — روح را کارے بجز دیدار نیست!
سوختم از گرمیِ اشعارِ تو — بر زبانم رفت از افکارِ تو
گفت "ایں بیتے کہ بر خواندی ز کیست؟ — اندرو ہنگامہ ہائے زندگی است"!
با ہماں سوزے کہ در سازد بجاں — یک دو حرف از ما بہ کاویری رساں!

در جہاں تو زندہ رُو او زندہ رُو
خوشترک آید سرودِ اندر سرود

پیغام سلطان شہید بہ رود کاویری

(حقیقت حیات و مرگ و شہادت)

رودِ کاویری بہ یک نرمک خرام
خستہ شاید کہ از سیرِ دوام!

در کہستان عمرہا نالیدہ
راہِ خود را با مژہ کاویدہ!

اے مرا خوشتر ز جیحون و فرات
اے دکن را آبِ تو آبِ حیات

آہ شہرے کو در آغوشِ تو بود
حسنِ نوشیں جلوہ از نوشِ تو بود

کہنہ گردیدی شبابِ تو ہماں
پیچ و تابِ رنگ و آبِ تو ہماں!

موجِ تو جز دانۂ گوہر نزاد
طرّۂ تو تا ابد شوریدہ باد!

اے ترا سازے کہ سوزِ زندگی است
ہیچ میدانی کہ ایں پیغامِ کیست؟

آنکہ میدانی طوافِ سطوتش
بودۂ آئینہ دارِ دولتش!

آنکہ صحراہا ز تدبیرش بہشت
آنکہ نقشِ خود بخونِ خود نوشت!

آہ شہرے کو در آغوشِ تو بود ۔ شہرِ سرنگاپٹم

آنکه خاکش مرجع صد آرزوست — اضطرابِ موجِ تو از خونِ اوست!

آنکه گفتارش همه کردار بود
مشرق اندر خوابِ او بیدار بود

اے من و تو موجے از رودِ حیات — ہر نفس دیگر شود ایں کائنات!
زندگانی انقلابِ ہر دمے ست — زانکه او اندر سراغِ عالمے ست!
تار و پودِ ہر وجود از رفت و بود — ایں ہمه ذوقِ نمود از رفت و بود
جاده ہا چوں رہروان اندر سفر — ہر کجا پنہاں سفر پیدا حضر!
کاروان و ناقه و دشت و نخیل — ہر چه بینی نالد از دردِ رحیل!
در چمن گل میہمانِ یک نفس — رنگ و آبش امتحانِ یک نفس!
موسمِ گل؛ ماتم و ہم نالے و نوش — غنچه در آغوشِ و نعشِ گل بدوش!
لاله را گفتم یکے دیگر بسوز — گفت رازِ ما نمی دانی ہنوز!

از خس و خاشاک تعمیرِ وجود
غیرِ حسرت چیست پاداشِ نمود؟

در سرائے ہست و بود آئی؛ میا — از عدم سوئے وجود آئی؛ میا
در بیابانی چوں شرار از خود مرو — در تلاشِ خرمنے آوارہ شو!
تاب و تب داری اگر مانندِ مہر — پا بنہ در وسعتِ آبادِ سپہر!

کوه و مرغ و گلشن و صحرا بسوز ماهیان را در تهِ دریا بسوز!

سینه داری اگر در خورِ تیر در جهان شاهین بزی شاهیں بمیر!

زانکه در عرضِ حیات آمد ثبات از خدا کم خواستم طولِ حیات!

زندگی را چیست رسم و دین و کیش؟
یک دمِ شیری به از صد سالِ میش!

زندگی محکم ز تسلیم و رضاست موت نیرنگ و طلسم و سیمیاست!

بندهٔ حق ضیغم و آهوست مرگ یک مقام از صد مقامِ اوست مرگ!

می فتد بر مرگِ آں مردِ تمام مثلِ شاہینے کہ افتد بر حمام!

ہر زماں میرد غلام از بیمِ مرگ زندگی او را حرام از بیمِ مرگ!

بندهٔ آزاد را شانے دگر مرگِ او را میدہد جانے دگر!

او خود اندیش است مرگ اندیش نیست مرگِ آزاداں ز آنے بیش نیست!

بگذر از مرگے کہ سازد بالحد زانکہ ایں مرگ است مرگِ دام و دد!

مردِ مومن خواهد از یزدانِ پاک آں دگر مرگے کہ گیرد زو خاک!

آں دگر مرگ! انتہائے اوشوق آخرینِ تکبیرِ جنگاہِ شوق!

گرچہ ہر مرگ است بر مومن شکر مرگِ پور مرتضیٰؓ چیزے دگر!

جنگِ شاہانِ جہاں غارت گری است جنگِ مومن سنتِ پیغمبری است!

جنگِ من چیست؟ ہجرت سوئے دوست!
ترکِ عالم، اختیارِ کوئے دوست!

آنکہ حرفِ شوق با اقوام گفت
جنگ را ارہابیٔ اسلام گفت!

کس نداند جز شہیدِ این نکتہ را
کو بخونِ خود خریدِ این نکتہ را

زندہ رود رخصت می شود از فردوسِ بریں و تقاضائے حورانِ بہشتی

شیشۂ صبر و سکونم ریز ریز
پیرِ رومی گفت در گوشم کہ خیز!

آں حدیثِ شوق و آں جذب و یقیں
آہ آں ایوان و آں کاخِ بریں!

با دلِ پُر خوں رسیدم بر درش
یک ہجوم حور دیدم بر درش!

بر لبِ شاں زندہ رود اے زندہ رود
زندہ رود اے صاحبِ سوز و سرود!

شورِ و غوغا از یسار و از یمیں
یک دو دم با ما نشیں، با ما نشیں!

زندہ رود

راہرو کو داند اسرارِ سفر
ترسد از منزل ز رہزن بیشتر

عشق در ہجر و وصال آسودہ نیست
سر بے جمالِ لایزال آسودہ نیست!

ابتدا پیشِ بتاں افتادگی
انتہا از دلبراں آزادگی!

عشق بے پروا و ہر دم در رحیل
در مکان و لامکاں ابن السبیل!

کیشِ ما مانندِ موجِ تیز گام
اختیارِ جادہ و ترکِ مقام!

حورانِ بہشت

شیوہ ہا داری مثالِ روزگار
یک نوائے خوش دریغ از ما مدار

غزلِ زندہ رود

بادہ مے نرسیدی، خدا چہ می جوئی
ز خود گریختہ آشنا چہ می جوئی!

دگر بشاخِ گل آویز و آب و نم در کش
پریدہ رنگ ز بادِ صبا چہ می جوئی؟

دو قطرهٔ خونِ دل است آنچه مشک می نامند
تو اے غزالِ حرم در خطا چه می جوئی؟

عیارِ فقر ز سلطانی و جهانگیری است
سریرِ جم بطلب بوریا چه می جوئی؟

سراغِ او ز خیابانِ لاله می گیرند
نوائے خون شدهٔ ما ز ما چه می جوئی؟

نظر ز صحبتِ دانشمندان بپرهیزاید
ز دردِ کم بصری تو تیا چه می جوئی؟

قلندریم و کراماتِ ما همان ملتی است
ز ما نگاهِ طلب کیمیا چه می جوئی!

حضور

گرچه جنت از تجلی های اوست
جان نیاساید بجز دیدار دوست!

ما ز اصل خویشتن در پرده ایم
طائریم و آشیان گم کرده ایم!

علم اگر کج فطرت و بد گوهر است
پیش چشمِ ما حجابِ اکبر است

علم را مقصود اگر باشد نظر
می شود هم جاده و هم راهبر

می نهد پیشِ تو از قعرِ وجود
تا تو پرسی چیست رازِ این نمود

جاده را همواره سازد این چنین
شوق را بیدار سازد این چنین

درد و داغ و تاب و تب بخشد ترا
گریه های نیم شب بخشد ترا

علم تفسیرِ جہانِ رنگ و بُو
دیدہ و دل پروَرش گیرد ازو

بر مقامِ جذب و شوق آرد ترا
باز چوں جبریل بگذارد ترا!

عشق کس را کے بخلوت می برد
او ز چشمِ خویش غیرت می برد!

اوّلِ او ہم رفیق و ہم طریق
آخرِ او راہ رفتن بے رفیق!

در گذشتم زاں ہمہ حور و قصور
زورقِ جاں باختم در بحرِ نور!

غرق بودم در تماشائے جمال
ہر زماں در انقلاب و لایزال!

گم شدم اندر ضمیرِ کائنات
چوں رباب آمد بچشمِ من حیات!

آنکہ ہر تارش رباب دیگرے
ہر نوا از دیگرے خونیں ترے!

ما ہمہ یک دودمانِ نار و نور
آدم و مہ و مہ و جبریل و حور!

پیشِ جاں آئینۂ او یختند
حیرتے را با یقیں آمیختند!

صبحِ امروزے کہ نورش ظاہر است
در حضورش دوش و فردا حاضر است!

حق ہویدا با ہمہ اسرارِ خویش
با نگاہِ من کند دیدارِ خویش!

دیدنش افزودنِ بے کاستن!
دیدنش از قبرِ تن برخاستن!

عبد و مولا در کمینِ یک دگر
ہر دو بے تاب اند از ذوقِ نظر!

زندگی ہر جا کہ باشد جستجو است!
حل نشد این نکتہ من صیدم کہ دوست!

عشق جاں را لذتِ دیدار داد
بازبانم جرأتِ گفتار داد

"اے دو عالم از تو با نور و نظر
اندکے آں خاکدانے را نگر

بندۂ آزاد را ناسازگار
بردمد از سنبلِ او نیشِ خار!

غالباں غرق اند در عیش و طرب
کارِ مغلوباں شمارِ روز و شب!

از ملوکیت جہانِ تو خراب
تیرہ شب در آستینِ آفتاب!

دانشِ افرنگیاں غارت گری
دیر با خیبر شد از بے حیدری!

آنکہ گوید لا الٰہ بیچارہ ایست
فکرش از بے مرکزی آوارہ ایست!

چار مرگ اندر پئے ایں دیر میر
سود خوار و والی و ملا و پیر!

ایں چنیں عالم کجا شایانِ تست
آب و گل دانے کہ بزدانِ تست!"

ندائے جمال

فلکِ حق از نقشہائے خوب و زشت
ہر چہ ما را سازگار آمد نوشت!

چیست بودن دانی اے مردِ نجیب؟
از جمالِ ذاتِ حق بردن نصیب!

آفریدن جستجوئے دیدنے!
دانمودن خویش را بر دیگرے!

این همه هنگامه‌ها از هست و بود
بی‌جمال ما نیاید در وجود!

زندگی هم فانی و هم باقی است
این همه خلاقی و مشتاقی است!

زنده از مشتاق شو خلاق شو
همچو ما گیرندهٔ آفاق شو!

در شکن آن را که ناید سازگار
از ضمیر خود دگر عالم بیار!

بندهٔ آزاد را آید گران
زیستن اندر جهان دیگران!

هر که او را قوت تخلیق نیست
پیش ما جز کافر زندیق نیست!

از جمال ما نصیب خود ببر
از خیال زندگانی برنخور

مرد حق! برنده چون شمشیر باش
خود جهان خویش را تقدیر باش!

زنده رود

چیست آئین جهان رنگ و بو
جز که آب رفته می ناید بجو!

زندگانی را ستر تکرار نیست
فطرت او خوگر تکرار نیست!

زیر گردون حجت او را نارواست
چون بپا افتاد قومے برنخاست!

ملتے چون مُرد کم خیزد ز قبر
چارهٔ او چیست غیر از قبر و صبر!

ندائے جمال

زندگانی نیست تکرارِ نفس
اصلِ او از حیّ و قیوم است و بس!

قربِ حق با آنکہ گفت اِنِّی قَرِیبٌ
از حیاتِ جاودانِ کُن نصیب!

فرد از توحید لاہوتی شود
ملت از توحید جبروتی شود!

بایزید و شبلی و بوذر از دست
امتاں را طُرّہ و دستار از دست!

بے تجلّی نیست آدم را ثبات
جلوہ ما فرد و ملت را حیات!

ہر دو از توحید می گیرد کمال
زندگی این را جلال آن را جمال!

این سلیمانی است آن سلمانی است
آن سراپا فقر و این سلطانی است!

آن یکی را بیند این گردد یکی
در جہاں با آن نشیں با این نبی!

چیست ملّت اے کہ گوئی لا الٰہ؟
با ہزاراں چشم بودن یک نگہ!

اہل حق را حجت و دعویٰ یکے است
'خیمہ ہائے ما جداد لہا یکے است'!

ذرہ ہا از یک نگاہی آفتاب
یک نگہ شو تا شود حق بے حجاب!

'خیمہ ہائے ما جداد لہا یکے است' - عربی ضرب المثل -

یک نگاہی را بچشم کم مبین — از تجلی ہائے توحید است این!

ملتے چوں می شود توحید مست
قوت و جبروت می آید بدست!

روح ملت را وجود از انجمن — روح ملت نیست محتاج بدن!
تا وجودش را نمود از صحبت است — مُرد چوں شیرازۂ صحبت شکست!
مُردہ؟ از یک نگاہی زندہ شو — بگذر از بے مرکزی پایندہ شو

وحدت افکار و کردار آفریں
تا شوی اندر جہاں صاحب نگیں!

زندہ رود

من کیم؟ تو کیستی؟ عالم کجاست — درمیانِ ما و تو دوری چراست؟

من چرا در بندِ تقدیرم بگو
تو نمیری من چرا میرم بگو!

ندائے جمال

بودۂ اندر جہانِ چار سو — ہر گہ گنجد اندرو میرد درو
زندگی خواہی خودی را پیش کن — چار سو را غرق اندر خویش کن

باز بینی من کیم تو کیستی!
در جہاں چوں مردی و چوں زیستی!

زندہ رود

پوزشِ ایں مردِ نادان در پذیر — پردہ را از چہرۂ تقدیر گیر
انقلابِ روس و المان دیدہ ام — شور در جانِ مسلمان دیدہ ام

دیدہ ام تدبیرہائے غرب و شرق
و انما تقدیرہائے غرب و شرق

افتادن تجلی جلال

ناگہاں دیدم جہانِ خویش را
آں زمین و آسمانِ خویش را

غرق در نورِ شفق گوں دیدمش
سُرخ مانندِ طبرخونِ دیدمش!

زاں تجلی ہا کہ در جانم شکست
چوں کلیم اللہ فتادم جلوہ مست!

نورِ او ہر پردگی را وا نمود
تابِ گفتار از زبانِ من ربود!

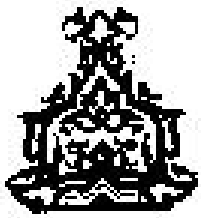
از ضمیرِ عالمِ بے چند و چون
یک نوائے سوزناک آمد برون!

"بگذر از خاور و افسونِ فرنگ مشو
کہ نیرزد بجوئے ایں ہمہ دیر و نہ و تو

آں نگینے کہ تو با اہرمناں باختۂ
ہم بجبریل ایلنے نتواں کرد گرو!

زندگی انجمن آرا و نگہدارِ خودی است
اے کہ در قافلہ سستے ہمہ شو با ہمہ رو!

تو فرو زنده تر از مهر منیر آمده
آنچنان زی که بهر ذره رسانی پرتو!
چون پگاه که در رهگذر باد فتاد
رفت اسکندر و دارا و قباد و خسرو!
از تنگ جامی تو میکده را سوا گردید
شیشه گیرد و پیمانه بیاشام دوتو!

خطاب به جاوید

سخنے به نژادِ نو

خطاب بہ جاوید

(سخنے بہ نژادِ نو)

ایں سخن از آستین بے حاصل است
بر نیاید آنچہ در قعرِ دل است!

گرچہ من صد نکتہ گفتم بے حجاب
نکتہ دارم کہ ناید در کتاب!

گر بگویم می شود پیچیدہ تر
حرف و صوت او را کند پوشیدہ تر!

سوزِ او را از نگاہِ من بگیر
یا ز آہِ صبح گاہِ من بگیر!

مادرت در سینہ تیں با تو داد
غنچہ تو از نسیمِ او کشاد!

از نسیمِ او ترا ایں رنگ و بوست
اے متاعِ ما بہائے تو ز دست

دولتِ جاوید از و اندوختی
از لبِ او لا الٰہ آموختی

اے پسر! ذوقِ نگہ از من بگیر
سوختن در لا الٰہ از من بگیر!

لا الٰہ گوئی؟ بگو از روئے جان
تا ز اندامِ تو آید بوئے جان!

مسلم مہ گردد ز سوزِ لا الٰہ
دیدہ ام ایں سوز را در کوہ و کہ!

این دو حرفِ لا الٰہ گفتار نیست — لا الٰہ جز تیغِ بے زنہار نیست!

زیستن با سوزِ او پیکار ہے است
لا الٰہ ضربِ است و ضربِ کار ہے است!

مومن و پیشِ کسان بستن نطاق! — مومن و عشقِ زری و فقر و نفاق!

با پشیزے دینِ ملت را فروخت — ہم متاعِ خانہ و ہم خانہ سوخت!

لا الٰہ اندر نمازش بود و نیست — تازہ اندر نیازش بود و نیست!

نور در صوم و صلوٰتِ او نماند — جلوہ در کائناتِ او نماند!

آنکہ بود اللہ او را اسلاف و برگ — فتنۂ او حبِّ مال و ترسِ مرگ!

رفت از و آں مستی و ذوق و سرور — دینِ او اندر کتاب و او بگور!

صحبتش با عصرِ حاضر در گرفت — حرفِ دیں را از دو پیغمبر گرفت

آں ز ایران بود و ایں ہندی نژاد — آں ز حج بیگانہ و ایں از جہاد!

تا جہاد و حج نماند از و حجاب — رفت جاں از پیکرِ صوم و صلوٰت

روح چوں رفت از صلوٰت و از صیام — فقر نا ہموار و ملت بے نظام!

سینہ ہا از گرمیِ قرآں تہی — از چنیں مرداں چہ امید ہی!

از خودی مردِ مسلماں در گذشت
اے خضر وقتے کہ آب از سر گذشت!

سجدہ کز وے زمیں لرزیدہ است — بر مرادش مہر و مہ گردیدہ است
سنگ اگر گیرد نشانِ آں سجود — در ہوا آشفتہ گردد ہم چو دود!
ایں زماں جز سر بزیری ہیچ نیست — اندرو جز ضعفِ پیری ہیچ نیست!
آں شکوہِ ربی الاعلیٰ کجاست — ایں گناہِ اوست یا تقصیرِ ماست؟
ہر کسے بر جادۂ خود تند رو — ناقۂ ما بے زمام و بے رزہ دو!

صاحبِ قرآں و بے ذوقِ طلب
العجب ثم العجب ثم العجب!

گر خدا سازد ترا صاحب نظر — روزگارے را کہ می آید نگر!
عقلہا بے باک و دلہا بے گداز — چشمہا بے شرم و غرقِ اندر مجاز!
علم و فن دین و سیاست عقل و دل — زوج زوج اندر طوافِ آب و گل!
آسیا آں مرد و بوم آفتاب — غیر ہیں از خویشتن اندر حجاب!
قلبِ او بے وارداتِ نو بنو — حاصلش از کشتِ نیکی و بدو جو!
روزگارش اندریں دیرینہ دیر — ساکن و تیغ بستہ و بے ذوق سیر!
صیدِ ملایانِ دنجیرِ ملوک — آہوے اندیشۂ او لنگ و لوک!
عقل و دین و دانش و ناموس و ننگ — بستۂ فتراکِ لردانِ فرنگ!
تا ختم بر عالمِ افکارِ او — بر دریدم پردۂ اسرارِ او!

در میانِ سینہ دل خوں کردہ ام
تا جہانش را دگرگوں کردہ ام

من بطبعِ عصرِ خود گفتم دو حرف — کردہ ام بحرین را اندر دو ظرف!
حرفِ پیچاپیچ در شعرِ خویش دار — تا کنم عقل و دلِ مردان شکار!
حرفِ تند و دار سے با نازِ فرنگ — نالۂ مستانہ از تارِ چنگ!
اصلِ ایں از ذکر و اصلِ آں ز فکر — اے تو باد او وارثِ ایں فکر و ذکر!
آنچہ یم از دو بحر اصلِ من است — فضلِ من فضلِ ست و ہم وصلِ من است!

تا مزاجِ عصرِ من دیگر فتاد
طرحِ من ہنگامۂ دیگر نہاد!

نوجواناں تشنہ لب، خالی ایاغ — شستہ و تاریک جاں روشن دماغ!
کم نگاہ و بے یقیں و نا امید — چشمِ شاں اندر جہاں چیزے ندید!
ناکساں منکر ز خود مومن بغیر — خشت بند از خاکِ شاں معمارِ دیر!
مکتب از مقصودِ خویش آگاہ نیست — تا بجذب اندر رو شش راہ نیست!
نورِ فطرت را ز جاں ہا پاک شست — یک گلِ رعنا ز شاخِ او نرست!
خشت را معمارِ ما کج می نہد — نوسے بطلبا بچہ سا ہیں دہد!

حرفِ پیچاپیچ اخ تلمیح بہ کتاب تشکیل جدید الہیات اسلامیہ بزبانِ انگریزی۔

علم تا سوزے نگیرد از حیات — دل نگیرد لذتے از واردات!
علم جز شرحِ مقاماتِ تو نیست — علم جز تفسیرِ آیاتِ تو نیست!
سوختن می باید اندر نارِ حس — تا بدانی نکتۂ خود را ز مس!

علمِ حق اول حواسِ آخر حضور
آخرِ ادمی نگنجد در شعور!

صد کتاب آموزی از اہلِ ہنر — خوشتر آں درسے کہ گیری از نظر
ہر کسے زاں مے کہ ریزد از نظر — مست میگردد بانداز دگر!
از دمِ بادِ سحر میرد چراغ — لالہ زاں بادِ سحر مے دراید باغ!
کم خور و کم خواب و کم گفتار باش — گردِ خود گردندہ چوں پرکار باش!
منکرِ حق نزدِ ملا کافر است — منکرِ خود نزدِ من کافر تر است!
آں بانکارِ وجود آمد عجول — ایں عجول و بیش ظلوم و بیش جہول!
شیوۂ اخلاص را محکم بگیر — پاک شو از خوفِ سلطان و امیر
عدل در قہر و رضا از کف مدہ — قصد در فقر و غنا از کف مدہ
حکم و شہوا راست چوں با ہم بجفت — جز بقیدِ خویش قندیلے مجو
حفظِ جاں با ذکر و فکرِ بے حساب — حفظِ تن با ضبطِ نفس اندر شباب

قصدِ سبیلِ نزدِ من اعتدال۔

هاکمی در عالمِ بالا و پست — جز بحفظِ جان و تن نا ید بدست

لذتِ سیر است مقصودِ سفر — گر نگه بر آشیاں داری مپر

ماه گردد تا شود صاحب مقام — سیرِ آدم را مقام آمد حرام!

زندگی جز لذتِ پرواز نیست — آشیاں با فطرتِ او ساز نیست

رزقِ زاغ و کرگس اندر خاکِ گور

رزقِ باز اں در سوادِ ماه و هور

سترِ دیں صدقِ مقال و اکلِ حلال — خلوت و جلوت تماشائے جمال!

در رہِ دیں سخت چوں الماس زی — دل بحق بر بند و بے وسواس زی!

سرِّے از اسرارِ دیں بر گو میت — داستانے از مظفر گو میت

اندر اخلاصِ عمل فرد و فرید — پادشاہے با مقامِ بایزید

پیشِ اوباشے چو فرزندانِ عزیز — سخت کش چوں صاحبِ خود دستیز

سبزه رنگے از نجیبانِ عرب — با وفا بے عیب پاک اندر نسب

مردِ مومن را عزیزانِ نکته رس — چیست جز قرآن و شمشیر و فرس؟

من چه گویم وصفِ آں خیر الجیاد — کوه و رویش آبها رفتے چو باد

روزِ هیجا از نظر آماده تر — تند بادے طائفِ کوه و کمر!

مظفر یکے از سلاطینِ گجرات پسرِ سلطان محمود کہ مسلمانانِ ہند او را بیگڑہ می خوانند ۔ خیر الجیاد اسپِ اصیل و نجیب ۔

در تگ او فتنه‌ها بے رستخیز — سنگ از ضربِ سُمِ او ریزہ ریز
روزے آں حیواں چو انساں ارجمند — گشت از دردِ شکم زار و نزند
کرد بطیارے علاجش از شراب — اسبِ شہ را دار با ندازِ پیچ و تاب
شاہِ حق بیں دیگراں کیلں نخواست — شرعِ تقویٰ از طریقِ ما جداست

اے ترا بخشد خدا قلب و جگر
طاعتِ مردِ مسلماں نے نگر!

دیں سراپا سوختن اندر طلب — انتہایش عشق و آغازش ادب!
آبروئے گل ز رنگ و بوئے اوست — بے ادب بے رنگ و بو بے آبرو ست!
نوجوانے را چو بینم بے ادب — روزِ من تاریک می گردد چو شب
تاب و تب در سینہ افزاید مرا — یاد عہدِ مصطفیٰ آید مرا!
از زمانِ خود پشیماں می شوم — در قرونِ رفتہ پنہاں می شوم!
ستر زن یا زوج یا خاکِ لحد — ستر مرداں حفظِ خویش از یارِ بد
حرفِ بد را بر لبِ آوردن خطاست — کافر و مومن ہمہ خلقِ خداست!
آدمیت احترامِ آدمی — با خبر شو از مقامِ آدمی!
آدمی از ربط و ضبطِ تن بہ تن — بر طریقِ دوستی گامے بزن!
بندۂ عشق از خدا گیرد طریق — می شود بر کافر و مومن شفیق!

کفر و دیں را گیر در پہنائے دل — دل اگر بگریزد از دل، وائے دل!

گرچہ دل زندانی آب و گل است
ایں ہمہ آفاق آفاقِ دل است!

گرچہ باشی از خداوندان دہ — فقر را از کف مدہ، از کف مدہ

سوزِ او خواہیدہ در جانِ تو ہست — ایں کہن مے از نیاگانِ تو ہست!

در جہاں جز در دلِ سلماں مخواہ — نعمتِ حق خواہ و از سلطاں مخواہ!

اے بسا مردِ حق اندیش و بصیر — می شود از کثرتِ نعمت ضریر!

کثرتِ نعمت گداز از دل برد — نازِ می آرد نیاز از دل برد!

سالہا اندر جہاں گردیدہ ام — نم بچشمِ منعماں کم دیدہ ام!

من فدائے آنکہ درویشانہ زیست
وائے آں کو از خدا بیگانہ زیست!

در مسلماناں مجو آں ذوق و شوق — آں یقیں آں رنگ و بو، آں ذوق و شوق!

عالماں از علمِ قرآں بے نیاز — صوفیاں درماندہ گرگ و سود باز!

گرچہ اندر خانقاہاں ہائے و ہوست — کو جوانمردے کہ صہبا در کدوست!

ہم مسلماناں فسردہ چوں ژالہ — چشمۂ کوثر بجویند از سفال!

ضریر۔ نابینا۔

بے خبر از سرِ دین اند ایں همه
اهلِ کین اند اهلِ کین اند ایں همه!

خیر و خوبی برخواص آمد حرام
دیده ام صدق و صفا را در عوام!

اهلِ دیں را باز داں از اهلِ کیں
هم نشینِ حق بجو با او نشیں!

کز گماں را رسم و آئیں دیگر است
سطوتِ پروازِ شاہیں دیگر است!

مردِ حق از آسماں افتد چو برق
بیزم او شہر و دشت و غرب و شرق

ماہ سنور اندر ظلامِ کائنات
او شریکِ اہتمامِ کائنات

او کلیم و او مسیح و او خلیل
او محمد او کتاب و او جبرئیل!

آفتابِ کائناتِ اہلِ دل
از شعاعِ او حیاتِ اہلِ دل

اول اندر نارِ خود سوزد ترا
باز سلطانی بیاموزد ترا

ما همه با سوزِ او صاحب دلیم
ورنه نقشِ باطلِ آب و گلیم

ترسم ایں عصرے که تو زادی دراں
در بدن غرق است و کم داند ز جاں!

چوں بدن از قحطِ جاں ارزاں شود
مردِ حق در خویشتن پنہاں شود!

در نیابد جستجو آں مرد را
گرچه بیند رو برو آں مرد را!

تو مگر ذوقِ طلب از کف مده
گرچه در کارِ تو افتد صد گره!

گر نیابی صحبتِ مردِ خبیر
از اب و جد آنچه من دارم بگیر!

پیرِ رومی را رفیقِ راہ ساز
تا خدا بخشد ترا سوز و گداز

زانکہ رومی مغز را داند ز پوست
پاسے او محکم فتد در کوے دوست!

شرح او کردند و او را کس ندید
معنیٔ او چوں غزالاں از مارمید

رقصِ تن از حرفِ او آموختند
چشم را از رقصِ جاں بر دوختند!

رقصِ تن در گردشش آرد خاک را!
رقصِ جاں بر ہم زند افلاک را!

علم و حکم از رقصِ جاں آید بدست
ہم زمیں ہم آسماں آید بدست!

فرد از و صاحبِ جذبِ کلیم!
ملت از وے وارثِ ملکِ عظیم!

رقصِ جاں آموختن کارے بود
خیرِ حق را سوختن کارے بود

تا ز نارِ حرص و غم سوزد جگر
جاں بر قص اندر نیاید اے پسر

ضعفِ ایمان است دلگیری است غم
نوجواناں را نمیمہ پیری است غم!

می شناسی؟ حرصِ فقرِ حاضر است
من غلام آنکہ بر خود قاہر است

اے مرا تسکینِ جانِ ناشکیب
تو اگر از رقصِ جاں گیری نصیب

ستر دینِ مصطفےٰ گویم ترا
ہم بقبر اندر دعا گویم ترا!

نیمۂ پیری: تلمیح بحدیث مشہور اللّٰھم نصف الھرام۔

فقرِ حاضر: تلمیح بحدیث مشہور ایاکم والطمع، فانہ الفقر الحاضر۔

مثنوی

پس چہ باید کرد اے اقوامِ شرق

مسافر

اقبال

(جملہ حقوق مع حق ترجمہ بحق مسز بیگم صلاح الدین بسلسلہ دختر نیک اختر علامہ ڈاکٹر سر محمد اقبال محفوظ ہیں)

طبع اوّل، ۱۹۳۶ء	بار اوّل	دو ہزار
طبع دوم، ۱۹۴۴ء		دو ہزار
طبع سوم، ۱۹۴۷ء		پانچ ہزار
طبع چہارم، ۱۹۵۸ء		دو ہزار
طبع پنجم، ۱۹۶۴ء		دو ہزار
طبع ششم، ۱۹۶۶ء		دو ہزار
طبع ہفتم، ۱۹۷۲ء		دو ہزار
طبع ہشتم، ۱۹۷۷ء		دو ہزار
طبع نہم، ۱۹۸۵ء		دو ہزار

کتبہ محمد صدیق، ۱۹۷۲ء / لاہور

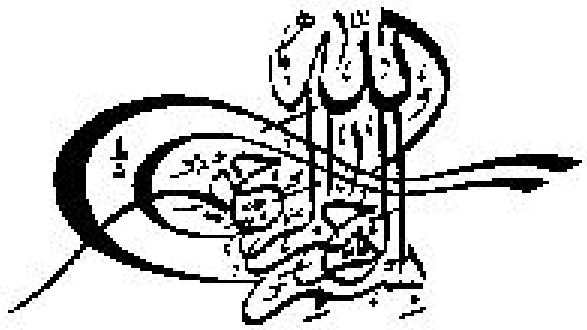
طابع شیخ نیاز احمد، مطبع غلام علی پرنٹرز، اشرفیہ پارک لاہور سے طبع کرا کے
ناشر بیگم صلاح الدین نے ۳۰ اقبال روڈ لاہور سے شائع کی۔

فہرست مضامین

نمبر شمار	مضمون	صفحہ
۱	بخوانندۂ کتاب	۶
۲	تمہید	۷
۳	خطاب بہ مہرِ عالمتاب	۱۰
۴	حکمتِ کلیمی	۱۲
۵	حکمتِ فرعونی	۱۵
۶	لَا اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہ	۱۷
۷	فقر	۲۰
۸	مردِ حُر	۲۶
۹	در اسرارِ شریعت	۲۹
۱۰	اشکے چند بر افراقِ ہندیاں	۳۳
۱۱	سیاستِ حاضرہ	۳۵
۱۲	حرفے چند با اُمتِ عربیہ	۳۹
۱۳	پس چہ باید کرد اے اقوامِ شرق	۴۳
۱۴	در حضورِ رسالت مآبؐ	۴۸

بخوانندهٔ کتاب

سپاهِ تازه برانگیزم از ولایتِ عشق
که در حریمِ خطر سے از بغاوتِ خرد است
زمانه، هیچ نداند حقیقتِ او را
جنون قباست که موزون بقامتِ خرد است
بآں مقام رسیدم چو در برش کردم
طوافِ بام و درِ من سعادتِ حسنِ است
گمان مبر که خرد را حساب و میزان نیست
نگاهِ بندهٔ مومن قیامتِ حسنِ است

تمہید

پیرِ رومی مرشدِ روشن ضمیر
کاروانِ عشق و مستی را امیر

منزلش برتر ز ماہ و آفتاب
خیمہ را از کہکشاں سازد طناب

نورِ قرآں در میانِ سینہ اش
جامِ جم شرمندۂ آئینہ اش

از نَے آں نے نوازِ پاک زاد
باز شورے در نہادِ من فتاد

گفت جانہا محرمِ اسرار شد
خاور از خوابِ گراں بیدار شد

جذبہ ہائے تازہ او را دادہ اند
بندہائے کہنہ را بگشادہ اند

جز تو اے دانائے اسرارِ فرنگ
کس نکو نشناخت ایں نارِ فرنگ

باش تا ابنِ خلیل اللہ مست
ہر کہن بتخانہ را باید شکست

اُستماں را زندگی جذبِ دروں
کم نظر ایں جذب را گوید جنوں

هیچ قومے زیرِ چرخِ لاجورد
سبے جنون و فنون کارے نکرد

مومن از عزم و توکل قاہر است
گر ندارد ایں دو جوہر کافر است

خیر را او باز میداند ز شر
از نگاہش عالمے زیر و زبر

کوہسار از ضربتِ او ریز ریز
در گریبانش ہزاراں رستخیز

تا مے از میخانۂ من خوردہ
کہنگی را از تماشا بردہ

در چمن زی مثلِ بو مستور و فاش
در میان رنگ پاک از رنگ باش

عصرِ تو از رمزِ جاں آگاہ نیست
دینِ او جز حبِ غیر اللہ نیست

فلسفی ایں رمز کم فہمیدہ است
فکرِ او بر آب و گل پیچیدہ است

دیدہ از قندیلِ دل روشن نکرد
پس ندید الا کبود و سرخ و زرد

اے خوش آں مردے کہ دل پاکش نہاد
بندِ غیر اللہ را از پا کشاد

سرِ شیری را نہ فہمد گاؤ میش
جز بہ پیشیاں کم نگوا سرِ خویش

با حریفِ سفلہ نتواں خورد مے
گرچہ باشد پادشاہِ روم و مے

یوسفِ ما را اگر گرگے برد
بہ کہ مردے نا کسے او را خورد

اہلِ دنیا بے تخیل بے قیاس
بوریا بافانِ طلسمِ ناشناس

اعجمی مردے چہ خوش شعرے سرود
سوز دارد تاثیرِ او جانِ وجود

"نالۂ عاشق بگوشِ مردمِ دنیا
بانگِ مسلمانی و دیارِ فرنگ است"

معنیٔ دین و سیاست باز گوے — اہلِ حق را زیں دو حکمت باز گوے

"غم خورد و نانِ غم افزایاں مخور (رومی)، تا نگہ عاقل غم خورد کودک شکر"

خرقۂ خود بار است بر دوشِ فقیر — چوں صبا جز بوے گل ساماں مگیر

قلزمی؟ با دشت و در پیچ و ستیز
شبنمی؟ خود را بہ گلبرگے بریز

سرِّ حق بر مردِ حق پوشیدہ نیست — روحِ مومن ہیچ میدانی کہ چیست؟

قطرۂ شبنم کہ از ذوقِ نمود — عقدۂ خود را بدستِ خود کشود

از خودی اندر ضمیرِ خود نشست — رختِ خویش از خلوتِ افلاک بست

رُخ سوے دریاے بے پایاں نکرد — خویشتن را در صدف پنہاں نکرد

اندر آغوشِ سحر یک دم تپید
تا بکامِ غنچۂ نورس چکید

خطاب به مهرِ عالمتاب

اے امیرِ خاور اے مهرِ منیر
می کنی هر ذره را روشن ضمیر

از تو این سوز و گداز اندر وجود
از تو هر پوشیده را ذوقِ نمود

می رود روشن تر از دستِ کلیم
زورقِ زرّینِ تو در جوئے سیم

پرتوِ تو ماه را مهتاب داد
لعل را اندر دلِ سنگ آب داد

لاله را سوزِ دروں از فیضِ تست
در رگِ او موجِ خوں از فیضِ تست

نرگسِ صد پرده را بر می درد
تا نصیبے از شعاعِ تو برد

خوش بیا صبحِ مرا آوردهٔ
هر شجر را نخلِ سینا کردهٔ

تو فروغِ صبح و من پایانِ روز
در ضمیرِ من چراغے برفروز

تیرهٔ چشمم را سراپا نور کن
در تجلّی هائے خود مستور کن

تا برون آرم شبِ افکارِ شرق
برفروزم سینهٔ احرارِ شرق

از نوائے پختهٔ سازم خام را
گرمشِ دیگر دهم ایام را

○ نرگسان : مزید علیہ نرگس۔

فکرِ شرقی آزاد گردد از فرنگ
از سرودِ من بگیرد آب و رنگ

زندگی از گرمیِ فکر است و بس
حریت از عفتِ فکر است و بس

چون شود اندیشۂ قومے خراب
ناسزہ گردد بدستش سیمِ ناب

میرد اندر سینہ‌اش قلبِ سلیم
در نگاہِ او کج آید مستقیم

برگراں از حربِ ضربِ کائنات
چشمِ او اندر سکون بیند حیات

موج از دریاش کم گردد بلند
گوہرِ او چون خزف ناارجمند

پس نخستیں بایدش تطہیرِ فکر
بعد ازاں آساں شود تعمیرِ فکر

○ ناسزہ : کھوٹ ○ تطہیر : پاک کرنا

حکمتِ کلیمی

تا نبوت حکمِ حق جاری کند
پشتِ پا بر حکمِ سلطاں می زند

در نگاہش قصرِ سلطاں کہنہ دیر
غیرتِ او بر نتابد حکمِ غیر

پختہ سازد صحبتش ہر خام را
تازہ نو غاسے دہد ایام را

درسِ او اللہ بس باقی ہوس
تا نیفتد مردِ حق در بندِ کس

از نمِ او آتشش اندر شاخِ تاک
در کفِ خاک از دمِ او جانِ پاک

معنیِ جبریل و قرآں استاد او
فطرتُ اللہ را نگہباں است او

حکمتش برتر ز عقلِ دوفنوں
از ضمیرش اُمتے آید بروں

حکمرانے بے نیاز از تخت و تاج
بے کلاہ و بے سپاہ و بے خراج

از نگاہش فتنہ دیں خیزد ز خے
دُردِ مے خُم تلخ تر گردد ز مے

اندر آہِ صبحگاہِ او حیات
تازہ از صبحِ نمودش کائنات

بحر و بر از زورِ طوفانش خراب
در نگاہِ او پیامِ انقلاب

○ پشت پا زدن : ٹھکرا دینا

درسِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ می دہد — تا دلے در سینۂ آدم نہد

عزم و تسلیم و رضا آموزدش — در جہاں مثلِ چراغ افروزدش

من نمی دانم چہ افسوں می کند — روح را در تن دگرگوں می کند

صحبتِ او ہر خزف را در کند — حکمتِ او مردِ حق را پر کند

بندۂ درماندہ را گوید کہ خیز — ہر کہن معبود را کن ریز ریز

مردِ حق! افسونِ ایں دیر کہن — از دو حرفِ رَبِّیَ الْاَعْلٰی شکن

فقر خواہی از تہیدستی منال — عافیت در حال و نے در جاہ و مال

صدق و اخلاص و نیاز و سوز و درد — نے زر و سیم و قماش سرخ و زرد

بگذر از کاؤس و کے اے زندہ مرد — طوفِ خود کن گردِ ایوانے مگرد

از مقامِ خویش دور افتادہ ام — گر کسی گم کن کہ شاہیں زادہ ام

مرغکے اندر شکارِ بوستاں — بر مرادِ خویش بندد آشیاں

تو کہ داری فکرتِ گردوں سیر — خویش را از مرغکے کمتر مگیر

دیگر ایں شاخِ کہن تعمیر کن — بر مرادِ خود جہانِ نو بنا کن

چوں فنا اندر رضائے حق شود — بندۂ مومن قضائے حق شود

○ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ: یہ آیہ قرآنی: لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ○

یعنی مومن خوف و غم سے پاک ہے۔

چار سوے با فضاے نیلگوں — از ضمیرِ پاکِ او آید بروں
در رضاے حق فنا شو چوں سلف — گوہرِ خود را بدوں آر از صدف
در ظلامِ ایں جہانِ سنگ و خشت — چشمِ خود روشن کن از نورِ سرشت
تا نہ گیری از جلالِ حق نصیب — ہم نیابی از جمالِ حق نصیب
ابتداے عشق و مستی قاہری است — انتہاے عشق و مستی دلبری است
مردِ مومن از کمالاتِ وجود — او وجود و غیرِ او ہر شے نمود

گر نگنجد سوز و تاب از لآ الٰہ
جز بکامِ او نہ گردد ہیچ مہ

حکمتِ فرعونی

حکمتِ ارباب دیں کردم عیاں
حکمتِ ارباب کیں را ہم بداں

حکمتِ ارباب دیں مکر است و فن
مکر و فن؟ تخریبِ جانِ تعمیرِ تن!

حکمتے از بندِ دیں آزادہ
از مقامِ شوق دور افتادہ

مکتب از تدبیرِ او گیرد نظام
تا بکامِ خواجہ اندیشد غلام

شیخِ ملت با حدیثِ دلنشیں
بر مرادِ او کند تجدیدِ دیں

از دمِ او وحدتِ قومے دو نیم
کس حریفش نیست جز چوبِ کلیم

وائے قومے کشتۂ تدبیرِ غیر
کارِ او تخریبِ خود تعمیرِ غیر

می شود در علم و فن صاحب نظر
از وجودِ خود نگردد باخبر!

نقشِ حق را از نگینِ خود سترد
در ضمیرش آرزوہا زاد و مرد

بے نصیب آمد ز اولادِ عنب
جاں بہ تن چوں مردہ در خاکِ گلب

از حریمِ بیگانہ پیرانِ کہن
نوجواناں چوں زناں مشغولِ تن

در دلِ شاں آرزوہا بے ثبات
مردہ زایند از بطونِ اُمہات

دخترانِ او بزلفِ خود اسیر
شوخ چشم و خود نما و خنده گیر

ساخته، پرداخته، دل باخته
ابروان مثلِ دو تیغ آخته

ساعدِ سیمینِ شاں عیشِ نظر
سینهٔ ماہی بموج اندر نگر

ملتے خاکسترِ او بے شرر
صبحِ او از شامِ او تاریک تر

ہر زماں اندر تلاشِ ساز و برگ
کارِ او فکرِ معاش و ترسِ مرگ

منعمانِ او بخیل و عیش دوست
غافل از مغز اند و اندر بندِ پوست

قوتِ فکر و نظر را مسعود او
در زیانِ دین و ایماں سود او

از حلالِ امروزِ خود بیزار دل
روزگارش نقشِ یک فردا نه بست

از نیاگانِ دفترے اندر بغل
الاماں از گفته هاے بے عمل!

دینِ او عہد و وفا بستن بغیر
یعنی از خشتِ حرم تعمیرِ دیر

آه قومے دل ز حق پرداخته
مُرد و مرگِ خویش را نشناخته

○ بطون : جمع بطن کی - پیٹ ○ امہات : جمع ام، مادر

لا الٰہ الا اللہ

نکتہ می گویم از مردانِ حال
امتاں را لا جلال الا جمال

لا و الا احتسابِ کائنات
لا و الا فتح بابِ کائنات

ہر دو تقدیرِ جہانِ کاف و نون
حرکت از لا زاید از الا سکون

تا ندا رمزِ لا الٰہ آید بدست
بندِ غیر اللہ را نتواں شکست

در جہاں آغازِ کار از حرفِ لاست
ایں نخستیں منزلِ مردِ خداست

ملتے کز سوزِ او یک دم تپید
از گلِ خود خویش را باز آفرید

پیشِ غیر اللہ لا گفتن حیات
تازہ از ہنگامۂ او کائنات

از جنونش ہر گریباں چاک نیست
در خورِ ایں شعلہ ہر خاشاک نیست

جذبۂ او در دلِ یک زندہ مرد
می کند صد رہ نشیں را رہ نورد

بندہ را با خواجہ خواہی در ستیز؟
تخمِ لا در مشتِ خاکِ او بریز

ہر کرا ایں سوز باشد در جگر
ہولش از ہولِ قیامت بیشتر

لا مقامِ ضربِ شے پے بہ پے — ایں غورِ° عد است نے آوازِ نے

ضربِ او ہر پود را ساز دنبود
تا بروں آئی ز گردابِ وجود

با تو میگویم ز ایامِ عرب — تا بدانی پختہ و خامِ عرب

ریز ریز از ضربِ او لات و منات — در جہات آزاد از بندِ جہات

ہر قبائے کہنہ چاک از دستِ او — قیصر و کسریٰ ہلاک از دستِ او

گاہ دشت از برق و بارانش بدرد — گاہ بحر از زور طوفانش بدرد

عالمے در آتشِ او مثلِ خس — ایں ہمہ ہنگامہ لا بود و بس

اندریں دیر کہن پیہم تپید — تا جہانے تازہ آمد پدید

بانگِ حق از صبح خیزیہائے اوست — ہر چہ ہست از تخم ریزیہائے اوست

اینکہ شمعِ لالہ روشن کردہ اند — از کشادِ جوئے او آوردہ اند

لوحِ دل از نقشِ غیر اللہ شست
از کفِ خاکش دو صد ہنگامہ رُست

ہم چناں بینی کہ در دورِ فرنگ — بندگی با خواجگی آمد بجنگ

روسش را قلبِ جگر گردیدہ خوں — از ضمیرش حرفِ لا آمد بروں

° غورِ عد : بجلی کی کڑک

آن نظامِ کہنہ را برہم زدست
تیز نیشے بر رگِ عالم زدست

کردہ ام اندر مقاماتش نگہ
لا سلاطین و لا کلیسا و لا الٰہ

فکرِ او در تند بادِ لا بماند
مرکبِ خود را سوئے الّا نراند

آیدش روزے کہ از زورِ جنوں
خویش را ازیں تند باد آرد برُوں

در مقامِ لا نیاساید حیات
سوئے الّا می خرامد کائنات

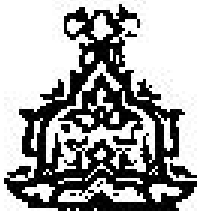
لا و الّا ساز و برگِ ممکنات
نفیِ بے اثبات مرگِ ممکنات

در محبت پختہ کے گردد خلیل
تا نگردد لا سوئے الّا دلیل

اے کہ اندر بیشہ ہا سازی سخن
نعرۂ لا پیشِ نمرودے بزن

ایں کہ می بینی نیرزد با دو جَو
از جلالِ لا الٰہ آگاہ شو

ہر کہ اندر دستِ او شمشیرِ لا ست
جملہ موجودات را فرمانرواست

○ دلیل : راہ نما

فقر

چیست فقر اے بندگانِ آب و گل — یک نگاہِ راہ بین با یک زندہ دل

فقر کارِ خویش را سنجیدن است — بر دو حرفِ لا الٰہ پیچیدن است

فقر شبیر از گریبانِ شعیر — بستۂ فتراکِ او سلطان و میر

فقر ذوق و شوق و تسلیم و رضاست — ما امینیم این متاعِ مصطفیٰ است

فقر بر کتوبیاں شبخوں زند — بر نوامیسِ جہاں شبخوں زند

بر مقامِ دیگر اندازد ترا — از زجاج الماس می سازد ترا

برگ و ساز از قرآنِ عظیم — مرد درویشے نہ گنجد در گلیم

گرچہ اندر بزم کم گوید سخن — یک دمِ او گرمیِ صد انجمن

بے پراں را ذوقِ پروازے دہد — پشہ را تمکینِ شہبازے دہد

با سلاطیں در فتد مردِ فقیر — از شکوہِ بوریا لرزد سریر

از جنوں می افگند ہوئے بہ شہر — دار ہا ند خلق را از جبر و قہر

○ نوامیس : جمع ناموس ، مراد قدرت کی پوشیدہ قوتوں سے ہے۔

نمی گیرد جز بآں صحرا مقام — کاندرو شاہیں گریزد از حمام

قلبِ او راقوت از جذب و سلوک — پیشِ سلطاں نعرہ او لا ملوک!

آتشِ ما سوز ناک از خاکِ او — شعلہ ترسد از خس و خاشاکِ او

بر نیفتد ملتے اندر نبرد — تا در و باقیست یک درویشِ مرد

آبروئے ما ز استغنائے اوست — سوزِ ما از شوقِ بے پروائے اوست

خویشتن را اندریں آئینہ بیں — تا ترا بخشند سلطانِ مبیں

حکمتِ دیں دل نوازی ہائے فقر
قوتِ دیں بے نیازی ہائے فقر

مومناں را گفت آں سلطانِ دیں — مسجدِ من ایں ہمہ روئے زمیں

الاماں از گردشِ نہ آسماں — مسجدِ مومن بدستِ دیگراں

سخت کوشد بندۂ پاکیزہ کیش — تا بگیرد مسجدِ مولائے خویش

اے کہ از ترکِ جہاں گوئی مگو — ترکِ ایں دیرِ کہن تسخیرِ او

راکبش بودن از و وارستن است — از مقامِ آب و گل برجستن است

صیدِ مومن ایں جہانِ آب و گل — باز را گوئی کہ صیدِ خود بہل؟

○ مسجدِ من ایں الخ: تلمیح ہے حضور رسالت مآب کی ایک مشہور حدیث کی طرف جس میں
ارشاد ہے کہ تمام روئے زمین میری مسجد ہے

حل نشد این معنیِ مشکل مرا — شاہیں از افلاک بگریزد چرا
وائے آں شاہیں کہ شاہی نشکرد — مرغکے از چنگ او نامد بدرد

در کنامے ماند زار و سرنگوں
پر نہ زد اندر فضاے نیلگوں

فقرِ قرآں احتسابِ ہست و بود — نے رباب و مستی و رقص و سرود
فقرِ مومن چیست؟ تسخیرِ جہات — بندہ از تاثیرِ او مولا صفات
فقرِ کافر خلوتِ دشت و دراست — فقرِ مومن لرزہ بحر و بر است!
زندگی آں را سکونِ غار و کوہ — زندگی این را ز مرگ باشکوہ!
آں خدا را جستن از ترکِ بدن — این خودی را بر فسانِ حق زدن
آں خودی را کشتن و دا سوختن — این خودی را چوں چراغ افروختن
فقر چوں عریاں شود زیرِ سپہر — از نہیبِ او بلرزد ماہ و مہر
فقرِ عریاں گرمیِ بدر و حنین — فقرِ عریاں بانگِ تکبیرِ حسینؓ

فقر را تا ذوقِ عریانی نماند
آں جلال اندر مسلمانی نماند

دل ز غیر اللہ بہ پرداز اے جواں
ایں جہانِ کہنہ در باز اے جواں

تا کجا بے غیرتِ دیں زیستن
اے مسلماں مردناں است ایں زیستن

مردِ حق باز آفریند خویش را
جز بہ نورِ حق نہ بیند خویش را

بر عیارِ مصطفیٰ خود را زند
تا جہانے دیگرے پیدا کند

آہ زاں قومے کہ از پا برفتاد
میر و سلطاں را و درویشے نزاد

داستانِ او مپرس از من کہ من
چوں بگویم آنچہ ناید در سخن

در گلویم گریہ ہا گردد گرہ
ایں قیامت اندرونِ سینہ بہ

مسلمِ ایں کشور از خود ناامید
عمر باشد با خدا مردے ندید

لاجرم از قوتِ دیں بدظن است
کاروانِ خویش را خود رہزن است

از سہ قرن ایں امتِ خوار و زبوں
زندہ بے سوز و سرودِ اندروں

پست فکر و دوں نہاد و کور ذوق
مکتب و ملا ے او محرومِ شوق

زشتیٔ اندیشہ او را خوار کرد
افترق او را از خود بیزار کرد

تا نداند از مقام و منزلش
مردِ دونِ انقلاب اندر دلش

طبعِ او بے صحبتِ مردِ خبیر
خستہ و افسردہ و حق ناپذیر

○ قرن : صدی ۔ ○ افتراق : پراگندگی ۔

بندۂ رد کردۂ مولاست او — مفلس و قلاش و بے پرواست او
نے بکف مالے کہ سلطانے برد — نے بدل نورے کہ شیطانے برد
شیخ او لُردِ فرنگی را مرید — گرچہ گوید از مقامِ بایزید
گفت دیں را ارد نق از محکومی است — زندگانی از خودی محرومی است

دولتِ اغیار را رحمت شمرد
رقص ہا گردِ کلیسا کرد و مُرد

اے تہی از ذوق و شوق و سوز و درد — می شناسی عصرِ ما با ما چہ کرد!
عصرِ ما مارا ز ما بیگانہ کرد — از جمالِ مصطفےٰ بیگانہ کرد
سوز او تا از میانِ سینہ رفت — جوہرِ آئینہ از آئینہ رفت
باطنِ ایں عصر را ناشناختی — دادِ اول خویش را در باختی
تا دماغِ تو بہ پیچ و تاب کش فتاد — آرزوئے زندہ در دل نزاد
احتسابِ خویش کن از خود مرو — یک دو دم از غیرِ خود بیگانہ شو
تا کجا ایں خوف و وسواس و ہراس — اندریں کشور مقامِ خود شناس
ایں چمن زار و لب و شاخِ بلند — بر نگوں شاخِ آشیانِ خود مبند
نغمہ داری در گلوئے بے خبر — جنسِ خود بشناس و بازارِ غاں مپر

○ لُرد: انگریزی لفظ لارڈ کا مخرج ہے۔ ○ دادِ اول الخ: یعنی تو نے اپنے آپ کو پہلے ہی داؤں ہار دیا

خویشتن را تیزیٔ شمشیر دہ
باز خود را در کفِ تقدیر دہ

اندرونِ تست سیلِ بے پناہ
پیشِ او کوہِ گراں ناپائدار

سیل را تمکین ز نا آسودن است
یک نفس آسودنش نابودن است

من نہ مُلّا، نے فقیہِ نکتہ رس
نے مرا از قصّہ درویشی خبر

در رہِ دیں تیز بین و سست گام
پختہ من خام و کارم ناتمام

نا دلِ پر اضطرابم داده اند
یک گرہ از صد گرہ بگشاده اند

از تب و تابم نصیبِ خود بگیر
بعد ازیں ناید چو من مردِ فقیر

○ تمکین : وقار، شان و شوکت۔

مردِ حُر

مردِ حُر محکم زند لا تخف ○ با مبیناں سر بجیب او سر بکف

مردِ حُر از لا الٰہ روشن ضمیر ○ می نگردد بندۂ سلطان و میر

مردِ حُر چوں اشتراں بارے برد ○ مردِ حُر بارے برد خارے خورد

پائے خود را آنچناں محکم نہد ○ نبضِ رہ از سوزِ او برمی جہد

جانِ او پایندہ تر گردد ز موت ○ بانگِ تکبیرش بروں از حرف و صوت

ہر کہ سنگِ ریزۂ او را نداند ز جاج ○ گیرد آں درویش از سلطاں خراج

گرمیِ طبعِ تو از صہبائے اوست ○ سوزِ تو پروردۂ دریائے اوست

پادشاہاں در قباہائے حریر ○ زرد رو از بیمِ آں عریاں فقیر

ستر دیں ما را خجستہ او نہاد ○ او درونِ خانۂ ما بیروں مباد

ما کلیسا دوست! ما مسجد فروش! ○ او ز دستِ مصطفیٰ پیمانہ نوش

○ لا تخف : تلمیح آیۂ قرآنی کی طرف یعنی خوف نہ کر۔

نے مغال را بندۂ نے ساغر بدست — ما تہی پیمانۂ او مستِ الست

چہرۂ گل از نمِ او احمر است — زآتشِ ما دودِ او روشن تر است!

دارد اندر سینہ تکبیرِ امم — در جبینِ او ست تقدیرِ امم

قبلۂ ما گہ کلیسا، گاہ دیر — او نخواہد رزقِ خویش از دستِ غیر

ما ہمہ عبدِ فرنگ او عبدِ دُنگ — او نہ گنجد در جہانِ رنگ و بو

صبح و شامِ ما بہ فکرِ ساز و برگ — آخرِ ما چیست؟ تلخیہائے مرگ!

در جہانِ بے ثباتِ او را ثبات — مرگِ او را از مقاماتِ حیات!

اہلِ دل از صحبتِ ما منفعل — گل ز فیضِ صحبتش دانائے دل

کارِ ما وابستۂ تخمین و ظن — او مسلمِ کردار و کم گوید سخن

ما گدایانِ کوچہ گرد و فاقہ مست — فقرِ او از لا الٰہ تیغے بدست

ما پرِ کاہے اسیرِ گردباد — ضربتش از کوہِ گراں سنگے کشاد

محرمِ او شو ز ما بیگانہ شو — خانہ ویراں باش و صاحب خانہ شو

شکوہ کم کن از سپہرِ لاجورد — زندہ شو از صحبتِ آں زندہ مرد

صحبت از علمِ کتابی خوشتر است — صحبتِ مردانِ حر آدم گر است

مردِ حُر دریائے ژرف و بیکراں — آب گیرد از بحر و نے از ناوداں

سینۂ ایں مردمی جوشد چو دیگ — پیشِ او کوہِ گراں یک تودہ ریگ!

○ ژرف: عمیق، گہرا۔ ○ ناوداں: پرنالہ

روزِ صلح آں برگ و ساز انجمن
ہم چو بادِ فرودیں اندر چمن

روزِ کیں آں محرمِ تقدیرِ خویش
گورِ خود می کند از شمشیرِ خویش

اے سرت گردم گریز از ما چو تیر
دامنِ او گیر و سبے تا با نہ گیر

می نہ روید تخمِ دل از آب و گل
سبزہ ہائے از خداوندانِ دل

اندریں عالم نیرزی با کسے
تا نیاویزی بدامانِ کسے

در اسرارِ شریعت

نکتہ ہا از پیچ و خم آموختم — خویش را در حرف و دا سوختم

مال را گر بہر دیں باشی حمول (رومی) — نِعْمَ مَالٌ صَالِحٌ گوید رسولؐ

گر نداری اندریں حکمت نظر — تو غلام و خواجۂ تو سیم و زر

از تہی دستاں کتابِ ہست ساں — از چنیں منعم فسادِ ہست ساں

جدت اندر چشمِ او خوار است و بس — کہنگی را او خریدار است و بس

در نگاہش ناصواب آمد صواب — ترسد از ہنگامہ ہائے انقلاب

خواجہ نانِ بندۂ مزدور خورد — آبروئے دخترِ مزدور برد

در حضورش بندہ می نالد چو نے — بر لبِ او نالہ ہائے سینہ سوز

نے بجایش بادہ و نے در سبوست — کاخ تعمیر کرد و خود بکوست

اے خوش آں منعم کہ چوں دیں ریش نیست
در چنیں عصرے خدا اندیش نیست

○ نِعْمَ مَالٌ صَالِحٌ : حدیث نبوی، مطلب یہ ہے کہ اگر مال دینی امور پر خرچ کرنے کے لیے جمع کیا جائے تو وہ مال صالح ہے

تا ندانی نکتۂ اکلِ حلال — بر جماعت زیستن گردد وبال

آہ یورپ زیں مقامِ آگاہ نیست — چشمِ او بنظرِ بنورِ اللہ نیست

او ندانند از حلال و از حرام — حکمتش خام است و کارش ناتمام

اُمتے بر اُمتے دیگر چرد — دانہ ایں می کارد آں حاصل برد

از ضعیفاں نال ربودن حکمت است — از تنِ شاں جاں ربودن حکمت است

شیوۂ تہذیبِ نو آدم دری است — پردۂ آدم دری سوداگری است

ایں بنوک ایں فکرِ چالاک یہود — نورِ حق از سینۂ آدم ربود

تا تہ و بالا نہ گردد ایں نظام
دانش و تہذیب و دیں سودائے خام

آدمی اندر جہانِ خیر و شر — کم شناسد نفعِ خود را از ضرر

کس نداند زشت و خوب کار چیست — جادۂ ہموار و ناہموار چیست

شرع بر بندد ز اعماقِ حیات — روشن از نورش ظلامِ کائنات

گر جہاں واند حرامش از حرام — تا قیامت پختہ ماند ایں نظام

نیست ایں کارِ فقیہاں اے پسر — بانگاہے دیگرے او را نگر

○ ینظر بنور اللہ صحیح ہے حدیث نبوی کی طرف جس کا مطلب یہ ہے کہ مومن اللہ کے نور سے دیکھتا ہے

○ بنوک : بینک کی جمع ، عربوں نے اس انگریزی لفظ کو معرب کر لیا ہے۔

○ اعماق : جمع عمق بمعنی

حکمش از عدل است و تسلیم و رضاست
بیخ او اندر ضمیرِ مصطفیٰ است

از فراق است آرزو با سینہ تاب
تو نمانی چوں شود او بے حجاب

از جدائی گرچہ جاں آید بلب
وصلِ او کم جو رضائے او طلب

مصطفیٰ داد از رضائے او خبر
نیست در احکامِ دیں چیزے دگر

تختِ جم پوشیدۂ زیرِ پوریاست
فقرِ و شاہی از مقاماتِ رضاست

حکمِ سلطاں گیر و از حکمش مسال
روزِ میداں نیست وزنِ قیل و قال

تا توانی گردن از حکمش مپیچ
تا نہ پیچد گردن از حکمِ تو ہیچ

از شریعت احسن التقویم شو
وارثِ ایمانِ ابراہیم شو

پس طریقت چیست اے الا صفات
شرعِ را دیدن بہ اعماقِ حیات

فاش می خواہی اگر اسرارِ دیں
جز بہ اعماقِ ضمیرِ خود مبیں

گر نہ بینی دینِ تو مجبوری است
ایں چنیں دیں از خدا مہجوری است

بندہ تا حق را نہ بیند آشکار
بر نمی آید ز جبر و اختیار

تو یکے در فطرتِ خود غوطہ زن
مردِ حق شو بر فلک و تسخیرِ من

○ احسن التقویم اشارہ ہے آیۂ قرآنی کی طرف، جس کا مطلب یہ ہے کہ وجودِ انسانی کی ساخت نہایت احسن طریق پر ہوئی ہے۔

تا نہ بینی زشت و خوب کار چیست — اندریں نہ پردہ اسرار چیست

ہر کہ از ستر نبی گیرد نصیب — ہم چو جبریل امیں گردد قریب

اے کہ می نازی بہ قرآن عظیم — تا کجا در حجرہ می باشی مقیم

در جہاں اسرار دیں را فاش کن — نکتۂ شرع مبیں را فاش کن

کس نہ گردد در جہاں محتاج کس — نکتۂ شرع مبیں این است و بس

مکتب و ملا سخن ہا ساختند — مومناں این نکتہ را نشناختند

زندہ قومے بود از تاویل مُرد — آتش او در ضمیر او فسرد

صوفیان را صفا را دیدہ ام — شیخ مکتب را نکو سنجیدہ ام

عصر من پیچیدہ ہم آید پدید — آنکہ در قرآن بغیر از خود ندید

ہر یکے دانائے قرآن و خبیر — در شریعت کم سواد و کم نظیر

عقل و نقل افتادہ در بند ہوس — منبر شاں منبر کاک است و بس

زیں کلیماں نیست امید کشود — آستیں ہا بے ید بیضا چہ سود؟

کار اقوام و ملل ناید درست
از عمل بنما کہ حق در دست تست

○ منبر کاک: کاک ایک قسم کی چھوٹی سی روٹی ہے۔ "منبر کاک" اس چوبی میز کو کہتے ہیں جس پر نانبائی روٹی رکھ کر بیچتا ہے۔

اشکے چند بر افراقِ ہندیاں

اے ہمالہ! اے حصارِ ملک! اے دیوارِ رنگ
زلستین تا کے چناں بے آب و رنگ؟

پیرِ مرداں از فراست بے نصیب
نوجواناں از محبت بے نصیب

شرق و غرب آزاد و ما نخچیرِ غیر
خشت ما سرمایۂ تعمیرِ غیر

زندگانی بر مرادِ دیگراں
جاوداں مرگ است بے خوابِ گراں

نیست ایں مرگے کہ آید ز آسماں
نخلِ آدمی بالد از اعماقِ جاں

صیدِ او نے مردہ شو خواہد نہ گور
نے ہجومِ دوستاں از نزد و دور

جامۂ کس در برِ او چاک نیست
دوزخِ او آں سوئے افلاک نیست

در ہجومِ روزِ حشر او را مجو
ہست در امروزِ او فردائے او

ہر کہ ایں جاوانہ کشت ایں جا درود
پیشِ حق آں بندہ را بردن چہ سود

اُمتے کز آرزو نیشے نہ خورد
نقشِ او را فطرت از گیتی سترد

اعتبارِ تخت و تاج از ساحری است
سخت چوں سنگ ایں زجاج از ساحری است

در گذشت از حکمِ ایں سحر آفریں
کافری از کفر و دینداری ازیں

○ مردہ شو: غسل دینے والا۔

هندیاں با یک دگر آویختند — فتنہ ہائے کہنہ باز انگیختند
تا فرنگی قومے از مغرب زمیں — ثالث آمد در نزاعِ کفر و دیں

کس نداند جلوۂ آب از سراب
انقلاب! اے انقلاب! اے انقلاب!

اے ترا ہر لحظہ سودائے گل و آب — از ضمیرِ حق طلب یک زندہ دل
آشیانش گرچہ در آب و گل است — نہ فلک سرگشتہ ایں یک دل است
تا نہ پنداری کہ از خاک است او — از بلندی ہائے افلاک است او
ایں جہاں او را حریمِ کوئے دوست — از قبائے لالہ گیرد بوئے دوست
ہر نفس با روزگار اندر ستیز — سنگ رہ از ضربتِ او ریز ریز
آشنائے منبر و دار است او — آتشِ خود را نگہدار است او
آنچہ بے وجد است با دارد ببر — می دہد موجش ز طوفانے خبر
زندہ و پایندہ از نانِ تنور — میرد آں ساعت کہ گردد بے حضور
چوں چراغ اندر شبستانِ دلن — روشن از سوزِ خلوت و ہم انجمن
ایں چنیں دل خود نگر اللہ مست — جز بہ درویشی نمی آید بدست

اے جواں دامانِ او محکم بگیر
در غلامی زادۂ از آدمیر

سیاسیاتِ حاضرہ

می کند بندِ غلاماں سخت تر — حریت می خواند او را بے بصر

گرمیِ ہنگامۂ جمہور دید — پردہ بر روئے ملوکیت کشید

سلطنت را جامعِ اقوام گفت — کارِ خود را پختہ کرد و خام گفت

در فضایش بال و پر نتواں کشود — با کلیدش ہیچ در نتواں کشود

گفت با مرغِ قفس "اے دردمند — آشیاں در خانۂ صیاد بند

ہر کہ سازد آشیاں دشت و مرغ — او نباشد ایمن از شاہین و چرغ"

از فسونش مرغِ زیرک دانہ ست — نالہ ہا اندر گلوئے خود شکست

حریت خواہی بہ پیچاکش مسفت — تشنہ میرد بر نمِ تاکش مسفت

الحذر از گرمیِ گفتارِ او — الحذر از حرفِ پہلودارِ او

○ پہلودار : ایسی بات جس کے کئی معانی نکل سکتے ہیں۔

چشم ها از سرمه اش بے نور تر
بندهٔ مجبور از و مجبور تر

از شرابِ ناگہانش الحذر
از قمارِ بد نشانش الحذر

از خودی غافل نہ گردد مردِ حُر
حفظِ خود کن حبِّ افیونش مخور

پیشِ فرزنداں بگو حرفِ کلیم
تا کند ضربِ تو دریا را دو نیم

دامنم از رسوائی ایں کارواں
در ضمیرِ او ندیدم نورِ جاں

تن پرست و جاہ مست و کم نگہ
اندرونش بے نصیب از لا الٰہ

در حرم زاد و کلیسا را مرید
پردهٔ ناموسِ ما را بر درید

دامنِ او را گرفتن ابلہی است
سینهٔ او از دلِ روشن تہی است

اندریں رہ تکیہ بر خود کن کہ مرد
صیدِ آہو باسگِ کور ے نکرد

آہ از قومے کہ چشم از خویش بست
دل بہ غیر اللہ داد از خود گسست

تا خودی در سینہ اش ملت بمرد
کوہ کاہی کرد و باد او را ببرد

گرچہ دارد لا الٰہ اندر نہاد
از بطونِ او مسلمانے نزاد

آنکہ بخشد بے یقیناں را یقیں
آنکہ لرزد از سجودِ او زمیں

آنکہ زیرِ تیغ گوید لا الٰہ
آنکہ از خوشش بروید لا الٰہ

○ سائیں : پیسہ

آں سرور آں سوز مشتاقی نماند
در حرم صاحبدلے باقی نماند

اے مسلماں اندریں دیر کہن
تا کجا باشی بہ بند اہرمن

جہد با توفیق و لذت در طلب
کس نیابد بے نیاز نیم شب

زیستن تا کے بہ بحر اندر چو خس
سخت شو چوں کوہ از ضبط نفس

گرچہ دانا حال دل با کس نگفت
از تو در خویش نتوانم نہفت

تا غلامم در غلامی زادہ ام
ز آستان کعبہ دور افتادہ ام

چوں بنام مصطفیٰ خوانم درود
از خجالت آب می گردد وجود

عشق می گوید کہ اے محکوم غیر
سینۂ تو از بتاں مانند دیر

تا نداری از محمد رنگ و بو
از درود خود میالا نام او"

از قیام بے حضور من مپرس
از سجود بے سرور من مپرس

جلوۂ حق گرچہ باشد یک نفس
قسمت مردان آزاد است و بس

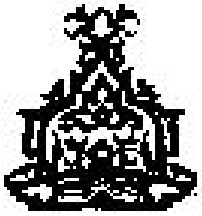
مرد آزاد سے چو آید در سجود
در طوافش گرم رو چرخ کبود

ما غلاماں از جلالش بے خبر
از جمال لازوالش بے خبر

از غلامے لذت تسلیم مجو
گرچہ باشد حافظ قرآں بجو

مومن است و پیشۂ او آذری است — دین و عرفانش سراپا کافری است
در بدن داری اگر سوزِ حیات — ہست معراجِ مسلمان در صلوٰت
در نداری خونِ گرم اندر بدن — سجدۂ تو نیست جز رسمِ کہن

عیدِ آزاداں شکوہِ ملک و دیں
عیدِ محکوماں ہجومِ مومنیں!

○ ہست معراجِ مسلمان الخ: تلمیح حدیثِ حضور رسالت مآب کی طرف، جس کا مطلب یہ ہے کہ نماز معراج ہے مردِ مومن کے لیے۔

حرفے چند با اُمّتِ عربیہ

اے درودِ شستِ تو باقی تا ابد
نعرۂ لا قیصرؔ و کسریٰ کہ زد؟

در جہانِ نَے دو رو دیر و زود
اوّلیں خوانندۂ قرآں کہ بود؟

رمزِ الّا اللہ کرا آموختند؟
ایں چراغِ اوّل کجا افروختند؟

علم و حکمت ریزہ از خوانِ کیست؟
آیۂ فاصبحتمؔ اندر شانِ کیست؟

از دمِ سیرابِ آں امّی لقب
لالہ رُست از ریگِ صحرائے عرب

تربیت پروردۂ آغوشِ اُوست
یعنی امروزِ امم از دوشِ اُوست

او دلے در سینۂ آدم نہاد
او نقاب از طلعتِ آدم کشاد

ہر چہ داوندِ کہن را او شکست
ہر کہن شاخ از نمِ او غنچہ بست

گرمیِ ہنگامۂ بدر و حُنین
حیدرؓ و صدّیقؓ و فاروقؓ و حسینؓ

○ لا قیصر و کسریٰ: تلمیح ہے مشہور حدیث کی طرف هلك قیصر فلا قیصر بعدہٗ الخ

○ فاصبحتمؔ: تلمیح ہے آیۂ قرآنی کی طرف فاصبحتم بنعمتہٖ اخوانا۔

سطوتِ بانگِ صلوٰت اندر نبرد | قرأتِ الصّٰفّٰت اندر نبرد
تیغِ ایوبی نگاہِ بایزید | گنجہائے ہر دو عالم را کلید
عقل و دل را مستی از یک جامِ مے | اختلاطِ ذکر و فکرِ روم و ٹے
علم و حکمت شرع و دیں، نظمِ امور | اندرونِ سینہ دل ہا ناصبور
حسنِ عالم سوز احمر ؐ تاج | آنکہ از قدّ و سیاں گیرد خراج
ایں ہمہ یک لحظہ از اوقاتِ اوست | یک تجلّی از تجلّیاتِ اوست
ظاہرش ایں جلوہ ہائے دلفروز | باطنش از عارفاں پنہاں ہنوز

حمدِ بیحد مر رسولِ پاک را
آں کہ ایماں داد مشتِ خاک را

(خواجہ عطار بہ تغیرِ لفظی)

حق ترا بر اں تراز شمشیر کرد | سار باں را راکبِ تقدیر کرد
بانگِ تکبیر و صلوٰت حرب و ضرب | اندراں غوغا کشادِ شرق و غرب

○ الصّٰفّٰت : سورہ قرآن کا نام ہے۔
○ ایوبی : سلطان صلاح الدین ایوبی رحمۃ اللہ علیہ۔
○ بایزید : حضرت بایزید بسطامی مشاہیر اولیائے اُمت سے ہیں۔
○ رومِ و ٹے : یعنی حضرت جلال الدین رومی اور امام فخر الدین رازی۔

اے خوش آں صحرا نشینے دل بزرگ
آہ ازیں دل گیری و افسردگی

کارِ خود را آستاں بر دند پیش
تو ندانی قیمتِ صحرائے خویش

آستینے بودی، آسمے گردیدہ
بزمِ خود را خود ز ہم پاشیدہ

ہر کہ از بندِ خودی وارست، مُرد
ہر کہ با بیگانگاں پیوست، مُرد

آنچہ تو با خویش کردی کس نکرد
رُوحِ پاکِ مصطفیٰ آمد بدرد

اے ز افسونِ فرنگی بے خبر
فتنہ ہا در آستینِ او نگر

از فریبِ او اگر خواہی اماں
اشتراں را از خسِ خود براں

حکمتش ہر قوم را بے چارہ کرد
وحدتِ اعرابیاں صد پارہ کرد

تا عرب در حلقۂ دامش فتاد
آسماں یک دم اماں او را نداد

عصرِ خود را بنگر اے صاحب نظر
در بدن باز آفریں رُوحِ عمر

قوت از جمعیتِ دینِ مبیں
دیں ہمہ عزم است و اخلاص و یقیں

تا ضمیرش را ز دینِ فطرت است
مردِ صحرا پاسبانِ فطرت است

سادہ و طبعش عیارِ زشت و خوب
از طلوعش صد ہزار انجم غروب

بگذر از دشت و در و کوہ و دمن
خیمہ را اندر وجودِ خویش زن

طبع از بادِ بیاباں کردہ تیز
ناقہ را سردہ بمیدانِ ستیز

○ از ہم پاشیدن : پراگندہ کردن

عصرِ حاضر زادهٔ ایام تست
مستیِ او از مئے گلفامِ تست

شارحِ اسرارِ او تو بودهٔ
اوّلین معمارِ او تو بودهٔ

تا به فرزندی گرفت او را فرنگ
شاهدِ سنجیدهٔ بے ناموس و ننگ

گرچه شیرین است و نوشین است او
کج خرام و شوخ و بے دین است او

مردِ صحرا! سنجیده ترکن خام را
بر عیارِ خود بزن ایّام را

پس چہ باید کرد اے اقوامِ شرق

آدمیت زار نالید از فرنگ
زندگی ہنگامہ بر چید از فرنگ

پس چہ باید کرد اے اقوامِ شرق؟
باز روشن می شود ایامِ شرق

در ضمیرش انقلاب آمد پدید
شب گذشت و آفتاب آمد پدید

یورپ از شمشیرِ خود بسمل فتاد
زیرِ گردوں رسمِ لادینی نہاد

گرگ اندر پوستینِ برّہ
ہر زماں اندر کمینِ برّہ

شکلاتِ حضرتِ انساں ازوست
آدمیت داغِ پنہاں ازوست

در نگاہش آدمی آب و گل است
کاروانِ زندگی بے منزل است

ہر چہ می بینی ز انوارِ حق است
حکمتِ اشیا ز اسرارِ حق است

ہر کہ آیاتِ خدا بیند حُر است
اصلِ ایں حکمت ز حکمِ اُنظُرُوا است

○ رسمِ لادینی : یعنی نظامِ امورِ سیاست میں دین سے بے تعلق ہو جانا۔

○ حکمِ اُنظُرُوا : تلمیح ہے آیۂ قرآنی کی طرف اَفَلَا یَنظُرُونَ اِلَی الْاِبِلِ کَیْفَ خُلِقَتْ۔ (غاشیہ)

یعنی نظامِ فطرت کا بغور مطالعہ کرو۔

بندۂ مومن ازو بہروز تر
ہم بہ جمالِ دیگراں دل سوز تر

علم چوں روشن کند آب و گلش
از خدا ترسندہ تر گردد دلش

علم اشیا خاکِ ما را کیمیاست
آہ! در افرنگ تاثیرش جداست

عقل و فکرش بے عیارِ خوب و زشت
چشمِ او بے نم دلِ او سنگ و خشت

علم از زور و سواست اندر شہر و دشت
جبرئیل از صحبتش ابلیس گشت

دانشِ افرنگیاں تیغے بدوش
در ہلاکِ نوعِ انساں سخت کوش

با خسان اندر جہانِ خیر و شر
در نیاز و مستی علم و ہنر

آہ از افرنگ و از آئینِ او
آہ از اندیشۂ لادینِ او

علمِ حق را ساحری آموختند
ساحری نے کافری آموختند!

ہر طرف صد فتنہ می آرد نفیر°
تیغ را از پنجۂ ہابیل بگیر

اے کہ جاں را بازمی دانی ز تن
سحرِ ایں تہذیبِ لادینے بشکن

روحِ شرق اندر تنش باید دمید
تا بگردد قتلِ معنی را کلید

عقل اندر جسمِ دل نیروانی است
چوں ز دل آزاد شد شیطانی است

زندگانی ہر زماں در کشمکش
عبرت آموز است لعوالِ حبش

° نفیر آوردن : ہجوم کرنا۔

شرعِ یورپ بے نزاعِ قیل و قال — بندہ را کرد است بر گرگاں حلال

نقشِ نو اندر جہاں باید نہاد — از کفن دزداں چہ امید کشاد؟

در جنیوا چیست غیر از مکر و فن — صیدِ تو ایں میش و آں نخچیرِ من!

نکتہ ہا کوی نہ گنجد در سخن
یک جہاں آشوب و یک گیتی فتن!

اے اسیرِ رنگ پاک از رنگ شو — مومنِ خود، کافرِ افرنگ شو

رشتۂ سود و زیاں در دستِ تست — آبروئے خاوراں در دستِ تست

ایں کہن اقوام را شیرازہ بند — رایتِ صدق و صفا را کن بلند

اہلِ حق را زندگی از قوت است — قوتِ ہر ملت از جمعیت است

رائے بے قوت ہمہ مکر و فسوں
قوتِ بے رائے جہل است و جنوں

سوز و ساز و درد و داغ از آسیاست — ہم شراب و ہم ایاغ از آسیاست

عشق را ما دلبری آموختیم — شیوۂ آدم گری آموختیم

ہم ہنر ہم دیں ز خاکِ خاور است — رشکِ گردوں خاکِ پاکِ خاور است

وانمودیم آنچہ بود اندر حجاب — آفتاب از ما و ما از آفتاب

ہر صدف را گوہر از عمانِ ماست — شوکتِ ہر بحر از طوفانِ ماست

روحِ خود در سوزِ بلبل دیده ایم
خونِ آدم در رگِ گل دیده ایم

فکرِ ما جویایِ اسرارِ وجود
زد نخستین زخمه بر تارِ وجود

داشتیم اندر میانِ سینه داغ
بر سرِ راهے نهادیم ایں چراغ

اے امینِ دولتِ تہذیبِ دیں
آں یدِ بیضا برآر از آستیں

خیز و از کارِ امم بیگانه گیر
نشترِ افرنگ را از سر بنه

نقشے از جمعیتِ خاور و فرنگ

داستانِ خود را از دستِ اہرمن

دانی از افرنگ از کارِ فرنگ
تا کجا در قیدِ زنارِ فرنگ

زخم از و نشتر از و سوزن از و
ما و جوئے خون و میدانِ رفو!

خود بدانی بادشاہی قاہری است
قاہری در عصرِ ما سوداگری است

تختہ دکاں شریکِ تخت و تاج
از تجارت نفع و از شاہی خراج

آں جہاں بانے کہ ہم سوداگر است
بر زبانش خیر و اندر دل شر است

گر تو میدانی حسابش را درست
از حریرش نرم تر کرباسِ تست

بے نیاز از کارگاہِ او گذر
در زمستاں پوستینِ او مخر

کشتنِ بے حربہ ضربِ آہنِ اوست
مرگ اگر در گوشِ ماشینِ اوست

بوریائے خود بہ قالینش مده
بیذقِ خود را بہ فرزینش مده

گوہرش تف دارد و در لعلش رگ است
مشک این سودا گر از ناف سگ است

رہزنِ چشمِ تو خوابِ مخملش
رہزنِ تو رنگ و آبِ مخملش

صد گرہ افگندہ در کارِ خویش
از قماشِ او مکن دستار خویش

ہوشمندے از خمِ او مے نخورد
ہر کہ خورد اندر ہمیں میخانہ مرد

وقت سودا خند خندد کم خروش
ما چو طفلانیم و او شکر فروش

محرم از قلب و نگاہِ مشتری است
یا رب این سحر است یا سوداگری است

تا جبانِ رنگ و بو بردند سود
ما خریداران ہمہ کور و کبود

آنچہ از خاکِ تو رست اے مردِ حُر
آں فروش و آں بپوش و آں بخور

آں نکو بینان کہ خود را دیدہ اند
خود گلیمِ خویش را بافیدہ اند

اے ز کارِ عصرِ حاضر بے خبر
چرب دستیہائے یورپ را نگر

قالی از ابریشمِ تو ساختند
باز او را پیشِ تو انداختند

چشمِ تو از ظاہرش افسوں خورد
رنگ و آبِ او ترا از جا برد

وائے آں دریا کہ موجش کم تپید
گوہرِ خود را ز غوّاصاں خرید!

بیدق، فرزین، پیادہ، وزیر، اصطلاحاتِ شطرنج۔ تف دار، بعیب دار۔ قالی، قالین۔ چرب دستی، کاریگری۔

در حضور رسالت مآبؐ

شب سترہ اپریل ۱۹۳۶ء کہ در دارالاقبال بھوپال بودم سید احمد خاں رحمۃ اللہ علیہ را در خواب دیدم فرمودند کہ از علالتِ خویش در حضور رسالت مآبؐ عرض کن

اے تو مایہ چارگاں را ساز و برگ
وا رہاں ایں قوم را از ترسِ مرگ

سوختی لات و منات کہنہ را
تازہ کردی کائنات کہنہ را

در جہانِ ذکر و فکر انس و جاں
تو صلوٰتِ صبح، تو بانگِ اذاں

لذتِ سوز و سرور از لا الٰہ
در شبِ اندیشہ نور از لا الٰہ

نے خدا ہا ساختیم از گاؤ و خر
نے حضورِ کاہناں افگندہ سر

نے سجودے پیشِ معبودانِ پیر
نے طوافِ کوشکِ سلطانِ میر

ایں ہمہ از لطفِ بے پایانِ تست
فکرِ ما پروردۂ احسانِ تست

ذکرِ تو سرمایۂ ذوق و سرور
قوم را دارد بہ فیضِ تو غیور

اے مقام و منزلِ ہر راہرو
جذبِ تو اندر دلِ ہر راہرو

سازِ ملت بے صدا گردید و سخت
زخمہ بر رگہائے او باید گراں

در عجم گردیدم و هم در عرب
مصطفیٰ نایاب و ارزان بولهب

ایں مسلماں زادۂ روشن دماغ
ظلمت آبادِ ضمیرش بے چراغ

در جوانی نرم و نازک چوں حریر
آرزو در سینۂ او زود میر

ایں غلام ابن غلام ابن غلام
حریت اندیشۂ او را حرام

مکتب از وے جذبۂ دیں در ربود
از وجودش ایں قدر دانم کہ بود

ایں ز خود بیگانہ ایں مستِ فرنگ
نانِ جو می خواہد از دستِ فرنگ

نان خرید ایں فاقہ کش با جانِ پاک
داد ما را نالہ ہائے سوزناک

دانہ چیں مانندِ مرغانِ سراست
از فضائے نیلگوں ناآشناست

آتشِ او در نے و نیِ او نگنجد آتشش
یعنی ایں دوزخ دگرگوں ساختش

شیخِ مکتب کم سواد و کم نظر
از مقامِ او ندارد او خبر

مومن او از رمزِ مرگ آگاہ نیست
در دلش لا غالب الا اللہ نیست

تا دلِ او در میانِ سینہ زد
می نیندیشد مگر از خواب و خورد

بہرِ یک نانِ نشستر لا و نعم
منتِ صد کس برائے یک شکم

از فرنگی می شود لات و منات
مومن و اندیشۂ او سومنات

لا غالب الا اللہ یعنی اللہ کے سوا کوئی غالب نہیں۔

قُم بِاذنی گوئے او را زندہ کن
در دلش اللہ ھُو را زندہ کن

ما ہمہ افسونیِ تہذیبِ غرب
کشتۂ افرنگیاں بے حرب و ضرب

تو ازاں قومے کہ جامِ او شکست
دانما یک بندۂ اللہ مست

"تا مسلماں باز بیند خویش را
از جہانے برگزیند خویش را"

شہسوارا! یک نفس در کشمکش
حرفِ من آساں نیاید بر زباں

آرزو آید کہ ناید تا بہ لب؟
می نگردد شوق محکومِ ادب

آں بگوید لب کشائے دردمند
ایں بگوید چشم بکشا لب ببند

گردِ تو گردد حریمِ کائنات
از تو خواہم یک نگاہِ التفات

ذکر و فکر و علم و عرفانم توئی
کشتی و دریا و طوفانم توئی

آبروئے زار و زبون و ناتواں
کس بہ فتراکم نہ بستہ اندر جہاں

اے پناہِ من حریمِ کوئے تو
من بامیدے رسیدم سوئے تو

آں نوا در سینہ پروردن کجا
وز دمے صد غنچہ وا کردن کجا

نغمہ من در گلوئے من شکست
شعلہ از سینہ ام بیروں نجست

در نفس سوزِ جگر باقی نماند
لطفِ قرآنِ سحر باقی نماند

نالہ کو می نہ گنجد در ضمیر تا مگر باد در سینہ ام ماند اسیر

یک فضائے بے کراں می بایدش
وسعتِ نہ آسماں می بایدش

آہ زاں دردے کہ در جانِ تن است گوشۂ چشم تو دارد مے من است
در نسازد با دوا ہا جانِ زار تلخ و بوسش بر مشامم ناگوار
کارِ ایں بیمار نتواں برد پیش من چو طفلاں نالم از داد مے خویش
تلخیٔ او را فشیدم از شکر خندہ ہا در لب بدوزد چارہ گر
چوں بصیری از تو می خواہم کشود تا بمن باز آید آں روزے کہ بود
مہرِ تو بر عاصیاں فرزوں تر است در خطا بخشی چو مہرِ مادر است
با پرستارانِ شب دارم ستیز باز روغن در چراغِ من بریز
اے وجودِ تو جہاں را نوبہار پرتوِ خود را دریغ از من مدار
خود بدانی قدرِ تن از جاں بود (رومی) قدرِ جاں از پرتوِ جاناں بود
تا ز غیر اللہ ندارم ہیچ امید یا مرا شمشیر گرداں یا کلید
فکرِ من در فہمِ دیں ہلاک و خجست تخمِ کردارے ز خاکِ من نرست

بصیری: مشہور عربی قصیدۂ بُردہ کا مصنف، یہ قصیدہ حضور رسالتمآب کی نعت میں ہے۔ روایت ہے کہ بصیری کا قصیدہ بارگاہِ نبوی میں مقبول ہوا اور مصنف کو فالج کی بیماری سے نجات ملی۔

تیشه‌ام را تیزتر گرداں کہن — سخته دارم فرزنداں از کوہکن

مومنم، از خویشتن کافر نیم
بر فسانم زن کہ بد گوہر نیم

گرچہ کشتِ عمرِ من بے حاصل است — چیزکے دارم کہ نامِ او دل است

دانش پوسیدہ از چشمِ جہاں — کز شمیمِ شعر من یابد نشاں!

بندہ را کوتاہ بیں ساز و برگ — زندگانی بے حضورِ خواجہ مرگ!

اے کہ دادی کودکِ را سوزِ عرب — بندۂ خود را حضورِ خود طلب

بندۂ چوں لالہ داغے در جگر — دوستانش از غمِ او بے خبر

بندۂ اندر جہاں نالاں چوں نے — تفتہ جاں از نغمہ‌ہائے پے بہ پے

در بیاباں مثلِ چوبِ نیم سوز — کارواں بگذشت و من سوزم ہنوز!

اندریں دشت و درے پہنا دلے — بو کہ آید کاروانے دیگرے

جاں ز مہجوری بنالد در بدن
نالۂ من وائے من! اے وائے من

مثنوی

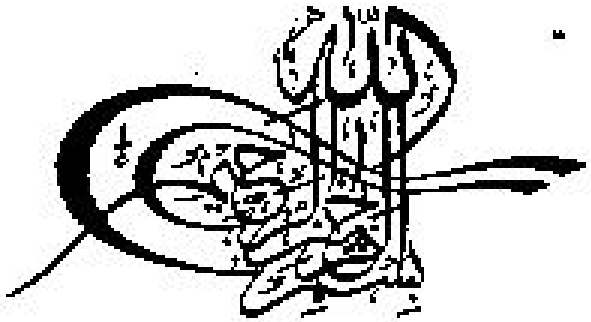
مسافر

یعنی

سیاحت چند روزہ افغانستان

اکتوبر ۱۹۳۳ء

اقبال

نادرِ افغان شدِ درویش خو
رحمتِ حق بر روانِ پاکِ او

کارِ ملت محکم از تدبیرِ او
حافظِ دینِ مبین شمشیرِ او

چون ابوذر خود گداز اندر نماز
ضربتش هنگامِ کین خارا گداز!

عهدِ صدیقؓ از جمالش تازه شد!
عهدِ فاروقؓ از جلالش تازه شد!

از غمِ دین در دلش چون لاله داغ
در شبِ خاور وجودِ او چراغ!

در نگاهش مستیِ اربابِ ذوق
جوششِ جانش سراپا جذب و شوق

خسروی شمشیر و درویشی نگه
هر دو گوهر از محیطِ لا الٰہ!

فقر و شاہی وارداتِ مصطفیٰ است
این تجلیہائے ذاتِ مصطفیٰ ست!

این دو قوت از وجودِ مومن است
این قیام و آں سجودِ مومن است

فقر سوز و درد و داغ و آرزوست
فقر را در خون تپیدن آبروست

فقرِ نادر آخر اندر خون تپید
آفریں بر فقرِ آں مردِ شہید!

اے صبا اے رہ نوردِ تیز گام — در طوافِ مرقدش نرمک خرام
شاہ در خواب است پا آہستہ نہ — غنچہ را آہستہ تر بکشا گرہ
از حضورِ او مرا فرسنگہا — آنکہ جانِ تازہ در جسمِ کلیم دمید

"خوشتر آں از گریۂ آوازِ تو
اے خوش آں قومے کہ دارد سازِ تو
از غمِ تو ملتِ ما آشناست
می شناسیم ایں نواہا از کجاست
اے بآغوشِ سحابِ ما چو برق
روشن و تابندہ از نورِ تو شرق
یک زماں در کوہسارِ ما درخش
عشق را باز آں تب و تابے ببخش
تا کجا در بندہا باشی اسیر
تو کلیمی را دمِ سینائے دیگر بگیر!"

سالہا نمودم باغ و راغ و دشت و در — چوں صبا بگذشتم از کوہ و کمر
خیبر از مردانِ حق بیگانہ نیست — در دلِ او صد ہزار افسانہ ایست
جادہ کم دیدم از و پیچیدہ تر — یا دہ گردد در خمش و پیچش نظر

سبزه در دامانِ کهسارش مجو
از ضمیرش برنیاید رنگ و بوے

سر زمینے کبکِ او شاہیں مزاج
آہوے او گیرد از شیراں خراج!

در فضایش حجرہ بازاں تیز چنگ
لرزہ بر تن از نہیبِ شاں پلنگ!

لیکن از بے مرکزی اشفتہ روز
بے نظام و ناتمام و نیم سوز!

فرِ بازاں نیست در پروازِ شاں
از تذروال پست تر پروازِ شاں!

آہ قومے بے تب و تابِ حیات
روزگارش بے نصیب از واردات!

آں یکے اندر سجود و ایں در قیام
کارِ و بارش چوں صلوتِ بے امام!

ریز ریز از سنگِ او مینائے او
آہ! از امروزِ بے فردائے او!

خطاب بہ اقوامِ سرحد

اے ز خود پوشیدہ خود را باز یاب
در مسلمانی حرام است این حجاب!

رمزِ دینِ مصطفیٰ دانی کہ چیست
فاش دیدن خویش را اسلام نیست!

چیست دیں؟ دریافتن اسرارِ خویش
زندگی مرگ است بے یدارِ خویش

آں مسلمانے کہ بیند خویش را
از جہانے برگزیند خویش را

از ضمیرِ کائنات آگاہ اوست
تیغِ لا موجود الا اللہ اوست

در مکان و لامکاں غوغاے او
نہ سپہر آوارہ در پہناے او

تا دلش سرّے ز اسرارِ خدا ست
حیف اگر از خویشتن ناآشناست

بندۂ حق وارثِ پیغمبراں
او بگنجد در جہانِ دیگراں

تا جہانے دیگرے پیدا کند
این جہانِ کہنہ را برہم زند

زندہ مرد از غیرِ حق دارد فراغ
از خودی اندر وجودِ او چراغ!

پاے او محکم بزمِ خیر و شر
ذکرِ او شمشیر و فکرِ او سپر

صبحش از بانگے کہ برخیزد ز جاں
سنے ز نورِ آفتابِ خاوراں!

فطرتِ او بے جہات اندر جہات
او سمیع و در بصر طوفانِ کائنات

ذرہ از گردِ رہش آفتاب
شاہد آمد بر عروجِ او کتاب

فطرتِ او را کشاد از ملت است!
چشم او روشن سواد از ملت است!

اندکے گم شو بقعرِ آن و خبر
باز اے نادان بخویش اندر نگر

در جہاں آوارۂ بیچارۂ
وحدتے گم کردۂ صد پارۂ

بندۂ غیب اللہ اندر پائے تست
داغم از داغے کہ در سیمائے تست

خیر خیل! از مکرِ پنہانی بترس
از ضیاعِ روحِ افغانی بترس!

زآتشِ مردانِ حق می سوزمت
نکتۂ از پیرِ رومِ آموزمت

"رزق از حق جو مجو از زید و عمر
مستی از حق جو مجو از بنگ و خمر

گل مخور گل را مخور گل را مجو
زانکہ گل خوار است دائم زرد رو

دل بجو تا جاودان باشی جواں
از تجلی چہرہ ات چوں ارغواں

بندہ باش و بر زمیں ریزی چو سند
چوں جنازہ سر نہ کہ بر گردن بزند!"

شکوه کم کن از سپهرِ لاجورد
جز نگردد آفتابِ خود مگرد

از مقامِ ذوق و شوق آگاه شو
ذرّهٔ چند از هوا و ماه شو!

عالمِ موجود را اندازه کن
در جهانِ خود را بلند آوازه کن

برگ و سازِ کائنات از وحدت است
اندریں عالم حیات از وحدت است

در گذر از رنگ و بوهای کهن
پاک شو از آرزوهای کهن

ایں کهن ساز است نیرنگ و فسوس
نقشبندِ آرزوے تازه شو

زندگی بر آرزو دارد اساس
خویش را از آرزوے خود شناس

چشم و گوش و هوش و تیز از آرزو
مشتِ خاکے لاله خیز از آرزو

هر که تخمِ آرزو در دل نکشت
پایمالِ دیگراں چون سنگ و خشت!

آرزو سرمایهٔ سلطان و میر
آرزو جامِ جهاں بینِ فقیر

آب و گل را آرزو آدم کند
آرزو ما را ز خود محرم کند

چون شرر از خاکِ ما بر می جهد
ذره را پهنائے گردوں می دهد!

پورِ آزر کعبه را تعمیر کرد
از نگاهے خاک را اکسیر کرد

تو خودی اندر بدن تعمیر کن
مشتِ خاکِ خویش را اکسیر کن

مسافر وارد می شود به شهر کابل و حاضر می شود

بحضور اعلیحضرت شهید رح

شهر کابل! خطهٔ جنت نظیر — آب حیوان از رگ تاکش بگیر!

چشم صائب[1] از سوادش سرمه چین — روشن و پاینده باد آن سرزمین

در ظلام شب سمن زارش نگر — بر بساط سبزه می غلطد سحر!

آن دیار خوش سواد آن پاک بوم — باد او خوشتر ز باد شام و روم

آب او تابناک و خاکش تابناک — زنده از موج نسیمش مرده خاک

تابد اندر حرف و صوت اسرار او — آفتابان خفته در کهسار او

ساکنانش سیر چشم و خوش نگه — مثل تیغ از جوهر خود بی خبر!

قصر سلطانی که نامش دلکشاست — زائران را گرد راهش کیمیاست

---

[1] مرزا صائب تبریزی در مدح کابل میگوید
"خوشا وقتی که چشمم از سوادش سرمه چین گردد"

شاه را دیدم دراں کاخ بلند — پیش سلطانے فقیرے درمند

خُلقِ او استیلمِ دلہا را کشود — رسم و آئینِ ملوک آنجا نبود

من حضورِ آں شہِ والا گہر — بے نوا مردے بدربارِ عمرؓ

چشمِ من از سوزِ کلامش درگداز — دستِ او بوسیدم از راہِ نیاز

پادشاہے خوش کلام و سادہ پوش — سخت کوش و نرم خوے و گرم جوش

صدق و اخلاص از نگاہش آشکار — دین و دولت از وجودش استوار

خاکی و از نوریاں پاکیزہ تر — از مقامِ فقر و شاہی باخبر

در نگاہش روزگارِ شرق و غرب — حکمتِ او رازدارِ شرق و غرب

شہریارے چوں حکیماں نکتہ داں — راز دانِ مدو جزر آسماں

پردہ ہا از طلعتِ معنی کشود — نکتہ ہاے ملکِ دیں را وا نمود

گفت ازاں آتش کہ داری در بدن — من ترا دانم عزیزِ خویشتن

ہر کہ او را از محبت رنگ و بوست — در نگاہم ہاشم و محمود اوست

در حضورِ آں مسلمانِ کریم — ہدیہ آوردم ز قرآنِ عظیم

گفتم ایں سرمایۂ اہلِ حق است — در ضمیرِ او حیاتِ مطلق است

اندرو ہر آیتے را صد تہ است — جذبۂ از نیرنگِ او بیگانہ است

تشنہ عرشِ نجومِ او دوید — دانہ دانہ اشک از چشمش چکید

گفت نادر در جہاں بے چارہ بود — از غمِ دین و وطن آوارہ بود
کوہ و دشت از اضطرابم بے خبر — از غمانِ بے حسابم بے خبر
نالہ با بانگِ ہزار آمیختم — اشک با خوں سے بہار آمیختم
غیرِ فکرِ آں غمگسارِ من نبود
قوتش ہر باب را بر من کشود"

گفتگوئے خسروِ والا نژاد — باز با من جذبہ سر شار داد
وقتِ عصر آمد صدائے الصلوٰت — آں کہ مومن را کند پاک از جہات
انتہائے عاشقاں سوز و گداز — کردم اندر اقتدائے او نماز
رازہائے آں قیام و آں سجود
جز بہ بزمِ محرماں نتواں کشود!

بر مزارِ شہنشاہِ بابر خلد آشیانی

بیا کہ سازِ فرنگ از نوا بر افتاد است
درونِ پردہ او نغمہ نیست فریاد است!
زمانہ کہنہ بستاں را ہزار بار آراست
من از حرم نگذشتم کہ پختہ بنیاد است
درفشِ ملتِ عثمانیاں دوبارہ بلند
چہ گویمت کہ بہ تیموریاں چہ افتاد است!
خوش نصیب کہ خاکِ تو آرمید اینجا
کہ این زمین ز طلسمِ فرنگ آزاد است!
ہزار مرتبہ کابل نکوتر از دلی است
کہ آں عجوزہ عروسِ ہزار داماد است

درونِ دیده نگه دارم اشکِ خونین را
که من فقیرم و این دولتِ خداداد است!
اگرچه پیرِ حرم وردِ لا اله دارد
بیا نگاه که برّنده‌تر ز پولاد است!

سفر بہ غزنی و زیارتِ مزارِ حکیم سنائیؒ

از نوا زشہاے سلطانِ شہید — صبح و شامم صبح و شامِ روزِ عید

بندۂ سنج خادرانِ ہندی فقیر — میہمانِ خسرو و کیوان سریر

تا ز شہرِ خسروی کردم سفر — شد سفر بر من سبک تر از حضر

سینہ بگشا دم بآں بادے کہ پاک — لالہ رُست از فیضِ او در کوہسار

آہ غزنی آں حریمِ علم و فن — مرغزارِ شیر مردانِ کہن

دولتِ محمود را زیبا عروس — از خداوندانِ او دانائے طوس

خفتہ در خاکش حکیمِ غزنوی — از نواے او دلِ مردان قوی

آں حکیمِ غیب آں صاحب مقام — ترک جوشِ رومی از ذکرش تمام

من ز پیدا و ز پنہاں در سرور — ہر دو را سرمایہ از ذوقِ حضور

او نقابِ از چہرۂ ایماں کشود — فکرِ من تقدیرِ مومن وا نمود

ہر دو را از حکمتِ قرآں سبق — او ز حق گوید من از مردانِ حق

در فضاے مرقدِ او سوختم — تا متاعِ نالہ اندوختم

گفتم اے بینندۂ اسرارِ جاں — بر تو روشن ایں جہان و آں جہاں

عصرِ ما وارفتۂ آب و گل است — اہلِ حق را مشکل اندر مشکل است

مومن از افرنگیاں دیدہ آنچہ دید — فتنہا اندر حرم آمد پدید

تا نگاہِ او ادب از دل نخورد — چشمِ او را جلوۂ افرنگ برد

اے حکیمِ غیبؑ امامِ عارفاں — پختہ از فیضِ تو خامِ عارفاں

آنچہ اندر پردۂ غیب است گوے
بوکہ آبِ رفتہ باز آید بجوے

روحِ حکیمِ سنائی از بہشتِ بریں

جواب می دہد

رازدانِ نیستر گشتم ز فقر
زندہ و صاحب نظر گشتم ز فقر

یعنی آں فقرے کہ داند راہ را
بیند از نورِ خودی اللہ را

اندرونِ خویش جوید لا الٰہ
در تنِ شمشیر گوید لا الٰہ

فکرِ جاں کن چوں زناں بر تن متن
ہمچو مرداں گوے در میداں فگن

سلطنت اندر جہانِ آب و گل
قیصر او قطرۂ از خونِ دل

موسناں زیرِ سپہرِ لاجورد
زندہ از عشق اند و نے از خواب و خورد

می ندانی عشق و مستی از کجاست؟
ایں شعاعِ آفتابِ مصطفیٰ ست

زندہ تا سوزِ او در جانِ تست
ایں نگہ دارندۂ ایمانِ تست

با خبر شو از رموزِ آب و گل
پس بزن بر آب و گل اکسیرِ دل

دل ز دیں سرچشمهٔ هر قوت است — دیں همه از محرمات صحبت است

دیں مجو اندر کتب اے بے خبر — علم و حکمت از کتب دیں از نظر

بوعلی دانندهٔ آب و گل است — بے خبر از خستگیهائے دل است

نیش و نوش بوعلی سینا بهل — چاره سازیهائے دل از اهل دل

مصطفیٰ بحر است و موج او بلند — خیز و ایں دریا بجوئے خویش بند

مدتے بر ساحلش پیچیده‌ٔ — نظمهٔ از موج او ناديده‌ٔ

یک زمان خود را بدریا در فگن — تا روان رفته باز آید بتن

اے مسلمان جز براهِ حق مرو — تا امید از رحمت عامے مشو

پرده بگذار آشکارائی گزیں — تا به لرزد از سجودِ تو زمیں

دوش دیدم فطرتِ بیتاب را — روح آں هنگامهٔ اسباب را

چشمِ او برزشت و خوبِ کائنات — در نگاهِ او عیوبِ کائنات

دستِ او با آب و خاک اندر ستیز — آں بهم پیوسته ایں ریزد ریز

گفتمش در جستجوئے کیستی؟ — در تلاشِ تار و پوئے کیستی؟

گفت از حکمِ خدائے ذوالمنن — آدمے نو سازم از خاکِ کهن

مشت خاکے را بصد رنگ آزمود — سپے به سپے تا بید و سنجید و فزود

آخر او را آب و رنگِ لاله داد — لا الٰه اندر ضمیرِ او نهاد

باش تا بینی بہارِ دیگرے — از بہارِ پاستاں رنگیں تَرے
ہر زماں تدبیرِ دیگر دارد رقیب — تا نگیری از بہارِ خود نصیب
بر درونِ شاخِ گل دارم نظر — غنچہ ہا را دیدہ ام اندر سفر!
لالہ را در وادی و کوہ و دمن — از دمیدن باز نتواں داشتن

بشنو دمرے کہ صاحب جستجوست
نغمہ را کو ہستوز اندر گلوست!

بر مزارِ سلطان محمود علیہ الرحمۃ

خیز و از دل نالہ ہائے آبدار — آہ! آں شہرے کہ اینجا بود و پار!
آں دیار و کاخ و کو ویرانہ ایست — آں شکوہ و فال و فر افسانہ ایست
گنبدے! در طوفِ او چرخِ بریں — تربتِ سلطان محمود ایں!
آنکہ چوں کوکب لبِ او کوثر بشست — گفت در گہوارہ نامِ او نخست!
برقِ سوزاں تیغِ بے زنہارِ او — دشت و در لرزندہ از یلغارِ او
زیرِ گردوں آیتِ اللہ را تپش — قدسیاں قرآں سرا زیر و تپش
شوخیِ فکرم مرا از من ربود — تا نبودم در جہانِ دیر و زود
رخ نمود از سینہ ام آں آفتاب — پردگیہا از فروغش بے حجاب
مہرِ گردوں از جلالش در رکوع — از شعاعش دوش می گردد طلوع!
وا رہیدم از جہانِ چشم و گوش — فاش چوں امروز دیدم صبحِ دوش
شہرِ غزنیں! ایک بہشتِ رنگ و بو — اے تجوہا نغمہ خواں در کاخ و کو

قصرہائے او قطار اندر قطار
آسماں با قبّہ ہایش ہم کنار

نکتۂ سنجِ ملوس را دیدم ببزم
لشکرِ محمود را دیدم برزم

روحِ سیرِ عالمِ اسرار کرد
تا مرا شوریدۂ بیدار کرد

آں همه مشتاقی و سوز و سرور
در سخن چوں رند سبے پروا جسور

تخمِ اشکے اندراں ویرانہ کاشت
گفتگو با خدائے خویش داشت

تا نبودم بے خبر از رازِ او
سوختم از گرمیِ آوازِ او

مناجاتِ مردِ شوریدہ در ویرانۂ غزنی

لالہ بہرِ یک شعاعِ آفتاب
دارد اندر شاخ چندیں پیچ و تاب

چوں بہار اورا کند عریان و فاش
گویدش جز یک نفس اینجا مباش!

ہر دو آمد یک گرہ را ساز و برگ
من ندانم زندگی خوشتر کہ مرگ!

زندگی پیہم مصافِ عیش و نوش
رنگِ غم امروز را از خونِ دوش!

الاماں از مکرِ ایامِ الاماں
الاماں از صبح و از شامِ الاماں

اے خدا! نقشِ بندِ جان و تن
با تو ایں شوریدہ دارد یک سخن

فتنہ ہا بینم دریں دیر کہن
فتنہ ہا در خلوت و در انجمن

عالم از تقدیرِ تو آمد پدید
یا خدائے دیگر اورا آفرید!

ظاہرش صلح و صفا باطن ستیز
اہلِ دل را شیشۂ دل ریز ریز!

صدق و اخلاص و صفا باقی نماند
"آں قدح بشکست و آں ساقی نماند"

چشمِ تو بر لالہ ویانِ فرنگ
آدمم از افسونِ ایشاں بے آب و رنگ

از که گیرد ربط و ضبط این کائنات؟ — اے شہید عشوۂ لات و منات!

مردِ حق آن بندۂ روشن نفس — نائبِ تو در جہان او بود و بس

او بہ بندِ نقرہ و فرزند و زن — گر توانی سومنات او شکن

این مسلمان از پرستارانِ کیست؟ — در گریبانش یکے ہنگامہ نیست!

سینہ اش بے سوز و جانش بے خروش — او سرافیل است و صورِ او خموش!

قلبِ او نامحکم و جانش نژند — در جہان کالائے او ناارجمند

در مصافِ زندگانی بے ثبات — دارواندر آستینِ او لات و منات

مرگ را چون کافران داند ہلاک — آتشِ او کم بہا مانندِ خاک!

شعلہ از خاکِ او باز آفریں — آں طلب آں جستجو باز آفریں

باز جذبِ اندروں او را بدہ — آں جنونِ ذوفنوں او را بدہ

شرق را کن از وجودش استوار — صبحِ فردا از گریبانش برآر!

بحرِ احمر را بچوبِ او بشگاف
از تکاپش لرزۂ افگن بہ قاف!

قندهار و زیارتِ خرقهٔ مبارک

قندهار آن کشورِ سینه‌گشود — اهلِ دل را خاک او خاکِ مراد
رنگ‌ها بوها هوا آب‌ها — آب‌ها تابنده چون سیماب‌ها
لاله‌ها در جلوتِ کهسارها — نارها تیغ بسته اندر نارها
کوه‌ها آن شهر است و ما را کوی دوست! — ساربان بر بند محمل سوی دوست

می‌سرایم دیگر از یارانِ نجد
از نوای ناقه را آرم بوجد!

غزل

از دیرِ مغاں آیم بے گردشِ صہبا مست!
در منزلِ لا بودم از بادۂ إلّا مست!

دانم کہ نگاہِ او ظرفِ عسل کس بیند
کرداست مرا ساقی از عشوہ دوا میمست!

وقت است کہ بخشائم میخانہ روی باز
پیرانِ حرم دیدم در صحنِ کلیسا مست!

ایں کارِ حکیمے نیست دامانِ حکیمے گیر
صد بندۂ ساحل مست یک بندۂ دریا مست!

دل را بچمن بردم از بادِ چمن افسرد
میرد بہ خیابانہا ایں لالۂ صحرا مست!

از حرفِ دلآویزش اسرارِ حرم پیدا
دی کافر کے دیدم در وادیٔ بطحا مست!

سینا است کہ فاران است؟ یارب چہ مقام است ایں؟
ہر ذرّۂ خاکِ من چشمے است تماشا مست!

خرقۂ آلِ "بَرْزَخٌ لَا یَبْغِیَانِ"
دیدش در نکتۂ "لِی مَعَ وَقْتَانِ"

دینِ او آئینِ او تفسیرِ کل
در جبینِ او خطِ تقدیرِ کل

عقل را او صاحبِ اسرار کرد
عشق را او تیغِ جوہر دار کرد

کاروانِ شوق را او منزل است
ما ہمہ یک مشت خاکیم او دل است

آشکارا دیدنش آئینِ ماست
در ضمیرش مسجدِ اقصائے ماست

آمد از سیرابیِ او بوئے او
داد ما را نعرۂ اَللّٰہُ ھُوْ

با دلِ من شوقِ بے پروا چہ کرد!
بادۂ پُر زور با مینا چہ کرد!

رقصِ اندر سینہ از زورِ جنوں
تا ز راہِ دیدہ می آید بروں!

گفتم از جبریل و نورِ مبیں
پیش ازیں او را ندیدم این چنیں!

شعر رومی خواند و خندید و گریست
یارب ایں دیوانۂ فرزانہ کیست!

در حرم با من سخن رندانہ گفت
از مے و مغ زادہ و بیگانہ گفت!

---

۱ بَیْنَھُمَا بَرْزَخٌ لَّا یَبْغِیَانِ: تلمیح بآیۂ قرآن۔

۲ لِی مَعَ اللّٰہِ وَقْتٌ لَا یَسَعُنِیْ فِیْہِ مَلَکٌ مُقَرَّبٌ وَّلَا نَبِیٌّ مُرْسَلٌ: حدیث

۳ اسرائے: تلمیح بآیۂ قرآنی۔

گفتمش این حرفِ بیباکانه چیست
لب فرو بند این مقامِ خامشی است

من ز خونِ خویش پروردم ترا
صاحبِ آهِ سحر کردم ترا

باز یاب این نکته را از نکته دان
عشقِ مردان ضبطِ احوال است و بس

گفت عقل و هوش آزارِ دل است!
مستی و وارفتگی کارِ دل است!

نعره‌ها زد تا فتاد اندر سجود
شعله آوازِ او بود و او نبود!

بر مزارِ حضرت احمد شاہ بابا علیہ الرحمۃ

موسّسِ ملّتِ افغانیہ

تربتِ آں خسروِ روشن ضمیر — از ضمیرش ملتے صورت پذیر

گنبدِ او را چو مہ دامن زند سپہر — با فروغ از طوفِ او سیمائے مہر

مثلِ فاتح آں امیرِ صف شکن — سکّۂ زد ہم بہ تعلیمِ سخن

ملتے را داد ذوقِ جستجو — قدسیاں تسبیح خواں بر خاکِ او

از دلِ دوستِ گہر ریزے کہ داشت — سلطنتِ با برد و بے برگ انداشت

نکتۂ سنج و عارف و شیریں سخن — دورِ پایش با تنِ مردِ کہن

گفت می دانم مقامِ تو کجاست — نغمۂ تو خاکیاں را کیمیاست

خفتہ سنگ از فیضِ تو دارد اے دل — روشن از گفتارِ تو سینائے دل

پیشِ ما اے آشنائے کوئے دوست — یک نفس بنشیں کہ ازیں بوئے دوست

فاتح: سلطان محمد فاتح فاتح قسطنطنیہ۔

اے خوش آں کو از خودی آئینہ ساخت
وندراں آئینہ عالم را شناخت

پیر گردیدایں زمین و ایں سپہر
ماہ کور از کور چشمیہائے مہر

گرمیٔ ہنگامہ می باید ش
تا نخستین رنگ و بو باز آید ش

بندۂ مومن سرِ فیلی کند
بانگِ او صد کنہ را برہم زند

اے ترا حق داد جانِ ناشکیب
تو ز سرِ ملک و دیں داری نصیب

فاش گو با پورِ نادر فاش گوے
باطنِ خود را بہ ظاہر فاش گوے

خطاب بہ پادشاہِ اسلام اعلیحضرت ظاہر شاہ

اَیَّدَہُ اللّٰہُ بِنَصْرِہٖ

اے قبائے پادشاہی بر تو راست — سایۂ تو خاکِ ما را کیمیاست
خسروی را از وجودِ تو عیار — سطوتِ تو ملک و دولت را حصار
از تو اے سرمایۂ فتح و ظفر — تختِ احمد شاہ را شانے دگر
سینہ ہا بے مہرِ تو ویرانہ بہ — از دل و از آرزو بیگانہ بہ
آبگوں تیغے کہ داری در کمر — نیم شب از تابِ او گردد سحر
نیک می دانم کہ تیغِ نادر است — من چہ گویم باطنِ او ظاہر است

حرفِ شوق آوردہ ام از من پذیر
از فقیرے رمزِ سلطانی بگیر

اے نگاہِ تو ز شاہیں تیز تر — گردِ ایں ملکِ خدا دادے نگر
ایں کہ می بینیم از تقدیر کیست؟ — چیست آں چیزے کہ می بائست و نیست؟

روز و شب آئینهٔ تدبیر ماست
روز و شب آئینهٔ تقدیر ماست

با تو گویم اے جوانِ سخت کوش
چیست فردا؟ دخترِ امروز دوش!

ہر کہ خود را صاحبِ امروز کرد
گردِ او گردد سپہرِ گرد گرد

او جہانِ رنگ و بو را آبروست
دوش از و امروز از و فردا از وست!

مردِ حق سرمایهٔ روز و شب است
زاں کہ او تقدیرِ خود را کوکب است

بندهٔ صاحب نظر پیرِ امم
چشم او بینائے تقدیرِ امم

از نگاہش تیز تر شمشیر نیست
ما ہمہ نخچیر او نخچیر نیست!

لرزد از اندیشهٔ او پختہ کار
حادثات اندر بطونِ روزگار!

چوں پدر اہلِ ہنر را دوست دار
بندهٔ صاحب نظر را دوست دار

ہمچو او خلد آشیاں بیدار زی
سخت کوش و پُر دم و کرار زی

می شناسی معنیِ کرار چیست؟
ایں مقامے از مقاماتِ علیؓ است

اُستاں را در جہانِ بے ثبات
نیست ممکن جز بکراری حیات

سرگذشتِ آلِ عثماں را نگر
از فریبِ غربیاں خونیں جگر

تا ز کراری نصیبے داشتند
در جہاں دیگر علم افراشتند

مسلمِ ہندی چرا سیماب گشت؟
ہمتِ او بوسے کراری نداشت!

مشتِ خاکش آسماں گردید و سر
گرچہ آوازِ من کارے نکرد!

ذکر و فکرِ نادری در خونِ تست
قاہری با دلبری در خونِ تست

اے فروغِ دیدۂ برنا و پیر
سرِّ کارِ ما ہاشم و محمود گیر

ہم ازاں مردے کہ اندر کوہ و دشت
حق ز تیغِ او بلند آوازہ گشت

روز ہا شب ہا چمیدن میستواں
عصرِ دیگر آفریدن میستواں

صد جہاں باقی است در قرآں ہنوز
اندر آیاتش یکے خود را بسوز

باز افغاں را ازاں سوزے بدہ
عصرِ او را صبحِ نو روزے بدہ

ملتے گم گشتۂ کوہ و کمر
از جبینش دیدہ ام چیزے دگر

زانکہ بود اندر دلِ من سوز و درد
حق ز تقدیرش مرا آگاہ کرد

کار و بارش را نکو سنجیدہ ام
آنچہ پنہان است پیدا دیدہ ام

مردِ میداں زندۂ از اللہ ہوست
زیرِ پائے او جہانِ چار سوست

بندۂ کو دل بہ غیر اللہ نہ بست
می تواں سنگ از زجاجِ او شکست

او نگنجد در جہانِ چون و چند
تہمتِ ساحل بایں دریا مبند

چوں ز روئے خویش بر گیرد حجاب
او صواب است او ثواب است او عذاب!

برگ و سازِ ما کتاب و حکمت است
ایں دو قوت اعتبارِ ملت است

○ : والا حضرت شاہ ولی خاں۔

آں فتوحاتِ جہانِ ذوق و شوق
ایں فتوحاتِ جہانِ تحت و فوق

ہر دو انعامِ خدائے لایزال
مومناں را آں جمال است ایں جلال

حکمتِ اشیا فرنگی زاد نیست
اصلِ او جز لذتِ ایجاد نیست

نیک اگر بینی مسلماں زادہ است
ایں گہر از دستِ ما افتادہ است

چوں عرب اندر اروپا پر کشاد
علم و حکمت را بنا دیگر نہاد

دانہ آں صحرا نشیناں کاشتند
حاصلش افرنگیاں برداشتند

ایں پری از شیشۂ اسلاف ماست
باز صیدش کن کہ او از قاف ماست

لیکن از تہذیبِ لادینے گریز
زاں کہ او با اہلِ حق دارد ستیز

فتنہ ہا ایں فتنہ پرور آورد
لات و عزّیٰ در حرم باز آورد

از فسونش دیدۂ دل نابصیر
روح از بے آبیٔ او تشنہ میر!

لذتِ بیتابی از دل می برد
بلکہ دل زیں پیکرِ گل می برد

کہنہ دزدے غارتِ او برملاست
لالہ می نالد کہ داغِ من کجاست!

حق نصیبِ تو کند ذوقِ حضور
باز گویم آنچہ گفتم در زبور

"مردن و ہم زیستن اے نکتہ دیں
ایں ہمہ از اعتباراتِ است و بس

مردِ کہ سوزِ نوا را مردہ
لذتِ صوت و صدا را مردہ
پیشِ چنگے مست و مسرور است کو
پیشِ رنگے زندہ در گور است کو
روح باحق زندہ و پایندہ است
ورنہ ایں را مردہ آں را زندہ است
آنکہ حیٌّ لا یموتُ آمد حق است
زیستن باحق حیاتِ مطلق است
ہر کہ بے حق زیست جز مردار نیست
گرچہ کس در ماتمِ او زار نیست"

برخور از قرآں اگر خواہی ثبات
در ضمیرش دیدہ ام آبِ حیات
می دہد مارا پیامِ لا تخف
می رساند بر مقامِ لا تخف
قوتِ سلطان و میر از لا الٰہ
ہیبتِ مردِ فقیر از لا الٰہ
تا دو تیغِ لا الٰہ آلا داشتیم
ماسوا اللہ را نشانے نگذاشتیم!
خاوراں از شعلۂ من روشن است
اے خنک مردے کہ در عصرِ من است
از تب و تابم نصیبِ خود بگیر
بعد ازیں ناید چو من مردِ فقیر

گوہرِ دریائے قرآں سفتہ ام
شرحِ رمزِ صبغۃ اللہ گفتہ ام

با مسلماناں عنے بخشیدہ ام
کہنہ شاخے را نے بخشیدہ ام

عشقِ من از زندگی دارد سراغ
عقل از صہبائے من روشن ایاغ

نکتہ ہائے خاطر افروزے کہ گفت؟
با مسلماں حرفِ پر سوزے کہ گفت؟

ہمچو نے نالیدم اندر کوہ و دشت
تا مقامِ خویش بر من فاش گشت

حرفِ شوق آموختم سوختم
آتشِ افسردہ باز افروختم!

با من آہِ صبحگاہے دادہ اند
سطوتِ کوہے بکاہے دادہ اند

دارم اندر سینہ نورِ لا الٰہ
در شرابِ من سرورِ لا الٰہ

فکرِ من گردوں مسیر از فیضِ اوست
جوئے ساحل ناپذیر از فیضِ اوست

پس بگیر از بادۂ من یک دو جام
تا درخشی مثلِ تیغِ بے نیام!

ارمغانِ حجاز

فارسی

اقبال

(جملہ حقوق مع حق ترجمہ بحق منیب اقبال و ولید اقبال پسران ڈاکٹر جاوید اقبال بحقہ برادر محفوظ ہیں)

طبع اول	نومبر ۱۹۳۸ء	پانچ ہزار
طبع دوم	اگست ۱۹۴۴ء	دو ہزار
طبع سوم	نومبر ۱۹۴۶ء	دو ہزار
طبع چہارم	مئی ۱۹۴۸ء	پانچ ہزار
طبع پنجم	جون ۱۹۵۱ء	دو ہزار
طبع ششم	مئی ۱۹۵۵ء	دو ہزار
طبع ہفتم	جون ۱۹۵۹ء	چار ہزار
طبع ہشتم	نومبر ۱۹۶۴ء	دو ہزار
طبع نہم	دسمبر ۱۹۶۶ء	دو ہزار
طبع دہم	نومبر ۱۹۷۰ء	دو ہزار
طبع یازدہم	ستمبر ۱۹۷۵ء	دو ہزار
طبع دوازدہم	ستمبر ۱۹۷۸ء	دو ہزار
طبع سیزدہم	جون ۱۹۸۲ء	دو ہزار
طبع چہاردہم	اگست ۱۹۸۶ء	دو ہزار
طبع پانزدہم	فروری ۱۹۹۱ء	دو ہزار

(طبع اول تا طبع چہارم بحقہ برادر محترم جاوید اقبال)

(جملہ حقوق بحق شیخ غلام علی اینڈ سنز (پرائیویٹ) لمیٹڈ محفوظ)

ناشر: شیخ منیب زاہد
مطبع: غلام علی پرنٹرز
باسمہ شریف، لاہور

شیخ محمد اشرف، تاجران کتب، لاہور ۱۹۸۲ء

ISBN- 969-31-0005-0

حضورِ حق

خوش آں راہی کہ سامانے نگیرد
دلِ او پندِ یاراں کم پذیرد
بہ آہے سوز ناکش سینہ بخشائے
زیک آہش غنیمِ صد سالہ میرد!

حضورِ حق

۱

دلِ ما بیدلاں پرّند و رفتند
مثالِ شعله افسرّند و رفتند
بیا یک لحظه با عاماں درآمیز
که خاصاں باده ها خورّند و رفتند

سخن ها رفت از بود و نبودم
من از نخجیر لبِ خود کم کشودم
بجودِ زنده مردان می شناسی
عیارِ کارِ من گیر از سجودم!

دلِ من در کشاد چون و چند است
نگاهش از مہ و پروین بلند است
بدہ ویرانہ در دوزخ او را
کہ ایں کافر بہ خلوت پسند است!

چہ شور است ایں کہ در آب و گل افتاد
زنیک و دل عشق را صد مشکل افتاد
قرار یک نفس بر من حرام است
بمن رحمے کہ کارم با دل افتاد!

جہاں از خود بروں آوردۂ کیست؟
جمالش جلوۂ بے پردۂ کیست؟
مرا گوئی کہ از شیطاں حذر کن
بگو با من کہ او پروردۂ کیست؟

۲

دلِ بے قیدِ من در پیچ و تابیست
نصیبِ من عتاب یا خطابیست؟
دلِ ابلیس ہم نتوانم آزرد
گناہ گاہ گاہِ من صوابیست

صَبَنْتِ الْكَاسَ عَنَّا أُمَّ عَمْرٍو
وَكَانَ الْكَاسُ مَجْرَاهَا الْيَمِينَا[1]

اگر این است رسمِ دوستداری
بدیوارِ حرم زن جام و مینا

---

[1] اشارات: صبنت الکاس الخ۔ یہ شعر عمرو ابن کلثوم کا ہے جو زمانہ جاہلیت کے شعراء میں سے تھا۔
شاعر اپنی معشوقہ ام عمرو کی نا انصافی کی شکایت کرتے ہوئے کہتا ہے کہ تو نے ہمیں پیالہ شراب سے محروم کر دیا حالانکہ ہاری دائیں طرف بیٹھنے والوں کی تھی۔

بخود پیچیدگاں در دل اسیرند
همه درداند و درماں ناپذیرند
بجو از ما چه میخواہی کہ شاباں
خراجے از دہ ویراں نگیرند

روم راہے کہ او را منزلے نیست
ازاں تخمے کہ ریزم حاصلے نیست
من از غم ہا نمی ترسم ولیکن
مدہ آں غم کہ شایانِ دلے نیست

مئے من از تنک جاماں نگہ دار
شرابِ پختہ از خاماں نگہ دار
شرر از نیستانے دُور تر بہ
بخاصاں بخش و از عاماں نگہ دار!

ترا ایں کشمکش اندر طلب نیست
ترا ایں درد و داغ و تاب و تب نیست
ازاں از لامکاں بگریختستم من
کہ آں جا نالہ ہائے نیم شب نیست

زمن ہنگامہ دہ ایں جہاں را
دگرگوں کن زمین و آسماں را
زخاکِ ما دگر آدم برانگیز
بخش ایں بندۂ سود و زیاں را

جہانے تیرہ و تر با آفتابے
صوابِ او سراپا ناصوابے
ندانم تا کجا ویرانہ را
دہی از خونِ آدم رنگ و آبے

غلامم جز رضائے تو نجویم
جز آں راہے کہ فرمودی نہ پویم
ولیکن گر بہ ایں ناداں بگوئی
خرے را اسپِ تازی گو، نہ گویم!

۳

دلے در سینہ دارم بے سرورے
نہ سوزے در کفِ خاکم نہ نورے
بگیر از من کہ بر من بارِ دوش است
ثوابِ ایں نمازِ بے حضورے!

چہ گویم قصۂ دین و وطن را
کہ نتواں فاش گفتن ایں سخن را
مرنج از من کہ از بے مہریٔ تو
بسنگ کردم ہماں دیرینہ فن را

مسلمانے کہ در بندِ فرنگ است
دلش در دستِ او آساں نیاید
ز سیمائے کہ سودم بر درِ غیر
سجودے بوذر و سلماں نیاید

نخواہم ایں جہان و آں جہاں را
مرا ایں بس کہ دانم رمزِ جاں را
سجودے دہ کہ از سوز و سرورش
بوجد آرم زمین و آسماں را

چہ میخواہی ازیں مردِ تن آساے
بہر بادے کہ آمد رفتم از جاے
سحر جاوید را در سجدہ دیدم
بہ بخشش چہرۂ شام بیاراے

۴

بہ آں قوم از تو می خواہم کشادے
فقیہش بے یقینے اکم سوادے

بسے نادیدنی را دیدہ ام من
مرا اے کاشکے مادر نہ زادے[1]

نگاہِ تو عتاب آلود تا چند
بتانِ حاضر و موجود تا چند

دریں بتخانہ اولادِ براہیم
نمک پروردۂ نمرود تا چند

سرودِ رفتہ باز آید کہ ناید؟
نسیمے از حجاز آید کہ ناید؟

سر آمد روزگارِ ایں فقیرے
دگر دانائے راز آید کہ ناید؟

[1] اشارات: مرا اے کاشکے الخ۔ یہ مصرع سعدیؒ کا ہے۔

اگر می آید آں دانائے رازے
بدہ او را نوائے دل گدازے
ضمیرِ اینستاں را می کند پاک
کلیمے یا حکیمے نے نوازے

متاعِ من دلِ دردآشنائے است
نصیبِ من فغانِ نارسائے است
بخاکِ مرقدِ من لالہ خوشتر
کہ ہم خاموش و ہم خونیں نوائے است

۵

دل از دستِ کسے بردن نداند
غم اندر سینہ پروردن نداند
دمِ خود را امیدی اندراں خاک
کہ غیر از خوردن و مردن نداند!

دلِ ما از کنارِ ما رمیده
بصورت ماندہ و معنی ندیده
زما آں راندہ درگاہ خوشتر
حق او را دیدہ و ما را شنیدہ

ندانند جبرئیل ایں ہا سے و ہُو را
کہ نشناسد مقامِ جستجو را!
بپرس از بندۂ بیچارۂ خویش
کہ داند نیش و نوشِ آرزو را!

شبِ ایں انجمن آرا بستم من
چو مہ از گردشِ خود کاستم من
حکایت از تغافل ہا سے تو رفت
ولیکن از میاں خاستم من

چنیں دور آسماں کم دیدہ باشد
کہ جبریل امیں را دل خراشد
چہ خوش دیرے بنا کردند آنجا
پرستد مومن و کافر تراشد

۶

عطا کن شورِ رومی، سوزِ خسرو
عطا کن صدق و اخلاصِ سنائی
چناں با بندگی در ساختم من
نہ گیرد گر مرا بخشی خدائی

۷

مسلماں فاقہ مست و ژندہ پوش است
ز کارش جبرئیل اندر خروش است
بیا نقشِ دگر ملت بہ ریزم
کہ ایں ملت جہاں را بارِ دوش است

دگر ملت که کارے پیش گیرد
دگر ملت که نوشش از نیش گیرد
نگردد با یکے عالم رضامند
دو عالم را بہ دوش خویش گیرد

دگر قومے کہ ذکرِ لا الٰہش
برآرد از دلِ شب صبح گاہش
شناسد منزلش را آفتابے
کہ ریگِ کہکشاں روبد زراہش!

۸

جہانِ تست در دستِ خسے چند
کسانِ او بہ بندِ نام کسے چند
ہنر در میانِ کارگاہاں
کشد خود را بہ عیشِ کرگسے چند

مریدے فاقہ مستے گفت با شیخ

کہ یزداں راز حالِ ما خبر نیست

بہ ما نزدیک تر از شہ رگِ ما ست

ولیکن از شکم نزدیک تر نیست!

۹

دگرگوں کشورِ ہندوستان است

دگرگوں آں زمین و آسمان است

مجو از ما نمازِ پنجگانہ

غلاماں را صف آرائی گران است

زمحکومی مسلماں خود فروش است

گرفتارِ طلسمِ چشم و گوش است

زمحکومی رگاں در تن چناں سست

کہ ما را شرع و آئیں بارِ دوش است

۱۰

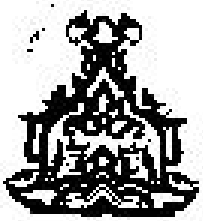
یکے اندازہ کن سود و زیاں را
چو جنت جاودانی کن جہاں را!
نمی بینی کہ ما خاکی نہاداں
چہ خوش آرا ستیم ایں خاکداں را!

تو می دانی حیاتِ جاوداں چیست
نمی دانی کہ مرگِ ناگہاں چیست!
زاوقاتِ تو یک دم کم نہ گردد
اگر من جاوداں باشم نہاں چیست؟

۱۱

بہ پایاں چوں رسد ایں عالمِ پیر
شود بے پردہ ہر پوشیدۂ تقدیر
مکن رسوا حضورِ خواجہ ما را
حسابِ من ز چشمِ او نہاں گیر

بدن وا ماند و جانم در تنگ و پوست
سوے شہرے کہ بطجار در او ست
تو باش ایں جا و با خاصاں بیامیز
کہ من دارم ہوائے منزلِ دوست

حضورِ رسالتؐ

ادب گاہیست زیرِ آسماں از عرش نازک تر
نفس گم کردہ می آید جنیدؒ و بایزیدؒ اینجا

عزتؔ بخاری

حضورِ رسالتؐ

۱

"الا یا خیمگی خیمہ فرو دہل
کہ پیش آہنگ بیروں شد ز منزل"

خرد از راندنِ محمل فرو ماند
زمامِ خویش دادم در کفِ دل!

نگاہے داشتم بر جوہرِ دل
تپیدم آرمیدم در برِ دل

رمیدم از ہوائے قریہ و شہر
ببادِ دشت و اکردم درِ دل!

اشارات: الا یا خیمگی الخ - منوچہری کا شعر ہے

خیمگی - خیمہ نشین فرو دہل - چھوڑ دے

پیش آہنگ - وہ شخص جو رہنمائی کی غرض سے قافلے کے آگے آگے چلتا ہے

ندانم دل شہید جلوہ کیست
نصیب او قرار یک نفس نیست
بصحرا بردمش افسردہ تر گشت
کنار آبجوے زار بگریست

پرسش از کاروان جلوستان
ز اسباب جہان برکندہ دستان
بجان شان ز آواز جرس شور
چو از موج نسیم در نیستان!

بایں پیری رہ یثرب گرفتم
نوا خوان از سرور عاشقانہ
چو آں مرغے کہ در صحرا سرشام
کشاید پر بہ فکر آشیانہ

۲

گناہِ عشق و مستی عام کردند
دلیلِ پختگاں را خام کردند
بآہنگِ حجازی می سرایم
نخستیں بادہ کاندر جام کردند

پچہ پرسی از مقاماتِ نوایم
ندیماں کم شناسند از کجایم
کشادم رختِ خود را اندریں دشت
کہ اندر خلوتش تنہا سرایم

۳

سحر با ماہ گفتم نرم تر رو
کہ اینک خستہ و بیمار و پیر است
قدم ماند ز چندیں کہ گوئی
بپایش ریگِ ایں صحرا حریر است!

مہار اے ساربان او را نشاید
کہ جانِ اُو چو جانِ ما بصیرت
من از موجِ خرامش می شتابم
چو من اندر طلسمِ دل اسیرت

نمِ اشک است در چشمِ سیاہش
دلم سوزد ز آہِ صبح گاہش
ہماں مے کو ضمیرم را بر افروخت
پیاپے ریزد از موجِ نگاہش!

۴

چہ خوش صحرا کہ در وے کاروانہا
درودے خواند و محمل براند
بہ ریگِ گرم او آہو بسودے
جبیں را سوز تا داغے بماند!

چہ خوش صحرا کہ شامش صبح خنداست
شبش کوتاہ و روزِ او بلند است
قدم اے راہرو آہستہ تر نہ
چو ما ہر ذرۂ او دردمند است

۵

امیرِ کارواں! آں اعجمی کیست
سرود او بآہنگِ عرب نیست
زند آں نغمہ کز سیرابیٔ او
خنک دل در بیابانے تواں زیست

مقامِ عشق و مستی منزلِ اوست
چہ آتش ہا کہ در آب و گلِ اوست
نوائے او بہر دل سازگار است
کہ در ہر سینہ قاشے از دلِ اوست

اشارات: اعجمی: عجم کا رہنے والا، غیر عرب۔

۶

غم نہاں کہ بے گفتن عیاں است
چو آید بر زباں یک داستان است
رہے پُر پیچ و راہی خستہ و زار
چراغش مُردہ و شب در میان است

بہ راغاں لالہ رُست از نوبہاراں
بصحرا خیمہ گستردند یاراں
مرا تنہا نشستن خوشتر آید
کنارِ آبجوے کوہساراں

۷

گہے شعرِ عراقی را بخوانم
گہے جامی زند آتش بجانم
ندانم گرچہ آہنگِ عرب را
شریکِ نغمہ ہائے ساربانم

غمِ راہی نشاط آمیز تر کن
فغانش را جنوں انگیز تر کن
بگیر اے ساربان راہِ درازے
مرا سوزِ جدائی تیز تر کن

۸

بیا اے ہم نفس باہم بنالیم
من و تو رشتۂ شانِ جبالیم
دو حرفے بر مرادِ دل بگوئیم
بپائے خواجۂ چشماں رمالیم!

حکیماں را بہا کمتر نہادند
بسادہ جلوۂ مستانہ دادند
چہ خوش بختے، چہ خرم روزگارے
درِ سلطاں بہ درویشے کشادند!

جہانِ چہار سُو اندر برِ من
ہوائے لامکاں اندر سرِ من
چو بگذشتم ازیں بامِ بلندے
چو گرد افتاد پرواز از پرِ من

دریں وادی زمانی جاودانی
ز خاکش بے صُوَر روید معانی!
حکیماں با کلیماں دوش بر دوش
کہ ایں جا جز نگوید لن ترانی!

۹

مسلماں آں فقیرِ کج کلاہے
رمیدہ از سینۂ او سوزِ آہے
دلش نالد بجز نالد نداند
نگاہے یا رسولؐ اللہ نگاہے!

تب و تابِ دل از سوزِ غمِ تُست
نوائے من ز تاثیرِ دمِ تُست
بسازم زانکہ اندر کشورِ ہند
ندیدم بندۂ کو محرمِ تُست

شبِ ہندی غلاماں را سحر نیست
بایں خاک آفتابے را گذر نیست
بما کن گوشۂ چشمے کہ در شرق
مسلمانے زما بیچارہ تر نیست!

چہ گویم زاں فقیرے دردمندے
مسلمانے بہ گوہر ارجمندے
خدایا ایں سخت جاں را یار بادا
کہ افتادست از بامِ بلندے!

چساں احوالِ او را بر لب آرم
تو می بینی نہاں و آشکارم
ز رُود و دادِ دو صد سالش ہمیں بس
کہ دل چوں کُندۂ قصاب دارم!

ہنوز ایں چرخِ نیلی کج خرام است
ہنوز ایں کاروانِ دُور از مقام است
ز کارِ بے نظامِ او چہ گویم
تو می دانی کہ ملت بے امام است

نماند آں تاب و تب در خونِ تابش
نروید لالہ از کشتِ خرابش
نسیمِ او تہی چوں کیسۂ او
بطاقِ خانۂ ویراں کتابش

دلِ خود را اسیرِ رنگ و بو کرد
تہی از ذوق و شوق و آرزو کرد
صفیرِ شاہبازاں کم شناسد
کہ گوشش باطنینِ پشہ خو کرد

بروے او درِ دل ناکشادہ
خودی اندر کفِ خاکش نزادہ
ضمیرِ او تہی از بانگِ تکبیر
حریمِ ذکرِ او از پا فتادہ

گریباں چاک و بے فکرِ رفو زیست
نمیدانم چساں بے آرزو زیست
نصیبِ اوست مرگِ ناتمامے
مسلمانے کہ بے اللہ ھو زیست!

حق آں دہ کہ مسکین و اسیر است
فقیر و غیرت او دیر میر است
بروے او در میخانہ بستند
دریں کشور مسلماں تشنہ میر است

دگر پاکیزہ کن آب و گل او
جہانے آفریں اندر دل او
ہوا تیز و بدامانش دو صد چاک
بیندیشش از چراغ بسمل او

عروس زندگی در خلوتش غیر
کہ دارد در مقام نیستی سیر
گنہگار است پیش از مرگ در قبر
بگیرش از کلیسا ہم نکیر

بچشمِ او نہ نورُ و نے سرور است
نہ دل در سینۂ او ناصبور است
خدا آں اُمتے را یار باد ا
کہ مرگِ او ز جانِ بے حضور است

مسلماں زادہ و نامحرمِ مرگ!
ز بیمِ مرگ لرزاں تا دمِ مرگ!
دلے در سینۂ چاکش ندیدم
دمِ بگسستہ بود و غمِ مرگ!

ملوکیّت سراپا شیشہ بازی است
از و ایمن نہ رومی نے حجازی است
حضورِ تو غمِ یاراں بگویم
بامیدے کہ وقتِ دل نوازی است!

تنِ مردِ مسلماں پایدار است
بنائے پیکرِ او استوار است
طبیبِ نکتہ رس دید از نگاہش
خودی اندر وجودش عشوہ دار است!

مسلماں شرمسار از بے کلاہی است
کہ دینش مُرد و فقرش خانقاہی است
تو دانی در جہاں میراثِ ما چیست
گلیمے از قماشِ پادشاہی است!

مپرس از من کہ احوالش چسان است
زمینش بد گہر چوں آسمان است
برآں مرغے کہ پروردی بانجیر
تلاشِ دانہ در صحرا گران است

بچشمش دانمودم زندگی را
کشودم نکتهٔ فرّ اودی را
تو ان اسرار جان را فاش تر گفت
بده نطق عرب این اعجمی را!

مسلمان گرچه بی خیل و سپاهے است
ضمیرش از ضمیر پادشاهے است
اگر او را مقامش باز بخشند
جمال او جلال بے پناهے است!

متاع شیخ اسطیر کهن بود
حدیث او همه تخمین و ظن بود
هنوز اسلام او زنار دار است
حرم چون دیر بود او برهمن بود!

دگرگوں کرد لادینی جہاں را
ز آثارِ بدن گفتند جاں را
ازاں فقرے کہ با صدیق دادی
بشورے آوریں آسودہ جاں را

حرم از دیر گیرد رنگ و بوے
بتِ ما پیرکِ ژولیدہ موے
نیابی در برِ ما تیرہ بختاں
دلے روشن ز نورِ آرزوے!

فقیراں تا بمسجد صف کشیدند
گریبانِ شہنشاہاں دریدند
چو آں آتش درونِ سینہ افسرد
مسلماناں بدرگاہاں خزیدند!

مسلماناں بخویشاں در ستیزند
بجز نقشِ دوئی بر دل نہ ریزند
بنالند از کسے خشتے بگیرد
ازاں مسجد کہ خود از وے گریزند!

جبیں را پیشِ غیر اللہ سودیم
چو گبراں در حضورِ او سرودیم
نالم از کسے، می نالم از خویش
کہ ما شایانِ شانِ تو نبودیم

بدستِ میکشاں خالی ایاغ است
کہ ساقی را بہ بزمِ من فراغ است
نگہ دارم درونِ سینہ آہے
کہ اصلِ او ز دودِ آں چراغ است

بسوے خانقاہاں خالی از مے
کنشت مکتب ارہ طے کردہ لاطے
ز بزم شاعراں افسردہ رفتم
نواہا مردہ بیروں افتد از نے!

مسلمانم غریب ہر دیارم
کہ با ایں خاکداں کارے ندارم
بایں بے طاقتی در پیچ و تابم
کہ من دیگر نعبد اللہ دُچارم

بآں بالے کہ بخشیدی پریدم
بسوز نغمہ ہاے خود تپیدم
مسلمانے کہ مرگ از وے بلرزد
جہاں گردیدم و اُو را ندیدم!

شبے پیشِ خدا بگریستم زار
مسلماناں چرا زارند و خوارند
ندا آمد نمی دانی کہ ایں قوم
دلے دارند و محبوبے ندارند!

نگویم از فسونِ فالے کہ بگذشت
چہ سود از شرحِ احوالے کہ بگذشت
چرا غے داشتم در سینۂ خویش
فروزاندم دو صد سالے کہ بگذشت!

نگہبانِ حرم معمارِ دیر است
یقینش مردہ و چشمش بغیر است
ز انداز نگاہِ او تواں دید
کہ نومیدی ازیں اسبابِ خیر است

ز سوزِ این فقیرِ روشنے
بدہ او را ضمیرِ آتشینے!
دلش از روشن و پایندہ گرداں
زمینے کہ زاید از یقینے!

گہے افتم گہے مستانہ خیزم
چو خوں بے تیغ و شمشیرے بریزم
نگاہِ التفاتے بر سرِ بام
کہ من با عصرِ خویش اندر ستیزم!

مرا تنہائی و آہ و فغاں بہ
سوئے یثرب سفر بے کارواں بہ
کجا مکتب، کجا میخانۂ شوق!
تو خود فرزند مرا ایں بہ کہ آں بہ؟

پریدم در فضائے دلپذیرش
پرم تر گشت از ابر مطیرش
حرم تا در ضمیرِ من فرو رفت
سرودم آنچہ بود اندر ضمیرش!

بآں رازے کہ گفتم پیش پا بند
ز شاخِ نخلِ من خرما نخورند
من اے میرِ اُمم داد از تو خواہم
مرا یاراں غزلخوانے شمرند

نہ شعر است اینکہ بر روئے دل نہادم
گرہ از رشتۂ معنی کشادم
بامیدے کہ اکسیرے زند عشق
مسِ ایں مفلساں را تاب دادم

تو گفتی از حیاتِ جاوداں گوے
بگوشِ مردہ پیغامِ جاں گوے
وے گوید ایں ناحق شناسان
کہ تاریخِ وفاتِ این و آں گوے!

رخم از دردِ پنہاں زعفرانی
تراود خوں ز چشمِ ارغوانی
سخن اندر گلوے من گرہ بست
تو احوالِ مرا ناگفتہ دانی!

زبانِ ما غریباں از نگاہیست
حدیثِ دردمنداں اشک و آہیست!
کشادم چشم و بستم لب بخویش
سخن اندر طریقِ ما گناہیست!

خودی دادم ز خود نامحرمے را
کشادم در گلِ او زمزمے را
بدہ آں نالۂ گرمے کہ ازوے
بسوزم جزغمِ دیں ہر غمے را!

درونِ ما بجز دودِ نفس نیست
بجز دستِ تو مارا دسترس نیست
وگر افسانۂ غم با کہ گویم
کہ اندر سینہ ہا غیر از تو کس نیست

غریبے در دمشقے نے نوازے
ز سوزِ نغمۂ خود در گدازے
تو می دانی چہ می جوید چہ خواہد
دلے از ہر دو عالم بے نیازے

نم و رنگ از دم بادے نجویم
ز فیضِ آفتابِ تو بویم
نگاہم از مہ و پروین بلند است
سخن را بر مزاجِ کس نگویم

درآں دریا کہ او را ساحلے نیست
دلیلِ عاشقاں غیر از دلے نیست
تو فرمودی رہِ بطحا[1] گرفتیم
وگرنہ جز تو مارا منزلے نیست

مراں از درکہ مشتاقِ حضوریم
ازاں دردے کہ دادی ناصبوریم
بفرما ہر چہ می خواہی بجز صبر
کہ ما از قیدِ دو صد فرسنگ دوریم!

[1] اشارات بطحا، مکہ معظمہ

بہ افرنگی بتاں دل باختم من
ز تاب دیریاں بگداختم من
چنساں از خویشتن بیگانہ بودم
چو دیدم خویش را نشناختم من!

مے از میخانۂ مغرب چشیدم
بجانِ من کہ دردِ سر خریدم
نشستم با نکویانِ فرنگی
ازاں بے سود تر روزے ندیدم!

فقیرم از تو خواہم ہر چہ خواہم
دلِ کوہے خراشِ از برگ کاہم
مرا درسِ حکیماں دردِ سر داد
کہ من پروردۂ فیضِ نگاہم!

نہ با مُلّا نہ با صوفی نشینم
تو میدانی کہ من آنم، نہ اینم
نویس 'اللہ' بر لوحِ دلِ من
کہ ہم خود را ہم او را فاش بینم

دلِ مُلّا گرفتارِ غمے نیست
نگاہے ہست و در چشمش نمے نیست
ازاں بگریختم از مکتبِ او
کہ در ریگِ حجازش زمزمے نیست!

سرِ منبر کلامش نیشدار است
کہ او را صد کتاب اندر کنار است
حضورِ تو من از خجلت نگفتم
ز خود پنہاں و بر ما آشکار است

دلِ صاحب‌دلاں او برد یا من؟
پیامِ شوق او آورد یا من؟
من و ملّا ز کیشِ دین دو تیریم
بفرما بر هدف او خورد یا من؟

غریبم در میانِ محفلِ خویش
تو خود گو با که گویم مشکلِ خویش؟
ازاں ترسم که نپسندم شود فاش
غمِ خود را نگویم با دلِ خویش!

دلِ خود را بدست کس ندادم
گره از روے کارِ خود کشادم
به غیر اللہ کردم تکیه یکبار
دو صد بار از مقامِ خود فتادم

همان سوزِ جنون اندر سرِ من
همان هنگامه ها اندر برِ من
هنوز از جوشِ طوفانے که بگذشت
نیاسوده است موجِ گوهرِ من

هنوز این خاکدانے شررِ هست
هنوز این سینه را آهِ سحرِ هست
تجلی ریز بر چشمم که بینی
باین پیری مرا تابِ نظرِ هست!

نگاهم زانچه بینم بے نیاز است
دلم از سوزِ درونم در گداز است
من و این عصرِ بے اخلاص و بے سوز!
بگو با من که آخر این چه راز است؟

مرا در عصرِ بے سوز آفریدند
بخاکم جانِ پُر شورے دمیدند
چو نخ در گردنِ من زندگانی
تو گوئی بر سرِ دارم کشیدند!

بگیر لالہ و گل رنگ و بویم
درونِ سینہ ام مُردہ آرزویم
غمِ پنہاں بحرف اندر نگنجد
اگر گنجد چہ گویم با کہ گویم!

من اندر مشرق و مغرب غریبم
کہ از یارانِ محرم بے نصیبم
غمِ خود را بگویم با دلِ خویش
چہ معصومانہ غربت را فریبم!

طلسمِ علمِ حاضر را شکستم
ربودم دانہ و دامش گسستم
خدا داند کہ مانندِ براہیم
بہ نارِ او چہ بے پروا نشستم!

بچشمِ من نگہ آوردۂ تست
فروغِ لا الٰہ آوردۂ تست
دو چارم کن بہ صبحِ من رآنی[1]
شبم را تابِ مہ آوردۂ تست!

چو خود را در کنارِ خود کشیدم
بہ نورِ تو مقامِ خویش دیدم!
دریں دیر از نوائے صبحگاہی
جہانِ عشق و مستی آفریدم!

[1] اشارات: مَن رآنی، تلمیح ہے حدیث مشہور مَن رآنی فَقَد رَأَ اللہ، کی طرف یعنی جس نے مجھے دیکھا خدا کو دیکھا۔

دریں عالم بہشتِ خرمے ہست
بشاخِ او ز اشکِ من نمے ہست
نصیبِ او ہنوز آں ماہ رو نیست
کہ او در انتظارِ آرزوے ہست

بدہ او را جوانِ پاکبازے
سرودش از شرابخانہ سازے
قوی بازوے او مانندِ حیدرؓ
دلِ او از دو گیتی بے نیازے

بیا ساقی بگرداں جامِ مے را
زنے سوزندہ ترکن سوزِ نے را
دگر آں دل بنہ در سینۂ من
کہ پیچم پنجۂ کاؤس و کے را!

جہاں از عشق و عشق از سینۂ تست
سرورش از مئے دیرینۂ تست
جز ایں چیزے نمی دانم ز جبریل
کہ او یک جوہر از آئینۂ تست!

مرا ایں سوز از فیضِ دمِ تست
بتاکم موجِ مے از زمزمِ تست
خجل ملکِ جم از درویشیِ من
کہ دل در سینۂ من محرمِ تست!

دریں بتخانہ دل با کس نبستم
ولیکن از مقامِ خود گسستم
زمن امروز می خواہد سجودے
خداوندے کہ دی او را شکستم!

دمیدم آں لالہ از مشتِ غبارم
کہ خوش می تراود از کنارم
قبولش کن ز راہِ دل نوازی
کہ من غیر از دلے چیزے ندارم!

حضورِ ملتِ بیضا تپیدم
نوائے دلگدازے آفریدم
ادب گوید سخن را مختصر گوے
تپیدم آفریدم آرمیدم!

بصدقِ فطرتِ رندانۂ من
بسوزِ آہِ بیتابانۂ من
بدہ آں خاک را ابرِ بہارے
کہ در آغوش گیرد دانۂ من

دلے بر کف نہادم، دلبرے نیست
متاعے داشتم، خریدارے نیست

درونِ سینۂ من منزلے گیر
مسلمانے ازمن تنہا ترے نیست!

چو رومی در حرم دادم اذاں من
ازو آموختم اسرارِ جاں من

بہ دورِ فتنۂ عصرِ کہن او
بہ دورِ فتنۂ عصرِ رواں من

گلستانے ز خاکِ من برانگیز
نمِ چشمم بخونِ لالہ آمیز

اگر شایاں نیم تیغِ علی را
نگاہے دہ چو شمشیرِ علیؓ تیز!

مسلمان تا بساحل آرمیدست
بجز از بحر از خود نا امیدست
جزایں مرد فقیرے درد مندے
جراحت ہائے پنہانش کہ دیدست؟

کہ گفت او را کہ آید بوے یارے؟
کہ داد او را امید نوبہارے؟
چو آں سوز کہن رفت از دم او
کہ زد بر نیستانِ او شرارے؟

ز بحرِ خود بجوے من گہر دہ
متاعِ من بکوہ و دشت و در دہ
دلم بخشود از اں طوفاں کہ دادی
مرا شورے ز طوفانے دگر دہ!

بخلوت نے نوازی ہائے من بیں
بخلوت خود گذاری ہائے من بیں
گرفتم نکتۂ فقر از نیاگاں
ز سلطاں بے نیازی ہائے من بیں!

بہر حالے کہ بودم خویش بودم
نقاب از روئے ہر معنی کشودم
مپرس از اضطراب من کہ با دوست
دمے بودم دمے دیگر نبودم!

شریکِ درد و سوزِ لالہ بودم
ضمیرِ زندگی را دانمودم
ندانم باکہ گفتم نکتۂ شوق
کہ تنہا بودم و تنہا سرودم

بنورِ تو برافروزم نگہ را
کہ بینم اندرونِ مہ و مہ را
چو میگویم مسلمانم، بلرزم
کہ دانم مشکلاتِ لا الٰہ را

بکوے تو گدازِ یک نوا بس
مرا ایں ابتدا ایں انتہا بس
خرابِ جرأتِ آں رندِ پاکم
خدا را گفت ما را مصطفیٰ بس!

۱۲

ز شوقِ آموختم آں ہا و ہوے
کہ از سنگے کشاید آبجوے
ہمیں یک آرزو دارم کہ جاوید
ز عشقِ تو بگیرد رنگ و بوے

بیچ بنگر فرنگی کج کلاہاں
تو گوئی آفتابانند و ماہاں
جوانِ سادہ من گرم خون است
نگہدارش ازیں کافرنگاہاں

بدہ دستے زپا فتادگاں را
بہ غیر اللہ دل ناداد گاں را
ازاں آتش کہ جانِ من برافروخت
نصیبے دہ مسلماں زادگاں را

۱۳

تو ہم آں مے بگیر از ساغرِ دوست
کہ باشی تا ابد اندر برِ دوست
بجوئے نیست اے عبدالعزیزاں
بروبم از مژہ خاکِ درِ دوست

تو سلطانِ حجازی من فقیرم
ولے در کشورِ معنی امیرم
بہانے کوز تخمِ لآ الٰہ رُست
بیا ہنگر بآغوشِ ضمیرم

سراپا دردِ درماں ناپذیرم
نہ پنداری زبون و زار و سیرم
ہنوزم در کمانے میتواں راند
ز کیشِ ملتے افتادہ تیرم

بیا با ہم در آویزیم و رقصیم
ز گیتی دل بر انگیزیم و رقصیم
یکے اندر حریمِ کوچۂ دوست
ز چشماں اشکِ خوں ریزیم و رقصیم

ترا اندر بیابانے مقام است
کہ شامش چوں سحر آئینہ فام است
بہر جائے کہ خواہی خیمہ گستر
طناب از دیگراں گسستن حرام است

مسلمانیم و آزاد از مکانیم
بروں از حلقۂ نہ آسمانیم
بما آموختند آں سجدہ کز وے
بہائے ہر خداوندے بدانیم

ز افرنگی صنم بیگانہ تر شو
کہ پیمایش نمی ارزد بیک جو
نگاہے وام کن از چشمِ فاروق
قدم بیباک نہ در عالمِ نو!

حضورِ ملّت

مجو از من کلامِ عارفانہ
کہ من دارم سرشتِ عاشقانہ
سرشکِ لالہ گوں را اندریں باغ
بیفشانم چو شبنم دانہ دانہ!

حضورِ ملّت

۱

بحق دل بندِ راہِ مصطفیٰ رو

بمنزل کوش مانندِ مہ نو
درین نیلی فضا ہر دم فزوں شو
مقامِ خویش اگر خواہی دریں دیر
بحق دل بند راہِ مصطفیٰ رو!

چو موج از بحرِ خود بالیدہ ام من
بخود مثلِ گہر پیچیدہ ام من
ازاں نمرود با من سرگران است
بتعمیرِ حرم کوشیدہ ام من

بیا ساقی بگرداں ساغریں را
بیفشاں بر دو گیتی آستیں را
حقیقت را بہ رندے فاش گردند
کہ مُلّا کم شناسد رمزِ دیں را

بیا ساقی نقاب از رخ برافگن
چکید از چشمِ من خونِ دلِ من
بآں لحنے کہ نے شرقی نہ غربی است
نوائے از مقامِ لَا تَخَفْ[1] زن

بروں از سینہ کش تکبیرِ غوداً
بخاکِ خویش زن اکسیرِ غوداً
خودی را گیر و محکم گیر و خوش زی
مدہ در دستِ کس تقدیرِ غوداً

[1] اشارات: لَا تَخَفْ: صحیح آیۂ قرآنی: لَا تَخَفْ إِنَّكَ أَنْتَ الْأَعْلَىٰ۔

مسلمان از خودی مرد تمام است
بخاکش تا خودی بیند غلام است
اگر خود را مستاع خویش دانی
نگه را جز بخود بستن حرام است

مسلمانان که خود را فاش دیدند
بحر در یا چو گوهر آرمیدند
اگر از خود درمیدند اندرین دیر
بجان تو که مرگ خود خریدند

کشودم پرده را از روی تقدیر
شنو نومید و راه مصطفی گیر
اگر باور نداری آنچه گفتم
زدین بگریز و مرگ کافری میر!

به ترکاں بستہ دربارا کشادند
بنائے مصریاں محکم نہادند
تو ہم دستے بدامانِ خودی زن
کہ بے او ملک و دیں کس را نزادند!

ہر آں قومے کہ می ریزد بہارش
نسازد جز بہ بوہائے رمیدہ
ز خاکش لالہ می روید ولیکن
قبائے دارد از رنگِ پریدہ

خدا آں ملتے را سروری داد
کہ تقدیرش بدستِ خویش بنوشت
بہ آں ملت سروکارے ندارد
کہ دہقانش برائے دیگراں کشت

ز رازی حکمتِ قرآں بیاموز
چرا سنخ از چراغ او برافروز
ولے این نکته را از من فراگیر
کہ نتواں زیستن بے ستی و سوز

۲

خودی

کسے کو بر خودی زد لا الٰہ را
ز خاک مردہ روید نگہ را
مدہ از دست دامانِ چنیں مرد
کہ دیدم در کمندش مہر و مہ را

تو اے ناداں دلِ آگاہ دریاب
بخود مثلِ نیاگاں راہ دریاب
چساں مومن کند پوشیدہ را فاش
ز لا موجود الا اللہ دریاب

دلِ تو داغِ پنہانے ندارد
تبِ و تابِ مسلمانے ندارد
نصیبِ بانِ خودی را دادۂ آب
ازاں دریا کہ طوفانے ندارد

۳

انا الحق

انا الحق جز بمقامِ کبریائیست
سزائے او چلیپاہست یا نیست؟
اگر فردے بگوید سرِ نشش بر
اگر قومے بگوید ناروائیست!

بہ آں ملت انا الحق سازگار است
کہ از خونش نمِ ہر شاخسار است
نہاں اندر جلالِ او جمالے
کہ او را نہ سپہر آئینہ دار است!

میانِ اُمتاں والا مقام است
کہ آں امت دو گیتی را امام است

نیاساید زکارِ آفرینش
کہ خواب و خستگی بر وے حرام است[1]

وجودش شعلہ از سوزِ درون است
چو خس او را جہانِ چند و چون است

کند شرحِ اَنَا الحقِّ ہمتِ او
پئے ہر کُن کہ می گوید یکُون است

پرد در وسعتِ گردوں یگانہ
نگاہِ او بہ شاخِ آشیانہ

مہ و انجم گرفتارِ کمندش
بدستِ او ستِ تقدیرِ زمانہ

[1] اشارات بخواب تعلیم آیہ قرآنی: لَا تَاْخُذُہٗ سِنَۃٌ وَّلَا نَوْمٌ خستگی تلمیح آیہ قرآنی: وَمَا مَسَّنَا مِنْ لُّغُوْبٍ

بباغاں عندلیبے خوش صفیرے
براغاں جرّہ بازے زود گیرے
امیرِ او بسلطانی فقیرے
فقیرِ او بہ درویشی امیرے

بجامِ نو کہن مے از سبو ریز
فروغِ خویش را بر کاخ و کو ریز
اگر خواہی ثمر از شاخِ منصور
بہ دل لا غالب الا اللہ فرو ریز

۴

صوفی و مُلّا

گرفتم حضرتِ مُلّا ترش روست
نگاہش مغز را نشناسد از پوست
اگر با ایں مسلمانی کہ دارم
مرا از کعبہ می راند حق اوست

فرنگی صید بست از کعبہ و دیر
صدا از خانقاہاں ہدفت لا غیر

حکایت پیشِ مُلّا باز گفتم
دعا شد مود یا رب عاقبت خیر!

بہ بندِ صوفی و مُلّا اسیری
حیات از حکمتِ قرآں نگیری

بآیاتش ترا کارے جز ایں نیست
کہ از یٰسین او آساں بمیری

ز قرآں پیشِ خود آئینہ آویز
دگرگوں گشتہ! از خویش بگریز

ترا زو سے بنہ کردارِ خود را
قیامت ہائے پیشیں را بر انگیز

زمن بر صوفی و ملا سلامے
کہ پیغامِ خدا گفتند مارا
ولے تاویلِ شاں در حیرت انداخت
خدا و جبرئیل و مصطفیٰ را!

ز دوزخ واعظِ کافر گرے گفت
حدیثے خوشتر از وے کافرے گفت
ندانند آں عنادِ احوالِ خود را
کہ دوزخ را مقامِ دیگرے گفت!

مریدے خود ثنائے پختہ کارے
بہ پیرے گفت حرفِ نیش دارے
بمرگِ ناتمامے جاں سپردن
گرفتن روزی از خاکِ مزارے!

پسر را گفت پیرے خرقہ بازے
تو را ایں نکتہ باید سرمۂ جاں کرد
بہ مردودانِ ایں دور آشنا باش
ز فیضِ شاں برا ہیمی تواں کرد

۵

رومی

بکامِ خود دگر آں کہنہ مے ریز
کہ با جامش نیرزد ملکِ پرویز
ز اشعارِ جلال الدین رومی
بہ دیوانِ حریمِ دل بیاویز

بگیر از ساغرش آں لالہ رنگے
کہ تاثیرش دہد لعلے بہ سنگے
غزالے را دلِ شیرے بہ بخشد
بشوید داغ از پشتِ پلنگے!

نصیبے بردم از تاب و تبِ او
شبم مانندِ روز از کوکبِ او
غزالے در بیابانِ حرم بیں
کہ ریزد خندہ شیر از لبِ او

سراپا درد و سوزِ آشنائی
وصالِ او زبانِ از جدائی
جمالِ عشق گیرد از نیازے او
نصیبے از جلالِ کبریائی

گرہ از کارِ ایں ناکارہ وا کرد
غبارِ رہگذر را کیمیا کرد
نے آں نے نوازے پاکبازے
مرا با عشق و مستی آشنا کرد

بروے من درِ دل باز کردند
ز خاکِ من جہانے ساز کردند
ز فیضِ او گرفتم اعتبارے
کہ با من ماہ و انجم ساز کردند

خیالش با مہ و انجم نشیند
نگاہش آسمان سوے پروین بہ بیند
دلِ بیتابِ خود را پیشِ او نہ
دمِ او رعشہ از سیماب چیند

ز رومی گیر سرِ فقیری
کہ آں فقر است مسعودِ امیری
حذر زاں فقر و درویشی کہ آنے
رسیدی بر مقامِ سربزیری

خودی تا گشت مہجورِ خدائی
بہ فقر آموخت آدابِ گدائی
ز چشمِ مستِ رومی وام کردم
سرورے از مقامِ کبریائی

مئے روشن ز تاکِ من فرو ریخت
خوشا مردے کہ در دامانم آویخت
نصیب از آتشے دارم کہ اول
سنائی از دلِ رومی برانگیخت

۶

پیامِ فاروقؓ

تو اے بادِ بیاباں از عرب خیز
ز نیلِ مصریاں موجے برانگیز
بگو فاروق را پیغامِ فاروقؓ
کہ خود در فقر و سلطانی بیامیز!

خلافت، فقر با تاج و سریر است
زہے دولت کہ پایان ناپذیر است
جواں بخت! مدہ از دست ایں فقر
کہ بے او پادشاہی زود میراست!

جواں مردے کہ خود را فاش بیند
جہانِ کہنہ را باز آفریند
ہزاراں انجمن اندر طوافش
کہ او با خویشتن خلوت گزیند

بہ روے عقل و دل بکشاے ہر در
بگیر از ہر بیابانے سفر
دراں کوشش از نیازِ سینہ پُر[1]
کہ دامن پاک داری آستیں تر!

[1] اشارات: دراں کوشش الخ، حضرت امیر خسروؒ کا شعر ہے۔

خنک آں ملتے برخود رسیدہ
ز درد جستجو نا آرمیدہ
درخشِ او تر ایں نیلگوں چرخ
چو تیغے از میاں بیروں کشیدہ

چہ خوش زد ترک ملاحے سرودے
رخِ او از حسد چشمش کبودے
بدریا گر گرہ افتد بہ کارم
بجز طوفاں نمیخواہم کشودے

جہانگیری بخاکِ ما سرشتند
امامت در جبینِ ما نوشتند
درونِ خویش بنگر آں جہاں را
کہ بخشش در دلِ فاروق کشتند

کسے کو داند اسرارِ یقیں را
یکے بیں می کند چشمِ دو بیں را
بیا میسنز ند چوں نورِ دو قندیل
میسنز دیش افتراقِ ملک و دیں را

مسلمانے کہ خود را امتحاں کرد
غبارِ راہِ خود را آسماں کرد
شرارِ شوق اگر داری نگہدار
کہ باد سے آفتابی میتواں کرد

۷

شعرائے عرب

بگو از من نوا خوانِ عرب را
بہائے کم نہ دم لعلِ لب را
ازاں نورے کہ از قرآں گرفتم
سحر کردم صد و سی سالہ شب را

بجانہا آفریدیم ہائے و ہورا
کفِ خاکے شدم کاخ و کورا
شود روزے حریفِ بحر و بر شور
ز آشوبے کہ دادم آبجو را!

تو ہم بگذار آں صورت نگاری
مجو غیر از ضمیرِ خویش یاری
بباغِ ما بر آوردی پر و بال
مسلماں را بدہ سوزے کہ داری!

بخاکِ ما دمے، در دل غمے ہست
ہنوز ایں کہنہ شاخے را نمے ہست
بہ افسونِ ہنر آں چشمہ بخشائے
درونِ ہر مسلماں زمزمے ہست!

مسلماں بندۂ مولا صفات است
دلِ او سِرّے از اسرارِ ذات است
جہانش جز بہ نورِ حق نہ بینی
کہ اصلش در ضمیرِ کائنات است!

بدہ با خاکِ او آں سوز و تابے
کہ زاید از شبِ او آفتابے
نوا آں زن کہ از فیضِ تو اورا
دگر بخشند ذوقِ انقلابے!

مسلمانی غمِ دل در خریدن
چو سیماب از تپِ یاراں تپیدن
حضورِ ملت از خود در گذشتن
دگر بانگِ اَنَا المِلّت کشیدن

کسے کو فاش دید اسرار جاں را
نہ بیند جز بچشم خود جہاں را
نوائے آفریں در سینۂ خویش
بہارے میتواں کردن خزاں را

نگہدار آں چہ در آب و گل تست
سرور و سوز و مستی حاصل تست
تہی دیدم سبوئے این و آں را
مئے باقی بہ میناے دل تست

شب این کوہ و دشت سینہ تابے
نہ در وے مرغکے نے موج آبے
نگردد روشن از قندیل ہنباں
تو میدانی کہ باید آفتابے

نکو میخواں خطِ سیمائے خود را
بدست آور رگِ فردائے خود را

چو من پا در بیابانِ حرم نہ
کہ بینی اندرو پہنائے خود را

۸

اے فرزندِ صحرا

سحرگاہاں کہ روشن شد رود دشت
صدا از دمرغے از شاخِ نخیلے

فرود آ خیمہ اے فرزندِ صحرا
کہ نتواں زیست بے ذوقِ رحیلے

عرب را حق دلیلِ کاروان کرد
کہ او با فقر خود را امتحان کرد

اگر فقر تہی دستان غیور است
جہانے را تہ و بالا توان کرد

دراں شب ہا خروشِ صبحِ فردا ست
کہ روشن از تجلی ہائے سینا ست
تن و جاں محکم از بادِ در و دشت
طلوعِ امتاں از کوہ و صحرا ست!

۹

تو چہ دانی کہ دریں گرد سوارے باشد

دگر آئینِ تسلیم و رضا گیر
طریقِ صدق و اخلاص و وفا گیر
مگو شعرم چنین است و چناں نیست
جنونِ زیرکے از من فرا گیر

چمن ہا زاں جنوں ویرانہ گردد
کہ از ہر نغمہ ہا بیگانہ گردد
ازاں ہوسے کہ افگندم دریں شہر
جنوں ماند و سے فرزانہ گردد

نخستین لالۂ صبح بہارم
پیاپے سوزم از داغے کہ دارم
بچشمِ کم مبیں تنہا تیم را
کہ من صد کارواں گل در کنارم

پریشانم چو گردِ رہ گذارے
کہ بر دوشِ ہوا گیرد قرارے
خوشا بختے و خرّم روزگارے
کہ بیروں آید از من شہسوارے!

خوش آں قومے پریشاں روزگارے
کہ زاید از ضمیرش نخچہ کارے
نمودش سرّے از اسرارِ غیب است
ز ہر گردے بروں ناید سوارے

بہ بحرِ خویش چوں موجے تپیدم
تپیدم تا بطوفانے رسیدم
دگر رنگے ازیں خوشتر ندیدم
بخونِ خویش تصویرش کشیدم!

نگاہش پر کند خالی سبوہا
دواند مے بتاکِ آرزوہا
زطوفانے کہ بخشد رایگانی
حریفِ بحر گردد آبجوہا!

چو برگیرد زمامِ کاروان را
دہد ذوقِ تجلی ہر نہاں را
کند افلاکیاں را آنچناں فاش
تنِ پامی کشد نہ آسماں را

مبارک باد کن آں پاک جاں را
کہ زاید آں امیرِ کارواں را
ز آغوشِ چنیں فرخندہ مادر
خجالت می دہم حورِ جناں را!

دل اندر سینہ گوید دلبرے ہست
متاعِ آفرینِ غارتگرے ہست
بگوشم آمد از گردوں دمِ مرگ
"شکوہ چوں فرو ریزد برے ہست"

۱۰

خلافت و ملوکیت

عرب خود را بہ نورِ مصطفیٰ سوخت
چراغِ مردہ مشرق برافروخت
ولیکن آں خلافت راہ گم کرد
کہ اول مومناں را شاہی آموخت!

○ اشارات: شکوہ چوں الخ ۔ یہ مصرع غالباً لطف اللہ آزاد کا ہے ۔

خلافت بر مقامِ ما گواہی است
حرام است آنچہ بر ما پادشاہی است
ملوکیت ہمہ مکر است و نیرنگ
خلافت حفظِ ناموسِ الٰہی است!

در افتد با ملوکیت کلیمے
فقیرے بے کلاہے بے گلیمے
گہے باشد کہ بازی ہائے تقدیر
بگیرد کارِ صد صاحب نسیمے!

ہنوز اندر جہاں آدم غلام است
نظامش خام و کارش ناتمام است
غلامِ فقر آں گیتی پناہم
کہ در دینش ملوکیت حرام است

محبت از نگاہش پایدار است
سلوکش عشق و مستی را عیار است
مقامش عبدہ آمد ولیکن
جہانِ شوق را پروردگار است

۱۱

ترکِ عثمانی

بملکِ خویش عثمانی امیر است
دلش آگاہ و چشمش با بصیر است
نہ پنداری کہ دست از بندِ افرنگ
ہنوز اندر طلسمِ او اسیر است

خنک مردان کہ سحرِ او شکستند
بہ پیمانِ فرنگی دل نہ بستند
شنو نومید و با خود آشنا باش
کہ مردان پیش ازیں بودند و ہستند

بہ تُرکاں آرزوے تازہ دادند
بنائے کارشاں دیگر نہادند
ولیکن کو مسلمانے کہ بیند
نقاب از روئے تقدیرے کشادند

۱۲

دُخترانِ ملّت

بہل اے دخترک ایں دلبری ہا
مسلماں را نہ زیبد کافری ہا
منہ دل بر جمالِ غازہ پرورد
بیا موزاں نگہ غارت گری ہا

نگاہِ تُست شمشیرِ خدا داد
بجنبش جانِ ما را حق بما داد
دلِ کامل عیار آں پاک جاں بُرد
کہ تیغِ خویش را آبِ از حیا داد

ضمیرِ عصرِ حاضر بے نقاب است
کشادش در نمودِ رنگ و آب است
جہانِ تازہ بی زورِ حق بسیموز
کہ او با صد تجلّی در حجاب است!

جہاں را محکمی از اتہامات است
نہادِ شاں امینِ ممکنات است
اگر ایں نکتہ را قومے نداند
نظامِ کاروبارش بے ثبات است

مرا داد ایں خدا پرورِ جنونے
نگاہِ مادرِ پاک اندرونے
ز مکتب چشم و دل نتواں گرفتن
کہ مکتب نیست جز بحر و فسونے!

خنک آں ملتے کز واردانش
قیامت ہا بہ بندد کاینانش
چہ پیش آید چہ پیش افتاد اورا
تواں دید از جبینِ اُمہاتش

اگر پندے ز درویشے پذیری
ہزار امت بمیرد تو نہ میری
تو لے باش و پنہاں شو ازیں عصر
کہ در آغوشِ شبیرے بگیری

ز شامِ ما بروں آور سحر را
بہ قرآں باز خواں اہلِ نظر را
تو میدانی کہ سوزِ قرأت تو
دگرگوں کرد تقدیرِ عمر[1] را

[1] اشارات: حضرت عمرؓ کے اسلام لانے کے واقعہ کی طرف اشارہ ہے

۱۳

عصرِ حاضر

چہ عصر است ایں کہ دیں فریادیِ اوست
ہزاراں بندہ در آزادیِ اوست
ز روئے آدمیت رنگ و نم برد
غلط نقشے کہ از بہزادیِ اوست

بگاہش نقشبندِ کافری ہا
کمالِ صنعتِ او آزری ہا
حذر از حلقۂ بازارگاہش
قمار است ایں ہمہ سوداگری ہا!

جواناں را بد آموز است ایں عصر
شبِ ابلیس را روز است ایں عصر
بدامانش مثالِ شعلہ پیچیم
کہ بے نور است و بے سوز است ایں عصر

مسلمان فقر و سلطانی بهم کرد
ضمیرش باقی و فانی بهم کرد
ولیکن الامان از عصرِ حاضر
که سلطانی به شیطانی بهم کرد

چه گویم رقصِ تو چون است و چون نیست
حشیش است این نشاطِ اندرون نیست!
به تقلیدِ فرنگی پای کوبی
به نگهای تو آن طغیانِ خون نیست!

۱۴

برہمن

درِ صد فتنه را بر خود کشادی
دو گامے رفتی و از پا فتادی
برہمن از بتانِ طاقِ خود آراست
تو قرآں را سرِ طاقے نهادی!

برہمن را نگویم ہیچ کارہ
کند سنگِ گراں را پارہ پارہ
نیاید جز بہ زورِ دست و بازو
خدائے را تراشیدن زخارہ!

نگہ دارد برہمن کارِ خود را
نمی گوید بہ کس اسرارِ خود را
بمن گوید کہ از تسبیح بگذر
بدوشِ خود ببر زنّارِ خود را!

برہمن گفت برخیز از درِ غیر
زیارانِ وطن ناید بہ جز خیر!
بیک مسجد دو ملّا می نگنجد
ز افسونِ بتاں گنجد بیک دیر!

۱۵

تعلیم

تب و تابے کہ باشد جاودانہ
سمندِ زندگی را تازیانہ
بہ فرزنداں بیاموزاں تب و تاب
کتاب و مکتب افسون و فسانہ!

ز علمِ چارہ سازے بے گدازے
بسے خوشتر نگاہِ پاک بازے
نکوتر از نگاہِ پاک بازے
دلے از ہر دو عالم بے نیازے

بہ آں مومن خدا کارے ندارد
کہ در تن جانِ بیدارے ندارد
ازاں از مکتبِ یاراں گریزم
جوانے خود نگہدارے ندارد

زمن گیر ایں کہ مردے کور چشمے
ز بنیادے غلط سنگینے نکوتر
زمن گیر ایں کہ نادانے نکو کیش
ز دانشمندِ بے دینے نکوتر!

ازاں فکرِ فلک پیما چہ حاصل؟
کہ گردِ ثابت و سیارہ گردد
مثالِ پارۂ ابرے کہ از باد
بہ پہنائے فضا آوارہ گردد

ادب پیرایۂ نادان و داناست
خوش آں کو از ادب خود را بیاراست
ندارم آں مسلماں زادہ را دوست
کہ در دانش فزود و در ادب کاست!

ترا نومیدی از طفلان روانیست
چه پروا گر دماغ شان رسانیست
بگو ای شیخ مکتب گر بدانی
که دل در سینهٔ شان هست یا نیست!

به پور خویش دین و دانش آموز
که تابد چون مه و انجم نگینش
بدست او اگر دادی هنر را
بدیده ها ستاندر آستینش!

نوا از سینهٔ مرغ چمن برد
ز خون لاله آن سوز کهن برد
بایں مکتب بایں دانش چه نازی
که ناں در کف نداد و جان ز تن برد

خدایا وقتِ آں درویشِ خوش باد
کہ دلہا از دمش چوں غنچہ بکشاد
بہ طفلِ مکتبِ ما ایں دعا گفت
پئے نانے بہ بندِ کس مپیچاد!

کسے کو لا الٰہ را در گرہ بست
ز بندِ مکتب و ملا بروں جست
بآں دیں و بہ آں دانش مپرداز
کہ از ما می برد چشم و دل و دست

چو می بینی کہ رہزن کاروان کشت
چہ پرسی کاروانے را چساں کشت
مباش ایمن ازاں علمے کہ خوانی
کہ از وے روحِ قومے ملتوان کشت

جوانے خوش سگالے نگیں کلاہے
نگاہِ او چو شیراں بے پناہے
بہ مکتب علمِ عیشی را بیاموخت
میسر نایدش برگِ گیاہے

شتر را بچۂ او گفت در دشت
نمی بینم خدائے چارسو را
پدر گفت اے پسر چوں پا بہ لغزد
شتر ہم خویش را بینید ہم او را

۱۶ تلاشِ رزق

پریدن از سرِ بامے ببامے
نہ بخشد جرّہ بازاں را مقامے
زنخچیرے کہ جز مشتِ پرے نیست
ہماں بہتر کہ میری در کناشے

اشارات: کلیم ہے عربی ضرب المثل کی طرف الجمل لایعرف الحق الا عند الزاق یعنی اونٹ خدا کو نہیں پہچانتا، جب تک اس کا پاؤں نہ پھسلے۔ ۲ کناشہ: باز کا گھونسلا۔

نگر خود را بچشمِ محرمانه
نگاهِ ماست ما را تازیانه
تلاشِ رزق ازاں دادند ما را
کہ باشد پرکشودن را بہانہ

۱۷

نہنگ با بچۂ خویش

نہنگے بچۂ خود را چہ خوش گفت
بہ دینِ ما حرام آمد کرانہ
بہ موج آویز و از ساحل بہ پرہیز
ہمہ دریاست ما را آشیانہ

تو در دریا نہ او در بر تست
بہ طوفاں در فتادن جوہرِ تست
چو یک دم از تلاطم ہا بیاسود
ہمیں دریاے تو غارِ گہرِ تست!

خاتمہ

نہ از ساقی نہ از پیمانہ گفتم
حدیثِ عشق بے باکانہ گفتم

شنیدم آنچہ از پاکانِ امت
ترا با شوخیِ رندانہ گفتم

بخود باز آ و دامانِ دلے گیر
درونِ سینۂ خود منزلے گیر

بدہ ایں کشت را خونابۂ خویش
فشاندم دانۂ من تو حاصلے گیر!

حرم جز قبلۂ قلب و نظر نیست
طوافِ او طوافِ بام و در نیست

میانِ ما و بیت اللہ رمز یست
کہ جبریلِ امیں را ہم خبر نیست!

حضورِ عالمِ انسانی

آدمیت احترام آدمی
باخبر شو از مقام آدمی

جاوید نامہ

حضورِ عالمِ انسانی

تمہید

۱

بیا ساقی بیار آں کہنہ مے را
جوانِ فرزدیں کن پیرِ دے را
نوائے دہ کہ از فیضِ دمِ خویش
چو شعلہ بر فروزم چوبِ نے را

یکے از حجرۂ خلوت بروں آے
بہ بادِ صبحگاہی سینہ بکشاے
خروشِ ایں مقامِ رنگ و بو را
بقدرِ نالۂ مرغے بیفزاے

۲

زمانہ فتنہ ہا آورد و بگذشت
خساں را در بغل پرورد و بگذشت
دو صد بغداد را آہنگ خیزی او
چو گور تیرہ بختاں کرد و بگذشت!

بساکس اندۂ فردا کشید[1] ند
کہ دی مردند و فردا را ندیدند!
خنک مرداں کہ در دامانِ امروز
ہزاراں تازہ تر ہنگامہ چیدند!

۳

چو بلبل نالۂ زارے نداری
کہ در تن جانِ بیدارے نداری
دریں گلشن کہ گلچینی حلال است
تو زخمے از سرِ خارے نداری!

[1] اشارات: اندہ، تخفف ہے اندوہ کا۔ بساکس ... الخ، شیخ عراقیؒ کا ہے

بیا بر خویش پیچیدن بیاموز
بناخن سینه کاویدن بیاموز
اگر خواہی خدا را فاش بینی
خودی را فاش تر دیدن بیاموز

گله از سختیٔ ایام بگذار
که سختی ناکشیده کم عیار است
نمی دانی که آب جویباران
اگر بر سنگ غلطد خوشگوار است

کبوتر بچه خود را چه خوش گفت
که نتوان زیست با خوے حریری
اگر یا هُو زنی از مستیٔ شوق
کله را از سر شاہیں بگیری

فتادی از مقامِ کبریائی
حضورِ دوں نہاداں چہرہ سائی
تو شاہینی ولیکن خویشتن را
بگیری تا بہ دامِ خود نیائی!

خوشا روزے کہ خود را باز گیری
ہمیں فقر است کو بخشد امیری
حیاتِ جاوداں اندر یقین است
رہِ یزداں و ظنِ گمرہی بیمی!

تو ہم مثلِ من از خود در حجابی
خنک روزے کہ خود را باز یابی
مرا کافر کند اندیشۂ رزق
ترا کافر کند علمِ کتابی

چہ خوش گفت اشتر بے باکرۂ خویش
خنک آں کس کہ داند کارِ خود را
بگیر از ما کہن صحرا نوردان
بہ پشتِ خویش بردن بارِ خود را

۴

مرا یاد است از دانائے افرنگ
بسا راز ے کہ از بود و عدم گفت
ولیکن با تو گویم ایں دو حرفے
کہ با من پیر مرد ے از عجم گفت

الا اے کشتۂ نامحرمے چند
خریدی از پئے یک دل غمے چند
ز تاویلاتِ ملّایاں نکوتر
نشستن با خود آگاہے دمے چند

۵

وجود است این که بینی یا نمود است
حکیما ما چه مشکلها کشود است
کتابے بر فنِ غواصی بنوشت
ولیکن در دلِ دریا نبود است

به ضربِ تیشه بشکن بیستون را
که فرصت اندک و گردون دو رنگ است
حکیمان را دریں اندیشه بگذار
شرر از تیشه خیزد یا ز سنگ است

منه از کف چراغِ آرزو را
بدست آور مقامِ ہاؤ ہو را
مشو در چار سوے ایں جہانِ گم
بخود باز آ و بشکن چار سو را

دلِ دریا سکون بیگانہ از تست
بہ جیبش گوہرِ یک دانہ از تست
تو اے موجِ اضطرابِ خود نگہدار
کہ دریا امتاعِ خانہ از تست

دو گیتی را بہ خود باید کشیدن
نباید از حضورِ خود رمیدن
بہ نورِ دوش بیں امروزِ خود را
ز دوشِ امروز را نتواں بریدن

بما اے لالہ خود را وا نمودی
نقاب از چہرۂ زیبا کشودی
ترا چوں بردمیدی لالہ گفتند
بشاخ اندر چساں بودی؟ چہ بودی؟

۶

نگردید مرد از رنج و غم و درد
ز دوراں کم نشیند بر دلش گرد
قیاس او را مکن از گریهٔ خویش
که هست از سوز و مستی گریه مرد!

نه پنداری که مرد امتحاں مرد
نمیرد گرچه زیر آسماں مرد
ترا شایاں چنیں مرگ است ورنه
ز هر مرگے که خواهی می تواں مرد!

اگر خاکِ تو از جاں محرمے نیست
بشاخِ تو هم از نیساں نمے نیست
ز غم آزاد شو، دم را نگه دار
که اندر سینهٔ پُر دم غمے نیست

پریشاں ہر دمِ ما از غمے چند
شریکِ ہر غمے نامحرمے چند
ولیکن طرحِ فردائے تواں ریخت
اگر دانی بہائے ایں دمے چند!

جوانمردے کہ دل با خویشتن بست
رود در بحر و دریا ایمن از شست
نگہ را جلوہ مستی ہا حلال است
ولے باید نگہ داری دلِ دست!

ازاں غم ہا دلِ ما دردمند است
کہ اصلِ او ازیں خاکِ نژند است
من و تو زاں غمِ شیریں ندانیم
کہ اصلِ او ز افکارِ بلند است

مگو با من خدائے ما چنین کرد
کہ گشتستن میتواں از دامنش گرد
تہ و بالا کن ایں عالم کہ دریے
قمارے می برد نامرد از مرد!

بروں کن کینہ را از سینۂ خویش
کہ دودِ خانہ از روزن بروں بہ
زکشتِ دل مدہ کس را خراجے
مشو اے دہ خدا غارت گردہ

سحر باد از گریبانِ شبِ او دست
دو گیتی را فروغ از کوکبِ اوست
نشانِ مرد حق دیگر چہ گویم
چو مرگ آید تبسم بر لبِ اوست!

۷

بباد صبحدم شبنم بنالید
که دارم از تو امید نگاهے

دلم افسردہ شد از صحبت گل
چناں بگذر کہ ریزم برگیاہے!

۸

دل

دل آں بحر است کو ساحل نہ دارد
نہنگ از ہیبت موجش بلرزد

ازاں سیلے کہ صد ہامون بگیرد
فلک با یک حباب او نیرزد

دل ما آتش و تن موج دودش
تپید دمبدم ساز وجودش

بذکر نیم شب جمعیت او
چو سیماب بے کہ بندد چوب عودش

زمانہ کارِ او رامی برد پیش
کہ مردِ خود نگہدار است درویش
ہمیں فقر است و سلطانی کہ دل را
نگہ داری چو دریا گوہرِ خویش!

نہ نیروے خودی را آزمودے
نہ بندازدست و پائے خود کشودے
خرد زنجیر بودے آدمی را
اگر در سینۂ او دل نبودے

تو می گوئی کہ دل از خاک و خون است
گرفتارِ طلسمِ کاف و نون است
دلِ ما گرچہ اندر سینۂ ماست
ولیکن از جہانِ ما برون است

جہانِ مرد و زنّاریِ اوست
کشادِ ہر گرہ از زاریِ اوست!
پیامے دہ زمن ہندوستاں را
غلام آزاد از بیداریِ اوست!

من و تو کشتِ یزداں حاصلِ ستایں
عروسِ زندگی را محملِ ستایں
غبارِ راہ شد دانائے اسرار
نہ پنداری کہ عقل ستایں دل ستایں!

گہے جویندۂ حسنِ غریبے
خطیبے! منبرِ او از صلیبے!
گہے سلطانِ با خیل و حشم ہے
ولے از دولتِ خود بے نصیبے!

جہانِ دل جہانِ رنگ و بو نیست
درو پست و بلند و کاخ و کو نیست
زمین و آسمان و چار سو نیست
دریں عالم بجز اللہ ھو نیست!

نگہ دید و خرد پیمانہ آورد
کہ پیماید جہانِ چار سو را
مے آشامے کہ دل کردند نامش
بخونیش اندر کشیدیں رنگ و بو را

محبت چیست؟ تاثیرِ نگاہیست
چہ شیریں زخمے از تیرِ نگاہیست
بصیدِ دل روی؟ ترکش بیفگن
کہ ایں نخچیر نخچیرِ نگاہیست

۹

خودی

خودی روشن ز نورِ کبریائی است
رسائی ہائے او از نارسائی است
جدائی از مقاماتِ وصالش
وصالش از مقاماتِ جدائی است

چو قومے در گذشت از گفتگو ہا
ز خاکِ او بروید آرزو ہا
خودی از آرزو شمشیر گردد
دمِ او رنگ ہا بُرّد ز بو ہا!

خودی را از وجودِ حق وجودے
خودی را از نمودِ حق نمودے
نمیدانم کہ ایں تابندہ گوہر
کجا بودے اگر دریا نبودے

دلے چوں صحبت گل می پذیرد
ہماندم لذتِ خوابش بگیرد
شود بیدار چوں من آفریند
چو من محکومِ تن گردد بمیرد

وصالِ ما وصال اندر فراق است
کشودِ ایں گرہ غیر از نظر نیست
گہر گم گشتہ آغوشِ دریا است
ولیکن آبِ بحر آبِ گہر نیست!

کفِ خاکے کہ دارم از ورِ اوست
گل و ریحانم از برگِ ورِ اوست
نہ من رامی شناسم من نہ او را
ولے دانم کہ من اندر برِ اوست

۱۰ جبر و اختیار

یقیں دانم کہ روزے حضرتِ او
ترا از وے نہ ایں کاخ و کو را
ازاں ترسم کہ فردائے قیامت
نہ مارا ساز گار آید نہ او را!

بہ رومی گفت با من راہبِ پیر
کہ دارم نکتہ از من فراگیر
کند ہر قوم پیدا مرگِ خود را
ترا تقدیر و ما را کشت تدبیر!

۱۱ موت

شنیدم مرگ بایزداں چنیں گفت
چہ بے نم چشم آں کز گل بزاید
چو جانِ او بگیرم شاد گردد
ولے او را ز مُردن عار ناید!

ثباتش دولکه میرِ شش جهات است
بدستِ او زمامِ کاینات است
نگردد شرمسار از خواریِ مرگ
که نامحرم ز ناموسِ حیات است

۱۲

بگو ابلیس را

بگو ابلیس را از من پیامے
بپیچد تا کجا در زیر دامے
مرا این خاکدانے خوش نیاید
که صبحش نیست جز تمهیدِ شامے

جهان تا از عدم بیرون کشیدند
ضمیرش سر بسر بے هنگامه دیدند
بغیر از جانِ ما سوزے کجا بود
ترا از آتشِ ما آفریدند

جدائی شوق را روشن بصر کرد
جدائی شوق را جویندهٔ تر کرد
نمیدانم کہ احوالِ تو چون است
مرا ایں آب و گل از من خبر کرد

ترا از آستانِ خود براندند
رجیم و کافر و طاغوت خواندند
من از صبحِ ازل در پیچ و تابم
ازاں خارے کہ اندر دل نشاندند

تو می دانی صوابم ناصوابم
نرویدد انہ از کشتِ خرابم
نکردی سجدہ و از دردمندی
بخود گیری گناہِ بیحسابم!

بیا تا نرد راشاہانہ بازیم
جہانِ چار سو را در گدازیم
بافسونِ ہنر از برگ کاہش
بہشتے ایں سوے گردوں بسازیم

۱۳

ابلیس خاکی و ابلیس ناری

فسادِ عصرِ حاضر آشکار است
سپہر از زشتیٔ او شرمسار است
اگر پیدا کنی ذوقِ نگاہے
دو صد شیطان ز اخدنگذار است

بہ ہر کو رہزنانِ چشم و گوش اند
کہ در تاراجِ دل ہا سخت کوش اند
گران قیمت گناہے با پشیزے!
کہ ایں سوداگران ارزاں فروش اند!

چہ شیطانے باخرامش در اثر گوئے
کند چشم ترا کور از فسوئے
من او را مردہ شیطانے شمارم
کہ گیرد چوں تو نخچیرے بزورے

چہ زہرابے کہ در سینۂ اوست
کشد جاں را و تن بیگانۂ اوست
تو بینی حلقۂ دامے کہ پیداست
نہ آں دامے کہ اندر دانۂ اوست

بشر تا از مقامِ خود فتاد است
بقدرِ محکمی او را کشاد است
گنہ ہم می شود بے لذت و سرور
اگر ابلیسِ تو خاکی نہاد است

مثنوی تحقیر ابلیسان این عصر

خسان را غمزهٔ شان سازگار است
اصیلان را همان ابلیس خوشتر
که یزدان دیده و کامل عیار است!

حریف ضربِ او مردِ تمام است
که آن آتش نسب والامقام است
نه هر خاکی سزاوارِ نبرد اوست
که صیدِ لاغرے بر قدِ حرام است

ز فهمِ دون نهاد اں گرچه دور است
ولے این نکته را گفتن ضرور است
به این نوزاده ابلیسان نسازد
گنهگارے که طبعِ او غیور است

به یارانِ طریق

بیا تا کارِ این امت بسازیم
قمارِ زندگی مردانه بازیم!
چنان نالیم اندر مسجدِ شهر
که دل در سینهٔ مُلّا گدازیم!

بہ یارانِ طریق

۱

قلندر جرّہ بازِ آسمانہا
بہ بالِ او سبک گردد گرانہا
فضاے نیلگوں نخچیرگاہش
نمیگردد بگردِ آشیانہا!

زجامِ نعمۃ اللہ ہورِ یخت
چو گردد از رخِ ہستی چار سو ریخت
بگیر از دستِ من سانے کہ تارش
ز سوزِ زخمہ چوں اشکم فرو ریخت!

چو اشک اندر دلِ فطرت تپیدم
تپیدم تا بچشمِ او رسیدم
درخشِ من ز مژگانش تواں دید
کہ من بر برگِ کاہے کم چکیدم

مرا از منطق آید بوے خامی
دلیلِ او دلیلِ ناتمامی!
برویم بستہ در ہا را کشاید
دو بیت از پیرِ رومی یا ز جامی!

بیا از من بگیر آں دیرسالہ
کہ بخشد روح با خاکِ پیالہ!
اگر آبش دہی از شیشۂ من
قدِ آدم بروید شاخِ لالہ!

بدستِ من ہماں دیرینہ چنگ است
درونش نالہ ہائے رنگ رنگ است
ولے نوازشش با ناخنِ شیر
کہ اورا تار از رگ ہائے سنگ است!

بگو از من بہ پرویزانِ ایں عصر
نہ فرہادم کہ گیرم تیشہ در دست
ز خارے کو خلد در سینۂ من
دلِ صد بیستوں از وی تواں خست

فقیرم ساز و سامانم نگاہیست
بچشمم کوہ یاراں برگِ کاہیست!
ز من گیرید ایں کہ زاغ و کفتر بہ
ازاں بازے کہ دستآموزِ شاہیست!

لہ اشارات: دختر، پارسیوں کا مرگھٹ

درِ دل را بروے کس نہ بستم
نہ از خویشاں نہ از یاراں گسستم
نشیمن ساختم در سینۂ خویش
تو ایں چرخِ گرداں خوش نشستم

دریں گلشن ندارم آب و جاہے
نصیبم نے قبائے نے کلاہے
مرا گلچیں بدآموزِ چمن خواند
کہ دادم چشمِ نرگس را نگاہے!

دو صد دانا دریں محفل سخن گفت
سخن نازک تر از برگِ سمن گفت
ولے با من بگو آں دیدہ ور کیست
کہ خارے دید و احوالِ چمن گفت!

ندانم نکته‌های علم و فن را
مقامے دیگرے دادم سخن را
میانِ کارواں سوز و سرورم
سبک پے کرد پیرانِ کہن را!

نہ پنداری کہ مرغِ صبح خوانم
بجز آہ و فغاں چیزے ندانم
مدہ از دست دامانم کہ یابی
کلیدِ باغ را در آشیانم!

بچشمِ من جہاں جز رہگذر نیست
ہزاراں لہر و یک ہمسفر نیست!
گذشتم از ہجومِ خویش و پیوند
کہ از خویشاں کسے بیگانہ‌تر نیست!

بایں نابود مندی بودن آموز
بہائے خویش را افزودن آموز
بسیط اندر محیط نغمہ من
بطوفانم چو در آسودن آموز

کہن پروردۂ ایں خاکدانم
دلے از منزل خود دل گرانم
دمیدم گرچہ از فیض نم او
زمیں را آسمان خود ندانم!

ندانی تا نہ باشی محرم مرد
کہ دلہا زندہ گردد از دم مرد
نگہدارد ز آہ و نالہ خود را
کہ خود دارا ست چوں مرداں غم مرد!

نگاہے آفریں جاں در بدن ہیں
بشاخاں نادمیدہ یاسمن ہیں
وگرنہ مثل تیرے در کمانے
ہدف را با نگاہِ تیر زن ہیں

خرد بیگانۂ ذوقِ یقین است
قمارِ علم و حکمت بدنشین است!
دو صد بوحامد و رازی نیرزد
بنادانے کہ حشمش راہ بین است!

قماش و نقرہ و لعل و گہر چیست؟
غلامِ خوش گل و زرّیں کمر چیست؟
چو یزداں از دو گیتی بے نیازند
دگر سرمایۂ اصلِ ہنر چیست؟

خودی را نشہ من عینِ ہوش است
ازاں میخانہ من کم خروش است
مے من گرچہ بے صاف است درکش
کہ ایں تہ جرعہ خمہائے دوش است!

ترا با خندہ و غم ما کارے
من از خود یافتم بوئے نگارے
ہمیں یک چوبِ نے سرمایۂ من
نہ چوبِ منبرے نے چوبِ دارے

چو دیدم جوہرِ آئینۂ خویش
گرفتم خلوت اندر سینۂ خویش
ازیں دانشورانِ کور و بے ذوق
رمیدم با غنمِ دیرینۂ خویش

چو رختِ خویش بربستم ازیں خاک
ہمہ گفتند با ما آشنا بود!
ولیکن کس ندانست ایں مسافر
چہ گفت و با کہ گفت و از کجا بود!

۲

اگر دانا دل و صافی ضمیر است
فقیرے با تہی دستی امیر است
بدوشِ منعمِ بے دین و دانش
قبائے نیست پالانِ حریر است!

۳

بجودے آوری دارا و جم را
مکن اے بے خبر رسوا حرم را
مبر پیشِ فرنگی حاجتِ خویش
ز طاقِ دل فرو ریزاں صنم را

شنیدم بیتکے از مردِ پیرے
کہن فرزانہ روشن ضمیرے
اگر خود را بسنداری نگہداشت
دو گیتی را بگیرد آں فقیرے!

نہاں اندر دو حرفے سرِّ کار است
مقامِ عشق منہ بر لیت و دار است
بر اہیماں ز نمرودان نترسند
کہ عودِ جسم را آتش عیار است!

مجو از لالہ از کس غمگساری
چو من خواہ از درونِ خویش یاری
بہر بادے کہ آید سینہ بکشائے
نگہ دارآں کہن داغے کہ داری

بہ یارانِ طریق

۱

قلندر جرّہ بازِ آسمانہا
بہ بالِ او سبک گردد گرانہا
فضاے نیلگوں نخچیرگاہش
نمیگردد بگردِ آشیانہا!

زجامِ نعمۃ اللہ ہورِ یخت
چو گردد از رخِ ہستی چار سو ریخت
بگیر از دستِ من سانے کہ تارش
ز سوزِ زخمہ چوں اشکم فرو ریخت!

چو اشک اندر دلِ فطرت تپیدم
تپیدم تا بچشمِ او رسیدم
درخشِ من ز مژگانش تواں دید
کہ من بر برگِ کاہے کم چکیدم

مرا از منطق آید بوے خامی
دلیلِ او دلیلِ ناتمامی!
برویم بستہ در ہا را کشاید
دو بیت از پیرِ رومی یا ز جامی!

بیا از من بگیر آں دیرسالہ
کہ بخشد روح با خاکِ پیالہ!
اگر آبش دہی از شیشۂ من
قدِ آدم بروید شاخِ لالہ!

درِ دل را بروے کس نہ بستم
نہ از خویشاں نہ از یاراں گسستم
نشیمن ساختم در سینۂ خویش
تو ایں چرخِ گرداں خوش نشستم

دریں گلشن ندارم آب و جاہے
نصیبم نے قبائے نے کلاہے
مرا گلچیں بدآموزِ چمن خواند
کہ دادم چشمِ نرگس را نگاہے!

دو صد دانا دریں محفل سخن گفت
سخن نازک تر از برگِ سمن گفت
ولے با من بگو آں دیدہ ور کیست
کہ خارے دید و احوالِ چمن گفت!

ندانم نکته‌های علم و فن را
مقامے دیگرے دادم سخن را
میانِ کارواں سوز و سرورم
سبک پے کرد پیرانِ کہن را!

نہ پنداری کہ مرغِ صبح خوانم
بجز آہ و فغاں چیزے ندانم
مدہ از دست دامانم کہ یابی
کلیدِ باغ را در آشیانم!

بچشمِ من جہاں جز رہگذر نیست
ہزاراں لہر و یک ہمسفر نیست!
گذشتم از ہجومِ خویش و پیوند
کہ از خویشاں کسے بیگانہ‌تر نیست!

بایں نابود مندی بودن آموز
بہائے خویش را افزودن آموز
بسیط اندر محیط نغمہ من
بطوفانم چو در آسودن آموز

کہن پروردۂ ایں خاکدانم
دلے از منزل خود دل گرانم
دمیدم گرچہ از فیض نم او
زمیں را آسمان خود ندانم!

ندانی تا نہ باشی محرم مرد
کہ دلہا زندہ گردد از دم مرد
نگہدارد ز آہ و نالہ خود را
کہ خود دارا ست چوں مرداں غم مرد!

نگاہے آفریں جاں در بدن ہیں
بشاخاں نادمیدہ یاسمن ہیں
وگرنہ مثل تیرے در کمانے
ہدف را با نگاہِ تیر زن ہیں

خرد بیگانۂ ذوقِ یقین است
قمارِ علم و حکمت بدنشین است!
دو صد بوحامد و رازی نیرزد
بنادانے کہ حشمش راہ بین است!

قماش و نقرہ و لعل و گہر چیست؟
غلامِ خوش گل و زرّیں کمر چیست؟
چو یزداں از دو گیتی بے نیازند
دگر سرمایۂ اصلِ ہنر چیست؟

خودی را نشہ من عینِ ہوش است
ازاں میخانہ من کم خروش است
مے من گرچہ بے صاف است درکش
کہ ایں تہ جرعہ خمہائے دوش است!

ترا با خندہ و غم ما کارے
من از خود یافتم بوئے نگارے
ہمیں یک چوبِ نے سرمایۂ من
نہ چوبِ منبرے نے چوبِ دارے

چو دیدم جوہرِ آئینۂ خویش
گرفتم خلوت اندر سینۂ خویش
ازیں دانشورانِ کور و بے ذوق
رمیدم با غنمِ دیرینۂ خویش

چو رختِ خویش بربستم ازیں خاک
ہمہ گفتند با ما آشنا بود!
ولیکن کس ندانست ایں مسافر
چہ گفت و با کہ گفت و از کجا بود!

۲

اگر دانا دل و صافی ضمیر است
فقیرے با تہی دستی امیر است
بدوشِ منعمِ بے دین و دانش
قبائے نیست پالانِ حریر است!

۳

بجودے آوری دارا و جم را
مکن اے بے خبر رسوا حرم را
مبر پیشِ فرنگی حاجتِ خویش
ز طاقِ دل فرو ریزاں صنم را

شنیدم بیتکے از مردِ پیرے
کہن فرزانہ روشن ضمیرے
اگر خود را بسنداری نگہداشت
دو گیتی را بگیرد آں فقیرے!

نہاں اندر دو حرفے سرِّ کار است
مقامِ عشق منہ بر لیت و دار است
بر اہیماں ز نمرودان نترسند
کہ عودِ جسم را آتش عیار است!

مجو از لالہ از کس غمگساری
چو من خواہ از درونِ خویش یاری
بہر بادے کہ آید سینہ بکشائے
نگہ دارآں کہن داغے کہ داری

بزیرے یاد دارم ایں دو اندرز
نباید جستن از بیگانہ خو شستن زیست
گریزاز پیش آں مرد فرودست
کہ جانِ خود گرو کرد و بہ تن زیست!

بساحل گفت موجِ بیقرارے
بفرعونے کنم خود را عیارے
گہے بر جوشش می پیچم چو مارے
گہے رقصم بہ ذوقِ انتظارے!

اگر ایں آب و جاہے از فرنگ است
جبینِ نجد من جز بر در او
سرِ ما ہم بہ پوشش دہ کہ آخر
حنے دارد بہ جز پالاں گرِ او!

بزیرے یاد دارم ایں دو اندرز
نباید جستن از بیگانہ خو شستن زیست
گریزاز پیش آں مرد فرودست
کہ جانِ خود گرو کرد و بہ تن زیست!

بساحل گفت موجِ بیقرارے
بفرعونے کنم خود را عیارے
گہے بر جوشش می پیچم چو مارے
گہے رقصم بہ ذوقِ انتظارے!

اگر ایں آب و جاہے از فرنگ است
جبینِ نجد من جز بر در او
سرِ ما ہم بہ پوشش دہ کہ آخر
حنے دارد بہ جز پالاں گرِ او!

فرنگی را دلے زیر نگیں نیست
متاعِ او همہ ملک است دیں نیست
خداوندے کہ در طوفِ حریمش
صد ابلیس است و یک روح الامیں نیست

۴

من و تو از دل و دیں نا امیدیم
چو بوئے گل ز اصلِ خود رمیدیم!
دلِ ما مُردہ و دیں از مُردنش مُرد
دو تا مرگے بیک سودا خریدیم!

مسلمانے کہ داند رمزِ دیں را
نساید پیشِ غیر اللہ جبیں را
اگر گردوں بہ کامِ او نہ گردد
بکامِ خود بہ گرداند زمیں را!

دلِ بیگانہ خوزیں خاکداں نیست
شبِ روزش زدورِ آسماں نیست
تو خود وقتِ قیامِ خویش دریاب
نمازِ عشق و مستی را اذاں نیست

مقامِ شوق بے صدق و یقیں نیست
یقیں بے صحبتِ روح الامیں نیست
گر از صدق و یقیں داری نصیبے
قدم بیباک نہ کس در کمیں نیست

مسلماں را ہمیں عرفان و ادراک
کہ در خود فاش بیند رمزِ لولاک[1]
خدا اندر قیاس ما نہ گنجد
شناسِ آں را کہ گوید ما عرفناک[2]

[1] اشارت: لولاک تلمیح بحدیث لولاک لما خلقت الافلاک [2] ما عرفناک حق معرفتک

بہ افرنگی بستاں خود را سپردی
چہ نامردانہ در تجنانہ مُردی
خرد بیگانۂ دل، سینہ بے نور
کہ از تاکِ نیاگاں مے نخوردی

نہ ہر کس خود گرو ہم خود گداز است
نہ ہر کس مست ناز اندر نیاز است
قبائے لالہ خونیں قبائے است
کہ بر بالائے نامرداں دراز است

بسوزد مومن از سوزِ وجودش
کشود ہر چہ بستند از کشودش
جلالِ کبریائی در قیامش
جمالِ بندگی اندر سجودش

چه پرسی از نمازِ عاشقانه
رکوعش چون سجودش محرمانه
تب و تابِ یکے اللہ اکبر
نہ گنجد در نمازِ پنجگانه!

دو گیتی را صلا[1] از قرأتِ اوست
مسلمان لایموت[2] از رکعتِ اوست
نداند گشتهٔ این عصرِ بے سوز
قیامت بلکه در قدِ قامتِ اوست

۵

فرنگ آئینِ رزاقی بداند
بایں بخشندہ از دامی ستاند
بہ شیطان آنچناں روزی رساند
کہ یزداں اندراں حیراں بماند

[1] اشارات: صلا، دعوت [2] لایموت: زندہ جاوید

چہ حاجت طول دادن داستان را
بحرفے گویم اسرارِ نہاں را
جہانِ خویش با سوداگراں داد
چہ داند لامکاں قدرِ مکاں را

بہشتے بہرِ پاکانِ حرم ہست
بہشتے بہرِ اربابِ ہمم ہست
بگو ہندی مسلماں را کہ خوش باش
بہشتے فی سبیل اللہ ہم ہست!

۶

قلندر میلِ تقریرے ندارد
بجز ایں نکتہ اکسیرے ندارد
ازاں کشتِ خرابے حاصلے نیست
کہ آبش از خونِ شبیرے ندارد!

اُردو نظمیں

ابلیس کی مجلسِ شوریٰ

۱۹۳۶ء

ابلیس

یہ عناصر کا پرانا کھیل! یہ دُنیائے دوں!
ساکنانِ عرشِ اعظم کی تمناؤں کا خوں!
اس کی بربادی پہ آج آمادہ ہے وہ کارساز
جس نے اس کا نام رکھا تھا جہانِ کاف و نوں
میں نے دکھلایا فرنگی کو ملوکیت کا خواب
میں نے توڑا مسجد و دیر و کلیسا کا فسوں
میں نے ناداروں کو سکھلایا سبق تقدیر کا
میں نے منعم کو دیا سرمایہ داری کا جنوں!

کون کر سکتا ہے اس کی آتشِ سوزاں کو سرد
جس کے ہنگاموں میں ہو ابلیس کا سوزِ دروں
جس کی شاخیں ہوں ہماری آبیاری سے بلند
کون کر سکتا ہے اس نخلِ کہن کو سرنگوں؟

پہلا مشیر

اس میں کیا شک ہے کہ محکم ہے یہ ابلیسی نظام
پختہ تر اس سے ہوئے خوئے غلامی میں عوام
ہے ازل سے ان غریبوں کے مقدر میں سجود
ان کی فطرت کا تقاضا ہے نمازِ بے قیام
آرزو اوّل تو پیدا ہو نہیں سکتی کہیں
ہو کہیں پیدا تو مر جاتی ہے یا رہتی ہے خام!
یہ ہماری سعیِ پیہم کی کرامت ہے کہ آج
صوفی و مُلّا ملوکیت کے بندے ہیں تمام!
طبعِ مشرق کے لیے موزوں یہی افیون تھی
ورنہ قوالی سے کچھ کمتر نہیں 'علمِ کلام'

ہے طواف و حج کا ہنگامہ اگر باقی تو کیا
کند ہو کر رہ گئی مومن کی تیغ بے نیام!
کس کی نومیدی پہ حجت ہے یہ فرمانِ جدید؟
"ہے جہاد اس دور میں مردِ مسلماں پر حرام!"

دوسرا شیر

خیر ہے سلطانیٔ جمہور کا غوغا کہ شر؟
تو جہاں کے تازہ فتنوں سے نہیں ہے باخبر!

پہلا شیر

ہوں، مگر میری جہاں بینی بتاتی ہے مجھے
جو ملوکیت کا اک پردہ ہو کیا اس سے خطر!
ہم نے خود شاہی کو پہنایا ہے جمہوری لباس
جب ذرا آدم ہوا ہے خود شناس و خود نگر
کاروبارِ شہریاری کی حقیقت اور ہے
یہ وجودِ میر و سلطاں پر نہیں ہے منحصر

مجلسِ ملت ہو یا پرویز کا دربار ہو
ہے وہ سلطاں غیر کی کھیتی پہ ہو جس کی نظر!
تو نے کیا دیکھا نہیں مغرب کا جمہوری نظام؟
چہرہ روشن، اندروں چنگیز سے تاریک تر!

تیسرا شیر

روحِ سلطانی رہے باقی تو پھر کیا اضطراب
ہے مگر کیا اس یہودی کی شرارت کا جواب؟
وہ کلیم بے تجلی! وہ مسیح بے صلیب!
نیست پیغمبر و لیکن در بغل دارد کتاب!
کیا بتاؤں کیا ہے کافر کی نگاہِ پردہ سوز
مشرق و مغرب کی قوموں کے لیے روزِ حساب!
اس سے بڑھ کر اور کیا ہوگا طبیعت کا فساد
توڑ دی بندوں نے آقاؤں کے خیموں کی طناب!

حسین احمدؒ

عجم ہنوز نداند رموزِ دیں ورنہ
ز دیوبند حسین احمدؒ ایں چہ بوالعجبی است!
سرود برسرِ منبر کہ ملت از وطن است
چہ بے خبر ز مقامِ محمدِ عربی است
بمصطفیٰ برساں خویش را کہ دیں ہمہ اوست
اگر بہ او نرسیدی تمام بولہبی است!

حضرتِ انسان

جہاں میں دانش و بینش کی ہے کس درجہ ارزانی!
کوئی شے چھپ نہیں سکتی کہ یہ عالم ہے نورانی
کوئی دیکھے تو ہے باریک فطرت کا حجاب اتنا
نمایاں ہیں فرشتوں کے تبسم ہائے پنہانی
یہ دنیا دعوتِ دیدار ہے فرزندِ آدم کو
کہ ہر مستور کو بخشا گیا ہے ذوقِ عریانی
یہی فرزندِ آدم ہے کہ جس کے اشکِ خونیں سے
کیا ہے حضرتِ یزداں نے دریاؤں کو طوفانی!
فلک کو کیا خبر یہ خاکداں کس کا نشیمن ہے
غرض اجسام سے ہے کس کے شبستاں کی نگہبانی
اگر مقصودِ کُل میں ہوں تو مجھ سے ماورا کیا ہے؟
مرے ہنگامہ ہائے نو بنو کی انتہا کیا ہے؟